

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

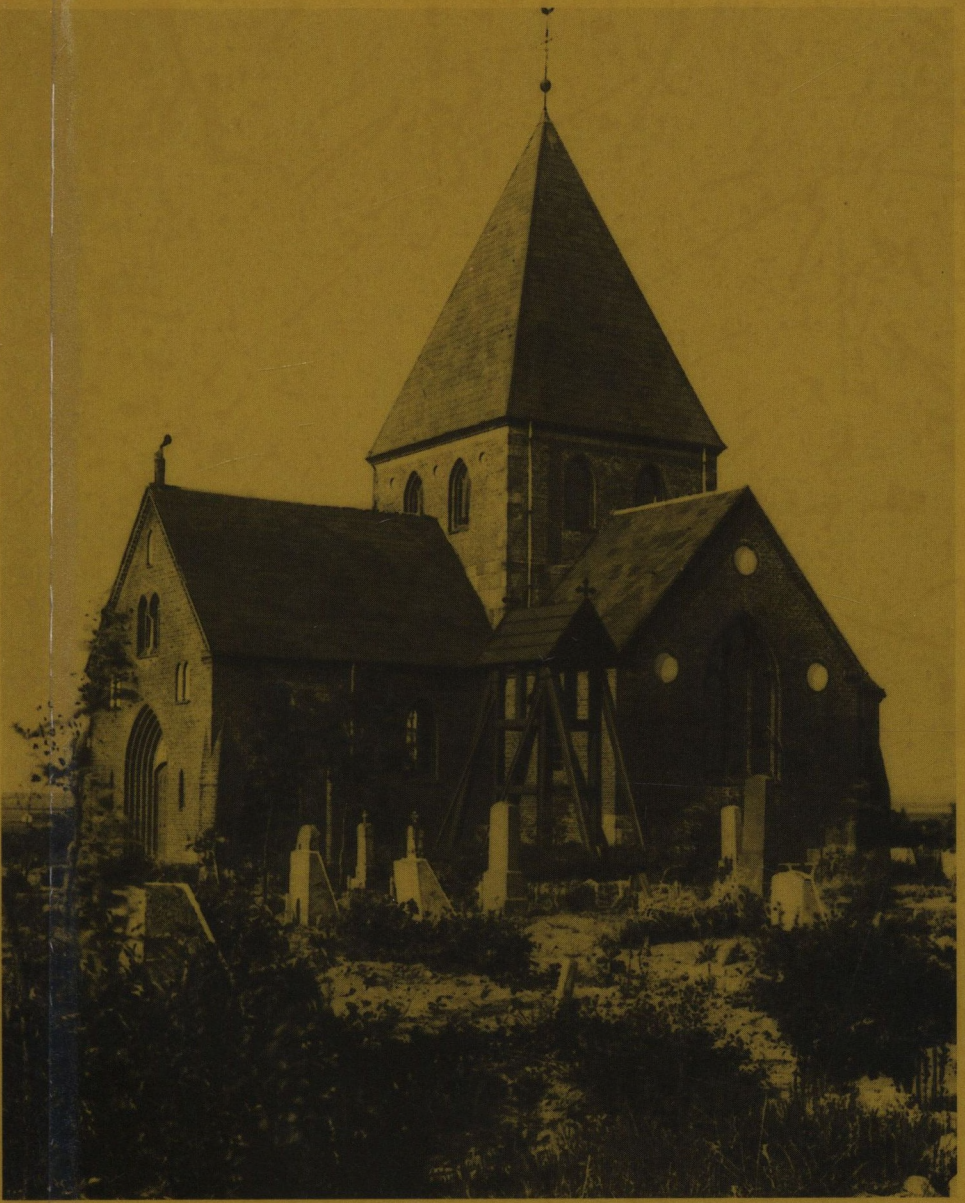
Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Kirkehistoriske
Samlinger

1992

Kirke
historiske
samlinger
1992

**Kirkehistoriske Samlinger udgives af
Selskabet for Danmarks Kirkehistorie under
redaktion af Carsten Breengaard,
Christian de Fine Licht, Eva Louise
Lillie og Martin Schwarz Lausten.**

Kirke
historiske
samlinger
1992

Printed in Denmark
by Special-Trykkeriet Viborg a-s

ISBN 87-89203-06-2

Udgivet med støtte fra J. Oskar Andersens legat
og fra Statens humanistiske Forskningsråd.

Indhold

Kjartan Fester Thaysen: Kirke og kongemagt i Sønderjylland 1330-1431	7
Per Jakobsen: Jens Andersen Bældenak	45
Carsten Bach-Nielsen: En motivforskydning	71
Bruce Kirmmse: Kierkegaard, Jødedommen og Jøderne	77
Leif Arffmann: Kierkegaards samtidige – romantikeren Valdemar Thisted	109
Sten Skovgaard Andersen: Fra statskirke til folkekirke	147
Mogens Jensen: Missionær Jens Dixen og hedningemissionsforeningen Libanon	209
Jørgen Vingborg: Kirkebyggeri i Hammerum herred	227
Gertrud Iversen: I. C. Christensens kirkepolitik og menighedsrådsloven af 1903	251
Leo Kamstrup Olesen: 1991 – en oversigt	289

Kirke og kongemagt i Sønderjylland 1330-1431

Forholdet mellem Slesvig domkapitel og Haderslev kollegiatskapitel med særligt henblik på den danske kongemagts kamp for Sønderjylland i senmiddelalderen

Af Kjartan Fester Thaysen

Indledning

Forskningshistorisk rids

Den historieskrivning, der i forrige århundrede beskæftigede sig med Sønderjylland, er præget af det opbrud, der skete i dette område. Den politiske kamp betjente sig af historiske argumenter, og historikernes opgave blev at levere disse. Fra dansk side udgav Københavns Universitet fire bind med den sigende titel *Antislesvigholstenske Fragmenter*. Fra holstensk side arbejdede historikerne på at vise, hvorledes Sønderjylland og Holsten var sammenvoksede i forvaltning og forfatning.¹ Efter 1864 var formålet ikke længere at levere argumenter i den politiske kamp.

Fra dansk side er især Kr. Erslevs monografier over dronning Margrethe og Erik af Pommern blevet stående.²

Kr. Erslevs arbejder med de sønderjyske forhold er, med hans egne ord, udtryk for »en roligere overvejelse«.³ Kr. Erslev ser ikke uden sympati på de holstenske grevers argumentation og sætter »de faktiske forhold« i modsætning til kong Eriks teoretiske argumenter.⁴ På trods af anden uenighed er Kr. Erslev her i god overensstemmelse med A. D. Jørgensen, når denne i forbindelse med forleningen i 1396 erklærer: »Det er klart, at greverne ikke har vovet åbent at frasige sig lensforholdet, men at de på den anden side igen er fremkommen med påstanden på, at deres frie arveland kun ved en ydre skik var knyttet til Danmark, på samme måde som Holsten kun ved en ydre skik, der tilmed alt nu var så godt som gået i glemme, var knyttet til det tyske kejserdømme.«⁵

Fra slutningen af forrige århundrede er historieforskningen vedrørende Sønderjylland ofte foregået i et venligt samarbejde danske og tyske imellem. Traditionen fra før 1864 lader sig dog ikke fornægte, når Slesvig bispedømme sidestiles med de holstenske bispedømmer og behandles på samme måde som disse i en afhandling af Andrea Boockmann i *Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte* fra 1978. Alene titlen: *Slesvig og Holstens historie*, der udkom på Politikens Forlag i 1981,

godtgør, at man fra dansk side ikke ganske har opgivet det synspunkt, der drev historieforskningen før 1864.

I anledning af Slesvig bispedømmes 1000 års jubilæum udkom fra dansk side i 1949 et festskrift med titlen: *Slesvigs delte bispedømme*. Heri gør K. J. Jensen opmærksom på, at i de år, ærkebiskoppen havde overdraget administrationen af Slesvig stifts nordlige del til haderslevkanniken. Niels Ulfstand og Flensborgpræsten Peter Riggelsen, var Haderslev kollegiatskapitel faktisk og juridisk ligestillet med domkapitlet i Slesvig.⁶ Dette udsagn genfindes i H. V. Gregersens disputats fra 1974: *Plattysk i Sønderjylland*, og er det grundtema, hvorpå H. V. Gregersens disputats er bygget.⁷

H. V. Gregersen påviser, at sindelagsudviklingen i Sønderjylland er betinget af den sproglige udvikling, der igen er betinget af den kirkelige udvikling. Derfor er grænsedragningen i 1920 en konsekvens af den kirkelige udvikling. H. V. Gregersen ser fortykningen af Slesvig domkapitel som en langsom, snigende proces, også i Senmiddelalderen. Med sin disputats fører H. V. Gregersen traditionen videre fra C. F. Allens *Det danske Sprogs Historie*,⁸ der udkom i 1857 og den endnu ældre Erik Pontoppidans *Det Danske Sprogs Skiæbne udi Sønder-Jylland* fra 1745.⁹

Det samme kan ikke siges om Esben Albrechtsen, når han i sin disputats fra 1981: *Herredømmet over Sønderjylland 1375-1404*, skriver: »Derimod er det ikke frugtbart at opfatte kampen om Sønderjylland. 1375-1435 som en nationalkamp mellem to folk. Det var en strid mellem herrer, og med fyrster, grever, bisper, riddere og svende som hovedpersoner«. ¹⁰ I denne holdning ligger E. Albrechtsen tæt på Kr. Erslev. E. Albrechtsen redegør i sin disputats for de holstenske stormænds indvandring fra 1375 til 1404 og forleningerne i 1386 og 1396. Hvor E. Albrechtsen slipper, er Kr. Erslev gået videre i sin monografi: *Erik af Pommern, hans Kamp for Sønderjylland og Kalmarunionens opløsning*.

I den følgende undersøgelse vil H. V. Gregersens hypotese om en langsom fortykning af Slesvig domkapitel og en splittelse af stiftet i en sydlig og en mere danskpræget, nordlig del repræsenteret af Kollegiatskapitlet i Haderslev allerede før 1375 blive efterprøvet.¹¹ Endvidere vil undersøgelsen beskrive og diskutere forholdet mellem dom- og kollegiatskapitel i tiden 1375 til 1431, og endelig vil der blive gjort rede for den danske kirkes holdning i striden om Sønderjylland, og hvorledes kirken og kong Erik stillede sig over for hinanden i Kejserprocessen.

Undersøgelsen vil blive foretaget under hensyn til de to modsatrette-

de tendenser: en national holdning repræsenteret af H. V. Gregersen og en neutral repræsenteret af Kr. Erslev og E. Albrechtsen.

Historisk forløb

Kirken i Sønderjylland virkede i årene 1330 til 1431 under vanskelige kår. De mange pantsættelser af byer og landsdele til de holstenske grever under kongerne Erik Menved og Christoffer den 2. havde ført til, at de holstenske grever var de egentlige magthavere i Danmark. Dette forhold blev først vendt ved kong Valdemar den 4. Atterdags tronovertagelse i 1340. Kong Valdemar genrejste riget dels ved at indløse panterne dels ved at anvende magt. Holstenerne blev trængt tilbage. I 1375 døde både den sidste sønderjyske hertug af Abelslægten (Henrik) og kong Valdemar. Arvefølgen var ikke givet hverken i hertugdømmet eller kongeriget. Herved opstod et magttomrum i Sønderjylland, hvor de holstenske grever uhindret sad inde med magten. Sønderjyllands stilling i forhold til den danske kongemagt blev først søgt fastlagt i 1386, da Schauenburgerne blev forlenet med landet. Det var den lensed, der skulle gentages i 1396, da Erik af Pommern var blevet konge.

I vinteren 1409-10 indledte holstenerne åben krig mod danskerne. Krigen varede afbrudt af våbenhviler til 1431, da danskerne måtte opgive den stærke befæstning uden for Flensborg. Hermed mistede kong Erik sin militære nøgleposition i Sønderjylland. På et fredsmøde i Vordingborg 1435 blev det aftalt, at hertug Adolf skulle forblive i besiddelse af den del af Sønderjylland, han beherskede.

Kong Eriks svar på en afvisning fra holstensk side af en voldgiftskendelse var at indanke striden på danehof i 1413. Dommen erklærede at Schauenburgerne havde forbrudt retten til hertugdømmet.¹² I 1421 blev parternes standpunkter trukket kraftigt op under en voldgift og man enedes om, at kejser Sigismund skulle være opmand. Den 28. juni 1424 fradømte kejseren de holstenske grever enhver ret til Sønderjylland.¹³

Kirken i Sønderjylland fungerede som en katalysator i kampen mellem Schauenburgerne og den danske kongemagt, både da Schauenburgerne søgte at få fuldstændigt overtag over Slesvig domkapitel i 1330'erne, og da kollegiatskapitlet i Haderslev under kong Eriks beskyttelse kunne udvide.

Samtidig svækkedes kooperationsånden i Slesvig domkapitel af, at Avignonpaverne brugte den reservationsret, de havde indført ved besættelsen af bispestolen. Tabet af pavestaten havde medført en idelig pengemangel hos kurien. Paven reserverede sig ret til en række embe-

der, og følgen blev, at den, der stod økonomisk stærkt, blev foretrukket. Ofte måtte den udnævnte biskop hæfte for forgængerens gæld.

I 1377 førte pave Gregorius den 11. kurien tilbage til Rom. Det medførte blot, at der ved hans død året efter blev valgt to paver: en italiener der blev i Rom, og en franskmænd der indrettede en kurie i Avignon.

Da Sigismund i 1410 blev kåret som kejser, havde man tre konkurrerende paver. Ydermere var Det Tysk-Romerske Rige splittet, så man på et tidspunkt havde tre kejsere.¹⁴ Kejser Sigismund satte sig for at genskabe den gamle kirkelige orden med kun én pave og indkaldte til kirkemøde i Konstanz 1414-18. Samtidig gik hans politik ud på at genskabe enheden i Det Tysk-Romerske Rige og kejserinstitutionens gamle betydning. De tyske fyrster og kurfyrster havde nemlig tiltaget sig mere og mere magt på kejserens bekostning.¹⁵

Tiden før 1375

Slesvig domkapitel

Den første danske bispestol, paven reserverede sig, var Slesvigs. Reservationen er dateret 11. september 1330.¹⁶ Mens paven udnævnte biskopperne til de øvrige danske bispesæder efter kongens indstilling, gjaldt dette for Slesvigs vedkommende kun for Johannes Skondelev. Slesvig kapitel var meget velhavende. Kapitlet ejede jord for mellem 380 og 400 ploves værdi.¹⁷ Kapitlets økonomiske formåen afspejles af den solidariske ordning, kapitlerne indgik i 1345, hvor hvert enkelt kapitel forpligtede sig til at yde en fordreven biskop økonomisk støtte. Slesvig skulle yde samme understøttelse som ærkesædet, nemlig 25 mark sølv årligt. Til sammenligning kunne Odense nøjes med at yde 8 mark sølv.¹⁸ Stiftets stærke økonomiske stilling medførte, at paven kunne afpresse slesvigbiskopperne store summer ved deres udnævnelse. Til gengæld søgte biskopperne at dække sig ind, eller søgte endog økonomisk gevinst, ved at pantsætte og sælge kirkens gods og ved at hævne subsidier fra stiftets præster.¹⁹ Sammen med det forhold, at biskoppen ikke var valgt af kapitlet, betød det, at der opstod splittelse mellem kapitel og biskop. De forvirrede politiske forhold blev en yderligere kilde til splittelse i kapitlet mellem de medlemmer, der støttede de holstenske grever, og de, der ikke gjorde det.

De holstenske stormænds indvandring i Sønderjylland var farlig for kapitlets holdning til den danske kongemagt og ærkesædet. Flere af slægterne var tilknyttede Schauenburgerne.²⁰ Det vil dog være omsonst blot at opregne, så vidt det nu var muligt, de tyske navne blandt kapit-

lets medlemmer og så antage, at tyskerne tog stilling mod dansk indflydelse. Paven udnævnte i stor udstrækning domkapitlernes kanniker, også Slesvigs. Disse kom fra alle egne af Tyskland og havde derfor ingen tilknytning til Schauenburgerne. Andre faktorer spillede ind. F.eks. blev en dansker, Niels Petersen, støttet af holstenerne, mens en holstener, Erich Dosenrode, blev støttet fra dansk side.

Da biskop Johannes Bockholt døde i 1331, blev pavens reservation aktuel. Følgerne af pavens politik med at reservere sig bispestolene blev straks tydelige. Ikke engang udnævnelsesproceduren forløb glat, muligvis fordi paven søgte at sikre sig en økonomisk gevinst. Da Hellembert de Visbecke, som på det tidspunkt opholdt sig ved kurien, blev udnævnt til at efterfølge Johannes Bockholt, måtte han betale 2.000 gylden til paven. Paven betragtede pengene som en personlig indkomst.²¹ Derudover skulle biskop Hellembert betale *commune servitium* 1.150 gylden.²² Paven kasserede den første udnævnelse af 10. juni²³ og lod udfærdige et nyt udnævnelsesbrev, der havde tre måneders gyldighed.²⁴ Til gengæld fik biskop Hellembert tilladelse til at pålægge stiftets præster skatter for at kunne bestride sine udgifter, og det i en størrelsesorden, han selv bestemte.²⁵ Den ejendommelige udnævnelsesprocedure fik uheldige konsekvenser for kapitlet. Grev Gerhardt den 3. forsøgte at få magt over kapitlet ved at få sin gejstlige broder, Gieselbert, indsat som biskop. Paven søgte allerede ved brev af den 29. juni 1331 til domkapitlet at imødekomme eventuelle vanskeligheder. Kapitlet blev pålagt ikke selv at handle mod reservationen. Hvis nogen havde handlet anderledes, skulle de tilbagekalde, hvad der var sket i strid hermed. En sådan skrivelse var sædvane, men en tilføjelse var usædvanlig. Kapitlet blev pålagt, så vidt det var muligt, heller ikke at lade andre forsøge at lægge hindringer i vejen.²⁶ I forvejen var kapitlet blevet meddelt biskop Hellemberts udnævnelse ved brev af 19. juni samme år.²⁷ Det var blot ikke kapitlet muligt at forhindre, at andre forsøgte at handle mod reservationen, for den 16. juni 1332 afgik der tre breve fra pavens cancelli. I det ene pålægges provsten ved Skt. Jørgens Kloster i Stade, scholasticus i Hamburg og scholasticus i Toul at hjælpe biskop Hellembert med at komme i besiddelse af Slesvig bispestol. Det fremgår af brevet, at da biskop Hellembert efter de tre måneder havde afbrudt forvaltningen af bispedømmet, havde nogle fra bispedømmets »naboegne« bemægtiget sig bispedømmets frugter.²⁸ Også til grev Gerhardt og dennes broder Gieselbert afgik der brev. Af det fremgår Schauenburgernes hensigt ligesom hændelsesforløbet tydeligt. Grev Gerhardt og Gieselbert mindes om, at Slesvig bispestol var reserveret. Brødrene gøres klart, at det var biskop Hellembert, der

tilkom bispestolen. »Vi mener rigtignok, at det fuldt ud er kommet til jeres kundskab, hvordan vi efter vores brødres råd og med apostolsk myndighed ved provision har besat den allerede dengang ledige Slesvig Kirke med vor ærværdige broder biskop Hellembert«. ²⁹ Brødrene havde nemlig ikke alene beskattet bispedømmets undergivne, gejstlige såvel som læge, men havde også søgt at hindre biskop Hellemberts provisionsbrev i at blive offentliggjort og under trusler forbudt indbyggerne i Slesvig at huse biskoppen. Ved brev af samme dato indsatte pave Johannes den 22. ærkebiskoppen af Bremen, provsten i Avignon og scholasticus i Hamburg som værneherrer for biskop Hellembert. Væsentligt stærkere værneherrer end tidligere. Paven må formodes at have været i tæt forbindelse med provsten i Avignon. Grev Gerhardt og Gieselbert nævnes ikke direkte. Brevet benytter sig af en formel, der var sædvanlig ved lejligheder af denne art, men det fremgår tydeligt, at det er kapitlet, der sammen med biskop Hellembert har klaget. »Derfor har nævnte biskop og kapitel bønfoldet os«. ³⁰ Det fremgår af denne oplysning, at det er selve kapitlet, der danner front mod Schauenburgerne, og i denne modstand er kapitel og biskop enige. Schauenburgernes indflydelse i kapitlet er utilstrækkelig.

Pavens indgriben må i første omgang have været effektiv. I hvert fald kan biskop Hellembert udstede breve fra bispeborgen Svavsted den 5. september samme år. ³¹ Den 20. august 1332 sluttede Gerhardt den 3. og Gieselbert forlig med biskop Hellembert. ³² Paven havde allerede den 13. november 1329 opfordret grev Gerhardt til at råde bod på det forhold, at han havde ranet den seksårstiende, der var blevet opbevaret i Slesvig domkirke. Greven skulle i så fald blive løst fra det interdikt, han var faldet i. ³³ Den 1. april fik grev Gerhardt kvittering for indbetaling af 600 gylden til det pavelige skatkammer. ³⁴ Åbenbart forsøgte grev Gerhardt at forbedre sit forhold til paven, muligvis fordi han endnu prøvede at skaffe Gieselbert bispestolen. Nu kunne greven lige så godt slå to fluer med ét smæk. Biskop Hellembert måtte nemlig i forliget forpligte sig til at indbetale 450 mark sølv til kurien for greverne. ²⁰ Ydermere måtte biskoppen ikke gøre fordring på de penge, grev Gerhardt havde tilegnet sig fra bispestolen, og sine klager desangående skulle biskoppen kalde tilbage. Fæstningsværkerne omkring Svavsted skulle grev Gerhardt have lov at rive ned, og biskoppen måtte kun befæste borgen, hvis grev Gerhardt eller hertug Valdemar gav tilladelse. Grev Gerhardt havde ingenlunde opgivet at få indsat broderen på Slesvig bispestol. Biskop Hellembert måtte forpligte sig til at betale 1.500 mark sølv til grev Gerhardt selv. Dette beløb ville blive eftergivet, såfremt biskop Hellembert kunne udvirke hos paven, at Gieselbert

fik et stift, som han efter sine frænders råd fandt antageligt. Grev Gerhard betragtede åbenlyst Slesvig stift som sin naturlige indtægtskilde, for biskoppen måtte yderligere forpligte sig til at betale Rewentlowerne 550 mark sølv, som Schauenburgerne skyldte. Døde biskoppen, skulle bispedømmets borge overlades til grev Gerhard eller hans arvinger, indtil de aftalte beløb var blevet betalt. Biskoppen måtte love ikke at forfølge de kanniker, der havde støttet grev Gerhard og Gieselbert. Hermed løftes sløret for kapitlets beskaffenhed. Der fandtes også en gruppe i kapitlet, som støttede Schauenburgerne, men denne gruppe har ikke været særlig talstærk eller handlekraftig nok over for den stærkere gruppe, der dannede modstand mod Schauenburgerne, hvilket kapitlets klage til paven viser.

Den 21. juli 1336 ophæver paven det interdikt, hvori Slesvig stift var faldet, da kong Christoffer den 2. fængslede biskop Tyge af Børglum. Det sker på biskop Helleberts anmodning. Begrundelsen var, at skønt Slesvig stift hørte til Lunde ærkestift, var Sønderjylland dog et selvstændigt hertugdømme, som i sin tid var et len af den danske konge.³⁶ Det var sket før, at en del af riget søgte at unddrage sig interdikt med en lignende begrundelse. Interdiktet over Halland var på denne måde blevet ophævet i 1331, men her gælder ophævelsen kun så længe kong Christoffer ikke vendte tilbage.³⁷ Det behøvede man ikke frygte for i Slesvig. Kongen var død og det danske rige kongeløst. Unægtelig forekommer indholdet i biskop Helleberts ansøgning at være en bekræftelse af rigsopløsningen. Alligevel har kapitlets holdning til Schauenburgerne næppe ændret sig, når man tager det brev, pave Benedikt den 12. skriver den 30. juni 1339 til biskop Hellebert i betragtning. Anledningen var, at biskoppen havde forladt stiftet og indsat Gieselbert som sin vikar og efterfølger. Det må være sket i 1337, da brevet nævner, at biskoppen har været borte i to år. Gieselbert havde til gengæld forpligtet sig til at yde biskop Hellebert en årlig sum. Ydermere havde biskoppen pantsat og solgt bispedømmets gods uden kapitlets samtykke og afpresset stiftet store skatter. Derfor havde biskoppen kunnet, hvad der åbenbart havde været hensigten, forlade stiftet med en større sum penge, stor nok til at den kunne skaffe biskoppen en årlig ydelse. I brevet nævnes, at grev Gerhard den 3. havde påført stiftet adskillig skade, og at man derfor måtte frygte, at afgivelserne af stiftets gods og borge ville være stedsevarende. Kapitlet havde opfordret biskoppen til at vende tilbage, og det var provsten, ærkedegnen og kapitlet, der havde indgivet klage.³⁸ Kapitlets holdning over for Schauenburgerne var ikke ændret og i øvrigt heller ikke Schauenburgernes holdning over for kapitlet.

Efter drabet på Grev Gerhardt den 3. vendte biskop Hellembert tilbage til sit stift. Den 9. marts 1341 bandlyser biskoppen de lægmænd, der fængsler gejstlige for at afpresse dem penge, og de, der pålægger gejstlige eller deres underordnede skatter og afgifter. Af bandlysningsbrevet fremgår det, at ærke diakonen ved Slesvig domkirke, provsterne i Vidå og Ejdersted og kanniker fra kollegiatskapitlet i Haderslev var blevet fængslet med afpresning for øje.³⁹ Imidlertid blev biskop Hellembert ramt af sygdom og måtte den 21. november 1342 ansøge paven om at nedlægge embedet mod et passende underhold I sin bitre resignationsansøgning klager biskop Hellembert over, at bispedømmets borge og andet gods var taget i besiddelse af lægmænd. Også hans egne kanniker havde modarbejdet ham og i hemmelighed spredt kirkens ejendomme. Biskoppen mener, at grunden hertil er, at han er valgt ved pavelig reservation.⁴⁰ Måske biskop Hellembert ikke er det bedste sandhedsvidne, hans ejendommelige dispositioner taget i betragtning. For biskoppen var det en bekvem udvej at skyde skylden for egne forsyndelser over på kapitlet, men det står unægtelig fast, at der var et grelt skisma mellem kapitel og biskop. Der ville ikke være noget mærkeligt i, at kapitlet selv ønskede at foretage valget af dets overhoved. Et forhold der måtte føre til konflikt.

Det lykkedes dog ikke denne gang for kapitlet at få valgt en af dets egne til den ledige bispestol. Den 4. april 1343 udnævnte pave Clemens den 6. lübeckerkanniken Henrik Warendorp til biskop af Slesvig.⁴¹ Allerede den 9. november 1343 indløste Henrik Warendorp bispeborgen Svavsted.⁴² Henrik Warendorps slægt må i Lübeck have haft en vis anseelse. Fire ud af de syv garantier ved indløsningen anføres med navnet Warendorp, og to af dem er rådmænd, der i et brev af 11. august 1344 angives som biskoppens brødre.⁴³ Ligesom det var tilfældet med biskop Hellembert, udnævnte paven værneherrer for Slesvigs biskop.⁴⁴

Da Henrik Warendorp døde i 1351, valgte kapitlet en af sine egne, Niels Bruun, til biskop. Niels Bruun forstod at handle hurtigt og rejste omgående til Lund, hvor han blev indviet af ærkebiskop Peder.⁴⁶ Samtidig forflyttede paven den 23. maj 1351 biskop Theodorik af Sarepta til Slesvig bispestol.⁴⁷ Den 11. juni 1351 gav paven Theodoriks ven Arnold Nyedorp ærke diakonatet i Slesvig.⁴⁸ Formodentlig for at denne kunne være til støtte for biskop Theodorik mod et genstridigt kapitel. Det hjalp nu ikke meget, for den 22. februar 1352 gav paven, på kejser Karl den 4.s anmodning, Theodorik tilladelse til at modtage et beneficium med sjælesorg og ét uden. Begrundelsen var, at Theodorik ikke var i stand til at oppebære indtægterne fra Slesvig bispedømme.⁴⁹ Den

2. marts pålægger paven biskoppen af Spoleto, den udvalgte biskop af Naumberg og ærkedegnen i Bilina at hjælpe Theodorik med at komme i besiddelse af Slesvig bispestol. De tre gejstlige opfordres til at tilskynde biskop Niels Bruun og kapitlet til at anerkende Theodorik som biskop. »For skønt Theodorik ved sine befuldmægtigede havde ladet provisionen oplæse i Slesvig domkirke, havde Niels Bruun skaffet sig indpas i domkirken støttet af provst, dekan og kapitel«⁵⁰ Det hjalp heller ikke, for den 25. marts måtte paven reservere en sognekirke i Breslau stift, fordi Theodorik ikke havde et underhold, der passede til hans biskoppelige status.⁵¹ Den 13. april pålægger paven ærkebiskoppen af Mainz og de udvalgte biskopper af Olmutz og Naumberg at hjælpe Theodorik med at komme i besiddelse af Slesvig bispestol.⁵² Theodorik må kort forinden have været i Avignon og klaget sin nød, for i et brev afsendt af paven den 2. april til to tyske grever fremgår det, at Theodorik var blevet frarøvet 16 mark guld, som han var på vej med til kurien.⁵³

Den 29. maj 1352 forsøger paven en ny vej. Han anmoder de hollandske grever Henrik den 2. og Claus om at hjælpe Theodorik.⁵⁴ Endelig den 18. februar 1353 måtte paven kapitulere over for kapitlet og Niels Bruun. Pave Innocens den 6. overflyttede Theodorik til Minden⁵⁵ og udnævnte den 2. juli 1354 Niels Bruun til Slesvigs biskop. I udnævnelsesbrevet anføres, at både kapitlet og Niels Bruun havde været uvidende om den pavelige reservation. Paven nævner, at han efter sin forgængers død fortsat havde reserveret sig Slesvigs bispesæde. Det gjaldt alle bispesæder, der var ledige, og han havde således overflyttet biskop Theodorik til det ledige Minden. For at Slesvigs bispesæde ikke skulle stå uden biskop i længere tid (en vanlig formel), udnævnte paven ved reservation Niels Bruun.⁵⁶ Med andre ord: Pavemagten havde måttet vige for Slesvig domkapitel, selv om biskoppen af Spoleto havde lyst suspensions- og interdikttdomme.⁵⁷ Nu søgte pave Innocens den 6. at rydde op i de uafklarede spørgsmål, han havde overtaget fra forgængeren.

Niels Bruuns bispetid varede til 1369. Det var i hans periode, kapitlet led et svært økonomisk tab ved de første store oversvømmelser i den vestlige del af bispedømmet. Hele byer og kirker forsvandt i havet, da ulykken indtraf i 1362.⁵⁸ I 1367 kunne provsten i Ejdersted erklære, at han på grund af oversvømmelser slet ikke havde haft indtægter, og at han i fremtiden heller ikke kunne forvente at oppebære indtægter.⁵⁹

Da Niels Bruun døde, lykkedes det ikke kapitlet at få udnævnt sin kandidat, Niels Pedersen. Niels Pedersen havde været medlem af kapitlet siden 1354, da han ved pavelig provision fik overdraget et kanoni-

kat. I forvejen var Niels Pedersen indehaver af et kanonikat ved kollegiatskirken i Haderslev.⁶⁰ I stedet udnævnte paven den 20. august 1370 Henrik Biscop,⁶¹ der siden 1362 havde været provst i Bremen.⁶² Året efter indsatte pave Gregor den 11. biskop Henrik som nuntius og kollektor for Norden,⁶³ men allerede den 23. oktober 1374 forflytter paven biskoppen til Øsel.⁶⁴ Paven har næppe været tilfreds eller haft tillid til biskop Henriks arbejde som kollektor. I al fald udpeger han den 5. september 1375 Niels Pedersen til at undersøge biskoppens forhold, mens denne var kollektor i Danmark.⁶⁵ I øvrigt havde biskop Henrik på det tidspunkt heller ikke betalt sine fulde servispenge.⁶⁶

Kapitlets kandidat til den nu ledige bispestol var igen Niels Pedersen. Heller ikke denne gang lykkedes det for kapitlet at få stadfæstet sit valg. Årsagen må tilskrives kong Valdemars indgriben. Kongen ønskede en loyal mand på Slesvigs bispestol. Hertugen var død uden arvinger, og kongen virkede kraftigt for rigsenheden og mod Schauenburgerne indflydelse i Sønderjylland. Niels Pedersen kunne ellers over for paven fremføre, at den største og bedste del af kapitlet havde postuleret ham, men samtidig lover provsten Jens Wanneksen på Niels Pedersens vegne, at denne ville yde samme støtte til greverne af Holsten, som hans forgængere havde gjort til de sønderjyske hertuger.⁶⁷

Først her er der tale om en vending i kapitlets forhold til Schauenburgerne. I periodens første del så vi, at kapitlet afviste Schauenburgerne forsøg på at tiltvinge sig magten over kapitlet. Første gang i 1331, da kapitlet sammen med biskop Hellembert klagede til paven over grev Gerhardt den 3. og Gieselbert og igen i 1339, da kapitlet klagede over, at Gieselbert var indsat som stedfortræder for biskoppen. Kun en mindre del af kapitlet havde støttet Schauenburgerne. Det viser det løfte, der, af de holstenske grever, blev aftunget biskop Hellembert i 1332 om ikke at forfølge dem, der havde modarbejdet ham. Derimod har stiftets biskop, på den måde det fremgår af Jens Wannekesens brev, været forpligtet over for den sønderjyske hertug. I de perioder hvor konge og hertug nærmede sig hinanden, må kapitlet uundgåeligt have været i opposition til Schauenburgerne. Man behøver blot at tænke på pave Clemens den 6.s brev af 22. januar 1344, hvor Ribes biskop bliver pålagt at løse hertug Valdemar fra den ed, der var blevet ham aftunget, om ikke at støtte kong Valdemar: »Det er kommet til vor kundskab, at skønt vor elskede søn, den højbårne mand Valdemar, hertug af Jylland i Danmarks rige, var og er bundet ved en troskabsed til sin herre, vor kære søn i Kristus, Valdemar, Danmarks berømmelige konge, var dog nogle tyskere åbenbare fjender af fornævnte Danmarks konge og rige og hans riges angribere, som er og var

de højbårne mænd, greverne Henrik og Claus af Holstens mænd og vasaller«. ⁶⁸

I samme forbindelse bør nævnes den erklæring, hertugen afgiver den 13. marts 1345, da han slutter gensidig overenskomst med kong Valdemar. Hertugen erklærer, at vi skal være samme herre konge, hans børn og hustru velvillige og tro i alle vanskeligheder og anliggender, som gjaldt det os selv, og hermed skal alt vort være et og forenet i trofasthed og bestandighed. Hvis vi skulle blive overrasket af døden, medens samme herre og konge lever, da skal han have vort land, vore børn, borge og undersåtter og vasaller i sit styre og værge, at råde frit over, indtil nævnte børn kommer til deres lavalder. ⁶⁹

Slesvig stift var et dansk stift med samme forbindelser til Lund som de øvrige danske stifter, jvf. ærkebiskop Peders indvielse af Niels Bruun. Ikke alene bekræftede kong Oluf den 1. maj 1386 kapitlets privilegier, ⁷⁰ men også barnekongen Valdemar den 4. havde som dansk konge i 1326, på det tidspunkt da greverne var Danmarks egentlige magthavere, bekræftet kapitlets privilegier. ⁷¹

Kapitlet har i tidsrummet 1330 til 1375 søgt at værge sine rettigheder, deriblandt også retten til selv at vælge biskop. At kapitlet peger på Niels Pedersen, og at Niels Pedersen afgiver løfte om støtte til Schauenburgerne er ikke nødvendigvis ensbetydende med, at kapitlet er blevet holstensk orienteret. Kapitlet søger snarere at sikre sig, at en af dets egne overtager bispestolen, og i det tomrum, der opstod ved Abel-slægtens uddøen, har man søgt at opnå støtte hos de holstenske grever. Kongens kandidat, Johannes Skondelev, var nemlig ikke fra kapitlets midte, men fra Hessen.

H. V. Gregersen hævder, at en fortyskning af kapitlet var sket i årene 1330 til 1375, og en liste med navne på kanniker fra Slesvig indgår i det materiale, han søger at underbygge sit udsagn med. ⁷² Listen, der på ingen måde i øvrigt kan siges at være fuldkommen, opregner rigtignok adskillige tyske navne. I en periode, hvor kirken i høj grad er international, er det ikke nødvendigvis ensbetydende med, at de tyske kanniker stillede sig bag holstenerne. Hermed er ingenlunde sagt, at man i Senmiddelalderen eller tidligere ikke forstod, at der var forskel på dansk og tysk, men der var ingen grund til, at de af kapitlets medlemmer, der ikke af direkte slægtsmæssig interesse var forbundet med Schauenburgerne, ikke snarere skulle søge at understøtte kapitlets integritet. At de mange tyskere fik betydning for den nationale udvikling i Sønderjylland lader sig ikke bortforklare, men det hører en senere periode til.

Haderslev kollegiatskapitel

I 1273 giver biskop Bonde bispetienden i Aller sogn til vor Frue Kirke i Haderslev.⁷³ I gavebrevet nævnes kapitlet ikke direkte, men det fremgår, at tienden skal deles i fire lige store dele, hvoraf en del tilfalder kantoren, en del diakon og subdiakon, en del klokkeren, og for den sidste fjerdedel skal der indkøbes vokslys. Kantoren kan frit styre denne tiende, således at han står for tildelingen til de andre. Det er første gang, det fremgår, at der var tilknyttet et kollegiatskapitel til Haderslev Maria Kirke. Dette bestod åbenbart af fire medlemmer, og det var ledet af en kantor. Hvornår og hvorfor kollegiatskapitlet overhovedet blev oprettet vides ikke. H. V. Gregersen mener, at oprettelsen er et udslag af investiturstriden. Ribebispen Esger støttede kongen, mens biskop Bonde fra Slesvig sammen med hertug Erik støttede ærkebiskop Jakob Erlandsen. Dette skulle efter H. V. Gregersens opfattelse have ført til en ændring af stiftsgrænserne, således at kollegiatskapitlet blev grundlagt på et område, der oprindeligt hørte under Ribe stift.⁷⁴

Imidlertid skriver H. V. Gregersen, at foruden kollegiatskapitlet i København kendes kun det i Haderslev inden for den danske kirkeprovinns.⁷⁵ Det er ikke tilfældet. Der vides at have eksisteret yderligere et kollegiatskapitel i Rungholt i Slesvig stift. Betegnelsen er anvendt i det regnskab, procuratoren for domkapitlet i Slesvig opstillede over de tab, bispedømmet havde lidt i tiden 1352 til 1437.⁷⁶ Når der ikke vides mere om dette kapitel, skyldes det, at Rungholt forsvandt under stormfloden i 1362. Eksistensen af endnu et kollegiatskapitel i Slesvig stift svækker H. V. Gregersens hypotese. Måske har den omstændighed, at kapitlet ved Slesvig domkirke højst måtte tælle 24 kanniker,⁷⁷ skønt stiftet var meget stort, spillet ind ved oprettelsen af kollegiatskapitlerne. Der kunne oprettes flere præbender og indføres en administrativ lettelse. Et forhold der understøttes af det pålæg, den pavelige nuntius Bernardus de Montvalent fik den 4. september 1320, vedrørende en omlægning af Roskilde og Slesvig stifter. Det var kommet paven for øre, at Roskilde og Slesvig stifter var vidtstrakte, og at de nuværende biskopper ikke evnede at holde visitats og i overensstemmelse med deres embedspligt lede de troendes menigheder. Paven pålagde Bernardus at foretage en indgående undersøgelse af størrelse og antal af kirker, sogne, borge, byer og steder for at undersøge, hvor det var velegnet at oprette bispedømmer og katedralkirker.⁷⁸ Udover Slesvig var Roskilde da også det eneste danske stift med kollegiatskapitel.

Bartved syssels provsti, Praepositura Barwithwysael, var kollegiatskapitlets virkeområde. Nordgrænsen løb langs Kolding fjords sydlige kyst, videre syd om Kolding til Skodborg ved Kongeåen. Mod syd

nåde provstiet til og med Øster Løgum. Mod vest gik grænsen i en let skrånende linje fra Skodborg til Øster Løgum. Denne linje adskilte samtidig Ribe stift fra Slesvig stift. Als hørte under Odense stift.

Den 12. marts 1309 stadfæstede slesvigbispens Johannes Bockholt statutterne for kollegiatskapitlet.⁷⁹ Blandt andet fremgår, at kapitlet ydes frit valg af kanniker.⁸⁰ Ordinarius skal dog bekræfte valget,⁸¹ og kapitlet var i det hele taget underlagt bispens eller dennes vikar.⁸² Provsten i Bartved syssel, der var bispens repræsentant, havde hverken myndighed over kannikerne eller plads i kapitlet i kraft af provstiet. Derimod var kantoren kapitlets førstemand.⁸³

Kollegiatskapitlet blev understøttet økonomisk fra Slesvig domkapitel. Den, der var født i Bartved syssel og optaget i præstestanden, skulle således tjene i to år i Maria Kirkes kor, men udgifterne skulle afholdes af Slesvig domkapitels indtægter.⁸⁴ Kollegiatskirkens økonomi drog også fordel af, at kirkerne i Barved syssel provsti var fritaget for cathedraticum og øvrige afgifter til biskoppen.⁸⁵

Der var altså lagt op til en vidtgående selvstændighed i forhold til Slesvig domkapitel, men skønt statutterne sagde, at provsten hverken havde sæde i kapitlet eller myndighed over kannikerne,⁸⁶ blev det i 1318 bestemt, at kannikerne såvel som andre præster i Haderslev by skulle lyde biskoppens repræsentant som deres foresatte.⁸⁷ Biskop Johannes Bockholt begrundede bestemmelsen med, at to tidligere provster i Bartved syssel havde meddelt ham, at provsten dér, så længe menneskelig hukommelse rakte, havde udøvet den fulde gejstlige jurisdiktion over kannikerne såvel som øvrige gejstlige i provstiet.

K. J. Jensen mener, at denne afgørelse ikke har skabt den ønskede ro i forholdet mellem provst og kapitel, idet han henviser til et brev fra den pavelige legat Archiboldus af 16. marts 1517. Heri bestemmes, at provsten i Bartved syssel skulle optages i kapitlet som anden prælat med rang næst efter kantor.⁸⁸ Denne afgørelse er meget sen og kan næppe bruges til at forklare forholdene i det 14. og 15. århundrede. Dels har den senere strid mellem Danmark og holstenerne ændret forholdet ved kollegiatskapitlet, dels, hvad det følgende viser, synes statutten tværtimod på enhver måde, skønt formelt overholdt, at have været uden videre betydning.

Niels Pedersen søger den 25. september 1361 paven om stadfæstelse af sin udnævnelse til provst for Bartved syssel, uanset af Niels Pedersen, tillige med andre (kanonikater, præbender), er kannik med præbende ved Slesvig domkirke.⁸⁹ At provsten i Bartved syssel er kannik ved Slesvig domkapitel, er netop hvad man kunne forvente. Det er måske derfor værd at se nøjere på den uklart definerede tilføjelse: *cum*

alliis. Da Niels Pedersen syv år tidligere fik et kanonikat i Slesvig domkapitel, besad han både et kanonikat og et præbende i Haderslev.⁹⁰ Pavens stadfæstelsesbrev siger intet om, at Niels Pedersen skulle fravige disse. Niels Pedersens udnævnelse betyder, at provsten er kanonik i både Slesvig og Haderslev. I ansøgningen af 25. september 1361 benævnes Niels Pedersen med tilføjelsen: *kaldet Brun*.⁹¹ Der foreligger den mulighed, at *provsten* Niels Pedersen ikke er identisk med *bispe-kandidaten* Niels Pedersen. At der tilsyneladende gjaldt et særligt forhold for Niels Pedersen – *Brun* – viser sig ved, at paven bad hans forgænger som provst, Wessel Bockholt, fravige sine øvrige embeder, da Bockholt overtog embedet som kantor i Slesvig.⁹²

Udviklingen i årene 1309 til 1375 synes ikke at have ført til et kollegiatskapitel med en særlig selvstændig stilling i forholdet til domkapitlet i Slesvig. Udover i 1318 synes der ikke at have været nogen divergens mellem dom- og kollegiatskapitel affødt af, at kollegiatskapitlet var en uafhængigt fungerende institution. Det er derfor vanskeligt at følge H. V. Gregersen, når han skriver: »Som følge af dette kapitels danske kulturpræg havde dets gejstlige en hel anderledes positiv forhåndsindstilling til den dansk-nordiske kongemagt, og hvad der i forvejen kan have eksisteret af rivalisering mellem hovedkapitlet i Slesvig og annekset i Haderslev, er rimeligvis blevet yderligere accentueret af det politiske modsætningsforhold mellem nord og syd«. ⁹³

Tværtimod, i hvert fald på ét tidspunkt mellem 1309 og 1375 var to af kapitlets fire medlemmer samtidig indehavere af et kanonikat ved domkapitlet,⁹⁴ ligesom biskoppens repræsentant, provsten, til tider samtidig var medlem af kollegiatskapitlet. Overhovedet synes kollegiatskapitlet at have været ved at bryde sammen, og biskoppen har været nødsaget til at gribe ind. Den 23. juni 1371 må biskop Henrik henlægge indtægterne fra jomfru Maria alter, apostlene Peter, Andreas og Jakobs alter, Hellig Kors alter og Skt. Katarinas alter i Vor Frue Kirke i Haderslev til kollegiatskapitlet. Begrundelsen er, at kirkens fællesgods på grund af pest og ødelæggelse på forskellig vis var i en sådan forfatning, at medlemmerne ikke havde et passende underhold. Økonomien var i en så dårlig tilstand, at kapitlets medlemmer nærede frygt for, at de blev tvunget til at rejse fra kirken og finde bedre underhold andre steder.

Tiden efter 1375

Slesvig domkapitel

Ved sin udnævnelse den 24. januar 1375⁹⁵ måtte Johannes Skondelev

udover de sædvanlige afgifter betale over 4.000 gylden i restancer for sine forgængere.⁹⁶ Den 2. december samme år udnævnte paven dekanen i Lübeck, kantoren i Ribe og skatmesteren i Hamburg til værneherrer for Slesvig stift.⁹⁷ Det var sket før ved udnævnelsen af en ny biskop, men allerede den 19. januar 1376 fandt paven det nødvendigt med stærkere værneherrer. Til erstatning for dekanen i Lübeck og kantoren i Ribe udnævnte paven biskoppen i Lübeck og dekanen i Hamburg.⁹⁸

I begyndelsen af Johannes Skondelevs embedsperiode synes der at have hersket et rimeligt forhold mellem ham og Schauenburgerne. Biskoppen var i besiddelse af bispeborgen Svavsted, da han første gang ses virke i sit stift 12 marts 1378.⁹⁹ Biskoppens forhold var af en sådan art, at han kunne handle med grev Henrik om en besiddelse. I forbindelse med handelen bruges udtrykket »(de) berømte fyrster (og) herrer, Henrik og Claus, grever til Holsten og Stormarn«. ¹⁰⁰ Greverne er ikke omtalt som biskoppens herrer. Udtrykket »dux« er heller ikke anvendt. ¹⁰¹ I årene 1380-82 har biskop Johannes Skondelev udnævnt en generalvikar.

Denne overgav den 31. marts 1382 bispeborgen Svavsted og hele Slesvig stift til tre mænd, sognepræsten i Gettorf, sognepræsten i Broager og væbneren Siefert Dosenrode. ¹⁰² Embedet i Broager var heretugeligt pant, som de holstenske grever disponerede over. Siefert Dosenrode var en af deres håndgangne mænd. ¹⁰³ Unægtelig må man mistænke Schauenburgerne for ad denne vej at forsøge at vinde herredømmet over bispedømmet under Johannes Skondelevs fravær.

Fra 1380, hvor Johannes Skondelev udsteder et brev i Rom, og til 1385 ses biskoppen ikke at have virket i sit stift. ¹⁰⁴ Derimod ses han at have fungeret som pavelig kollektor for Lunde kirkeprovins. ¹⁰⁵ Ved sin hjemkomst fik biskoppen igen rådighed over Svavsted, og den 16. juni 1385 foretog biskoppen et mageskifte med grev Claus. Biskoppen fik patronatsretten over Broager kirke, mens greven fik patronatet over Maria kapellet i Kalleby. ¹⁰⁶ Brevene vedrørende forleningen er udstedt på grevens borg i Nyhus, hvilket tyder på et fredeligt forhold mellem biskop og greve. Det er i dette mageskiftet, at grev Claus anvender titlen »sand og arving til Sønderjylland«, ¹⁰⁷ mens biskoppen anvender udtrykket fyrste og herre om greven. ¹⁰⁸

I 1386 blev grev Gerhardt forlenet med Sønderjylland. I overensstemmelse med kongemagtens politik lovede biskoppen den 8. september hertug Gerhardt af Sønderjylland og grev Claus af Holsten troskab og bistand. Johannes Skondelev benytter ved denne lejlighed udtrykket »sine herrer« om Schauenburgerne. ¹⁰⁹ Hermed anerkendte han at

stå i samme forhold til Schauenburgerne, som biskoppen tidligere havde gjort til hertugerne af Abelslægten.

Det afbalancerede forhold varede ikke ved. Den 1. maj 1386 havde kong Oluf bekræftet Slesvig domkapitels privilegier¹¹⁰ men samme år var kapitlet blevet afhængigt af Schauenburgerne ved forleningen i Nyborg.¹¹¹ I 1390 fornyede grev Gerhardt forbudet mod, at hertugdømmets indbyggere overlod jord til kirken. Samme år blev gejstligheden opfordret til ikke at dømme hertugens borgere og bønder.¹¹² Også i forholdet til biskoppen strammede Schauenburgerne grebet. En ganske vist sen kilde: J. A. Cypræus, *Annales Episcoporum Slesvicensium*, 1634, beretter, at greverne på foranledning af domprovsten, Henrik von der See, indtog Svavsted uden at have erklæret krig. På denne måde aftvang de biskoppen 2.000 gylden i maj måned 1395.¹¹³ Omkring 30. oktober 1398 indgik biskoppen forlig med hertug Gerhardt. I forliget indgik, at biskoppen måtte erkende med urette at have klaget til kejser og pave.¹¹⁴ Det er, som om tiden fra biskop Helleberts dage var vendt tilbage. I 1399 indskrænkede grev Gerhardt yderligere Slesvig domkapitels rettigheder, da kapitlets jurisdiktion blev beskåret. Igen var det Henrik von der See, der gik Schauenburgernes ærinde. Det var ham, der som domprovst på kapitlets vegne accepterede, at det blev berøvet bødeindtægterne fra dets egne bønder.¹¹⁵ Henrik von der See nævnes i 1390 som kannik og i 1392 som domprovst og hertugens kansler.¹¹⁶ Medens kapitlet fik indskrænket sine rettigheder, fik biskop Johannes Skondelev til gengæld sine rettigheder bekræftet af hertugen den 8. april 1399.¹¹⁷ Faktisk stod biskoppen så stærkt, at han i 1406 kunne overlade bispeborgene Svavsted og Stubbe til dronning Margrethe for seks år.¹¹⁸ Tager man slottenes beliggenhed i betragtning, var det et voldsomt anslag mod Schauenburgerne.

Det var da også de to borge, holstenerne med held satte ind på at erobre, da den væbnede konflikt mellem holstenerne og Danmark blev indledt i vinteren 1409-10.¹¹⁹ I forbindelse med konflikten blev Johannes Skondelev groft overfaldet i Flensborg og som fange ført sydpå. Det lykkedes dronning Margrethe ved de efterfølgende forhandlinger at få ham frigivet, men fra den tid ses biskoppen ikke at have virket i sit stift. Sammen med nabobiskoppen, Peder Lykke fra Ribe, repræsenterede han en danske kirke ved konciliet i Konstanz. Et forsøg på at blive udnævnt til biskop i Kammin mislykkedes,¹²⁰ og Johannes Skondelev døde få dage efter, at han i Viborg den 2. august 1421 som repræsentant for den sønder- og nørrejyske befolkning havde undertegnet vidnesbyrdet om Sønderjyllands tilhørsforhold til det danske rige.¹²¹

Johannes Skondelev fik i kapitlet støtte af Erich Dosenrode. Erich

Dosenrode var den 11. november 1409 blevet udnævnt til ærkedegn ved pavelig provision,¹²² men i 1411, altså efter konflikten mellem Danmark og Holsten var brudt ud, nævnes den holstensksindede kanik Johann Hauschildt som ærkedegn og samtidig enkehertuginde Elisabeths råd.¹²³ Johann Hauschildt står sammen med domprovsten Henrik von der See opført i kong Eriks klageskrifter mod holstenerne.¹²⁴

Slesvig bispedømme var i tiden 1374 til 1420 i en ejendommelig situation. Forholdet mellem Danmark og holstenerne, der bølgede mellem krig og fred, dannede baggrund for et tilsvarende forhold mellem biskoppen og Schauenburgerne. Tydeligvis vandt Schauenburgerne indflydelse i kapitlet. Det viser alene det forhold, at domprovsten samtidig var hertugens kansler, og at den paveligt udnævnte Erich Dosenrode blev søgt fortrængt til fordel for Johann Hauschildt, som var knyttet til Schauenburgerne.

Samtidig må Schauenburgernes indflydelse have været væsentligt trængt i begyndelsen af den væbnede konflikt. Danskerne stod i stiftsbyen Slesvig i 1417, og den danske ærkebiskop Peder Kruse opholdt sig her i den åbenbare hensigt at demonstrere grænsen for den danske kirkeprovins. Som et led i denne mission sendte han ligefrem bud efter sit bispeskrud. At det blev opsnappet af en holstensk kaper, kan næppe regnes ærkebiskoppen til last.¹²⁵

H. V. Gregersen mener, at den uheldige vending i kapitlets sammensætning i retning af holstensk orienterede medlemmer, der foregik i disse år, betød, at kapitlet stod på Schauenburgernes side.¹²⁶ Det er et spørgsmål, om denne forklaring er tilstrækkelig fyldestgørende. At kapitlets medlemmer for en stor del bestod af mænd, hvis slægter var knyttet til Schauenburgerne, betød ikke nødvendigvis, at deres loyalitet ubetinget lå hos Schauenburgerne. Navnlig når kapitlets egne interesser blev angrebet, må loyaliteten højst tænkeligt, for en stor del af dets medlemmer, fortsat have ligget hos kapitlet. Det kan næppe have været en fordel for kapitlets medlemmer, at dets rettigheder blev indskrænket i 1399. Det er utænkeligt, at hele kapitlet i denne sag skulle have stået bag dets fremtrædende medlem Henrik von der See. Allerede her anes en splittelse. Den omstændighed, at kapitlet fik indskrænket sine rettigheder, mens biskoppen fik stadfæstet sine, viser, at Schauenburgerne ikke i alle henseender har ment at stå tilstrækkeligt stærkt. Man søgte åbenbart at undgå, at biskop og kapitel stod sammen. Endelig betød den pavelige udnævnelse af Erich Dosenrode til ærkedegn, selv om han oftest stod svagt, at kapitlet ikke var entydigt holstensk orienteret.

Efter Johannes Skondelevs død den 17. august 1421 lykkedes det

kapitlet at opnå pavens stadfæstelse på valget af en af sine egne medlemmer til ny biskop. Den ny biskop var Henrik von der See. Det var et paveligt indgreb mod danske interesser, og ydermere fik Henrik von der See tilladelse til at lade sig indvie af en anden biskop end ærkebiskoppen i Lund. Ærkebiskop Peder Lykke accepterede heller ikke Henrik von der See, men nedlagde den 28. juni 1423 inhibition mod valget.¹²⁷

I sin disputats »Norden och Reformkoncilierne« skriver Beata Losman, at ærkebiskop Peder Lykke undsagde kong Erik i dennes forsøg på at vinde Sønderjylland med våbenmagt: »Inför krigshotet tycks han ha önskat demonstrere, att han som ärkebiskop inte var inblandad på sin kyrkas vegnar«.¹²⁸ Som bekræftelse på dette forhold ser Beata Losman, at Peder Lykke definitivt tilbagekaldte den inhibition, han havde nedlagt mod Henrik von der See i 1423, kort før krigen brød ud i 1426. Peder Lykke havde midlertidigt tilbagekaldt inhibitionen kort før kirkemødet i 1425.¹²⁹ Tilbagekaldelsen skulle altså være en protest mod kong Eriks politik. Overhovedet mener Beata Losman, at kirken stod på dårlig fod med kongen. Kong Erik sammenblandede konsekvent kirkeligt og verdsligt forum.¹³⁰ Alligevel må Beata Losman indrømme, at »i någon mån tycks han dock ha accepteret prelatenes krav på kyrkligt forum; i ett privilegieregister står under 1425 antecknat, att kungen dömde i Slagelse, att ingen präst skulle dömas fredlös vid landsting utan at stå til rätte inför sin biskop«.¹³¹ I den forbindelse opkaster Beata Losman den tanke, at kong Erik forsøgte at vinde biskoppernes støtte i slutkampen om Sønderjylland.¹³²

Beata Losman mener, at Roskildebispens Jens Andersen Lodehat ligesom Peder Lykke var modstander af kong Eriks krig mod holsternerne.¹³³ I denne sammenhæng refererer Beata Losman til Henry Bruuns afhandling »Biskop Jens Andersen (Lodehat) som oppositionsfører«.¹³⁴ Beata Losman medgiver Henry Bruun, at Jens Andersen Lodehat stod i opposition til kongen i tiden 1417 til 1419, og at der i 1421 indtraf en afspænding. Kun bliver der stillet spørgsmål ved Jens Andersens fortsatte loyalitet.¹³⁵

I sin afhandling omtaler Henry Bruun striden om Københavns Slot 1416. Henry Bruun mener, at Jens Andersen i tiden 1417 til 1420 var leder af en stormandsopposition mod kongen og at Jens Andersen aldrig opgav kravet om, at striden skulle afgøres i et gejstligt forum.¹³⁶ Imidlertid kom det til forlig mellem biskop og konge, hvor kongen gjorde indrømmelser,¹³⁷ og biskoppen accepterede status quo i sagen om Københavns Slot.¹³⁸ En af grundene til kongens indrømmelser var, at han havde brug for det sjællandske landstings bistand i tidens mest

brændende udenrigske problem: forholdet til de holstenske grevers krav på Sønderjylland, skriver Henry Bruun.¹³⁹ Den 2. juli 1421 mødte biskop Jens Andersen og hele Roskilde-kapitlet på landstinget og bekræftede, at Sønderjylland fra ældgammel tid havde tilhørt Danmarks rige og krone.¹⁴⁰ Henry Bruun afviser, at Jens Andersens medvirken i denne sag var taktisk bestemt som et led i forligspolitikken, hvad han finder bekræftet ved Jens Andersens vidnesbyrd i 1424. Biskoppen benægtede i sit vidnesbyrd, at de daværende grever eller deres fader nogensinde havde modtaget Sønderjylland som et virkeligt len.¹⁴¹

Kong Erik behøvede i 1425 ikke at vinde biskoppernes støtte i kampen for Sønderjylland. Den havde han allerede fra 1421. Også fra den biskop, der opponerede mod ham, havde han fuld støtte. Tilbage står så om biskopperne kun støttede kongen, så længe han ene benyttede sig af diplomatiske midler. Rigtigheden i Beata Losmans påstand må afhænge af, om ærkebiskop Peder Lykke virkelig tilbagekaldte inhibitionen af Henrik von der See i protest mod kong Eriks krigspolitik.

Da Peder Lykke i 1423 nedlagde inhibition mod Henrik von der See, udnævnte han som modtræk to gejstlige til at varetage administrationen af de biskoppelige indtægter fra den nordlige del af Slesvig stift. Det vil sige den del, kong Erik beherskede. Det var Haderslevkanniken Niels Ulfstand og Flensborgpræsten Peter Riggelsen.¹⁴² På denne vis greb ærkebiskoppen aktivt ind i Slesvig domkapitels økonomi. Kapitlet var nu berøvet enhver indtægt fra den nordlige del af stiftet. Slesvig domkapitels indtægter var indskrænket til at komme fra den del af Sønderjylland, der ligger syd for Flensborg og mod vest i en linje fra det nuværende Frederiksstad til lidt nord for Sønder Løgum. Vest for denne linje havde stormfloder, den største i 1362, lagt landet så godt som øde.¹⁴³ Hertil kom at indtægterne fra jordene var forringede på grund af agrarkrise og krig.¹⁴⁴

Den 1. april blev Erich Dosenrode udnævnt til koadjudator. Udnævnelsen blev begrundet med, at Henrik von der See var blind og alderdomssvækket.¹⁴⁵ »Den nye biskoppen förefalder at ha alrats miss-tänkt snabbt, och i sjävla verket var han fullt aktiv,« kommenterer Beata Losman.¹⁴⁶ Peder Lykke havde grund til at være tilfreds. Erich Dosenrode var fra dansk side den sandsynlige efterfølger som biskop. Den holstensksindede biskop Henrik von der Sees muligheder var begrænsede, og den fremtidige indflydelse i bispedømmet syntes sikret. Hvad der ikke var lykkedes for Schauenburgerne i forholdet til biskop Hellembert, lykkedes for biskop Peder Lykke over for Henrik von der See.

Henrik von der Sees embedsførelse synes heller ikke at have været

særlig virksom. Den 11. maj 1424 holdt han på grevernes vegne vidneforhør vedrørende Slesvigs forhold til Danmark, som udøver af *jurisdictio ordinaria*.¹⁴⁷ Derudover kendes ikke meget til biskop Henrik von der Sees virke, udover at han ved én lejlighed synes at have krævet betaling for et sognepræsteembede og altså gjort sig skyldig i simoni.¹⁴⁸

Henrik von der See synes at have været tvungen til at anerkende udnævnelsen af Erich Dosenrode som koadjudator, og Peder Lykke havde dermed vundet en sejr i spillet om Slesvig bispedømme. Derfor kunne han også aflyse arrangementet med de gejstlige, da han definitivt tilbagekaldte inhibitionen den 23. april 1426.¹⁴⁹

Ærkebiskop Peder Lykke gennemførte ikke den sag hos kurien, han havde bebudet, vedrørende Henrik von der See. Det er ikke mærkeligt, pavens sympati for greverne taget i betragtning. For det første er der selve den pavelige udnævnelse af von der See til biskop. For det andet synes pave Martin den 5. at ville optage grevernes sag, da de appellerede til ham.¹⁵⁰ Udfaldet af en sag hos kurien ville have været usikker.

Det er mærkeligt, at Beata Losman kan komme til den slutning, at ærkebiskop Peder Lykke obstruerede den kongelige politik i Sønderjylland i protest mod kong Eriks politik, når Beata Losman selv gør rede for handlingsforløbet i tiden 1423 til 1426. Hvad der passerede, kan dårligt kaldes en sejr for Henrik von der See eller Schauenburgerne, hvilket måtte være tilfældet, hvis Beata Losman har ret i sin påstand.

Haderslev kollegiatskapitel

Når Peder Lykke var i stand til at gribe ind i de sønderjyske forhold ved at overdrage Niels Ulfstand og Peter Riggelsen administrationen af de biskoppelige indtægter i den nordlige del af Slesvig stift, skyldes det den udvikling, der var sket ved kollegiatskapitlet i Haderslev.

Den 12. marts 1401 bekræftede grev Gerhardt kapitlets frihed med hensyn til skatter og afgifter.¹⁵¹ Omkring 1406 overdrog Johannes Skondelev kollegiatskirken indtægterne fra kirkerne i Moltrup, Bjerne, Åstrup og Grarup,¹⁵² og den femte maj 1410 overdrog enkeher-tuginde Elisabeth Øsby kirke til kollegiatskapitlet.¹⁵³ På denne måde var kapitlet sikret en væsentlig tilgang af indtægter allerede før Nyborgdommen i 1413. Efter Nyborgdommen tog kong Erik vor Frue Kirke i Haderslev og hele kapitlet i sit værn.¹⁵⁴

En række donationer fulgte Nyborgdommen:

Den 6. september 1413 bortgav Anders Jensen Spangberg sin ejendom Bejerholm og en gård i Fjeldstrup.¹⁵⁵

Den 4. oktober 1417 udstedte Claus Lembeck på Tørning et skøde til kapitlet på strøgods i Haderslev herred.¹⁵⁶

Den 2. februar 1421 bortskødede Hans og Peter Röver tre gårde i Hejsager på Haderslev Næs.¹⁵⁷

Den 29. september 1422 bortgav Niels Thomesen og hustru jordejendom i Oksbøl og Fredsted i Gammel Haderslev sogn.¹⁵⁹

Tre af donatorerne er holstenske stormænd: Claus Lembeck, Hans og Peter Röver. At kong Erik allerede i 1413 tog kollegiatskapitlet i sit værn viser, at kapitlet på et tidligt tidspunkt indgik i striden om Sønderjylland på kongens side. De tre holstenske donatorer kan være et udtryk for, at den del af kong Eriks hensigter med Nyborgdommen, der gik ud på at vinde de holstenske stormænd, havde båret frugt.¹⁶⁰ Ved Anders Jensen Spangbergs og Niels Thomesens donationer siges det, at formålet var en ombygning af Haderslev Maria kirke.

Tydeligt indgår kollegiatskirken i den politik, som den danske kirke og kongemagt fører i det sønderjyske spørgsmål, når Haderslev Maria Kirke i 1421 bliver betegnet som domkirke.¹⁶¹ Det er vanskeligt at betragte udtalelsen som andet end en taktisk manøvre. Det var ikke kong Eriks hensigt at få anerkendt en *del* af Sønderjylland som hørende til det danske rige, men *hele* Sønderjylland. Det har næppe heller været biskop Skondelevs hensigt at få en del af sit eget bispedømme udskilt til et nyt bispedømme. Udtalelsen kan være vendt mod kapitlet i Slesvig og da have tjent som en trussel, eller den skulle over for kejseren godtgøre, at et eventuelt holstensksindet kapitel kun delvis var repræsentativt, og at et faktisk domkapitel, det haderslevske, stod på kongens side.

Efter Johannes Skondelevs død i 1421 indledtes en voldsom ombygning af Haderslev Maria Kirke i sengotisk stil.¹⁶² Efter Haderslevs brand i 1247 var der blevet opført en teglstenskirke. Den var beskeden i forhold til den nuværende Maria Kirke. Højden var kun den halve, hvad man kan se i skifterne i søjlerne ved opgangen til højkoret samt i de bevarede korsarme, der blev indbygget i den kapelrække, der omgiver det nuværende midterskib.¹⁶³

Byggeriet blev indledt med opførelsen af det nuværende højkor og en udvidelse af sidekorene.¹⁶⁵ Midterskibet blev udvidet til sin nuværende højde, og derefter tilføjedes sidekapellerne.¹⁶⁵ Det betød, at en række nye alterstiftelser kunne indvies. Oprindeligt synes der kun at have været otte altre udover højaltret. Tallet er usikkert. Det bygger på en skrivelse fra 1371.¹⁶⁶ Samme alter kunne være indviet til flere helgener. Den voldsomme udvidelse af kirken har muliggjort, at flere altre kunne indrettes. Desværre kender vi ikke navnene på altre indviet i

1420'rne, eller om der overhovedet blev indstiftet nye altre. Først i 1440'rne kender vi en række donationer, der muliggjorde oprettelsen af forskellige altre.

Derimod ved vi, at antallet af kanniker blev fordoblet i perioden 1375 til 1431. Et stiftelsesdokument fra 1441 taler om, at der efter oprettelsen af fire nye kanonikater med præbende i alt var tolv.¹⁶⁷ Sandsynligvis har de mange donationer omkring 1420 muliggjort denne udvidelse af kapitlet. Det må have været en torn i øjet på Slesvigkapitlet, at medens det var økonomisk trængt kunne kollegiatskapitlet øge sine aktiviteter. Også på denne vis indgik kollegiatskapitlet i Haderslev i den danske kongemagts kamp for Sønderjylland.

Kronens retskrav

Nyborgdommen

I 1413 indkaldte kong Erik til danehof i Nyborg. Det sønderjyske spørgsmål skulle forhandles. Ved at genoplive en ældre dansk institution søgte kongen åbenbart at give sine krav samme historiske legitimitet, som da flensborgernes hyldningsbrev til dronning Margrethe blev affattet på dansk.¹⁶⁸ Kongens anliggende var at fratage de holstenske grever retten til Sønderjylland. Kai Hørby kalder dette »temmelig let-sindigt«,¹⁶⁹ og at »det har været regnet til kong Eriks magthaveriske psykologi, at han således søgte en dom, der stricte gav ham ret efter en feudal teori, der var ganske ude af pagt med tiden«. ¹⁷⁰ Kai Hørby må dog konstatere, »at det er vanskeligt at se, om holstenerne kunne rammes på anden måde, idet kongen i lige høj grad søgte at ramme de stormænd, hansabyerne og andre stæder, der i Sønderjylland lukrede på det svage regime«. ¹⁷¹

Kai Hørby mener med andre ord, at Nyborgdommen er et brud på den hidtil førte og mere forsigtige politik, der var lagt op til allerede tidligt i dronning Margrethes regeringstid. Et tilbageblik skulle hjælpe i afklaringen af dette spørgsmål, men i første omgang skal dog konstateres, at kong Erik stod i en helt anden og stærkere position som nordisk unionskonge, end dronning Margrethe gjorde ved sin overtagelse af regeringsmagten og ved forleningen i 1386. Endvidere var der indledt åben krig mod holstenerne, allerede mens dronning Margrethe levede.

Forleningen af 1386 er i ordets bogstavelige betydning »mystisk«. Der foreligger intet dokument om forleningen. Forud lå en periode, hvor Sønderjyllands statsretlige stilling ikke var søgt ordnet. I det vacuum, der opstod ved kong Valdemar den 4.s død, havde mecklenburgerne, for at vinde kongemagten i Danmark, søgt alliance med holste-

nerne, hvorved holstenerne skulle vinde territoriale fordele. Udgifterne til krigsførelsen skulle dækkes af holstenerne som en forudbetalt lens- eller panteafgift.¹⁷²

Holstenerne havde ikke indgået en sådan alliance. I det vacuum, der var opstået ved Abelslægtes uddøen, havde dronning Margrethe undladt at foretage sig noget vedrørende Sønderjylland. Herved opnåede dronningen, at holstenerne forholdt sig passive i tronstridighederne. Greverne sad på det tidspunkt som de faktiske magthavere i Sønderjylland, hvilket den af grev Claus anvendte titel: *dominus Sunder Jutiæ*, viser.¹⁷³ Havde dronningen forlenet greverne med Sønderjylland, havde de været forpligtet til en bekostelig militær bistand som kong Olufs vasaller. Præcis dét greverne søgte at undgå i forhold til mecklenburgerne. De sad nu uhindret og gratis med magten i Sønderjylland, mens dronningen havde sikret sig mod anslag sydfra.

I 1385 antog grev Claus titlen »sand arving til hertugdømmet Jylland«. ¹⁷⁴ Dronning Margrethe havde ved at bruge to løver i sit våben også gjort et formelt krav gældende.¹⁷⁵ I 1386 stod dronning Margrethe over for kong Albrecht af Sveriges væbnede styrker. Hvis der blev indgået en alliance mellem mecklenburgerne og holstenerne, kunne situationen blive farlig. Efter forleningen har holstenerne ikke givet nogen modydelse, som f.eks. at stille tropper til rådighed. Tværtimod, i 1389 kom en af de holstenske herrer, grev Albrecht, i dansk krigsfangenskab, da han kæmpede på kong Albrechts side. Dog indebar hertugtitlen også, at Schauenburgerne måtte anerkende Sønderjylland som et dansk len. Det er ikke overraskende, at Presbyter Bremensis gør så meget ud af at beskrive de rituelle handlinger ved forleningen af 1386, der ifølge forfatteren foregik med pomp og pragt,¹⁷⁶ da den ældede grev Claus' nevø, Gerhardt den 6., fik hertugtitlen. De rituelle handlinger er nemlig det eneste, der kan legitimere forleningen; både modydelse og dokument mangler. Først i 1396, da lenseden ved Erik af Pommerns tronovertagelse skulle gentages, sættes trumf ind. Man forlanger en modydelse i form af militær bistand.¹⁷⁷ En sådan kunne afløses af penge. Grev Claus nægter på Schauenburgernes vegne. Han ville tværtimod have sold for krigstjeneste.¹⁷⁸ En vasal var forpligtet til en sådan ydelse, og en formel forlening foreligger derfor ikke,¹⁷⁹ skønt Schauenburgerne fortsat sad inde med den reelle magt og grev Gerhardt fortsat benyttede sig af titlen *dux*.

På borgene rundt omkring i Sønderjylland sad de holstenske panteherrer. Det gjaldt endog den stærke fæstning Gottorp. Kai Hørby gør opmærksom på, at de holstenske stormænd samtidig blev dømt.¹⁸⁰ Da Schauenburgerne blev dømt for feloni og majestætsforbrydelse, måtte

disse stormænd overgå til kongen som dennes vasaller. Hvis de nægtede, ville deres rettigheder såvel som deres ejendom være at betragte som forbrudte, og de risikerede at blive udsat for kongemagtens væbnede styrker.

Kejserprocessen

Kong Eriks påstande i Kejserprocessen er ofte blevet betragtet med skepsis af historikerne. At kejser Sigismund faktisk dømte til fordel for kong Erik forklares med at antyde, at der skulle have været en art konspiration mellem konge og kejser på grund af slægtsforholdet.¹⁸¹

Kristian Erslev mener, at holstenernes synspunkter er mere redelige og af højere juridisk standard, når han skriver: »For en roligere bedømmelse vil det først træde frem, at vi uvilkårligt har mere respekt for de positive historiske argumenter, som holstenerne fremførte, end for de abstrakte teorier, kong Erik førte i marken.¹⁸² Fejler holstenerne i deres historiske bevisførelse, så tager dog kong Erik mere fejl i den juridiske deduktion, han fremførte med så stor sikkerhed.«¹⁸³

Det mærkelige er, at holstenernes påstande, som Kr. Erslev fremlægger dem, udgør en syllogisme på samme måde som kong Eriks.¹⁸⁴ Forfatteren skriver, at holstenernes påstand gik ud på, at Sønderjylland var et særskilt hertugdømme, og dette tilkom dem i arv efter deres forfædre. Det lå i Tyskland, men på grænsen til Danmark.¹⁸⁵

Kr. Erslev må åbenbart have foretaget en deduktion ud fra den holstenske påstand om, at processen skulle foregå efter sachsisk ret. Kilderne siger nemlig intet om, at holstenerne skulle have påstået, at Sønderjylland lå i Tyskland, og herved er vi netop ved svagheden i holstenernes påstand. Fra kongelig side tager man udgangspunkt i Sønderjyllands oprindelige statsretslige stilling. Denne benægtes ikke af holstenerne ved en påstand om, at Sønderjylland lå i Tyskland, men de argumenterer ud fra principper om hævd, som de mener at have på Sønderjylland, idet de påstår, at der, så længe menneskelig hukommelse rakte tilbage, havde været et hertugdømme Slesvig,¹⁸⁶ der havde sit eget våben med to blå leoparder i et gult felt.¹⁸⁷ Derefter godtgør Schauenburgerne deres arveretslige krav på Sønderjylland, idet de henviser til, at grev Gerhardt i 1326 havde modtaget hertugdømmet som et evigt og arveligt len.¹⁸⁸

Det er holstenerne magtpåliggende, at det er sachsisk lov, der anvendes ved processen. Ved forleningen i 1386 var det grev Gerhardt, der fik hertugtitlen. Ti år senere, da forleningen skulle gentages, var det den gamle grev Claus, der førte ordet, da han nægtede at give modydelse. Grev Claus udtalte sig på Schauenburgernes vegne. Ifølge *Sachsen-*

spiegel, den lensret som holstenerne henviste til, kunne len kun arves af mænd i nedstigende linie. Døde lensmanden uden at efterlade sig sønner, var lenet hjemfalden til lensherren. For at sikre sig sidelinjens arveret kunne man foretage en forlening til samlet hånd, samforlening. Forleningen i 1386 skete til det Schauenburgske hus. Da Valdemar den 3. i 1330 genindsattes som hertug i Sønderjylland, opgav grev Gerhardt ikke forleningen. Også her var der tale om samforlening.¹⁸⁹ Når Schauenburgerne henviser til, at de allerede fra 1326 har været forlenet med hertugdømmet, erklærer de samtidig, at den danske kongemagt havde anerkendt sachsisk lov vedrørende forlening.

Den danske argumentation imødegår ethvert krav fra holstensk side: Alle vidner erklærer, at der ikke findes arvelen i Danmark.¹⁹⁰ Biskop Jens af Roskilde erklærer, at ingen har set eller hørt, at noget i riget er blevet bortgivet som len af kongerne, og at kongen er strengt bundet til denne vedtægt. Yderligere henviser bispem til kroningseden: Kongen har ikke lov til at formindske riget eller dets gods, men skal af al magt arbejde for dets fremme.¹⁹¹

Kong Eriks påstand fra voldgiftsmødet i 1421 på Femern er beslægtet hermed. Kong Erik erklærer, at hans forgængere ingen ret havde til at forlene, og at det var hans pligt, hvis det var sket, at tilbageføre sådanne len til riget.¹⁹²

I sin afhandling om Kr. Erslevs fortolkning af *Constitutio Valdemariana* gør Knud Fabricius opmærksom på, at der er en skelnen mellem kongen og kronen. Erik Menved beskylder i 1314 nogle jyske herremænd, der på kongens vegne forhandlede med bønderne om skat, at de »sat dennem selff til dommer imellem os og kronen«.¹⁹³ Herremændene havde åbenbart søgt at vise en modsætning mellem kongens person og hans embede. En række bispes lover, at hvad man vedtager på konciliet i Vienne ikke skulle virke til skade for *kongen til kronen*.¹⁹⁴ I Valdemar Sejrs bekræftelse af lundekirkens privilegier fremgår det, at de virker »også til vor kronens vækst«.¹⁹⁵ Kronen betegner her den upersonlige kongemagt.¹⁹⁶ Til kronen hører de myndigheder, som har fået deres magt delegeret af kongen: ombudsmænd, slotsfogeder og lensmænd.¹⁹⁷ Lenene og birkene betegnes som vores og kronens.¹⁹⁸ Kronen har sit eget økonomiske grundlag: kongelenet, ledingspenge, retsbøder, mønten, formodentlig også købstadsskatter og tolden. »Kronen betegner altså en særlig organisme, hvad man tre århundreder senere ville betegne som en stat«.¹⁹⁹

Da kong Valdemar mødtes med kong Magnus i Varberg i 1343, gentager kong Valdemar sin afståelse af Skåne fra den 3. januar 1341 på egne og kronens vegne. Til yderligere sikkerhed skødede Valdemar

landskaberne til kong Magnus til evig besiddelse. Dette skete med samtykke af kongens råder og hele folket og samfundet.²⁰⁰ Åbenbart har kong Magnus stadig følt sig usikker. Kong Valdemar måtte ydermere på egne, efterfølgeres, arvingers og Danmarks riges kronens vegne give afkald på al ret, navnlig de love der siger, at et almindeligt afkald ikke havde retsgyldighed.²⁰¹

Der er altså udover de kanoniske love en dansk lov – *Leges et statutes patriæ* – der forbyder kongen at give afkald på landområder. At det er på kronens og rigets vegne, viser den efterfølgende uddybning: nemlig at kongen uanset løfte kan tilbagekalde, hvad der har fundet sted, hvis det er til skade for *riget og kronen*.²⁰² Som sikkerhed må den store opmarch af vidner love at hjælpe kong Magnus, hvis kong Valdemar under påskud af netop denne ret tilbagetager skåne.

Efter dansk ret var rigets og kronens besiddelser uafhængelige, lige-meget i hvilke bindende juridiske formler de var afstået. Det er til denne ældre danske retsregel kong Erik tyer, når han erklærer, at forgængeres eventuelle afståelser var ugyldige.²⁰³ Dette understøttes af ærkebiskop Peders erklæring fra 1424 om at Sønderjylland hører under den danske kongemagt og krone,²⁰⁴ og ærkebiskoppen kan derfor svare kejserens befuldmægtigede, at han aldrig har set eller hørt noget om, at der i fortiden skulle have været en særlig slesvigsk eller jysk hertug.²⁰⁵

Ved at benytte sig af ældre danske love og ved at forlange, at processen foregik efter dansk ret, søger kong Erik at genindsætte Sønderjylland i dets oprindelige stilling inden for det danske rige. At det var kong Eriks hensigt bestyrkes af det jyske landstings udsagn fra 1421, hvori Johannes Skondelev deltog, om at Sønderjylland er dansk, fordi der tales dansk i Sønderjylland,²⁰⁶ og kong Eriks fastslåen af, at man benytter dansk lov.²⁰⁷ Til støtte for kongens påstand fremføres kroningseden, samt ældre danske og kanoniske love, der var konstituerende for kongemagten og riget. Holstenernes krav fremstår på denne baggrund som usurpation, handlinger der var sket i en urolig og kaotisk periode, som nu skulle lægges bag.

Konklusion

Der er ikke, som H. V. Gregersen mener, tale om en udvikling i årene op til 1375, hvor Slesvig domkapitel fortyskedes, mens kollegiatskapitlet i Haderslev modsvarende var dansk præget. Slesvig domkapitel afviste to gange Schauenburgerne. Samtidig var de økonomiske forhold ved kollegiatskapitlet en overgang så ringe, at det næppe havde styrke til at modsvare et fortysket domkapitel. Også personsammen-

fald mellem dom- og kollegiatskapitlets medlemmer viser, at der næppe har været tale om et modsætningsforhold. At Slesvig domkapitel måtte træde hjælpende til over for det betrængte kollegiatskapitel taler snarere om et afhængighedsforhold. Avignonpavernes indgriben i bispedømmets anliggender betød, at hvis der herskede et modsætningsforhold, bestod det mellem kanniker og biskop.

Modsætningsforholdet mellem kollegiatskapitel og domkapitel opstår først, efter at den danske kongemagt er blevet styrket, og det bliver for alvor synligt ved kong Eriks retskrav. Det er således den danske kongemagts kamp for Sønderjylland, der er direkte bestemmende for den kirkelige udvikling.

At kongemagts kamp i begyndelsen var succesfuld viser sig ved de ændrede forhold i kollegiatskapitlet efter 1413, hvor de mange donationer også fra holstenske stormænd muliggør en udvidelse af både kirke og kapitel. Kong Eriks politik gik til at begynde med netop ud på at tvinge de holstenske stormænd over på sin side. Mellem Nyborgdommen og 1420'erne, hvor kong Erik havde ændret sine retslige præmisser, skete der en udvikling i den romerske kirke, der markeres ved konciliet i Konstanz. Den danske kirke bakkede uanset øvrig uenighed kong Erik op i hans krav. Kong Eriks stærke hævden af dansk ret i Sønderjylland og det jyske landstings vidneudsagn fra 1421 om, at Sønderjylland er dansk, for der tales dansk i landet, skal ses i lyset af den europæiske udvikling. Der er tale om et princip, der skulle modvirke opløsning og genindføre den orden, man havde forud. I den forbindelse kommer Schauenburgernes tale om arvelen og selvstændigt område til at stå som usurpatoriske tendenser mod ikke alene kong Eriks men også kejsermagts interesser. Herved bliver ærkebiskop Peder Lykkes vidneudsagn også klart. Den kirkelige opløsning var en konsekvens af den almindelige opløsning. Også kirken ønskede en orden, der lignede den, der gik forud. At kirken gav sin enige og ufortøvede støtte til kong Eriks krav, og at biskoppen over det vigtige Roskilde stift, Jens Andersen Lodehat, satte sine stridigheder i bero for at kunne stille sig bag kongens kamp for Sønderjylland, betyder, at biskoppen og kirken iøvrigt har anset denne sag for principiel. Kirken opfattede sig som statsbærende på lige fod med kongemagten. Herved bliver kong Eriks kamp og kirkens interesser to sider af samme sag, og herved var ikke alene den danske kirke og konge men også den tysk-romerske kejser forbundet i et interessefællesskab.

Kilder og litteratur

Kilder

- Acta Pontificum Danica. Pavelige Aktstykker Vedrørende Danmark. Bind II. Udgivet af Alfr. Krarup og Johs. Langebæk. København 1907. (*APD*).
- Antislesvigholstenske Fragmenter. Udgivne efter Foranstaltning af Consistorium ved Københavns Universitet ved Prof. A. F. Krieger. Bind 1-4. Hæfte I-XVI. København 1848-1851.
- Bispekröniken. Den Geistelige Historie offuer alt Danmarckis Rige. Af Arild Huitfeldt. København 1604. Genoptryk, København 1978.
- Chronicon Holtzatie auctore Presbytero Bremensi. Udgivet af J. M. Lappenberg. Quellsamling der Schleswig-Holstein-Lauenburgischen Gesellschaft für vaterländischen Geschichte. Bind 1. Kiel 1862.
- Danmarks Riges Breve. Udgivet af Det Danske Sprog- Og Litteraturselskab. København 1938 ff. (*DRB*).
- Danske Magazin, 5. række, bind II. Udgivet af Det Kongelige Selskab For Fædrelandets Historie og Sprog. Klageskrifter fra Erik af Pommerns Retsstrid med Holstenerne. Meddelte af Kr. Erslev. København 1889-92.
- Diplomatarium Collegii Canonicorum Hadersleviensium. Aktstykker til Oplysning om Kannikecollegiet i Haderslev før Reformationen. Samlede af C. M. A. Matthiessen. Særskilt Aftryk af Aarsberetninger fra Det Kongelige Geheimearkiv, bind II. København 1856. (*Dip. Col. Can. Had.*)
- Diplomatarium Danicum. Udgivet af Det Danske Sprog- Og Litteraturselskab. København 1938 ff. (*DD*).
- Diplomatarium Flensborgense. Samling af Aktstykker til Staden Flensborgs Historie indtil Aaret 1559. Udg. af H. C. P. Sejdlin. Bind I. København 1865. (*Sejd.*)
- Schleswig-Holsteinische Regesten und Urkunden. Bind VI, 1,2. Hrsg. von der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte. Neumünster 1962-1971. (*SHRU*)
- Scriptores Rerum Danicarum Mediævi. Bind VII. Udg. af Jakob Langebæk, København 1792. (*SRD*)
- Repertorium Diplomaticum Regni Danici Mediævalis. Fortegnelse over Danmarks Breve fra Middelalderen. Udg. ved Kr. Erslev ved Selskabet For Udgivelse Af Kilder Til Dansk Historie. Bind II. København 1896-98. (*Rep.*)
- Quellen zur Geschichte des Bistums Schleswig. Quellsamling der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte. Bind 6. Kiel 1904. (*Quellen*).
- Urkunden-Buch der Stadt Lübeck. Hrsg. von dem Verein Für Lübeckische Geschichte und Altertumskunde. Bind VI. Lübeck 1873. (*UBStL*).

Litteratur

- Albrechtsen, Esben*: Herredømmet over Sønderjylland 1375-1404. Studier over hertugdømmets lensforhold og indre opbygning på dronning Margrethes tid. København 1981. (*Albrc.*)
- Boockmann, Andrea*: Hamburg, Lübeck und Schleswig als Centren der Diözesanverwaltung im Mittelalter. Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte, bind II. Neumünster 1978.
- Bricka, C. E.*: Dansk Biografisk Lexicon, bind IX. København 1895.
- Bruun, Henry*: Biskop Jens Andersen (Lodehat) som oppositionsfører. Historisk Tidsskrift, XI række, bind 6. København 1960-62. (*Bruun*).

- Christensen, C. A.*: Krisen på Slesvig Domkapitels Jordegods. Historisk Tidsskrift, XI række, bind 6. København 1960-62.
- Erslev, Kristian*: Erik af Pommern, hans Kamp for Sønderjylland og Kalmarunionens Opløsning. København 1901. (*Erslev*).
- Fabricius, Knud*: Kr. Erslevs Tolkning af den saakaldte Constitutio Valdemariana. Historisk Tidsskrift, XI række, bind 6. København 1960-62. (*Fabric.*)
- Gregersen, H. V.*: Plattysk i Sønderjylland. En undersøgelse af fortyskningens historie indtil 1600-årene. Odense 1974. (*Greg.*)
- Gregersen, H. V.*: Reformationen i Sønderjylland. Skrifter udgivne af Historisk samfund for Sønderjylland. Nr. 63. Aabenraa 1986.
- Jensen, K. J.*: Studier over Haderslev Marie Kirke 1247-1527. Festskrift ved Slesvig Bispedømmes 1000 Års Jubilæum, 1948. Under redaktion af H. Hejselbjerg Paulsen. København 1949. (*Jensen*).
- Jørgensen, A. D.*: Valdemar Atterdags og Dronning Margrethes Historie. Historiske Afhandlinger, bind II. Første gang trykt i Nordisk Tidsskrift för vetenskap, konst och industrie. Utg. af Letterstedtska Föreningen 1883. København 1899.
- Losman, Beata*: Norden och Reformkoncilierne 1408-1449. Göteborg 1970. (*Losman*).
- Mackeprang, M.*: De danske Fyrstelen i Middelalderen. Deres Udvikling og statsretslige Stilling. Et forsøg. Historisk Tidsskrift. VI række, bind 6. København 1895-97. (*Mack.*)
- Moltesen, L. J.*: De avignonske Pavers Forhold til Danmark. København 1896. (*Molt.*)
- Pontoppidan, Erik*: Det Danske Sprogs Skiæbne og Forrige saavel som nærværende Tilstand udi Sønder-Jylland eller Førstendømmet Slesvig. Kommenteret udgave ved Peter Jeppesen, Sønderjydske Maanedstidsskrifts Nytryk nr. 2. Tønder 1943.

Samlede historiske fremstillinger

- Danmarks Historie, bind 2, I. Tiden 1340-1648. Af Kai Hørby. Under redaktion af Axel E. Christensen, H. P. Clausen, Svend Ellehøj, Søren Mørch. København 1980 (AEC).
- Propyläen Weltgeschichte, Bind XVI. Udgivet af Golo Mann og August Nitschke. Berlin, Frankfurt, Wien 1964.
- Slesvig og Holstens historie før 1830. Af H. V. Gregersen. Under redaktion af Svend Ellehøj og Kristof Glamann. København 1981. (SH).

Noter

Angående forkortelser – se Kilder og litteratur

1. Jvf. eksempelvis F. C. Dahlmann: Geschichte von Dänemark in drei Büchern I-II. Hamburg 1841-43. Blandt mange skrifter af A. L. J. Michelsen: Polemische Erörterung über die Schleswig-Holsteinische Staatssuccession. Leipzig 1846. G. Waitz, Schleswig-Holsteins Geschichte I-II. Göttingen 1851-54.
2. Danmarks Historie under Dronning Margrethe og hendes nærmeste Efterfølgere 1375-1448. København 1882-1901.
3. Erslev p. 183.
4. Holstenernes »positive argumenter« modstilles kong Eriks abstrakte »teorier«. Erslev p. 183.
5. A. D. Jørgensen p. 247.
6. Jensen p. 262. 28. juni 1423-23. april 1426. Sejd. no 94, bind I.

7. Jvf. Greg. p. 160: »Stiftet var sprængt«.
8. C. F. Allen: Det danske sprogs historie i Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland I-II. København 1857-58.
9. Erik Pontoppidan: Det Danske Sprogs Skiæbne og Forrige saavel som nærværende Tilstand udi Sønder-Jylland eller Førstendømmet Slesvig. Især pp. 33-35.
10. Albrec. p. 12.
11. Jvf. H. V. Gregersens udtalelse: »Som følge af dette kapitels (Haderslev kollegiats-kapitel, forf. bem.) danske kulturpræg, havde dets gejstlige en helt anden positiv forhåndsindstilling til den dansk-nordiske kongemagt«. Greg. p. 160.
12. Sejd. no. 66, bind I.
13. Antislesvigholstenske Fragmenter XIV, bind 4, pp. 66-84. Vedrørende krigen jvf. SH pp. 157-164.
14. Sigismund afløste sin halvbroder Wenzel, der imidlertid nægtede at være afsat. Samtidig havde en del kurfyrsterne valgt markgreve Jobst til tysk konge. Jvf. Propyläen Weltgeschichte, bind XVI, p. 403.
15. Jvf. Erslev p. 99.
16. DRB no. 240, 2. række, bind X.
17. Jensen p. 250.
18. DRB no. 154, 3. række, bind II.
19. DRB no. 326, 2. række, bind X.
20. Greg. p. 88. Jvf. pp. 87 og 90.
21. Molt. p. 113, også note 1.
22. Molt. p. 115.
23. DRB no. 306, 2. række, bind X.
24. DRB no. 313, 2. række, bind X.
25. DRB no. 326, 2. række, bind X.
26. DRB no. 317, 2. række, bind X.
27. DRB no. 314, 2. række, bind X.
28. DRB no. 381, 2. række, bind X.
29. DRB no. 380, 2. række, bind X.
30. DRB no. 382, 2. række, bind X.
31. DRB no. 404, 2. række, bind X.
32. DRB no. 397, 2. række, bind X.
33. DRB no. 173, 2. række, bind X.
34. DRB no. 359, 2 række, bind X.
35. Beløbet er 450 mark sølv til kurien og ikke – som J. L. Moltesen skriver – 1450 mark. Molt. p. 114.
36. DRB no. 309, 2. række, bind XI.
37. DRB no. 318, 2. række, bind X.
38. DRB no. 171, 2. række, bind XII.
39. DRB no. 150, 3. række, bind I.
40. DRB no. 268, 3. række, bind I.
41. DRB no. 306, 3. række, bind I.
42. DRB no. 380, 3. række, bind I.
43. Wedekin og Herman Warendorp. DRB nr. 72, 3. række, bind II.
44. DRB no. 180, 3. række, bind II.
45. DRB no. 136, 3. række, bind IV.
46. DRB no. 423, 3. række, bind III.
47. DRB no. 426, 3. række, bind III.

48. DRB no. 456, 3. række, bind III.
49. DRB no. 534, 3. række bind III.
50. DRB no. 535, 3. række, bind III.
51. DRB no. 541, 3. række, bind III.
52. DRB no. 547, 3. række, bind III.
53. DRB no. 546, 3. række, bind III.
54. DRB no. 556, 3. række, bind III.
55. DRB no. 11, 3. række, bind IV.
57. DRB no. 547, 3. række, bind III.
58. Krisen på Slesvig Domkapitels Jordegods pp. 222 og 223.
59. DRB no. 101, 3. række, bind VIII.
60. DRB no. 134, 3. række, bind IV.
61. DRB no. 403, 3. række, bind VIII.
62. DRB no. 157, 3. række, bind VI.
63. DRB no. 14, 3. række, bind IX.
64. DRB no. 394, 3. række, bind IX.
65. DRB no. 506, 3. række, bind IX.
66. DRB no. 461 og 462, 3. række, bind IX.
67. DRB no. 445, 3. række, bind IX.
68. DRB no. 11, 3. række, bind VIII.
69. DRB no. 131, 3. række, bind II.
70. Rep. bind II, no. 3522. 1. maj 1386. Jvf. Albrec. p. 256.
71. DRB no. 305, 2. række, bind IX.
72. DRB no. Jvf. note 5.
73. DRB no. 219, 2. række, bind II.
74. H. V. Gregersen: Reformationen i Sønderjylland, p. 18.
75. Greg. p. 94.
76. *Modo XXIII ecclesie et capelle cum uno collegio videlicet Rungeholt sunt submerse et cantor patitur defectum earundem ecclesiarum procuracionem circiter triginta marcarum.* Quellen p. 100, bind VI. Jvf. Krisen på Slesvig Domkapitels Jordegods p. 223.
77. Jvf. Schleswig Holsteinische Kirchengeschichte, bind II. Artikel af Andrea Boockmann p. 28.
78. DRB no. 274, 2. række, bind VIII.
79. DD no. 178, 2. række, bind VI. Datoen opgives her som den 12. marts 1309, mens K. J. Jensen opgiver datoen til den 17. november 1309 ligeledes med en henvisning til Cypræus. Jensen p. 257.
80. *Libera utatur electione canonicorum.*
81. *qui electionem confirmabit.*
82. *universi vero obsequantur dicto episcopi uel vicario ejus.*
83. *In omnibus actionibus capituli vox praeccellet cantoris, swede sibi concessa in chori superiori.*
84. *facient de fructibus Slesvicensis chori.*
85. *Item capella Gammelhadarsleve et Sedorp sint a cathedratico et procuracionibus exempte et caeteris juribus episcopi, ubi capitulum Haderslevianum habebit potestatem instituere sacerdotes et deponere.*
86. *nec praepositus in Borchsusel juris dictionem habent in canonicos nec locum in capitulo ratione praepositurae.*
87. DRB no. 74, 2. række, bind VIII. Jvf. Jensen p. 256.

88. Jensen p. 256.
89. *Non obstante quod dictus Nicolaus Petri in eadem ecclesia Sleswicensi sit prebendatus canonicus CUM ALIIS*. DD no. 85, 3. række, bind VI.
90. DRB no. 134, 3. række, bind IV.
91. *Item significat sanctiati uestre deuotus uester Nicolaus Petrei dictus Brwn presbyter Sleswicensis diocesis*. DD no. 85, 3. række, bind VI.
92. DRB no. 15, 3. række, bind V.
93. Greg. p. 156.
94. DRB no. 52, 3. række, bind IX.
95. DRB no. 439, 3. række, bind IX.
96. Molt. p. 121.
97. DRB no. 505, 3. række, bind IX.
98. DRB no. 3, 4. række, bind I.
99. DRB no. 372 og no. 374.
100. *Incliti principes domini Henricus et Nicolaus, comites Holtzacie et Stormarie*. DD no. 374, 4. række, bind I.
101. Grev Henrik pantsætter den 12. marts halvdelen af landsbyen Ramsted til biskoppen. I afskriften fra omkr. år 1600 er anvendt udtrykket *dorchluchtige furste*, DD no. 372, 4. række, bind I, svarende til det latinske *inclitus princeps*, der bliver anvendt i gavebrevet af 26. marts. Det er denne handel, der sætter biskop Skondelev i stand til at donere 10 mark afgift af landsbyens indtægter til et vikardømme ved kirken i Svavsted.
102. DRB no. 226, 4. række, bind II.
103. Albr. p. 252.
104. UBStL no. 405, bind IV, 31. marts 1382.
105. Albr. p. 252.
106. DRB no. 586, 4. række, bind II.
107. *Verus heres ducatus lucie, comes Holtzacie et Stormarie*. DD no. 587, 4. række, bind II.
108. *cum magnifico principe domino Nicolao, vero hærede ducatus lucia*. DD no. 586, 4. række, bind II.
109. *Mit unsen gnedigen eddelen Heren*. SHRU no. 830, bind VI,2.
110. Rep. bind II, no. 3522, 1. maj 1386.
111. Albr. p. 256.
112. SHRU no. 890, bind VI,2. Jvf. Albr. p. 256.
113. Albr. p. 254, også note. Vedrørende Cypræus se Albr. p. 254.
114. SHRU no. 1577, bind VI,2.
115. Albr. p. 265.
116. SHRU no. 877, bind VI,2. *Domhere to Sleswik. Provest to Schlessewyck unse Kanzeler*, SHRU no. 1056, bind VI,2.
117. SHRU no. 1516, bind VI,2.
118. Sejd. no. 124, bind I. vidisse af 17. juni 1443.
119. Jvf. SH p. 157 ff.
120. Greg. p. 154.
121. Antislesvigholstenske Fragmenter XIII, pp. 118-122, bind III.
122. APD no. 1053, bind II.
123. Sejd. no. 57, bind I.
124. Danske Magazin, 5. række, bind II, p. 98.
125. C. F. Bricka, Dansk Biografisk Lexicon, bind IX, p. 567. Artikel af Kr. Erslev.

Årstallet opgives af Kr. Erslev som 1417. Huitfeldt opgiver årstallet 1416 i sin bispekrønike. I 1416 indledte kong Erik en belejring af Slesvig by straks efter, at en våbenhvile, der var aftalt i Kolding fem år før, var udløbet. I 1417 havde den danske hær indtaget byen. Skulle biskop Peder Kruse demonstrere grænsen for den danske kirkeprovins, er årstallet 1417 tænkeligt.

126. Greg. pp. 152 og 153.
127. Losman p. 102.
128. Losman p. 102.
129. Losman p. 108.
130. Losman p. 108.
131. Losman p. 108.
132. Losman pp. 104 og 105.
133. Losman p. 108.
134. Losman p. 104.
135. Bruun, Henry. Artikel i Historisk Tidsskrift, 11. række, bind VI. Biskop Jens Andersen (Lodehat) som oppositionsfører pp. 427-466.
136. Losman p. 104.
137. Bruun pp. 460, 465.
138. Bruun pp. 461 og 462.
139. Bruun p. 462.
140. Bruun pp. 453 og 462.
141. Bruun p. 462.
142. Nicolai Wlfardi canonici Hadersleffnensis et Petri Rigolphi presbiteri in Flensburgh. Sejd. no. 94, bind I.
143. Jvf. Krisen på Slesvig Domkapitels Jordegods pp. 222 og 223.
144. Ibid.
145. Losman p. 102.
146. Losman p. 102.
147. Losman p. 102.
148. Losman p. 102, også note 14.
149. Sejd. no. 94, bind I. Datoen er 23. april 1426 – ikke 13. april som anført af Greg. p. 160.
150. APD no. 1446 og 1447, bind II. Pave Martin den 5. overdrager igen sagen til kejser Sigismund efter klage fra kong Erik. APD no. 1474, bind II. Dette sker efter pres fra kejser Sigismund, jvf. Erslev p. 107.
- 151: Dipl. Coll. Can. Had. no. 4. Datoen er opgivet som 12. marts.
152. Greg. p. 157, også note 431.
153. Dipl. Coll. Can. Had. no. 6. Kong Eriks bekræftelse no. 8 og biskoppens bekræftelse no. 9.
154. Dipl. Coll. Can. Had. no. 11. 21. juli 1415.
155. Dipl. Coll. Can. no. 7 og 14.
156. Dipl. Coll. Can. Had. no. 12.
157. Dipl. Coll. Can. Had. no. 15 og 18.
158. Dipl. Coll. Can. Had. no. 16 og 17.
159. Dipl. Coll. Can. no. 19.
160. Se *Kronens retskrav* p. 20.
161. Antislesvigholstenske Fragmenter XIII, p. 120, bind III. Jvf. Greg. p. 159.
162. Greg. p. 158.
163. Jensen p. 257.

164. Jensen p. 262.
165. Jensen p. 262.
166. DRB no. 52, 3. række, bind IX.
167. Dipl. Coll. Can. Had. no. 23. 9. januar 1441.
168. 24. april 1412. Sejd. no. 64, bind I.
169. AEC p. 148.
170. AEC p. 150.
171. AEC p. 151.
172. Jvf. Albrc. p. 25.
173. Albrc. p. 44.
174. *Verus heres ducatus lucie*. DD no. 587, 4. række, bind II. Jvf. Albrc. p. 46.
175. Albrc. p. 46.
176. Presbytero Bremensi, Chronicon Holtzatia kap. 28. Quellen p. 95, bind I.
177. Jvf. Albrc. pp. 75 og 76.
178. *men ghelt vor eren denst alse vorscreuen steit*. Antislesvigholstenske Fragmenter XIV, p. 86, bind IV.
179. Albrc. p. 91.
180. AEC p. 150.
181. Jvf. eksempelvis AEC p. 151.
182. Erslev p. 183.
183. Erslev p. 185.
184. Erslev p. 168.
185. Erslev p. 174.
186. *A tanto tempora, quod hominum in contrarium non existet fuit, et est ducatus Sleswicensis*. Sejd. no. 88, bind I.
187. *Arma specialia et distincta videlicet duos leopardos blaueos in campo blauco*. Sejd. no. 88, bind I.
188. *Pheudum perpetuum et hereditarium a tanto tempora*. Sejd. no. 88, bind I.
189. *quem et actu dicto domicello in solidum inpheodavimus*. antislesvigholstenske Fragmenter VII, p. 76, bind II. Jvf. Mack. pp. 168 og 169, jvf. Albrc. p. 63.
190. *de feudo in ipso regno est mencio, sicut in terra Saxonie quod sit*. Fra Anders Jakobsen Lunges vidneudsagn. Sejd. no. 91, bind I. Jvf. Mack. p. 150.
191. *quia nichil consuevit in feudum per Regem Dacia et feuda ibidem sunt incognita et quia prout ipse audivit quando aliquis assumitur in Regem Dacia, ipse rex promittet non diminuere regnum nec bona sed augere pro posse*. SRD VII pp. 404 og 405. Jvf. Mack. p. 150.
192. *Ouer dat dat jenigh koning dede, so darff de koning dede na kumpt, dat myt rechte nicht holden, unde moet van ede wegen de he der kronen unde deme riker deyt, wen konyng wert, dat wedder to der kronen bringen*. Sejd. no. 76, bind I. Jvf. Mack. p. 150.
193. Fabric. p. 253.
194. *Regi aut coronæ*. Fabric. p. 245.
195. *Coroneque proficit et augmentum*. Fabric. p. 254.
196. Fabric. p. 254.
197. Fabric. p. 255.
198. Fabric. p. 255.
199. Fabric. p. 255.
200. *renunciantes sponte et expresse pro nobis, successoribus nostris, hæredibus nostris ac corona regni Daciæ, omni iuris auxilio canonci et ciuilis consuetudinibus legibus et*

- statutis patriæ, beneficio restitutionis in intergrum omnibus exceptionibus doli mali quod metus causa et cuilibet alteri exceptioni iuris et facti, præmissa omnia uel eorum aliquod infringenti uel infringere uolenti.* DD no. 386, 3. række, bind I. Jvf. Fabric. p. 263.
201. *et specialiter iuribus dicentibus generalem renunciationem non ualere et regem alienationes factas in præiudicium regni sui et coronæ posse reuocare promissione in contrarium facta non obstante.* DD no. 386, 3. række, bind I. Jvf. Fabric. 263.
202. *regni sui et coronæ,* se note 21.
203. *ok vinde wi openbare an useme rechte, dat neen konyng de krone ufte dat rike vormynren mach.* Sejd. no. 76 bind I. Jvf. i samme forbindelse note 12.
204. *in dicta terra contenta sub regno et domino Daciae et ipsius coronam spectant.* Sejd no. 91, bind I.
205. *quod numquam uidit audivit, quod esset ducatus specialis Sleszwicensis et Jucie ab antiquo.* Sejd. no. 91, bind I.
206. *item dat veerde so ys de ghemenste sprake noch huden imme daghe Densch in deme vorscreuenen Sunder-Jutlande also wol alse in Nortjutlande.* De jyske landstings erklæring. Antislesvigholstenske Fragmenter XIII, p. 120, bind III.
207. *unde moghen dat myt vnseme Denschen rechte bewisen, dat jn Dennemarken neen erueleen gheit.* Sejd. no. 76, bind I.

Zusammenfassung

Der Artikel ist eine Untersuchung über die Lage der dänischen und deutschen Mitglieder des Domkapitels in Schleswig und des Kollegiatskapitels in Hadersleben zwischen 1330 und 1431 im Blick auf die kirchliche Entwicklung in diesem Gebiet und den Kampf der dänischen Königsmacht um Schleswig im späten Mittelalter.

H.V.Gregersen behauptet in seiner Dissertation Plattysk i Sønderjylland (Plattdeutsch in Schleswig, eine Untersuchung über die Geschichte der Verdeutschung bis 1600) eine langsame Verdeutschung des Schleswiger Domkapitels zwischen 1331 und 1375, während das Kollegiatskapitel in Hadersleben dänisch geblieben sein soll.

Demgegenüber ist festzuhalten, daß das Domkapitel den Versuch des Holsteiner Grafengeschlechts der Schauenburger, die Kontrolle über das Bistum Schleswig zu gewinnen, zweimal abwies. Das erste Mal versuchte Graf Gerhardt III 1331 den vom Papst zum Bischof ernannten Hellembert daran zu hindern, das Bistum zu übernehmen. Er wollte seinen eigenen Bruder Gieselbert zum Bischof machen. Dieser Versuch mißlang. 1337 verließ Hellembert das Stift, und es gelang dem Grafen, Gieselbert als Stellvertreter einzusetzen. Jedoch konnte Hellembert durch ein gemeinsames Eingreifen von Kollegium und Papst später den Bischofsstuhl wieder übernehmen. Außerdem war im Laufe der Zeit die wirtschaftliche Lage des Kollegiatskapitels so schwierig, daß ein Widerstand gegen das Domkapitel kaum möglich

war. Darüber hinaus mußte sogar das Domkapitel dem Kollegiatkapitel wirtschaftliche Hilfe leisten, was wiederum Hadersleben immer abhängiger von Schleswig machte. Dennoch gab es Kanoniker, die sowohl dem einen wie dem anderen Kapitel gleichzeitig angehörten.

Der Gegensatz zwischen Hadersleben und Schleswig entstand erst nach 1375, als die dänische Königsmacht gestärkt worden war. Dieser Gegensatz wurde besonders deutlich als König Erik Rechtsansprüche auf Schleswig erhob. Auf diese Weise wurde die kirchliche Entwicklung unmittelbar durch den Kampf der dänischen Königsmacht um Schleswig bestimmt.

König Eriks Politik war am Anfang darauf gerichtet, den Holsteiner Adel auf seine Seite zu bringen. Diese Politik erwies sich als erfolgreich. Nachdem König Erik 1413 einen Rechtsprozess in Nyborg gewonnen hatte, bei dem die Schauenburger wegen Landesverrats und Verbrechens an der Krone verurteilt worden waren, entstand auch eine neue Lage beim Kollegiatkapitel in Hadersleben. Dieses bekam Zuwachs an Mitgliedern und Macht, zumal auch der Holsteiner Adel ihm viele Donationen machte.

Zwischen 1413 und 1420 vollzog sich eine Entwicklung in der römischen Kirche, die durch das Konzil von Konstanz gekennzeichnet ist. Diese geschichtliche Periode in Europa ist von dem Bemühen geprägt, die früheren Ordnungen wiederherzustellen, um Sicherheit gegen Zerfall kirchlicher und weltlicher Ordnungen zu geben.

König Erik geht nun von neuen rechtlichen Voraussetzungen aus und behauptet im sogenannten Kaiserprozeß, daß seine Vorgänger kein Recht gehabt hätten, Lehen zu vergeben. Nun sei es seine Pflicht, dafür zu sorgen, die unrechtmäßig vergebenen Lehen wieder dem Reich zurückzugeben. In diesem Zusammenhang sind die Ansprüche der Schauenburger auf Erblehen und territoriale Selbständigkeit als usurpatorische Tendenzen gegen die Interessen sowohl König Eriks als auch des Kaisers zu verstehen.

Auch die Kirche versuchte, zu alten Ordnungen zurückzukehren. Das zeigt sich auch in der Erklärung des dänischen Erzbischofs Peder Lykke von 1424. Darin heißt es, daß er, der Erzbischof, niemals gesehen oder gehört habe, daß es früher ein schleswigsches oder jütländisches Herzogtum gegeben haben soll. Die Tatsache, daß der Bischof des wichtigen Bistums Roskilde Jens Andersen Lodehat seine Streitigkeiten mit dem König aussetzte und dessen Kampf um Schleswig vorbehaltlos unterstützte, zeigt, daß man von kirchlicher Seite aus der Sache grundsätzliche Bedeutung zumaß. Dies alles macht deutlich, daß sich die Kirche als statragender Faktor auf gleicher Ebene mit

der Königsmacht verstanden hat. Hierbei waren die dänische Kirche und der dänische König in einer Interessengemeinschaft mit dem Kaiser Sigismund verbunden.

Jens Andersen Bældenak

– en biografisk studie

Af Per Jakobsen

Engang i 1532 brød fremmede mænd »midt i den stille nat« ind til den sovende Jens Andersen på Kærstruggård på Tåsinge. Den gamle mand, midt i tresserne var han, blev brutalt revet ud af sengen og ført bort »over havet«. Man bragte ham til et øde sted i en skov, bundet så stramt, at »hans indre organer tog skade«. Og som om det ikke var tilstrækkeligt, blev munden, tænderne, næsen og kønsdelene barbarisk tortureret.¹ Som det mest bizarre blev han oversmurt med honning og sat ud i solen til glæde for insekterne, selvom dét nu nok er en skrøne.² Oven på alle disse ugerninger forlangte de grusomme voldsmænd guld. I 1534 skrev den gamle mand til grev Christoffer af Oldenburg og beklagede sig over overfaldet. Fem måneder varede det, før han slap, og dét for en pris af 4000 lybske mark.

Hvad i alverden ligger der til grund for en sådan medfart, og hvem er der egentlig tale om? Jo, der er såmænd tale om Jens Andersen Bældenak, skomagernes søn og bispens fra Odense. En mand som efter for-godtbefindende lagde sig ud med hvem som helst: konge, gejstlighed, adel, borgere, bønder og andet godtfolk. En mand som respektløst og spydigt spurgte den selvoptagede adel »om det går anderledes for sig, når en adelig avler børn«. ³ Kort sagt, en egensindig og farverig person, som ganske vist ikke fik lov til at dø i synden. Bortførelsen var det endelige punktum for en mere end 30 år gammel strid med adskillige udløbere.

Frit slag

Historien er menneskeskabt, kan man uden større indsigt fastslå. At ville forstå historien forudsætter kendskabet til menneskene i historien, og en måske deraf følgende biografisk problemstilling. Det handler vor historie om – biografi. Skal man være fagmand og skrive en videnskabelig afhandling eller kan man lade fiktionen få frit løb under udøvelse af biografien som en litterær genre? Kræver det inddragelsen af f.eks. psykologi, psykoanalyse, sociologi, antropologi o.s.v.? Samlet kan der svares ja ... og nej – der er faktisk frit slag.

Forholder man sig rent metodisk til biografien og ser på nogle nordiske repræsentanter for den historiske forskning, fra Kristian Erslev

(1926) over H. P. Clausen (1963) og Ottar Dahl (1967) til Benito Scozcozza (1982), glimrer alle disse ved »biografiens« fravær.⁴ Biografien har med enkelte undtagelser, som vi skal se, altså ikke skilt sig ud i forskningen. Uden for Norden findes store mængder af biografisk speciallitteratur, uden at der dér er tale om nogen rød tråd: ved gennemgang af specielt amerikansk, tysk og fransk biografiforskning, kunne litteraturtidsskriftet Nordica's 1989 udgave således konstatere på det selvstillede spørgsmål om, hvorledes biografien skulle gribes an: »att åtminstone inledningsvis utöva den med hjälp av vidsynthetens perspektiv«.⁵

Et relevant spørgsmål vil selvfølgelig være om biografien overhovedet falder indenfor den almindelige historiske metodeteknik. Det gør den i sit væsen sikkert, men strukturen og indgangsvinklen kræver nogle overvejelser. Vi skal her se på tre måder at gribe sagen an på.

Pentti Renvall (1965) angiver en fremgangsmåde med en kronologisk periodeinddeling baseret på højdepunkter eller lignende interessante begivenheder/hændelsesforløb.⁶ Forfatteren skal søge at afdække de dominerende og karakteristiske træk og sammenstykke et personbillede. Det er Renvalls påstand, at det trods en gunstig kildesituation er næsten umuligt at udrede en persons motiver og følelser. Han forholder sig til personen som handlende subjekt, men ikke til motiverne, skjult i personens indre. De udefinérbare motiver kan desuden være en fordel, siger han, idet man så undgår at skulle forholde sig moralsk til vedkommende! Der er altså en grænse for, hvor langt man kan trænge ind i personen, før motiverne bliver det rene gætværk, som naturligvis kan være mere eller mindre kvalificeret.

En forklaringsmodel som søger at nå det skridt videre end Pentti Renvall, findes indenfor psykologien. At bestemme motiverne, inddrager i høj grad en psykologisk forklaringsmodel, men samtidig er psykologien også et område med en utrolig teoretisering, hvor faren består i, at det egentlige mål, biografien, vil drukne, eller reduceres til et redskab for teorien, for nu at trække det skarpt op. Den »historiske psykoanalyse« har med andre ord endnu lange udsigter og så længe det psykologiske islæt ikke er nærmere defineret, er det (bl.a.) her »vidsyntheten« træder til.

Er det videnskab eller fiktion når Helle Stangerup skriver om Christine (1985), eller Johannes V. Jensen om Kongens Fald (1900-01), for nu at relatere til Jens Andersen? Traditionelt set er det fiktion (den historiske roman), men langt fra videnskab behøver det nu ikke være. Brian McGuire (1986) åbner mulighed for at drage det fiktive element ind i billedet, hvor man totalt mangler kildemateriale. Udgangspunktet

kan være et kendt navn med kildebelæg, men hvor alt andet er opdigtet udfra et generelt kendskab til miljø og omgivelser. Den videnskabelige værdi forudsætter dog, og det er her Helle Stangerup og ligesindede falder udenfor, at McGuires fiktion forholder sig til tiden – og almindeligvis dermed kildematerialets beskaffenhed. Der er altså ingen logik i at skrive en fiktiv biografi om Ronald Reagan og så kalde det forskning.⁷

Så meget om biografi og metode. Den lille rundgang har ikke givet noget svar, men anskueliggjort at biografien har rige udfoldelser inden for de videnskabelige rammer. Forholder man sig til kilderne eller almindelig historisk metode og har problemstilling, mål og publikum for øje, kan det ikke gå helt galt. Dermed ikke sagt noget om underholdningsværdien – enhver historiker har sin stil, som kan være lagt an på et solidt metodisk fundament, men ellers struktureret efter egne ideer. Hvorledes den følgende korte biografi er anlagt, er ikke svær at gennemskue. Og derved kan vi vende tilbage til Jens Andersen.

Med hensyn til kildematerialet må Jens Andersen siges at ligge under gennemsnittet, både hvad angår kvantitet og kvalitet. Der findes intet privat brevmateriale – alt er skrevet i offentligt øjemed, hvori han ikke altid holdt sig til protokollen. Sproget er da også mange steder farverigt og bramfrit, hvilket ikke er så specielt for tiden; det specielle ved Jens Andersen var bare, at han ikke skelnede mellem høj og lav. Det betyder selvfølgelig, at man kan fokusere for meget på netop denne side, hvad der ikke er retfærdigt. Spørgsmålet er også, hvordan man skal vægte krønikeskrivere som f.eks. Arild Huitfeldt, Poul Helgesen, Cornelius Hamsfort og Hans Svanning, som mange gange er leverandører af de Jens Andersenske ytringer. Hver især understøtter de hinanden tilpas meget til, at der måske kan være noget om snakken. Andre har under alle omstændigheder taget »snakken« til sig: P. G. Lindhardt skriver 1965, at Jens Andersen var en »grov og ukultiveret bølge«, Erik Arup kalder ham 1932 for en studepranger og ligeledes Mikael Venge i 1982 (som Johannes V. Jensen iøvrigt gjorde det allerede i 1900, da han skrev Kongens Fald). Jens Andersen kunne sikkert være den nok så berømte elefant i en porcelænsbutik, men det subjektive element kan også give for mange utilsigtede associationer. Hans »studeprangermentalitet« har ikke været noget enestående, selvom han faktisk dyrkede denne metier.⁸

Litteraturen om Jens Andersen er til at overskue, selvom det egentlig ikke har skortet på interesse. Stamfaderen til den senere lektur er C. Paludan-Müllers »Levnedsbeskrivelse« fra 1837. Det er ikke så mærkeligt, for bogen behandler på 130 små sider faktisk al det på den

tid kendte kildemateriale udførligt. En del af dette materiale er gengivet bagest i bogen. Hvad der er fundet og udgivet siden er »kun« supplerende, men ikke forsøgt samlet, spredt som det er i diverse tidsskrifter og årbøger m.v. – alt af ældre dato, således Historisk Tidsskrift fra 1890'erne og det nyeste i Fynske Minder 1966. Iøvrigt var det C. Paludan-Müllers opfattelse, at Jens Andersen var en mand af format, både på godt og ondt. C. F. Allen, en anden af forrige århundredes toneangivende historikere, behandler selvstændigt Jens Andersen i flere omgange i det ikke-afsluttede 5-bindsværk: »De Tre Nordiske Rigers Historie« 1864-72. Hans og C. Paludan-Müllers karakteristik af Jens Andersen er i større eller mindre grad gennemgående i al senere forskning om bispren, som f.eks. P. G. Lindhardts »Nederlagets mænd« 1968, der omhandler det katolske bispevælde under reformationen som helhed, herunder de tre biskoper Jens Andersen, Lave Urne og Joakim Rønnow.⁹

Tilnavnet »Bældenak« (i variationer) stammer fra tiden efter 1520. Således kaldes han i Stockholms overgivelsesdokument og i Øjenvidneskildringen 1523 (relationen) »Jöns bellanacke«.¹⁰ Måske er det Jens Andersen man kan se blandt figurerne på Nørholm kirkes altertavle fra omkring 1502. Ingen kan jo garantere for portrætligheden, men i så fald optræder han her med lange lokker under huen. Alligevel er det sandsynligt at navnet skyldtes bisp Jens' bekneb for hår, for naturens eller egen hånd – måske overdrev han vittigt sin tonsur.¹¹ Den mulighed er også, at portrættøren har ville bevaret sin »kunstneriske frihed«, at han aldrig har set bispren eller ganske simpelt dét, at altertavlen er fra omkring 1500, den tid hvor Jens Andersen fik bispestolen, og at tilnavnet først kan spores i kilderne omkring 1520 – der har været 20 år til at blive skaldet.

Bisp Jens

Det bispestift den 35-årige Jens Andersen overtog 1502 efter Carl Rønnow, var landets trediestørste efter Lund og Roskilde. Født i 1468 kunne han se tilbage på en lynkarriere, der var få uadelige forundt: Fra skolegang i Ålborg eller Viborg til universitet i København i 1487, hvorfra sikkert hans magistergrad og den senere af andre så benyttede indsigt i romerretten og den kanoniske ret stammer. Derpå var turen gået til kurien, d.v.s. pavehoffet i Rom, i 1493, hvor han præsterede et benarbejde som indbragte ham ikke mindre end syv kirkelige embeder rundt om i Danmark. Det var ikke fordi han var tændt af den hellige ild – sådan gjorde man, og han skulle vel have noget at leve af.¹² Paven på

denne tid var iøvrigt den lidet hellige Alexander VI (1492-1503), hvem det i alle henseender lykkedes at tilsidesætte alt, hvad der hidtil var regnet for passende for en pave og et pavehof. Selv Machiavelli syntes imponeret, så måske Jens Andersen lærte et eller andet?¹³ Hjemme fortsatte Jens Andersen med samme tempo. I 1497 var han ansat i kongens kancelli og varetog diverse diplomatiske hverv bl.a. i Norge og Rusland. Han har uden tvivl vist sig som en effektiv og handlekraftig mand, alt til kongens tilfredshed, som havde brug for de Jens Andersenske talenter.

Der er nemlig kun en forklaring på, at Jens Andersen fik bispestolen i Odense og den hedder kong Hans. Han har ikke haft megen støtte i adelen, og kun én gejstlig kan tænkes at have bifaldet valget: den ligeledes uadelige ærkebisp Birger Gunnensen i Lund (hvor Jens Andersen 1501 var blevet domprovst). Birger Gunnensen skyldte selv kongen sin post, og netop kirken stod sig på denne tid godt med kongehuset i modsætning til den verdslige adel. At indsætte en uadelig på bispesædet i Odense (og dermed i rigsrådet) var også en måde for Hans at markere en holdning. Om bispevalget blev foretaget ved domkapitlet, via kongen eller direkte fra paven, som jo ifølge kirkeloven skulle godkende valget under alle omstændigheder, skulle der betales en sum svarende til halvdelen af første års indtægter. Hvor Jens Andersen tidligere havde snydt ved opgørelsen af embedets indtægter ved provstiet i Børglum, betalte han hele tiltrædelsesafgiften vedrørende bispestolen i Odense på én gang, hvad P. G. Lindhardt finder var usædvanligt.¹⁴

Jens Andersen var altså formuende, og som måske den katolske kirke pr. tradition, en »skatteopkræver af Guds nåde«. Til Frederik 1. svarede han på spørgsmålet om, hvorfor han af præsterne krævede 100 mk. udover de faste 15 mk. til kongen (til rustning mod Chr. 2), at det kendte han ikke til, og at kongen skulle »vare eder for saadant folk, der pleier at føre slige tidender«.¹⁵ Bøndergods og præster blev pålagt ekstraafgifter af forskellig art og mange af de faste forøget. »Cathedraticum«, oprindelig en frivillig afgift svaret af præsterne til bispesædet, steg i Jens Andersens bispetid fra fire til syv mark årligt. I 1504 måtte kongen bremse ham, da han krævede en stud og korn fra præsterne udover visitatssummen, d.v.s. for gæstgiveri. At Jens Andersens indtægter var store, kan også ses af, at han opkøbte gods vidt omkring.

Samme år, i 1504, lagde Jens Andersen grundstenen til sin nye bispegård. I 1503 blev provstiet i Odense ledigt da Karl Rønnow døde. I stedet for at lade embedet genbesætte, snuppede Jens Andersen al godset og dets indtægtsvirksomhed til sig selv. Provstegården blev revet

ned og delvist brugt til opførelsen af en ny bispegård. Dét skulle Hans tage fortrydeligt op, idet provstiet i sin tid var oprettet af kongehuset. Imidlertid skete foreløbig intet; endnu har kong Hans set med milde øjne på sin bisp. I 1508 stod gården færdig, og indvielsen blev markeret med en nu tabt stentavle med den pudsige tekst: »I dette første opførelsesår kostede en skæppe byg 3 skilling, i det følgende 4, i de øvrige var prisen som den plejer«. Det er jo unægtelig en utraditionel måde at markere dén begivenhed på, og en tekst som har været med til at give Jens Andersen det før nævnte studeprangerprædikat. Nu var det ikke kun en bispegård, men nærmere en fæstning med voldgrav og det hele – midt i Odense. Det var ikke praksis, at bisperne, adelen, bosatte sig blandt borgerne i byen. For Odenses vedkommende er Blangstedgård syd for byen nævnt som den siddende bisps opholdssted. Så kunne Jens Andersen jo ikke andet end tage ophold hos menigmand i byen.

Du hedder Lax ...

Som bisp var Jens Andersen selvskrevet til rigsrådet, men som hans titel burde antyde, beskæftigede han sig ikke specielt med kirkelige sager. Vi ved slet ikke hvorledes Jens Andersen har bestridt den klerikale side af embedet. Nej, en bisp var administrator af mægtige godser, han havde domsret, beskatningsret m.v., områder som naturligt medførte politisk og militær indflydelse, som igen betød en ledende rolle i rigsrådet.

Ifølge Poul Helgesen og hans Skibykrønike var Jens Andersen allerede i 1499 udset til kaldet i Odense, og tillige en lumsk herre. I juni 1502 blev rigshofmesteren Poul Laxmand dolket af to adelsmænd, den ene endda selv rigsråd, og lempet i kanalen ved Gammel Strand i København med ordene noget i retning af: »Du hedder Lax, så kan du vel svømme«. Det drejede sig ikke bare om en død rigshofmester og to mordere, men om intriger og modsætninger i hele tidens politiske klima. Kong Hans var den der støbte kuglerne – posthumt blev Laxmand anklaget for forrædderi og domfældet i landstinget. Bagefter blev de vældige besiddelser fordelt, og Jens Andersen, »uden hvis forslagenhed og list kongen ikke havde opnået den uretfærdige dom«, skriver Poul Helgesen, modtog et af husene i København. Efter hans »anslag« skete så godt som alt i riget, indtil kong Hans døde.¹⁶ Sikkert er det at han i samme periode overtog Ørbæk slot på Fyn – det er måske endda ham som fandt på navnet Ørbæk.

Jens Andersen var indblandet, hans underskrift på dommen (blandt 20 andre) er ikke til at komme uden om, men det beviser jo ikke hans

»forslagenhed«. Er der en mulig forbindelse mellem Jens Andersen og dommen over Poul Laxmand, må det være i anklageskriftet. Anklagen indeholdt tre punkter: Poul Laxmand havde haft forræderiske forbindelser til det svenske rigsråd og opfordret til ulydighed; han havde i fjendtlig hensigt sendt et bud til Stockholm og endelig havde han bagtalt kongen. Anklagen lægger op til, at hvis alt andet skulle slå fejl, kunne sagen køres på majestætsfornærmelse. Det var jo lige et af Odensebispens specialer, med hans store kendskab til romerretten og dennes strenge regler om majestætsfornærmelse. Samtidig er der det forhold, at romerretten og inkvisitionen ikke fandt samme udbredelse i Norden som i det øvrige Europa, hvilket også kan bestyrke mistanken til Jens Andersen, der som en af de få forstod sig på denne lovkyndighed.

Den uforstandige bisp ...

Den betydningsfulde Jens Andersen drog i 1503 til Lübeck for at udrede trådene for kong Hans. Situationen var ikke i kongens favør: Dronning Christine sad fængslet i Stockholm, og man var nok en gang raget uklar med Hansestæderne, som vedblev at handle med oprørerne i Sverige. Hansestæderne var ikke interesseret i et samlet Norden og åben krig lurede lige om hjørnet. Det var ikke godt, slet ikke hvis Sverige og Hansestæderne fandt sammen – der måtte gøres noget. Den 24. april 1503 indledtes fredsforhandlingerne med den fra Rom udsendte kardinal Raimund Peraudi (hvis primære opgave i disse år var at samle Europa mod de aktive saracener) som forhandlingsleder, som bisidder bl.a. Hans' bror hertug Frederik. Jens Andersen og Hans Rantzau førte den danske trup og sad overfor det lübske byråd og repræsentanter fra de øvrige Hansestæder.

Bisp Jens og de øvrige danske deltagere skulle på lempelige betingelser genoprette freden, samt søge at få Lübeck til at forhandle dronning Christines løsladelse. Hans Rantzau havde allerede op til forhandlingerne i april 1503 mundtligt tilsagn fra kong Hans om, at denne var indstillet på at betale gæld i forbindelse med Christian I's tidligere låntagning i Lübeck og anden »vitterlig« gæld plus erstatte de opbragte skibe, man hidtil havde underholdt sig med. Kong Hans ændrede senere mening, eller også var han blevet misforstået af Rantzau, skriver C. F. Allen.¹⁷ Jens Andersen og Hans Rantzau modtog således (tilsyneladende) senere i forhandlingsforløbet skriftligt forbud om ikke at love lübeckerne nogen som helst erstatning.¹⁸

Bølgerne gik højt under forhandlingerne. Jens Andersen kunne ikke

styre sit temperament og nedkaldte kardinalens vrede over sit hoved: Bispem var både »uforstandig og ulærd«, og det var ikke »underligt at konger og fyrster ikke kan holde fred, når de har sådan mænd i deres råd«. ¹⁹ Det måtte Jens Andersen tage til sig, og efter fire dage enedes man om et forlig. Kardinalen havde sammen med hertugerne, Frederik og Magnus, formuleret den overenskomst, som Jens Andersen og Hans Rantzau, trods kong Hans' forbud, indgik. Tilmed garanterede de kongens ratifikation. Den 17. januar 1504 skulle erstatning og gæld være afviklet og hvis ikke, skulle hertug Frederik og de for dansk side virkende prælater og herrer, og naturligvis gesandterne Jens Andersen og Hans Rantzau, indfinde sig i gældsfængsel i Lübeck. Den 17. juni 1503 stadsfæstede kongen forliget til alles overraskelse – ikke mindst Jens Andersens, som har kunnet tørre sveden af panden. ²⁰

Det er værd at pointere, at det ikke var Jens Andersen som dikterede betingelserne. Men han havde godkendt dem, og det var i modstrid med Hans' ønsker. Jens Andersen på sin side var vel klar over, at han også personligt løb en risiko, nemlig gældsfængslet. Muligvis havde kardinalen ladet skinne igennem, at vreden ville involvere selve paven, såfremt bisp Jens ikke makkede ret. Udsigten til at få raseret sine indtægtskilder kan have åbenbaret sig: hvis forliget mislykkedes, var Jens Andersens stift, fra Als over Fyn og småøerne til Lolland-Falster, i fare for at blive rendt over ende af apokalypsens fire ryttere. Endelig har både Jens Andersen og f.eks. hertug Frederik været klar over sandsynligheden for, at kongen aldrig ville stille med pengene. Men der kunne nå at ske meget, og var dronningen først fri, var situationen en helt anden. Krig var man vel heller ikke interesseret i, og gældsfængslet var der næsten et år til.

Dronning Christine var hjemme igen i løbet af vinteren og ikke overraskende forblev kong Hans' skatkiste lukket. Den 17. februar 1504 udløb fristen, og i april indfandt de fleste af garanterne sig i Lübeck. Hertug Frederik og hans medgaranter kunne ikke forlade byen igen, før de havde lagt 57.000 mark inklusive et af hertug Frederiks slotte, Littau, med tilhørende len. Summens størrelse skulle senere blive genstand for diskussion – sorteper gik nemlig videre til Christian. ²¹

En garant mødte ikke op i Lübeck, og det var Jens Andersen. Det var naturligvis et spørgsmål om held i uheld. På den ene side slap han denne gang for at stå til regnskab for sin diplomatiske indsats, på den anden side var han belejret af den fynske adel på sit slot Ørkild ved Svendborg. Baggrunden for belejringen fortæber sig som så meget andet i historien, men striden med de adelige Rønnow'ere skulle først få

ende næsten 30 år efter. Måske var det et pengespørgsmål opstået, da Jens Andersen overtog Fyns stift efter Karl Rønnow. Den fine familie har nok heller ikke været tilfreds med, at den jævne Jens Andersen skulle være bisp over Fyns land. Ydermere blev det påstået, at Jens Andersen var bagmanden for mordet på dronning Christines lensmand på Næsbyhoved slot ved Odense, Otto Porsfeldt. Intet i kilderne tyder på bispens andel, og han bedyrede da også sin uskyld. Christine havde lige installeret sig på slottet, så der har sikkert været flere folk i byen end normalt.

Det ene med det andet – adelen fandt sammen og spærrede Jens Andersen inde på Ørkild, hvilket under alle omstændigheder var den undskyldning, han brugte for at blive væk. Alt for travlt med at komme afsted har han dog ikke haft: fristen var udløbet februar 1504, Otto Porsfeldt blev dræbt i foråret omkring påske (og senest i juni), hvorpå belejringen fulgte. Jens Andersen siger selv i sit forsvarsindlæg fra 1521, at han tog til Lübeck for at forhindre udbetalingen til byen, men kom for sent og blev sendt hjem igen »skadesløs« af lübeckerne.²² Den forklaring skal man tage med et vist forbehold, der er jo tale om et forsvar, men på den anden side var situationen sådan, at den ikke var til at løbe fra – og kardinal Raimund havde han mødt én gang.

Hans

Årene omkring 1510 er lidt af et vendepunkt for Jens Andersen. Han sad solidt på sit stift, han manglede intet. Han var kendt af alle, han var anderledes. Men gælden i Lübeck, den forsvundne provstegård, og den døde lensmand – der var mørke skyer i horisonten. Kong Hans var ikke mere den samme velynder. Dertil kom nok så vigtigt provst Hans Hansen, der havde både kong Hans' og Christians tillid som sendebud og gesandt i Rom. Da kongen skulle have Hans Hansen i tale i København engang i 1508, skrev denne tilbage, at han ikke turde rejse gennem Odensebispens domæne. Jens Andersen havde af en eller anden årsag set sig gal på provsten: dersom han passerede Fyn »wolde he my denn hals unnde«, ville han kappe hovedet af ham.²³

Om mordet på Poul Laxmand skulle have influeret på kong Hans' forhold til Jens Andersen er tvivlsomt. Har Jens Andersen medvirket i dommen, har han kun handlet til kongens fordel, eftersom det var ham, der ville have rigshofmesteren ned med nakken. Sagen har forværret kongens forhold til adelen, der var anspændt i forvejen, men ærgrelsen har nok ikke berørt bispens – det var jo netop med hans slags, kongen ville hævde sig overfor adelen. Måske gnidningerne med Chri-

stian påvirkede kong Hans. Den nævenyttige bisp havde blandet sig i Christians norske styre, da bisp Karl af Hamar skulle ned med nakken i 1507. Christians hårde kurs divergerede ikke væsensforskelligt fra, hvorledes kong Hans ville have grebet sagen an, men Jens Andersens tilbud om at tage bisp Karl i forvaring, væltede Christians skumle planer om at slå det norske oprør ned med hård hånd. Der har utvivlsomt været tale om andre konfrontationer mellem bispen og »kronprinsen«, som f.eks. en klage over at nogle af dennes folk havde generet bispen og Skt. Knuds kirke. Forholdet har ærgret kong Hans – blod er som bekendt tykkere end vand.

Den 2. september 1511 indklagede Jens Andersen Oluf Holgersen, lensmanden på Nykøbing slot, for konge og rigsråd på Københavns slot. Striden drejede sig om en skov, som lensmanden angiveligt havde tiltusket sig. Gennem 30 punkter søger Jens Andersen at retfærdiggøre sin harme over lensmandens ugerninger. Måske kan man ud af skriftets ordlyd fornemme Jens Andersens indignation og harme, bl.a. ved detaljerne – det hele skulle med. Alle klagepunkterne omhandler overgreb og tilsidesættelse af hans ejendom og rettigheder: skovhugst af 28 mægtige bøge, ødelæggelsen af bispens folks både (for at de ikke skulle fare til Fyn og sladre), belejringen af Sørupgård, overfald på hans folk og meget mere.²⁴

Muligvis skal klagen ses som et forsøg på at retfærdiggøre eller bagatellisere Jens Andersens tvivlsomme handlinger – om han skulle have dårlig samvittighed. Angreb er som bekendt det bedste forsvar. Flere punkter i klagebrevet tyder på, at Jens Andersen søgte at fange netop kongens interesse, idet hans lensmands voldelige fremfærd fortrænger bispens folk og fæ til andre af kronens jorde. Han søger at vække kongens medlidenhed med den hårdt prøvede almue.

Først i maj 1512 tog kong Hans sig af sagen, men havde inden da et brev undervejs til Rom. Udfaldet af sagen er belyst i et »tingsvidne«, hvor over halvdelen af klagerne ignoreres, hvilket kan tyde på, at de måske indeholdt en smule sandhed.²⁵ Sagens, for Jens Andersens, pauvre udfald må kædes sammen med det forhold, at Oluf Holgersen var kongens lensmand på Nykøbing slot. Kongens affejende reaktion er ikke et udtryk for et ønske om direkte at få skovlen under Jens Andersen, men skal ses som en gratis lejlighed til at bekende kulør. At anskueliggøre overfor bispen at han er på gale veje, og at tålmodigheden ikke er grænseløs. Endnu en særlig omstændighed resterer, og det er den kendsgerning, at to af sagens øvrige implicerede er medunderskrivere på tingsvidnet. Den er svær at forklare, medmindre det betyder endnu en begmand til Odensebispen – at Jens Andersens vidne og

andre implicerede underskrev tingsvidnet og dermed afkræftede de fleste af hans klager.

Forespørgelsen kong Hans havde undervejs til pave Julius II. omhandlede Jens Andersens lemfældige omgang med provstiet i Odense. Egentlig var Jens Andersen af landets bisper blevet udset til at tage til Rom i anledning af det 5. Laterankoncilium, der var indkaldt til at begynde 3. maj 1512 og som kom til at vare de følgende fem år. Konciliet blev åbnet af paven, men kong Hans markerede altså sin utilfredshed med bisp Jens Andersen og sendte istedet sekretæren Johan Wulf og medgav ham brevet. Det svar som kongen modtog fra kurien, var positivt. September 1512 får Anders Glob pavens tilladelse til at få sagen om bispens uretmæssige tildragelser afgjort af redelige og retskafne mænd.²⁶

Men endnu reagerede Jens Andersen ikke. Og længere nåede kong Hans heller ikke i sin detronisering af bisp. 20. februar 1513 døde kong Hans 58 år gammel. Som traditionen bød, blev han begravet i Odense og Jens Andersen holdt gravtalen, som han 2 år før havde holdt den for prins Franz, Hans' 14-årige søn. Dermed var en epoke for Jens Andersen slut. Fra da af gik det faktisk kun én vej.

Christian

Kong Hans fik ikke lov til at tage klagerne med sig i graven. Det var som om Jens Andersens (u)gerninger fra begyndelsen af århundredet ideligt skulle forfølge ham. Da Christians hyldning i hertugdømmerne stod for døren, var beskeden, at hyldningen kun fandt sted, såfremt hertug Frederik fik et gældsbevis der rimeligt dækkede udlægget i 1503.²⁷ Christian udstedte beviset, hvad andet kunne han gøre. Og hvem var at klandre for denne bet andre end Jens Andersen – det var jo ham, der havde underskrevet forliget. Skyerne trak sig sammen.

Hans Hansen var nået helskindet over Fyn og endda helt til Rom i foråret 1515. Her agtede han selv at klage, men det primære var, at Christian fik pave Leo X's tilladelse til at rejse sag mod bisp for uden fuldmagt at have lovet Lübeck penge, og som kongen nu hæftede for. Paven truede Jens Andersen med interdikt (frakendelse af retten til at øve kirkelige handlinger), og overdrog det blandt andre til Roskildebispens Lave Urne at afgøre striden.²⁸ Samtidig skrev Hans Hansen til Christian, at der var gode udsigter til at få lov at rejse sagen. I brevet håber han på »en god ende at fange på min sag imellem bisp af Fyn og mig«, hvorefter han tilføjer, at han ikke håber, at kongen forliger sig med bisp. Lige med det samme – Jens Andersens fald skulle altså

komme hans egne klager til gode.²⁹ Det gjorde det nu ikke lige med det samme. I september 1516 fik Jens Andersen striden med kongen henvist til ny afgørelse af nye dommere, som også skulle yde absolution og hæve interdiktet.³⁰

At redegøre for Christians interesse i at »slagte« Jens Andersen ville hurtigt afstedkomme en længere beskrivelse af kongens egen personlighed. Henholdsvis Gyldendals og Politikens Danmarkshistorier karakteriserer ham således: »Det syntes veldokumenteret at han var højt begavet - f.eks. med udprægede anlæg for sprog – men også at han havde tilbøjelighed til at være indesluttet«, og »Der var en heftighed i hans sind, hans vrede kunne flamme op og blive som en altfortærende ild, han var rastløs, utålmodig, kunne ikke vente...«³¹. Med dem in mente må kongens interesse i bispens fordømmelse vel i en vis grad tilskrives temperamentet. Christian stod i samme situation som kong Hans, hvor adelen og gejstligheden – sammen og hver for sig – i høj grad var ukontrollable magtfaktorer, og i lige så høj grad ønskede at pleje egne interesser og føre egen politik, indenrigs som udenrigs, fremfor ubetinget at tjene en konge og se al ære og fortjeneste gå dén vej. Den emsige Sigbrit har ikke gjort sagen bedre.

Muligvis er det Jens Andersen, der har indledt Christians opgør med bisperne og den katolske kirke – det er vel de færreste, som har holdt på ham. Jens Andersen havde tidligere skilt sig ud fra de øvrige gejstlige (skomagersønnen), og har måske været den som nemmest kunne ofres i balancegangen med gejstligheden og adelen. Netop som den éner med »tilpasningsvanskeligheder« til alle stænder og lag har Jens Andersen indtaget en slags dobbeltrolle, der kunne bruges (udnyttes) i det politiske spil. Stort set alle har haft noget på ham. Sandsynligt er det også, at kongen havde Jens Andersens rigdomme i tankerne. Hvor han sad temmelig godt i det, gjorde Christian det ikke: hans erobringsforsøg i Sverige kostede penge. Man ser billedet af den sorgløse og formuende bisp ved siden af den indesluttede og stækkede konge. Når Jens Andersen så tilmed havde kostet kongen en mindre formue (på papiret), var det ved at være tiden for en afregning hin herredag 1517.

At få adgang til bispens rigdomme forudsatte en skudsikker anklage. Bispens havde trods alt en psykologisk magt i form af de katolske love og traditioner (der netop blev genforhandlet og indskærpet på det før-omtalte laterankoncilium), som ikke tolererede, at verdslige lagde hånd på gejstlige. Skulle Christian retfærdiggøre sin harme, var det om at buldre godt på de tomme tønner. På herredagen 25. november 1517 i København blev Jens Andersen konfronteret med sine anklagere Chri-

stian og Hans Hansen. Lübecksagen 1503 var det bærende element – ja, faktisk nævnte man overhovedet ikke andet.

Hvad Jens Andersens svarede på beskyldningerne, kendes fra hans »prokurators« indlæg, som C. F. Allen trods den 4 år senere datering finder dækkende.³² Jens Andersens reaktion på selve herredagen beskriver Poul Helgesen i Skibykrøniken: bispem havde svaret »uforfærdet og med stor ro og stillede gyldige grunde og kendsgerninger mod falske indbildninger og tomme mistanker, saa at selv den romerske paves legat Arcimboldus, som da var tilstede, udtalte sin beundring herover«. ³³ Gældssagen mente Jens Andersen sig fri for, da kong Hans i den tid, der var gået, ikke havde påtalt det overfor ham. Drabet på Otto Porsfeldt kendte Jens Andersen ikke til, og havde der været uenighed mellem bispem og Christian, da havde kong Hans forliget dem i Kalundborg.³⁴

I det altså fire år senere indlæg betyder Jens Andersen sin uskyld og bemærker, at såfremt ovenstående oplysninger var kommet paven for øre, da havde paven »neppeligen ladet sagen kommit i rethergang« mellem kongen og bispem. Han nævner den »merkelig drapelig skade«, som er overgået hans kirke og stift, og at rettergangen ikke har side-stykke i nogen skreven lov. Salutten slutter med, at ingen mand kan betvivle, at ovenstående »artikle« er sandheden, og at bispem ikke bør »tiltale at lide«.

Det lyder jo tilforladeligt, men én ting nævnes slet ikke i indlægget, og det er kong Hans' forbud mod at love Lübeck penge. Det har Jens Andersen ikke været ene om, også hertug Frederik fortav dette. Interessant er det, at Jens Andersen ikke kunne finde på en bedre forklaring i de fire år fra 1517 til 1521. Kongens forbud var vel næppe til at bortforklare, såfremt det stod på tryk. Om det er den direkte eller indirekte årsag til, at Jens Andersen første gang stiftede bekendtskab med gejstligt fængsel vides altså ikke, men Christian fik ærkebisp Birger Gunnersen til at tage sig af Jens Andersen.

16. december 1517 skriver kong Christian til paven for at overbevise ham om bispem skyld og fængsling, og få ham til at overlade sagen til ærkebispem »oc andre bisper eller pafvelige sendebud«. Grunden er naturligvis for ikke selv at brænde fingrene, eftersom Christian også skriver, at Jens Andersen blev overgivet til ærkebispem i legaten Arcimbolds nærværelse. Henvendelsen fik dog ikke den ønskede effekt, idet paven i april 1518 istedet sender et monitorium til Christian og pålægger ham at restituere bispem – her udeblev effekten også.³⁵

Jens Andersen var stædig i starten, men oplødtes. Hans sag blev

taget op på et møde i København i marts 1518, men dér stod han stadig stejl. Der var det, som Poul Helgesen skriver, at Jens Andersen blev ført fra det ene fængsel til det andet for til sidst at ende hos sin gamle fjende Oluf Holgersen. Fire landsknægte bevogtede ham, »som ved deres daghlige plagerier til sidst skulle se at faa livet af ham«, skriver Poul Helgesen.³⁶ Dét var åbenbart for meget for den snart 50-årige bisp. Et udateret dokument, men formodentlig fra 1519, tyder på, at Jens Andersen nu var ved at være mør. I dokumentet tilbyder han kongen »guld, sølv oc klenodie« og accepterer, at sagen kommer for »righens prelater oc gode mend«.³⁷

Primo 1520 blev striden afgjort ved voldgift. Christian skulle indkasere 2/3 af indtægterne fra Jens Andersens egne besiddelser indtil hans død. Christian skulle tage sin bisp til nåde igen, ligesom Jens Andersen ikke måtte ikende nogen af de implicerede kirkestraffe. Måske for hele tiden at minde Jens Andersen om alvoren, hvis det ikke skulle være gået op for ham, satte kongen Hans Hansen til at bestyre de 2/3. Dermed var sagen afgjort – for denne gang.³⁸

Her slagtes flux ...

Som med ét slag var al balladen gemt af vejen. Jens Andersen var taget til nåde igen, og med i Christians følge til Stockholm efteråret 1520. Det er svært at forestille sig grunden til Jens Andersens hastige op og ned ture, fra fængsel og dyb unåde til Christians redskab i en noget tvivlsom affære, hvis ikke det var fordi, bispen besad nogle ubestridelige intellektuelle kvaliteter. Eller var det en afpresning, som er forbigået kilderne – næppe, men fængselsopholdet kan have gjort ham føjelig, og desuden stod han temmeligt alene i verden, eftersom hans stift i økonomisk henseende var taget fra ham. Efter Birger Gunnersens død stod han også alene mod de øvrige adelige bisper. Så Jens Andersen har måske ikke set andre muligheder end at følge Christian. Men helt ydmyg var han nu ikke. I oktober 1520 skrev han selv til Rom om pengegarantien i Lübeck. Jens Andersen var altså ikke mere underdanig og føjelig i at følge Christian efteråret 1520, end at han samtidig for egen hånd havde sin sag under behandling i Rom.³⁹

Den 4. november 1520 blev Christian 2. kronet i Stockholm, og 3 dage efter fulgte dét, som er blevet »et klassisk stridsspørgsmål i nordisk historiografi«.⁴⁰ Det Stockholmske blodbad har været genstand for intens forskning og ligeså intens uenighed. Jens Andersen tog sig af »papirarbejdet« ved overgivelsen. Ligeledes skal det have været bispens opgave at overbevise det svenske rigsråd om Christians arveret.

»Hvor snildt eller plumpt han fik sagen drejet, var hans deduktion ikke i sig selv af nogen vigtighed, da den under de daværende omstændigheder kun kan anses som en formalitet, hvor kongen lod rådet sin vilje tilkendegive«, skriver C. Paludan-Müller i sin lille bog.⁴¹ Og det er vel korrekt – som erobreren kunne Christian diktere betingelserne.

Det var sturepartiet der måtte holde for; de var en klar hindring for et stabilt kongerige. Da kroningsfestlighederne var overstået, kom den danskertro ærkebisp Gustav Trolle anstigende, og klagede over (afdøde) Sten Sture og hans tilhængere. Der er adskillige klagepunkter, og man tøver ikke med at kalde de voldsudøvende for kættere. Christian havde brug for Gustav Trolle, eftersom han ved Stockholms overgivelse havde afstået fra selv at straffe de slagne. Hovedkilden er et aktstykke med otte segl, deriblandt Jens Andersens, men ellers udstedt af 14 gejstlige 8. november 1520.⁴²

Aktstykket er ifølge Niels Skyum-Nielsen (1964) en ekspertise, som tager stilling til et konkret retsspørgsmål fra en domstol. Proceduren brugtes, hvor verdslig (her kongen) og gejstlig ret krydsedes. Det er altså ikke et domsdokument, som sikkert heller aldrig har eksisteret.⁴³ Jens Andersen skulle ikke bruges som dommer men som ekspert, hvilket også giver en forklaring på hans tilstedeværelse: Jens Andersen kunne efter kirkelovene kun agere dommer i sit eget Fyns stift. Spørgsmålet er så, om det sturepartiet var anklaget for berettigede en »kætteridom«; om de var »notoriske kættere« (mod Romerkirken/paven). Selvom man ikke kan bruge Jens Andersens medvirken som bevisførelse herfor, er det her han måske har spillet en rolle, idet det ifølge »Øjenvidneskildringen«, forfattet 1523 af tre af de implicerede gejstlige, var Jens Andersen, der procederede som den kyndige i romersk og kanonisk ret, hvilket naturligt nok også er en grund til, at han i megen senere litteratur er anset som en af hovedmændene. I skildringen hedder det bl.a., at Jens Andersen skulle have henvendt sig til forsamlingen og spurgt, om ikke de, som havde sammensvoret mod den hellige kirke og paven, var kættere. Det er hvad man kan konstatere, men hvilken hat Jens Andersen egentlig har haft på, ved vi ikke. En nærliggende mulighed er selvfølgelig, at han har været personlig rådgiver for Christian og det, at han som eneste dansker blandt 14 eksperter var én kongen kunne stole på, og måske ligefrem har påvirket sagen i en af kongen ønsket retning. Flere steder i sagsforløbet fremstår de samme fire personer: Jon Eriksen, og bisperne Gustav Trolle, Otto Svinhufvud og Jakob Ulvsson – det er disse, som har »rakt bøddelsværdet« til Christian.⁴⁴ Og ifølge øjenvidneskildringen fra 1523 var Jens Andersens reaktion på, at de svenske førtes til skafottet, at »det er ikke

muligt, at hans kongelige majestæt djærves at gøre noget ondt på sådanne mænd ...«.

Det tyder jo på, at han ikke kan have anet blodbadet, hvilket tilbagevises af, at han allerede i oplægget til en kætterisag må have vidst, hvad det kunne føre til – han var jo ekspert, og en kætteridom var lig en dødsdom. Var det lovning på/udsigt til nye interesser eller indtægtsmuligheder, som det måske var tilfældet ved Poul Laxmand sagen, eller var det Jens Andersens evner, der skulle udnyttes; blev han fanget eller styret af sin »profession«? Over firs svenske gejstlige, adelige og borgerlige måtte lade livet den dag i Stockholm. Til de mange lig, der lå og rådne på torvet, skal Jens Andersen have bemærket til kongen: »Herre, her slagtes flux, det vil give en ond stank«.

Men Jens Andersens rolle i Sverige var ikke udspillet. Slagteriet skulle vise sig at få den stik modsatte effekt. I 1521 skriver Jens Andersen til kongen, at det kræver flere mænd og penge at hamle op med oprørerne.⁴⁵ Didrik Slagheck – statholderen – kom under anklage for at fare for hårdt frem, hvor det var unødvendigt, og i det hele taget vise sig som en militærstrategisk ignorant. Også Slaghecks økonomiske forvaltning kom under kritik. I et andet brev fra samme tid skriver Jens Andersen til Christian og klager over sin stilling og sine besværligheder med Didrik Slagheck (deri var han ikke den eneste, de øvrige råder skrev så vidt vides også til Christian).⁴⁶ Brevet, som dog kun delvist menes at være skrevet af Jens Andersen selv, indeholder også gode råd og formaninger: Christian gør klogt i at lade statholderen blive i Stockholm, til han selv kommer til byen; bliver Didrik Slagheck kaldt væk, kan kongen blive tiltroet dennes ugeringer, idet »Mester Didrik er udråbt over hele landet som en misdæder«. Han gentager alle statholderens misgerninger og fraråder på det alvorligste kongen at lytte til manden, som tilmed har sagt, at han ikke regner det for mere »at tage en biscope fraa halsen endh en hundh«. Brevet slutter: »Naar en crismet (salvet) konninge fanger merkelig skade fore hand troer the hand icke skulle tro och mistroer thennem som hand skulle tro, tha er thet en straff guds lønlige domme fore nogre openbarlige gerninger, da skal kongen achte Davids ordh »lex regis in manu dei est«, (kongens lov er i Guds hånd) och gjøre loff igien som David gjorde«.⁴⁷

Den videre udvikling tyder på, at brevet har cirkuleret i det danske rigsråd, hvorunder Sigbrit har stiftet bekendtskab med det. Da kongen således vendte hjem fra Nederlandene i september 1521, var alle de implicerede tilstede. Jens Andersen redegjorde for sin opfattelse af situationen i Sverige: »Sverige er et svært land at straffe, indbyggerne har for nemt ved at søge tilflugt i skove og bjerge«. På det tidspunkt

havde man stort set kun enkelte slotte og borge tilbage rundt om i landet. Istedet skulle man via snedigt diplomati vinde almuen og det tabte tilbage.⁴⁸ Trods det at Jens Andersen i erklæringen viste stor forståelse for og indsigt i situationen, foretrak Christian at høre på Didrik Slagheck, hvilket i litteraturen tillægges Sigbrits indflydelse på kongen.

Så måtte Jens Andersen hele møllen igennem igen – de samme gamle klager plus et par nye. Jens Andersen skulle forklare, hvorfor Tåsinge nu helt og holdent lå under bispestolen, hvor det før havde været under kronen. Ifølge Huitfeldt fik kongen ikke direkte svar, men istedet: »at Skotland og England før havde været under dansk konge, så dem kunne han jo vinde først«. Det er ved samme lejlighed, Arild Huitfeldt omtaler bispemanden som en »spitsig« mand.⁴⁹

I slutningen af 1521 har Christian haft endnu en forespørgsel afsted til Rom, og i december 1521 får han svar, hvori han rådes til at »gøre en lidhen proces therom«, eftersom man har en kommissær ved hånden, og kan klare det med nogle andre sager.⁵⁰ Man kan stille sig det spørgsmål, om det var kongens mening, at Jens Andersen skulle blameres for hele det Stockholmske blodbad og de kaotiske eftervirkninger, idet pavestolen var begyndt at interessere sig for sagen. Det lod til, at Christian kunne frikendes for ansvaret, hvis man fandt en anden synde-buk. Dét syntes Jens Andersen måske oplagt, men kongen havde i længere tid vaklet med hensyn til Didrik Slagheck. Dels skyldtes det beskyldningerne for pengesvig, dels at alle pegede på statholderen som hovedsynderen. Christian endte på det for Jens Andersen rigtige ben – Didrik Slagheck blev henrettet januar 1522.

Og så skulle man tro, at Jens Andersen var fri igen, men Christians vrede havde endnu ikke lagt sig. I april 1522 blev Jens Andersen deporteret til Hammershus på Bornholm, og i august samme år befriet af en hanseatisk flåde, hvorunder også fæstningen Hammershus faldt. Jens Andersen var fri og blev bragt med tilbage til Lübeck. Hvad han har foretaget sig de næste par år i Lübeck vides ikke, fangenskab var der ikke tale om.

Ignavis ventribus

Jens Andersen var den eneste bisp, så vidt vides, der via teologien argumenterede mod reformationen. Der kendes til advarsler til borger-skabet fra andre biskoper bl.a. Ove Bille i Århus maj 1526 og Åge Jepsen i Lund november 1528.⁵¹ På herredagene i 1526 og 1527 var kirken reelt blevet underordnet kongen, så det er underligt, at biskopperne ikke gjorde

deres eget oprør mod den svigtende status, at se deres eget »rige« synke i grus, medmindre de derigennem så en endnu hastigere afslutning på livet, som det var. At der var tale om adel, har måske gjort det nemmere at opgive en gejstlig post.

Som Jens Andersen efterhånden havde markeret sig, synes hans reaktion logisk – han var vant til at kæmpe for sin stilling og lod sig ikke føre ved næsen som en anden stud. Hans reaktion på reformatoriske kræfter kan findes i to bevarede breve: ét, oprindeligt to, til Assens i december 1527 og ét til Viborg og Ålborg, udateret men formentlig fra samme periode. Indholdsmæssigt vidner de måske ikke specielt om skribentens høje klerikale status, men datidens bisper var interessant nok sjældent teologer, så det har sin forklaring. F.eks. søgte de fire bisper i Jylland 1527 støtte hos tyske trosfæller.⁵²

I det bevarede brev til Assens borgere, hans »kiære venner«, harcellerer han over de »forløbne munke« og »Luthers selskab«, over at præsteskabet skulle have »predicke aabenbare løgn for almuen« og hemmeligholdt den hellige skrift til egen fordel, hvor »Luthers selskab« nu ville vise den skinbarlige sandhed. Han beder om at få disse beskyldninger om »døl« tilsendt skriftligt, og dersom han ikke kan tilbagevise dem, vil han skifte side. Brevet slutter med en formaning til borgerne om at være vise og fornuftige, og ikke tillade et sådant kætteri prædikes i byen.⁵³

De forløbne munke i Assens var disciple af Poul Helgesen som var »reformkatolik« og faktisk før Luther anklagede romerkirken. For Poul Helgesen drejede det sig om tolkningen af Biblen; en tolkning som enten kunne være katolsk, reformkatolsk eller i luthersk udlægning – selve Biblen var uangribelig. Det er et spørgsmål, om Jens Andersen på dette tidspunkt var klar over disse forskelle, hvad brevets ordlyd ikke tyder på, men det spiller måske ikke den store rolle, eftersom der i begge tilfælde var tale om en ændring af det bestående, og hvad Jens Andersen stod for.

Brevet er et øjebliksbillede, hvor Jens Andersen er faret i blækhuset over, at »Luthers selskab« åbenbart er ved at sætte sig på borgere og menigheder i hans, bispens, stift. Tonen er lettere overlegen.

Brevet til Viborg og Ålborg er mere høfligt end brevet til Assens, muligvis fordi der i Jylland var tale om større og mere indflydelsesrige menigheder eller borgerskaber. I begge byer sad stadig en pavelig godkendt bisp, måske Jens Andersen har ment, at de kunne trænge til støtte? Eller havde den første bramfrie tone ikke den ønskede effekt? Indholdet lader tyde, at Jens Andersen har sat sig mere ind i tingene, men han fik svar på tiltale.

Hans Tausen var et par år forinden blevet Frederik 1.'s kapellan og prædikede ikke altid lige uproblematisk den ny lære i Viborg. Han tog til genmæle, og svaret rangerer et par klasser over Jens Andersens, hvad angår heftighed og engagement – han har sikkert besiddet den indsigt, Jens Andersen har manglet. Brevet blev senere trykt og offentliggjort afsnitvis kommenteret af Hans Tausen, som f.eks.: »Vi Jens Andersen med Guds nåde bisp i Odense« indleder Jens Andersen; »Å nej, ikke af Guds nåde men af Gus store fortørnelse ... osv.«, svarer Hans Tausen.⁵⁴ P. G. Lindhardt peger på specielt tre punkter i Jens Andersens argumentation, som påkalder sig opmærksomhed⁵⁵: Det første er, at Jens Andersen ikke nævner muligheden for at anvende magt, d.v.s. den normale katolske praksis med bandlysning o.lign. Det tyder på, at brevet er fra efter ovennævnte herredag 1527 i Odense, hvor »reformationen« mere eller mindre legalt var tilstede i Danmark, og hvor det blev tilladt at tolke teksten efter forgodtbefindende.

Endnu mere interessant er, at Jens Andersen regner kirkesamlingerne eller koncilierne som den højeste kirkelige autoritet, og ikke paven, der overhovedet ikke nævnes. Det er under alle omstændigheder ikke en gammelkatolsk holdning, men en reformkatolsk ditto, som videre støttes af, at Jens Andersen, som Poul Helgesen, regner de viseste og bedste kirkefædre, d.v.s. i katolsk sprogbrug de kirkelige forfattere i oldkirken, som de rette fortolkere, og at den ny læres splittelse af kirken er at opfatte som rent kætteri. I Skibykrønikens sidste del optræder Jens Andersen da også som »en mand, der viste sig standhaftig i troen« – en mere positiv karakteristik end den tidligere »forslagne og listige« Odensebisp.⁵⁶

Det sidste punkt er, at Jens Andersen måske nok antager reformkatolske synspunkter, men stadig refererer til teksten og den hidtidige katolske behandling og brug heraf, og ikke den frie evangeliske tolkning. Samlet er der tale om et meningsskifte fra det første brev (til Assens) – og hvorfor så det? Jens Andersen, som var blandt de ypperste til at udnytte sin plads i hierarkiet, til at opfylde sine materielle behov, og som netop var den urørlige katolske bisp, der blev brugt som skræmmeeksempel for et udlevet, råddent system, var nu reformkatolsk.

Noget stort indviklet psykologisk drama behøver der ikke være tale om, for hans handling er logisk nok, når først det uundgåelige er erkendt. Og nogen kovending foretager Jens Andersen heller ikke. Når alt kommer til alt, er det ikke de teologiske spørgsmål, der har ligget ham dybest på sinde. Han har sikkert haft et forholdsvis afslappet forhold til hele den katolske forestillingsverden svarende til det uimpo-

nerede forhold, han havde til sine øvrige omgivelser, uden på nogen måde at have sat sig uden for kirken (og samfundet). Jens Andersen har vurderet situationen og draget den foreløbige konsekvens deraf. Pavens indflydelse var forlængst udslukt. Flertallet af de øvrige (dog »gammel«-katolske) bisper sad ikke for pavens, men for kongens hånd, og godkendelsessummerne røg i statskassen. Det var tilladt at prædike evangeliet, og selvom kirken – den ene eller den anden – for befolkningen var ét fedt, og mistroen ikke ophørte på én dag, var der begyndende tilkendegivelser af, hvor sympatien lå.⁵⁷ Ganske vist kan der have ligget økonomiske overvejelser bag beslutningen: hvis Jens Andersen ville have sin del af kagen, var det om ikke at gå mod strømmen. Men i 1527 havde han allerede aftalt sin efterfølger i Fyns stift. Det lader selvransagelsen tilbage, og det Jens Andersen udtrykte var vel netop, at den katolske kirkes forståelse for den hellige skrift og teoretiske formidling heraf var suveræn, men at kirken som institution og praktisk administrator var passé. De »lade buge« – ignavis ventribus – havde godt af at blive jaget en skræk i livet, skal Jens Andersen have sagt.⁵⁸

Opgøret

Nu var Jens Andersen ved at være træt. Længe havde han forberedt sin afgang, og 1529 skulle blive året hvor han trak sig. Efter herredagen november/december 1526 var Knud Gyldenstjerne, domprovst i Viborg, aftalt som hans efterfølger og skulle, når tiden kom, betale Jens Andersen en pension på 600 Gylden årligt. Hvorfor gjorde Jens Andersen sig disse tanker nu og veg fra sin tidligere ytring om, at han »ved den hellige blé ville dø som en vældig biskop i fandens navn«?⁵⁹ Der var flere årsager og fællesnævneren vel alder og svigtende energi. I 1528 var Jens Andersen omkring 60 år. Som udsigterne var, sagde en nøgtern vurdering enten at gå selv – og diktere betingelserne – eller »blive gået« og stå på herrens mark, om man så må sige. Og som udsigterne blev til kendsgerninger, var det en klog disposition.

Striden med Rønnowerne i 1503 var dengang kulmineret med, at Jens Andersen lyste band over Marquard Rønnow. Mere var der ikke sket, for Marquard døde i 1506, men 20 år efter måtte sønnen Joakim have luft for sit raseri. På herredagen i Odense sommeren 1527 blev sagen behandlet med fire voldgiftsmænd på hver side, bl.a. for Jens Andersen bisp Ove Bille og Knud Gyldenstjerne og for Rønnowerne bisp Lave Urne. Nu kunne voldgiftsmændene ikke nå til enighed, og i den situation skulle Frederik have det sidste ord. Dét faldt året efter i 1528 på Nyborg slot. Det kan undre, at voldgiftsmændene ikke kunne

blive enige. Ud af de otte kan man nemlig kun pege på én som kunne tænkes Jens Andersen venligt stemt, nemlig bisp »in spe« Knud Gyldestjerne. Også dengang må sagen have været dunkel. Måske skyldes uenigheden Jens Andersens brug af bandet, som bisperne – der var fire, to på hver side – ikke ønskede for megen opmærksomhed omkring, for de ville vel nødtigt af med muligheden for selv at gøre brug heraf. Og tiderne var ikke til at gøre for meget postyr om de katolske virkemidler. Kong Frederiks kendelse derimod var et stik til bispen. Om der var personlige overvejelser iblandet, som f.eks. balladen i Lübeck 1503, eller om der var tale om en generel »næse« til én fra bispestanden, er ikke til at vide, men i samme periode fik også bisp Åge Jepsen Sparre en hård dom.

For den uenighed og »trette«, der havde været imellem Rønnowerne og bispen og for bandlysningen af Marquard Rønnow, blev Jens Andersen dømt til at betale den gamle frue på Hvidkilde 100 rhinske gylden straks og senere 1500 mk., eller afstå Ringstedgård og Pederstrup.⁶⁰ Den dom kunne Jens Andersen naturligvis ikke leve med og skrev et åbent brev, hvori han bl.a. påstod, at kongen under hånden til sin kansler havde frasagt sig domskendelsen. Og Eiler Rønnow, Joakims bror, fik at vide, at han havde gjort »uartig og uredelig forfølgning imod ham«.⁶¹ Jens Andersens påstande førte til, at han blev anklaget for injurier mod kongen.

Sagen blev afsluttet i sommeren 1530, og da var Jens Andersen trådt tilbage. I de forløbne to år var han blevet indstævnet til herredag tre gange uden at møde op. Retsagens udfald var vel forudsigeligt. Det var én grund til ikke at møde, en anden, at han som bisp var undtaget en verdslig rettergang, som var den måde kongen og hans folk ønskede at køre sagen på. Det kunne de gøre med ro i sindet, eftersom kuriens rækkevidde var indskrænket til et absolut minimum. Der var ingen hjælp at hente for den betrængte bisp, og ligeledes heller ikke fra kollegerne.

Dommen, som den fraværende Jens Andersen fik 20. juli 1530, var hård.⁶² Ikke på kroppen eller pengepungen, men på sjælen. Rønnowerne fik deres ret og deres hævn, og var dermed nok så brat ude af sagaen. Hvad det egentlig drejede sig om, var Jens Andersens påstand om Frederiks ansvar for dommen i 1528. Kongen afviste at skulle have ytret sig som påstået, og Jens Andersen blev som følge deraf erklæret for falskner. Dét var anklagen – og forsvar var der jo intet af. Om Jens Andersens påstande var usande eller ej, ved vi ikke, men det sandsynligste er vel, at de vár usande: i godt to årtier havde uvenskabet med Rønnowerne i det store hele været på vågeblus og fra Jens Andersens

side sikkert glemt eller godt undertrykt. Lige pludselig skulle han af med store summer, til en adel han afskyede. Så harmedes han og greb til stærke midler, som han vidste ville afstedkomme en ligeså stærk reaktion. Ingen skulle formå den gamle bisp at krybe til korset (!).

Jens Andersen blev dømt som »mindremand« (eller »tremarksmand«). At blive dømt som mindremand gik på æren, man var mindre værd. Han havde tabt æren og kunne ikke sikre sig oprejsning, før kongen tillod en sådan, men om dommen rent praktisk betød noget for Jens Andersen er ikke sikkert. Han blev ganske vist udstødt af rigsrådet, men antagelig har han slet ikke befundet sig i landet.

Lübeck

Den 14. marts 1529 klokken 13 opholdt Jens Andersen sig på sin bispegård i Odense. »vanmectigh aff Siugdøm« kaldte han sit kapitel til sig, undskyldte at han ikke selv kunne møde op i Odense kapitel (klostret), som det »vell tilbørligt haffde verrit«, og meddelte, at han på grund af sygdom og »andre merckelige sagers skyldt« overdragede stiftet til Knud Gyldenstjerne straks.⁶³ Han opnåede aldrig tilnærmelsesvis det samme forhold til Frederik som til de »to andre«. Det kan der være mange årsager til, men den mest nærliggende er vel, at bispemændene kom til at spille samme rolle i rigsrådet som tidligere under Hans og Christian. Der skulle andre kræfter til, og Frederik havde jo også sit tyske kancelli – de kom ikke til at omgås hinanden i større stil.

Fra januar 1530, til Jens Andersen befinder sig på Tåsinge i 1532, vides det ikke, hvad han har foretaget sig. Her ydede han husly til den forfulgte »evangelist« Jørgen Sadolin, Hans Tausens svoger. Muligvis har han opholdt sig en del af tiden i Lübeck, hvor han med sikkerhed befandt sig 1534. Tidligere, før Christian 2.'s Norgesfelttog 1531, havde der været bud efter Jens Andersen for at overtale ham til at tale den landflygtige Christians sag i Danmark og for »at christlig blod icke skulle udgydis« – gammelt nag skulle være glemt, og han ville finde en god herre i Christian.⁶⁴ Men Jens Andersen reagerede såvidt vides ikke. Det gjorde han derimod i 1534, året for »grevens fejde«, hvor det lader til at han talte Lübecks sag i form af breve til enkelte danske rigsrådsmedlemmer.⁶⁵ Intentionen med skriveriet var at dreje rigsrådet (-s forskellige fraktioner) bort fra et Nederlandske/Holstenske forbund og over på et lübsk forbund.

Selvom man ikke kan sidestille hans forhold til Lübeck med det øvrige kongeriges – han havde drevet af omstændighederne haft ophold i byen flere gange – var der trods alt tale om en holdningsændring. Om

han var presset af omstændighederne, eller foretog sig det beskrevne frivilligt, for penge f.eks., lader sig ikke besvare. En anden side af sagen er, at Jens Andersen på sine gamle dage tilsyneladende havde vendt sig til en mere reformvenlig retning af katolicismen. Det er da en mulighed, at den lübske atmosfære har bekommet ham vel, hvor borgmesteren og protestanten Jürgen Wullenweber netop havde vundet magten.

Men der er måske en endnu bedre forklaring: Den mørke nat, hvor fremmede brød ind på Kærstrupgård på Tåsinge og bortførte ham. Det var slægtninge til den næsten 30 år tidligere myrdede Otto Porsfeldt og de havde en »god« hukommelse. Jens Andersen blev frikøbt fra det brutale fangenskab af en lübsk købmand, gift med hans søsterdatter. Han blev i Lübeck, måske af nød, måske fordi Lübeck var det eneste sted han følte sig sikker.

Jens Andersen døde i 1537 omkring 70 år gammel. Hans »rim« var ifølge Pontoppidans annaler: »Salve patientia gloriosa victrix«. Ifølge Arild Huitfeldt lød det: »Det onde ligger hos det gode, udvælg det gode og fly det onde«. ⁶⁶ Har Jens Andersen Bældenak forfattet begge, er rækkefølgen korrekt.

Noter

1. Hændelserne er skildret i to digte antagelig skrevet af Jens Andersen selv. Trykt i henholdsvis Kirkehistoriske Samlinger 5. Rk. Bd. III. 1905-07 og *Scriptores rerum Danicarum medii ævi*, bind 8 1792 (1969) (SRD). Der er ikke sikkerhed om årstallet, også 1533 er nævnt.
2. Cornelius Hamsforts (1546-1627) bispekrønike trykt i SRD 7 1792 (1969).
3. Hans Svaning (1503-84). Udtalelsen findes trykt i hans »Christianus Secundus & C« s. 126. (Først udgivet 1658).
4. Kristian Erslev: *Historisk Teknik* 1926, H. P. Clausen: *Hvad er Historie* 1963, Ottar Dahl: *Grunntrek i historieforskningens Metodelære* 1967, Benito Scoozza: *Om Historie* 1982.
5. Inger Larsson »Biografiforskning: poetik, politik eller panorama« i *Nordica* 1989 (bd. 6) s. 15-42.
6. Pentti Renvall: *Den moderna Historieforskningens principer*, 1965.
7. Brian McGuire (red.): *Mennesker i Danmarks og Europas Middelalder* 1986.
8. *Den Danske Kirkes Historie* bd. 3, Niels Knud Andersen og P. G. Lindhardt 1965 s. 221. Erik Arup: *Danmarks Historie* bd. 2 1932 s. 401. *Odense bys historie* bd. 1 H. Thrane og Mikael Venge 1982 s. 405. *Studehandlen: Arild Huitfeldt (AH): Danmarks Riges Krønike: »Christian II« 1596* (1976) s. 69f. Se note 15.
9. C. Paludan-Müller (CPM): *Jens Andersen Beldenak*, 2. udg. 1837. 1. udg. er et indbydelsesskrift til reformationsfesten 31/10-1836 på Odense katedralskole. C. F. Allen (CFA): *De Tre Nordiske Rigers Historie København 1864-72*. P. G. Lindhardt (PGL): *Nederlagets Mænd* 1968.

10. På opfordring af Gustav Vasa skrev tre af de i det stockholmske blodbad implicerede eksperter – Göran Turesson, Peder Galle og Erik Geting en øjenvidneberetning juni 1523, kaldet »relationen«.
11. Muligvis kan det også betyde et frembrusende sind: H. Petersen: En altertavle som mindesmærke om biskop Jens Andersen Bældenak. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 2. Rk. Bd. 4 1889 s. 89-100. For den vittige og skaldede Jens Andersen: A. Heise: Jens Andersen »Bældenak«. Historisk Tidsskrift 6. Rk. III 1891-92 s. 433-449, som også mener at spore navnet til Fyn.
12. Jens Andersens benarbejde kan følges i Acta Pontificum Danica (APD) 5 1915, tillige med al senere brevveksling til Rom vedr. Jens Andersen fra stk. 3327 og fremefter.
13. Salmonsens Konversationsleksikon bd. 1 1915 s. s. 462.
14. APD 5 3586 (Børglum), 3865, 3866 (bispeembede). P. G. Lindhardt nævner det usædvanlige: Nederlagets Mænd 1968 s. 88.
15. Arild Huitfeldt (1546-1609), benytter både utrykte og trykte kilder, men nogen systematisk udnyttelse er der ikke tale om. Bygger ofte på tidligere kronikører, f.eks. Hans Svaning. Fdr. 1.'s historie s. 109f.
16. Lektor Poul Helgesens historiske optegnelsesbog, sædvanlig kaldet Skibykrøniken, ved A. Heise 1890 (PH/AH) s. 34, s. 41-42, og Henry Bruun (HB): Poul Laxmand og Birger Gunnensen 1959 s. 112. En søstersøn får senere livsbrev på Ørbæk (Trap Danmark, Svendborg amt). I øvrigt er en søstersøn og en søsterdatter det eneste man hører til Jens Andersens familie ud over hans »simple forældre«.
17. CFA bd. 1 s. 324.
18. Jens Andersens (prokurators) indlæg i Nye Danske Magazin bd. 3 s. 212 ff og f.eks. hertug Frederiks brev til kong Hans 1512 trykt i REP 2. r. 12413-4. Kongens brev om forbudet er så vidt vides ikke bevaret. Kendskabet til forbudet stammer fra den senere tilståelse om at have handlet imod kongens instrukser, aftrykt hos Henrik Behrmann: Kong Christian den Andens Historie 1-2 1815. 2. del s. 16f. I Hanserecesse (bd. 4 398) nævnes intet om forbudet!
19. CFA bd. 1 s. 323 og CPM 1837 s. 12. Deres oplysninger stammer bla. fra AH: Kong Hans' historie s. 203f, som tildels bygger på Albert Krantz »Wandalia«, Reimar Kocks Lybske krønike 1503. Hanserecesse bd. 4 298.
20. Hanserecesse bd. 4 399, 401 og 406.
21. H. Behrmann 2. del s. 66ff og specielt s. 71f.
22. Belejringer nævnes i »Biskop J. A. Beldenaks Prokurators Indlæg« ca. 1521, et forsvar for de efterhånden akkumulerede anklager. Danske Magazin 2. r. 3 1810.
23. Hans Hansens brev til kong Hans 1508. Trykt i CPM 1837 s. 124f, bilag A.
24. Repertorium diplomaticum regni Danici mediaevalis (REP) 2. r. 7 1935 11905.
25. »Tingsvidnet« af 23. maj 1512 gengivet hos CPM 1837 bilag B, s. 125.
26. APD 5 4322.
27. I litteraturen (og kilderne) optræder forskellige beløb. En endelig udredning af størrelserne findes hos CFA bd. 1 s. 663 note 26 og bd. 2 s. 557 note 4.
28. APD 5 4537.
29. APD 5 4538.
30. APD 5 4595.
31. Gyldendals Danmarkshistorie bd. 2,1 s. 235 (Kai Hørby). Politikens Danmarkshistorie bd. 5 s. 222, (Johan Hvidtfeldt).
32. CFA mener at »dets bevisførelse er anvendelig på ethvert trin af sagen« bd. 2 s. 557 note 5.

33. PH/AH s. 58f.
34. AH: »Christian II« s. 65ff.
35. APD 5 4644.
36. PH/AH s. 59.
37. CPM 1837 bilag D s. 129.
38. Dommen er aftrykt i Nye Danske Magazin bd. 3 s. 224-34.
39. APD 5 4814.
40. Gyldendals Danmarkshistorie bd. 2,1 s. 86. Svensk Historia 1 (Jerker Rosén) s. 281. Niels Skyum-Nielsen (NSN): Blodbadet i Stockholm og dets juridiske maskering 1964, er at regne for hovedværket.
41. CPM 1837 s. 50.
42. NSN 1964 s. 24-25. Foto af dokument og segl.
43. NSN 1964 s. 34 og s. 129.
44. NSN 1964 s. 173.
45. JAs brev til Christian 2. 1521 trykt i CPM 1837 s. 131 bilag F.
46. JAs udkast til brev til Christian 2. (1521) trykt i H. Behrmann 2. del s. 158ff.
47. JAs brev op.cit. s. 161.
48. JAs erklæring, udateret (sensommer 1521) tryk i CPM 1837 s. 132 bilag G.
49. AH: »Christian II« s. 204.
50. APD 5 4904.
51. Smaaskrifter af Hans Tausen, ved Holger Rørdam Kbh. 1870, indledningen s. XIIIf.
52. PGL, festskrift 1968 s. 253f.
53. Samlinger til Fyens Historie og Topografi I 1861 s. 228-30 og AH: Fdr. I, s. 147.
54. Smaaskrifter af Hans Tausen ved Holger Fr. Rørdam 1870 s. 23-94.
55. PGL: Festskrift 1968 s. 257.
56. PH/AH s. 148 og s. 42.
57. P. Severinsen har i 1929 vist, at stort set alle katolske præster på Fyn fortsatte i deres embeder efter 1536/37. Har der generelt været tale om dette forhold, er det måske ikke sært det har knebet med tilliden. P. Severinsen: Jens Beldenaks præster og reformationen. Aarbog for Historisk Samfund for Odense og Assens Amter 1929.
58. SRD 7 s. 240 (Hamsfort).
59. Bemærkningen skulle være faldet på herredagen 1525, hvor adelen søgte at fjerne uadelige fra gejstlige poster, muligvis med Jens Andersen for øje. Se f.eks. CFA bd. 2 s. 355.
60. Fdr. I's danske registratorer, ved Erslev og Mollerup, Kbh. 1879 dommen af 15 juli 1528. AH: Fdr. I s. 164ff.
61. Pontoppidan Annales Eccl. 2. tome s. 852. Hændelsen er her citeret fra CPM 1837 s. 89.
62. Dommen eksisterer så vidt vides ikke som selvstændigt dokument, men findes gengivet i: Pontoppidan Annales Eccl. 2 tome s. 851ff.
63. JAs afskedsbrev »søndag nest for palmesøndag« 1529. Brevet findes trykt i CPM 1837 bilag M, s. 139ff.
64. Bisp Gustav Trolle m.fl.'s brev 21. dec. 1530. Trykt hos AH: Fdr. I's historie s. 235ff.
65. Et brev er med sikkerhed skrevet af JA. Heri henvises til »mangge vore breffue ....«. Trykt i CPM 1837 s. 142 bilag N.
66. Pontoppidan Annales Eccl. II s. 447, her citeret fra CPM 1837 s. 97. AH: »Den Gejstlige Histori« 1604 (1978), Odense stift akt. 27.

Summary

After some reflections on the place and importance of biographies in historical work, the article presents and discusses the career of Jens Andersen Beldenak, born c. 1468 in Brande, North Jutland of »common parents«, bishop of Odense, 1502, died in Lybaek, 1537.

Jens Andersen Beldenak is an interesting person. In 1525, when the aristocracy demanded that only people of noble birth should occupy higher offices, Jens Andersen Beldenak ostensibly declared that he by »the holy shroud would die as a mighty bishop in the name of the devil«, a statement which points to a rather interesting disposition.

His refractory character caused him much controversy. He had controversy with king Hans, king Christian II and king Frederik I, with the aristocracy and the other bishops (who were of noble birth), and quarrelled with the bourgeoisie as much as with the peasants. As a matter of fact, Jens Andersen Beldenak's diocesan rule is known today only from other people's accusations against him.

At the time unrest was growing in Denmark and, what was to affect the catholic bishop, Jens Andersen Beldenak directly, the budding reformation. He was not a theologian, but he is supposedly the only person, among the many who retorted, who embarked on a theological argumentation against the reformation.

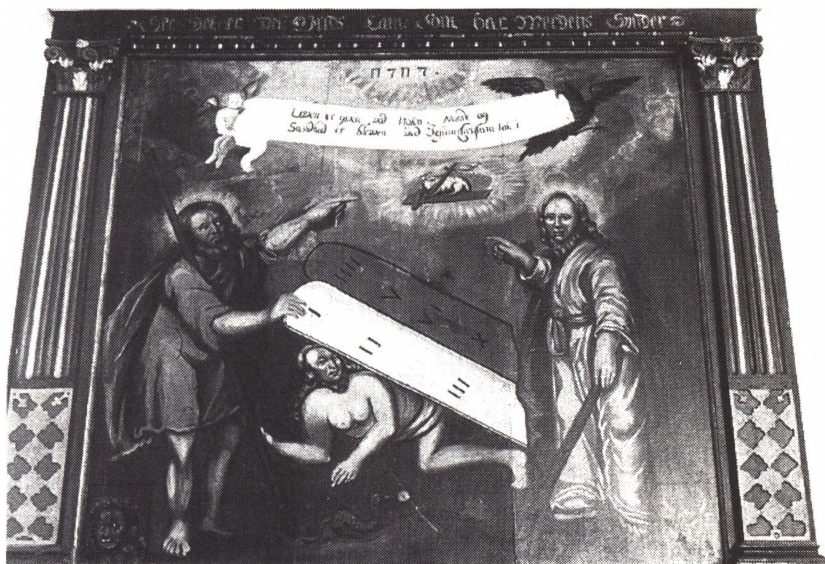
His doings entailed other matters than clerical ones. As a bishop he was member of the »Rigsråd« (council of state) and like most bishops Jens Andersen Beldenak spent his time here, rather than engaging in his ecclesiastical duties. His secular life involved him in several incidents of importance. Of interest is his role in the Massacre of Stockholm and his abduction in 1532, which he has depicted in two elegy-like poems.

En motivforskydning

F. C. Bredahls mindetavle i Taulov Kirke

Af Carsten Bach-Nielsen

F. C. Bredahls mindetavle, Taulov kirke, 1729. Foto: Carsten Bach-Nielsen.

I Taulov Kirke (Vejle amt, Elbo Herred) hænger på skibets nordvæg en epitafielignende mindetavle med indskriften »Denne Taule Hafver Friederich Christian Bredahl, boende Paa Søholme Ladet Reparere og Staffere Gud til ære Kircken der med at bepryde 1729«. ¹ At der er tale om en reparation og nystaffering er tydeligt, da rammeværket er i renaissancetil. En røntgenundersøgelse, Nationalmuseet lod foretage i 1960'erne afslørede da også, at der bag det nuværende maleri skjulte sig en ældre Golgathafremstilling. ² Hvorfor F. C. Bredahl lod tavlen restaurere, får stå hen i det uvisse, da det er maleriets motiv, der har min interesse.

Maleriet er ganske naivt i såvel sin tematik som i malemåde, men at det drejer sig om en allegorisk fremstilling af forholdet mellem lov og evangelium, er klart.

Mod højre i billedet ses Moses med sin stav. Foran ham ligger lovens to store tavler med tydelig angivelse af buddene med romertal (syvende til niende bud er udeladt). De mægtige tavler har tyngt et stakkels

menneske ned. Dette menneske ses kravlende frem fra sin position under tavlerne. At det kan være Adam eller blot en allegori på mennesket under arvesyndens regimente, antydes ved den slange, der bugter sig i forgrunden med frugten fra kundskabens træ i munden. Grunden til at mennesket overhovedet kan krybe frem fra sin position som nedtrykt af lovens vægt, er den, at Johannes Døber mod venstre løfter tavlerne. De to repræsentanter for henholdsvis lov og evangelium peger hen på det triumferende korslam på Zionsbjergets top – lige over tavlerne. På rammen over maleriet ses indskriften »See Det er Det Guds Lam Som bar Werdens Synder«. Mellem Jahwes navn øverst og korslammet holdes et skriftbånd af en engel og en ørn. Dette skriftbånd klargør meningen med maleriet: »Loven er given ved Mosen, Naade og Sandhed er blewen ved Jesum Christum: Ioh. I«.

Der er i og for sig intet usædvanligt i dette tema. Lov/evangelium-motivet er det måske vigtigste gennemgående motiv i efterreformatorisk kirkekunst. Dette skyldes naturligvis indflydelse fra grafiske forlæg, hvor motivet er ligeså gennemgående – titelblade, frontispicer, epitafier, altertavler opererer generelt med modstillingen lov/evangelium – gerne med Johannes *modstillet* Moses – eller *sammenstillet* med en profet (som Jesaja i titeltræsnittet til Christian den Tredies Bibel, 1550).

Forlægget er usædvanligt (måske enestående), idet det udgøres af det kobberstukne titelblad fra Christian Cassubes »En ny fuldkommen Dansk Psalme-Bog...«, der udkom i en række udgaver fra 1666 til 1684.³

Et blik på forlægget forklarer en række detaljer, såsom tilstedeværelsen af de to øvrige evangelistsymboler, der i titelbladet lejrer sig om en indskriftskartouche. Citatet fra Joh. 1,17 erstatter i maleriet titlen på Cassubes salmebog. Derudover er kobberstikket rigeligt forsynet med skrifthenviisninger. Mellem skriftbånd og korslam læses Joh. 1,23, Døberens Jesajacitat om at bane Herrens veje. Jesaja kommer selv til orde i citatet under Korslammet, Jes. 43,25 »Din misgerning sletter jeg ud, jeg, jeg, for min egen skyld, kommer ej dine synder i hu«, et udtryk for evangeliet som det lyder i GT. Ved slangen citeres 1. Kor. 15,54: »Men når dette forkrænkelige har iført sig uforkrænkelighed, og dette dødelige har iført sig udødelighed, da skal det ord opfyldes, som står skrevet: »Døden er opslugt og sejeren vundet««. Alle disse citater går på gammeltestamentlige forjættelser, der knytter sig til Jesaja.

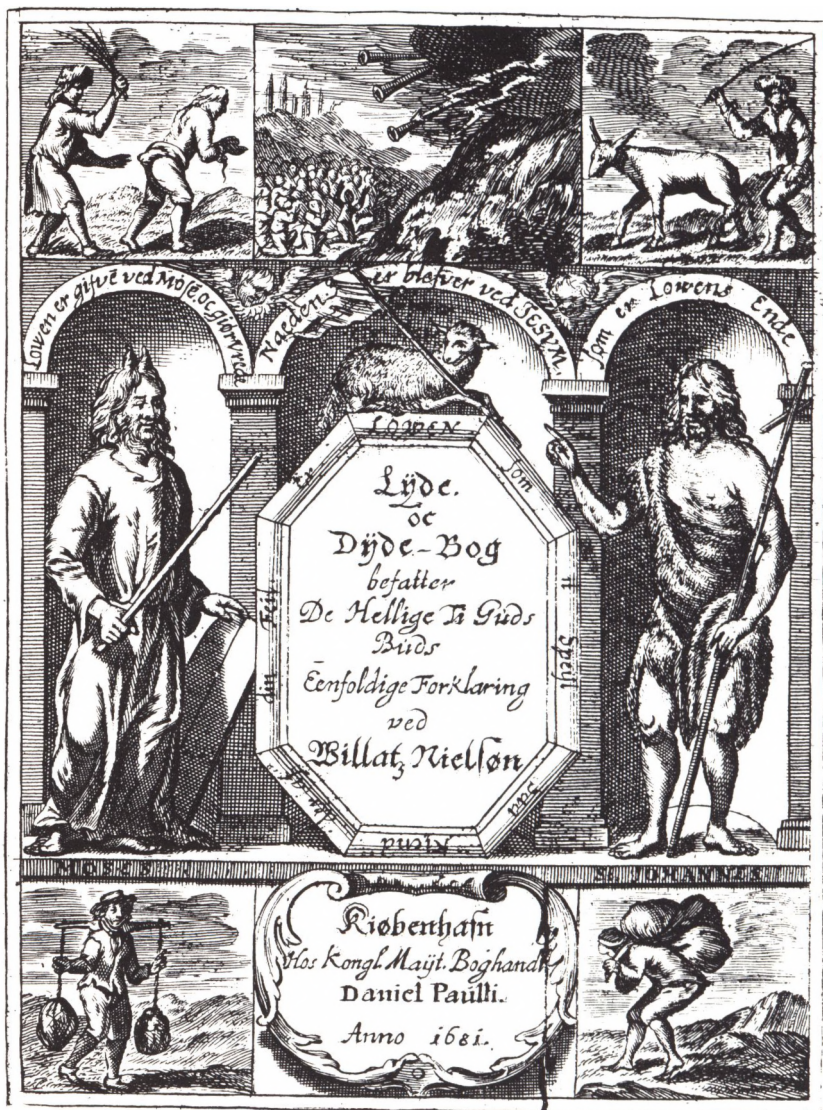
Går vi et trin længere ned, ses under Johannes Døber Jes. 40,1: »Trøst, ja trøst mit folk, så siger eders Gud ...«. Måske skal man her læse så langt som til vers 3, hvor citatet om at bane Herrens veje atter

Titelkobber fra
Christian
Cassubes
fuldkomne
salmebog.
Efter udg. 1677.

dukker op. Under figuren til højre angives 2. Tim. 2,8: »Kom Jesus Kristus i hu, oprejst fra de døde, af Davids Slægt – ifølge mit evangelium«. Hermed ændrer hele sagen sig. Udfra de nævnte citater kunne man have forestillet sig, at personen til højre *ikke* var Moses, men Jesaja – men det er ingen af disse. Det er – begrundet i citatet fra 2. Tim. – ingen anden end Paulus, der vidner om Jesus Kristus som Davidsætling (altså som den Messias, GT, havde spået om).

Paulus giver sig da også tydeligt ikonografisk til kende med bogen under armen og med sværdet som attribut. Ser man nøje efter på kobberstikket, vil det konstateres, at der her ovenpå lovtavlerne ligger en opslået bog – evangeliet ovenpå loven. Evangeliebogen dækker for romertallene VII til IX! Det er denne bog, der ikke er malet med i Taulovmaleriet – uden at maleren så har sat de manglende romertal ind. Kobberstikket handler om GT's (og særligt Jesajas) forjættelser om Kristi rige – ganske i overensstemmelse med de danske bibelers

Titelkobber fra Villads Nielsens Lyde- og Dyde-Bog. 1681.

marginalnoter til de nævnte citater, men maleren i Taulov har ikke begrebet dette – og i stedet lavet Paulus om til Moses.⁴

Meningen i Cassubes titelblad er altså den enkle, at Kristus er lovens ende – evangeliet *fratager* den kristne lovens tryk. Adams slægt er forløst ved den Kristus, GT's profeter havde forjættet.

Meningen i Taulovmaleriet er forskudt til en forståelse af lovens og evangeliets samvirken ud fra Gal. 3,24 hvor det tydeliggøres, at loven ved evangeliet er bleven en tugtemester til Kristus, hvoraf det følger, at Moses som lovens repræsentant ligesom Johannes kan henpege på Kristus med stav i hånd.

Et udtryk for en sådan mere ortodoks, bodskristen forståelse af lovens embede findes eksempelvis i et titelkobber fra 1681 til Villads Nielsens »Lyde- og Dyde-Bog«, hvor Moses er klart karakteriseret med sine »horn«. Over Moses, korslammet og Johannes står »Lowen er given ved Mosen oc gjør Vrede Naeden er blefvet ved JESUM som er Lowens Ende«. Omkring selve titelspejlet står »ER LOWEN som it Speyl Saa Kiend der af din Feil«. I hjørnefeltene er klare billedlige udtryk for tugt og byrder.

Den ukendte maler i Taulov har i sin gengivelse af titelkobberet i Cassubes salmebog sikkert været så præget af samtidens konvention indenfor luthersk-ortodoks ikonografi, hvor Moses meget ofte ses sammen med Johannes Døber som udtryk for lovens og evangeliets samvirken, at han i sit maleri har leveret en forskydning af forlæggets oprindelige motiv og mening.⁵

Noter

1. M. Lebech Frederiksen: Taulov Kirke. Vejle Amts Aarbog 1927, p. 134-35 og H. Madsen: Kirkekunst i Danmark. Odense u.å. Vol. 2, p. 186-87. Begge anser motivet for yderst dunkelt.
2. Nationalmuseet, 2. afd., Historisk-topografisk arkiv. Indberetning 15. april 1966 ved Mogens Larsen, der karakteriserer maleriets motiv som ejendommeligt. Her også udklip fra Fredericia Dagblad 17. februar 1968 om røntgenundersøgelsens resultat.
3. Dette titelkobberstik findes i Statsbibliotekets to udgaver af Cassubes »En ny fuldkommen Dansk Psalme-Bog, hvor udi findes 678 aandelige Psalmer ...«, Kbh. 1677. I det ene eksemplar findes endda Cassubes portræt. Se P. C. B. Westergaard: Danske Portrætter i Kobberstik, Litografi og Træsnit. Vol. 1. Kbh. 1930, p. 295. Det påfaldende er imidlertid, at titelkobberstikket lyder på en senere udgivelse af Cassube, nemlig »Den nye Danske oc Norske fuldkommen Psalme- oc Haandbog«, hvilket formentlig er den danske og norske salme- og håndbog, der udkom med 1000 salmer i 1681 og som findes på Statsbiblioteket i Aarhus. Hvem, der har udført kobberstikket, vides ikke. Det har stilistisk stor lighed med et anonymt stik i J. Quistorp: Siælens aandelige Lyst-Have. Trykt hos Daniel Paulli. Kbh. 1682, p. 237.
4. Set i sammenhæng med lov/evangeliumtemaet som det udfoldes i Lucas Cranachs værksted omkring 1530, kan det konstateres at Moses her ikke i nogen af hovedtyperne ses som henpegende på Kristus. Denne funktion er forbeholdt Johannes og profeterne. Moses ses her enten som modtager af loven på Sinaj (Pragtypen) eller som fordømmende med lovens tavler i hånd (Gothatypen). Dog optræder Moses i samtlige hovedtyper i en typologisk funktion i forbindelse med kobberslangen i ørkenen (Johs. 3, 14-15). Kobberslangen er ifølge Luther ikke en afgud, der skal dyrkes, men for troen et reelt udtryk for Guds frelse også i GT. Moses med kobber-

slangen optræder ofte typologisk i dansk kirkekunst – både sammen med Johannes Døber og alene som f.eks. i Peder Jensøns epitafium fra 1607 i Nyborg Kirke. Se Niels Th. Mortensen: *Religiøs Malerkunst i Danmark*. Vol. 1, Odense 1946, p. 93. Moses og kobberslangen har imidlertid intet med loven som sådan at gøre. Carsten Bach-Nielsen: »Cranach, Luther und *servum arbitrium*«. *Analecta romana instituti danici XIX*, 1990, p. 145-184 og Carsten Bach-Nielsen: »Cranachs Pragmaleri af mennesket mellem lov og evangelium som udtryk for det lutherske menneskesyn«, *Tro og billede i Norden*. Ed. M. Blindheim et alii. Oslo 1991, p. 65-83.

5. Ortodoksien lægger med Konkordieformelen V stor vægt på lovens usus elencticus/pædagogicus, men den videre forskydning ses i Oplysningstidens og Rationalismens kirkekunst, hvor lovens tavler fremhæves på evangeliets bekostning. Loven kan således her erstatte den opstandne Kristus som bekrøningsmotiv på prædikestolenes lydhimle. Dette er tilfældet i Veng Kirke (Hjelmslev Herred, Skanderborg Amt), Sjørsløv Kirke (Lysgård Herred, Viborg Amt) og Mariager Kirke (Onsild Herred, Randers Amt). Et andet meget markant eksempel er gravstenen over Jørgen Donnerup i Bøvling Kirke (Skodborg Herred, Ringkøbing Amt), hvor der på Kristi plads ses en oplået bog med påskriften »Loven«. Der sker i denne tid sammenbrud i tænkning indenfor lovens tre brug, men der er vel snarest tale om lovens tredie brug, usus didacticus, dens brug som kilde til viden om Guds vilje overfor egne gerninger. I Oplysningen knyttes loven sammen med pligtlæren. Se Balles Lærebog 6, 2-3.

Summary

In the village church of Taulov near Fredericia there is a memorial tablet that has been restored in 1729 by F.C.Bredahl, owner of the near-by manorhouse Søholm.

The painting depicts a naked human who is oppressed by the tables of the law. By its sides John the Baptist and Moses are seen. John lifts up the tables and thereby eases the burden of the law for the human. John the Baptist points in the direction of the lamb on top of Mount Zion.

The model for this painting is a title-engraving of one of the many unauthorized hymnals of the 1700th century, C.Cassube's *En ny fuldkommen Dansk Psalme-Bog...* from 1666. By examining the engraving it can be stated that the local painter has changed its subject.

In the engraving Paul stands to the right, but the unknown painter obviously has been very familiar with the Lutheran postreformation iconography in which Moses is commonly seen as opposed to John the Baptist. In Lutheran iconography this is the usual way to express the relationship between law and gospel. According to this traditional mode of expression, the painter has altered the figure of Paul to the figure of Moses. The theme of the engraving is man's salvation from the law through the gospel. In the painting of the memorial tablet the theme has changed according to Galathians 3,24 and now teaches the beholder, that the law is our schoolmaster to bring us unto Christ.

Kierkegaard, Jødedommen og Jøderne

Af Bruce H. Kirmmse

Indledning

Søren Kierkegaard skriver et sted i *Papirerne* i 1849: »Goethe bemærker... at Jødernes Mord paa Ægypterne var den omvendte sicilianske Vesper. Der myrdede Verten Gjæsten, her Gjæsten Verten. Men det bliver nok Jødernes Forhold til hele Europa i vor Tid«. ¹ Det er stærke og uhyggelige ord, selv når de betragtes på baggrund af det daværende niveau af antisemitisme i Danmark og i Europa. Hvad mener Kierkegaard med den slags udtalelser? – Og der findes flere og endnu barskere ting. ² Og hvorfor netop jøder?

I 1813, Kierkegaards fødselsår, oplevede Danmark en voldsom offentlig debat, kaldet »den litterære jødefejde«, ikke at forveksle med den såkaldte »korporlige jødefejde« der fandt sted seks år senere, i 1819. En af hovedårsagerne til »den litterære jødefejde« må søges i den statsbankerot, Danmark oplevede i 1813. På dette tidspunkt boede der omkring 2000 jøder i København, og jøderne blev nu af visse kredse beskyldt for at have forårsaget denne bankerot, til trods for at det var ganske klart, at den var et resultat af den forfejlede udenrigspolitik under Napoleonskrigene. Den litterære jødefejde, som nu førtes i aviser, tidsskrifter, bøger, og forskellige pamfletter, flyveblade og smædeskrifter, drejede sig om spørgsmålet om jødernes stilling i, og forhold til, Danmark: om hvorvidt jødernes tilstedeværelse var gavnlig eller skadelig for landet, om jøderne nogensinde kunne blive »danske«, og om der overhovedet burde være jøder i landet. Mange skribenter, deriblandt mange kendte navne, tog del i debatten. På angrebssiden var folk som digteren Thomas Thaarup, forfatteren T. C. Bruun og hans søn N. T. Bruun, den moderate rationalistiske teolog (»neolog«) kongelig confessionarius Christian Bastholm, 73 år gammel, såvelsom Bastholms ultra-rationalistiske modstander Otto Horrebow. Som forsvarere for jøderne optrådte bl.a. digteren Jens Baggesen (kendt fra sin meget sympatiske skildring af jøderne i *Labyrinth*), grosserereren M. L. Nathansen, den senere nationaløkonom C. N. David – begge disse jøder skrev anonymt – og St. St. Blicher, der netop udgav sin første pjece ved denne lejlighed.

Fejdens første skud blev affyret af Thaarup i fortalen til hans oversættelse af en anti-semitisk bog, *Moses og Jesus*, af den tyske skribent Friedrich Buchholtz. I sin fortale – som faktisk er mere fanatisk end

Buchholtz' bog – påstår Thaarup, som indtil da ikke var kendt som antisemit, at iblandt jødernes forseelser er deres tro på »Forjættelserne om et Verdensherredømme grundet paa alle Nationers Undertvingelse og Ødelæggelse; Fritagelse fra Opfyldelsen af almindelige moralske Pligter mod Ikke-Jøder, og et deraf naturligt følgende menneskefjendsk Sindelag mod alle de af dem kaldede Gojim. ...«. ³ Hvad stemningen i 1813 angår, har vi selvfølgelig ingen videnskabelige meningsmålinger at ty til, men hvis man gennemlæser de tusinder af sider fra fejden, bliver man fristet til at være enig med de historikere, som har gættet på, at de fleste danskere gerne ville have jøderne udvist af landet. Og man kan i hvert fald være helt sikker på, at næsten alle danskere – jødernes forsvarere inkluderet – ville have sagt, at jøderne aldrig kunne blive »danske«. Da jøderne blev emanciperet det følgende år (1814), var glæden ikke delt af alle. Og i 1819, da verdensøkonomien tog en nedtur, fik de tyske jødeforfølgelser efterdønninger i den danske »korporlige jødefejde«. (Dengang var Søren Kierkegaard en seks-årig dreng, og der er ingen grund til at antage, at det Kierkegaardske hjem var mere antisemitisk end andre i København – og måske tværtimod, fordi det påstås, at den gamle Michael Pedersen Kierkegaard havde været en hjælpsom rådgiver for den unge M. L. Nathanson).

Den evige jøde

Det gamle sagn om »den evige jøde« fortæller om skomageren Ahasverus, som ikke ville tillade Kristus at hvile sig i hans bod, da han slæbte sit kors til sin korsfæstelse. Kristus skal have sagt til Ahasverus, at han derfor måtte blive og vente på Kristi genkomst indtil verdens ende. Kort derefter fortrød Ahasverus sin troløshed mod Vor Herre og omvendte sig til kristendommen. Men han måtte alligevel vente indtil verdens ende, vandrende omkring og visende andre folk vejen til Kristus. Derfor står Ahasverus, den evige jøde, som et symbol på det jødiske folk, som fornægtede Frelsen, og som den, der nu måtte vidne om kristendommen gennem alle tider. Sagnet havde en sær tiltrækningskraft for mange forfattere, også danske, og det blev gendigtet flere gange både i det 18. og det 19. århundrede. ⁴ Blandt andre beskæftigede Holberg og Kierkegaards lærer Poul Martin Møller sig med det, og den ovennævnte Otto Horrebow, samt H. C. Andersen, B. S. Ingemann og Paludan-Müller har genfortalt sagnet. Vi ved, at Kierkegaard, som interesserede sig meget for Ahasverus-myten, ejede Ingemanns

gengivelse, *Blade af Jerusalems Skomagere Lommebog*, som udkom 1833.

Lad os se, hvordan Kierkegaard omtaler Ahasverus i sine dagbøger. »Den nærværende Tid er Fortvivlelsens Tid d. evige Jødes Tid (mange reformatoriske Jøder)«⁵. Den evige jøde er tæt forbundet med fortvivlelse, og både jøden og fortvivlelsen er symptomatiske for nutiden. Ifølge Kierkegaard har dette åbenbart også en forbindelse med liberalisme og politiske reformer. »Man hører saa ofte Folk tale om, at Een er en Don Juan, ell. Faust; men ikke let, at han er den evige Jøde. Skulde dog der ikke findes Individuer af den Art, som netop have optaget for meget af den evige Jødes Væsen i sig?«⁶ Taler Kierkegaard her om sig selv? Hvis dette er tilfældet, så føler han, at han deler både denne moderne holdning og den dermed forbundne fortvivlelse. Som vi skal se senere, er dette netop tilfældet: hos Kierkegaard er antisemitisme et refleksivt begreb, som rammer Kierkegaard selv og hans eget samfunds kristendom snarere end de faktiske jøder. Her er jeg enig med Gregor Malantschuk, når han, i omtalen Kierkegaards berømte »tre skikkelser« (Don Juan, Faust, og Ahasverus), placerer den evige jøde højest: »I Forhold til den nævnte dæmoniske Humor kan man placere disse tre Skikkelser paa følgende Maade: Don Juan staar nederst, da hans Fortvivlelse, som er kendetegnet paa den dæmoniske Humor, endnu er ubevidst. Paa det midterste Trin befinder sig Faust; hans Fortvivlelse er blot af intellektuel Karakter. Først hos Ahasverus er Fortvivlelsen af eksistentiel Art, og dermed har vi ogsaa den negative Humor i dens udpræget dæmoniske Form«.⁷ Altså, den evige jøde repræsenterer den højeste form for fortvivlelse, og det er derfor den form, Kierkegaard mest interesserer sig for. Kierkegaard kunne overveje, om han selv »skulde ligesom hiin evige Jøde i et skjønt Folkesagn fører Pillegrimene til det forjættede Land, og ikke selv kommer ind, at jeg saaledes skulde veilede Msker til Chrstds Sandhed, og bære det som min Straf for tidlig Vildfarelse, at jeg ikke selv kom ind, men kun turde varsle om en mageløs Fremtid«.⁸ Her gør Kierkegaard det klart, at det er ham selv, som kunne være den evige jøde, d.v.s. fortvivlelsens skikkelse, som kan gøre opmærksom på kristendommen, men ikke selv kan tro på den.

Nogle år senere skriver Kierkegaard: »Det Christendommen behøver er ganske rigtigt Forrædere. Christenheden har paa en lumsk Maade forraadt Christendommen ved uden i Sandhed at ville være Christne at ville have Skin deraf. Nu behøves der Forrædere ... Dialektisk er det let at see, at Johannes Climacus Forsvar for Christendom-

men er det yderligste der kan tages; thi dialectisk er Forsvar og Angreb paa eet hængende Haar Eet. 'Johannes Climacus' var virkelig en Overveielse; thi da jeg skrev den, var der dog i min Sjæl en Mulighed af, at jeg ikke kunde lade mig overvinde af Christendommen, om det end, var min redeligste Beslutning, med hele mit Liv og hver Dags Flid at tilhøre Christendommens Sag, at gjøre Alt, ikke at bestille Andet end at faae den fremstillet, selv om jeg blev som hiin evig Jøde i Sagnet, selv ikke i sidste og meest afgjørende Forstand, dog førende Andre til Christendommen.«.⁹ Her vender Kierkegaard tilbage til den evige jødes motiv for sidste gang. Og nu bliver det igen klart, hvor tæt denne dialektiker har identificeret sig med den evige jøde som fortvivlelsens skikkelse, netop som udtryk for den *moderne* fortvivlelse; d.v.s. at *vide* alt om kristendommen og om at vælge kristendommen, uden at være i stand til selv at *praktisere* den. Gennem meget af sit forfatterskab var Kierkegaard optaget af den evige jøde og bange for, at *han selv* var den evige jøde. Og det er vigtigt, at den evige jøde faktisk er *jøde*. Det vil vi se ved at undersøge guldalderkonteksten såvel som Kierkegaards andre overvejelser angående jøder og jødedommen.

Det er ikke nogen tilfældighed, at sagnet drejer sig netop om en *jøde*. Sagnet stammer fra den sene middelalder, og det understreger jødens tilværelse som stående *udenfor*. Det er nemlig jødens opgave at stå udenfor, og ved at repræsentere det *andet* således at bekræfte kristendommens førende stilling. Den nyere forskning har påvist, at en almindeligt udbredt antisemitisme ikke – som vi tidligere plejede at tro – er lige så gammel som kristendommen selv, men faktisk først antog sin udbredte form i 1200-tallet, som et bevidst led i det vestlige kirkehierarkis konsolidering af sin magtposition.¹⁰ Dette betyder, at også den tidligere differentiering mellem en »religiøs« antijødedom, der er så gammel som kristendommen selv, og en moderne »racistisk« antisemitisme, falder væk. Begge former for antisemitisme er måder, hvorpå den bestående magtfordeling i samfundet retfærdiggøres ved at pege på en udenforstående gruppe. Der er således kontinuitet mellem det tretende og det tyvende århundrede i denne sag, og i sine seneste udviklinger er denne ideologiske konstruktion blevet udvidet til at omfatte flere end jøder i outsider-gruppen. Antisemitismen er altså en del af en større og vedvarende problematik, nemlig racisme, ved hvilken det magthavende flertal definerer sig selv i forhold til dem som ligger »udenfor«. Dette har åbenlyse følger for nutiden, følger som rækker videre end forholdet mellem kristne og jøder, og som netop fører os til forholdet mellem det såkaldte »Vesten« (som defineres ved kristendommen, som den iøvrigt ikke længere har tilfælles) og den såkaldte

»tredie verden«. Men denne udvikling fører os videre end grænserne af vor nuværende drøftelse.

Altså, antisemitisme, som vi kender den, er ikke ældgammel; den er en forholdsvis ny ideologisk konstruktion, og sagnet om den evige jøde opstod på det samme tidspunkt. »Jøden« er bestemt som outsidersen, der bekræfter kristendommens rigtighed og samhørighed. Hvis jøder ikke var til, ville det have været nødvendigt for kristenheden at opfinde dem, og på en vis måde kan man sige, at det var netop det, der skete. At være sådan en opdigtet jøde er Ahasverus' funktion: jøden – som havde muligheden for at acceptere Kristus ligefrem, men som sagde fra – måtte vente og vidne indtil verdens ende. Jøden er fortvivlelsens symbol, og han bekræfter, at udenfor kirkens salighed findes der intet andet end lutter fortabelse og fortvivlelse.

I sin gennemgang af den jødiske historie, strejfer Ludvig Holberg sagnet »om den stedse omvandrende Jøde Asvero, eller Jerusalems Skoemager«, og affejer sagnet som »urimeligt«. ¹¹ Men selv om Holberg benægter sandfærdigheden af historien om den evige jøde i det små, d.v.s. i Ahasverus sagnet, så bekræfter Holberg historiens sandhed i stort format, d.v.s. i hele det jødiske folks historiske skæbne: »... [D]en Jødiske Nation er skabt som et Speyl paa GUDs forunderlige Forsyn, og giver os Materie til den frugtbareste Morale. Heele Verden har udi mange 100 Aar ligesom conspireret til Jødernes Undergang, og dog bliver Nationen den langvarigste af alle, saa at den ikke alleene conserverer sit Navn, men endogsaa sit Sprog, sin Lov, sine Sæder, ja mindste Ceremonier. Dette er et Paradox for alle Nationer, men en Trøst for de Christne, og et Hoved-Beviis paa CHristi Lærdoms Sandhed, efterdi de Christne derudaf seer Prophetierne til Punct og Prikke opfyldes; Thi, hvis enten Jøderne vare blevne til et samlet Folk igien, eller de vare blevne ødelagde, skulde de Christne have tabt det stærkeste Argument til deres Troes Beviis. Jødernes bestandige Adspreedelse, tilligemed deres Conservation, er derfor et Beviis paa Spaadommernes Fuldbyrdelse. De Christne have heller maat ansee det som Ting, som burte og skulde skee til deres Lærdoms Bestyrkelse, og en Execution af den Dom, som GUD i den hellige Skrift har ladet afsige mod dette Folk«. ¹² Kort sagt, jødisk elendighed er selvfortjent, og er et nødvendigt bevis for den kristne tryghed. Der er et meget kort skridt herfra til den slutning: det nytter ikke for os kristne at kæmpe imod det jødiske folks lidelser, som er forudbestemte til at vare indtil verdens ende. Ahasverus-myten er ikke bogstaveligt sand, men den indeholder essensen af den større historie om kristendommens sandhed.

*Kierkegaards syn på jøder, faktiske jøder
(ikke kun myte-jøden)*

Når Kierkegaard omtaler jøder i almindelighed, plejer han at sætte dem i forbindelse med egenskaber som abstrakthed, eller rettere en forkærlighed for abstraktion, en tro på det numeriske, og især på pengene. »Jødernes abstrakte Charakter viser sig ogsaa i deres Forkjerlighed for Penge – ikke for Eiendomme etc. af Pengesværd; thi Penge er en reen Abstraktion«. ¹³ Altså betegner Kierkegaard, ligesom sin lærer Poul Martin Møller, jøder som typiske for de nye tiders hældning i retning af »Tallet« og de tre »P'er«, der er kendetegnende for det numeriske: »Publikum«, »Penge« og »Politik«. »Publikum er af Alt det meest Ideeløse, ja er just Ideens Modsatte. Thi Publikum er Tallet. Deraf kommer det ogsaa, hvad vor Tid udviser og hvad allerede Poul Møller var saa opmærksom paa uden dog at forklare det – at Jøder især egner sig til Publicister. Jøden er i Almindelighed phantasieløs ogsaa gemütløs, men abstrakt Forstand har han – og Tallet er hans Element. For Publicisten er det offentlige Livs Menings-Kamp hverken mere eller mindre end Børs-Forretning«. ¹⁴

Denne fortabthed i det abstrakte, som Kierkegaard pådutter jøder, synes også at medføre, at jøder er bundulykkelige, og det er på dette grundlag, Kierkegaard synes at identificere sig selv med jøder. »Det er et stort Spørgsmaal, i hvilken Forstand man kalder det jødiske Folk det udvalgte; det lykkeligste var det ikke; det var snarere et Offer, som hele Mskheden krævede; Lovens og Syndens Smerte maatte det gennemgaa som intet andet Folk. Det var det udvalgte i samme Forstand som Digtere o.s.v. ere det ofte: de ere de ulykkeligste«. ¹⁵ Som sagt får man en fornemmelse af, at det ikke *kun* er jøder, Kierkegaard omtaler her og andre steder, men også sig selv.

Og som bekendt så Kierkegaard også en forbindelse, i 1846 og derefter, mellem *Corsaren*, dennes redaktør Meir Aron Goldschmidt, pengebegær, det nye politiske røre blandt »publikumet« og jøderne. Kierkegaard siger om Goldschmidt, at »... en Jøde leflende fortæller os, at han er Jøde, og derpaa irettesætter andre Jøder for Keitethed, og ender med i sminket Høitidelighed at forsikkre: at Jøderne i Danmark maa forsigtigt kæmpe sig frem til *Agtelse*. Thi Corsarens Vei, hvor den end fører hen, den fører ikke sin Redakteur til *Agtelse*, Enhver veed jo dog, at et saadant Blad som Corsaren fortjener – Penge«. ¹⁶ »Corsaren er jo en Jøde-Opstand mod de Christne, (det Omvendte af en Jødefejde) ...«. ¹⁷ »Og hvad var saa det Hele her hjemme med Corsaren? Det var Publikums Herskesyge – og det var en Jøde der vilde være Redska-

bet; som Fornunftens Gudinde i Frankrig i sin Tid var et offentligt Fruentimmer, saaledes troer jeg ogsaa kun en Jøde kunde være skikket til dette af alle tvetydigeste Tyrannie, endnu tvetydigere end en Aagerkarls (hvortil dog Jøder bedst egne sig) ...«. ¹⁸

Tvetydigheden var imidlertid ikke kun Goldschmidts. Når Kierkegaard beskriver fortvivlelsen, som kommer af jøden Goldschmidts higen efter agtelse, kunne det ligeså godt beskrive Kierkegaards egen situation i forhold til Heiberg, Mynster, o.s.v. I denne forbindelse siger Kierkegaard: »Og G. forstaaer dette selv. Han er som En der fortvivler over at være udstødt af de fornemme de dannede de ædle Kredse, hvor hans Længsel og Higen er, og som nu bliver beundret paa en Dandsebod – af dem altsaa, hvis Dom han foragter. Kun en Jøde troer jeg kunde holde det ud; thi i en Jøde er der een Gang for alle en vis Fortvivelse«. ¹⁹ Kun en jøde - og måske Kierkegaard selv! Der var nemlig også tvetydighed i Kierkegaards forhold til, hvad han kaldte »Cotterierne«, »Det store Cotterie heed: Mynster, Heiberg, Martensen med Suite« [Pap IX A 206, s. 103]. Kierkegaard ligesom projicerer sin egne blandede følelser og sin dermed forbundne fortvivlelse over ikke at blive accepteret af guldalderens fornemme kredse på Goldschmidt som »jøde«. På samme måde som »jøden« fungerer som et spejl for samfundet som helhed, fungerer »jøden« for Søren Kierkegaard som en *tabula rasa*, der er modtagelig for, hvad han frygter i sin samtid og i sig selv.

Hedenskabet, jødedommen, kristendommen: tre »stadier«

Nu bevæger vi os bort fra jøderne og de enkelte jøder til jødedommen som sådan. Til at begynde med så Kierkegaard på jødedommen som et led i et tre-delt skema: hedenskab, jødedom, kristendom. I en af sine tidligste dagbogsoptegnelser imødegår Kierkegaard Paulus' tilsyneladende tendens til at sammenslutte hedenskab og jødedom i en enhed, som skal stå i modsætning til kristendommen, og Kierkegaard understreger sin enighed med Det nye Testamente, hvor det hævdes, at jødedommen er en guddommelig åbenbaring, medens hedenskabet ikke var det. ²⁰ Også i følgende optegnelse skelner Kierkegaard mellem hedenskab, jødedom og kristendom: »Hedningerne troede, at Guderne forbeholdt sig selv Hevnen, fordi den var *sød*, Jøderne mene, at Gud tilhører Hevnen fordi han er retfærdig; de Chrstne, fordi han er barmhjertig«. ²¹ Dette udsagn lader sig fortolke efter den bekendte kierkegaardske stadie-lære: det æstetiske (*sødme*), det etiske (retfærdighed), og det religiøse (barmhjertighed).

Kierkegaard udvikler også denne stadie-lære – og han kalder dem simpelthen *stadier* – med hensyn til det at lide:

Gradationer i Guds-Forholdet – Guds Majestæt

»1) I Hedenskabet, og i alt Hedenskabet er Kjendet paa Guds-Forholdet: Lykke, Medgang; det at være den af Gud Elskede kjendeligt paa Alt lykkes o.s.v.

2) I Jødedommen begynder Forvandlingen: det at være Guds Ven o. D. udtrykkes ved Lidelse. Dog er denne Lidelse væsentligen kun til en Tid, den er Prøvelse – saa det dog bliver Lykke og Medgang i dette Liv. Men væsentligt kjendeligt er det fra alt Hedenskab, thi det at være Guds Elskede er dog ikke saa ganske ligefrem at være en Lykkens Pamphilius.

3) I Christendommen er det at være Guds Elskede: Lidelse, idel Lidelse, jo nærmere Gud jo mere Lidelse, dog med Evighedens Trøst og med Aandens Vidnesbyrd, at dette er Guds Kjerlighed, dette det at turde elske Gud.

Til disse 3 Stadier svare Gradationen i Guds Majestæt.

I Hedenskabet er Guds Majestæt dog blot et Superlativ af en menneskelig Majestæt: og derfor Kjendet det Ligefremme.

I Christendommen er først Guds Majestæt ret Majestæt, en Qualitæt forskjellig fra det at være Menneske, paradox Majestæt, derfor kjendelig paa Lidelse«. ²²

Det samme synspunkt gentages lidt senere: »Hedningen vil slet ikke lide; Jøden vil dog holde nogle Aar ud men alligevel seire i denne Verden, nyde dette Liv; den Christne vil lide hele Livet«. ²³ I det foregående citat kan ses *både* Kierkegaards foreløbige fastholden af de tre stadier, med jødedommen som et særskilt stadium, et mellem-stadium, og udviklingen henimod en dualistisk to-stadiers enten-eller lære: *enten* kristendom *eller* alt andet, det kan så være hedenskab, jødedom, o.s.v. Forskydningen bliver dog efterhånden meget klar. Det største eksempel på religiøsitet i jødedommen var Abrahams prøvelse i Det gamle Testamente. Denne prøvelse bliver imidlertid senere nedvurderet af Kierkegaard, fordi den kun var en midlertidig prøvelse: »Det gamle Testaments 'Prøvelse' er en Barnlighedens Kategorie, Gud prøver om den Troende vil, og naar han saa seer, at han vil, saa er Prøvelsen forbi det bliver ikke Alvor med virkelig at afdøe – men Evigheden udvises heller ikke. Anderledes i Christendommen ... [A]t være omdannet til ene at trøstes ved Evigheden er at være blevet Aand, men at blive Aand er af alle Lidelser den qvalfuldeste, endnu qvalfuldere end 'Prø-

velsen' i det Gl. T ... Christendommen forholder sig til det at være Mand, Jødedommen til det at være Barn«. ²⁴

Således begynder vi at bevæge os bort fra den tre-stadiers lære, i hvilken jødedommen havde sin plads som et mellemed, kvalitativt højere end hedenskabet, selv om den ikke stod så højt som kristendommen – henimod en dualistisk fremstilling, i hvilken jødedom er »barndom« og kristendom er »manddom«. Og som vi vil se i det følgende, standser Kierkegaard ikke her, men fortsætter med at sammensmelte jødedommens kategori nogenlunde fuldstændigt med hedenskabet.

Sammensmeltningen af hedenskab og jødedom:

Hedenskabets forsvinden

Udviklingen af dualismen jødedom vs. kristendom, og den dertil knyttede forsvinden af hedenskabet ind i jødedommens kategori, kan spores ganske tydeligt i Kierkegaards dagbogsoptegnelser. Så vidt jeg kan skønne, afskaffer Kierkegaard mere eller mindre tydeligt forskellen mellem hedenskab og jødedom for første gang i 1850, når han skriver: »Forargelsens Mulighed er det dialektisk Afgjørende, er 'Grændsen' mellem Hedenskab, Jødedom – Christendom«. ²⁵ (Tegnsætningen gør det klart, at Kierkegaard sætter en dualisme, i hvilken hedenskabet og jødedommen betragtes som det ene led og kristendommen som det andet).

Den samme forudsætning kan ses lidt senere i det samme år, når Kierkegaard skriver: »O, men den Afgjørelse at være Christen, hvad den vil sige, det har man reent glemt, og er saa vendt tilbage til Hedenskabets eller Jødedommens Inderligheds Bestemmelser i Familie-Kjerlighed, og det om endog at hade Fader og Moder o: D: det er blevet en Fabel«. ²⁶ Selve indholdet af citatet, det om jødedommens (eller hedenskab-jødedoms) hældning i retning af familiesammenhold, o.s.v., vil blive behandlet senere. Her skal opmærksomheden bare rettes mod Kierkegaards tilsyneladende afslappede brug *en passant* af udtrykket »Hedenskabets eller Jødedommens Inderligheds Bestemmelser«. Selv om det ikke er en ren og skær identificering af hedenskab og jødedom, så viser det i hvert fald en stigende tendens til at formindske forskellen mellem de to, og til at placere dem på samme niveau, hvorved tredelingen forvandles til en todeling, og jødedommens placering i det vigtige centrum af de tredelte »stadier« forvandles til den negative side i et dualistisk »enten-eller«. Således skriver Kierkegaard, i løbet af de næ-

ste tre år: »Hedenskabet ogsaa Jødedommen, om end mindre, har egentlig intet Begreb om Guds Majestæt«. ²⁷ (Her bevarer jødedommen en smule af sin selvstændighed, men kun akkurat). »Paa den Maade er egentlig Christendommen frarøvet de Lidende, og man foredrager under Navn af Christendommen dette Jødiske eller Hedenske: at Guds frygts Kjende er at det gaaer En vel i Livet. Christendommens Mening er det: Lidelse er Kjende paa Guds-Forholdet«. ²⁸ (Det er min mening at ordet »eller« i »dette Jødiske eller Hedenske« her betyder i praksis næsten et lighedstegn; ser man på strukturen i Kierkegaards argument, kan man i hvert fald ikke se megen forskel mellem det jødiske og det hedenske. De danner simpelthen den enhed, som står over for kristendom). Og snart derefter udskifter Kierkegaard dette »eller« med et »og«, og ligheds-begrebet bliver endnu mere indlysende: »Saaledes lærer Christendommen: dette Liv er Lidelse – men saa er Evigheden der. Deri er Christendommen forskjellig fra Jødedom og Hedenskab der væsentligen lærte at dette Liv er Nydelse, men saa ogsaa manglende Evigheden«. ²⁹

Modsetningsforholdet jødedom – kristendom: Verdslig bekvemmelighed versus lidelse

Den samme udvikling kan følges, når Kierkegaard ligefrem sammenligner jødedom og kristendom. Hangen til verdslig velvære og velsignelse, som Kierkegaard sætter i forbindelse med hedenskab, bliver tilskrevet jødedommen, og det tidligere forbehold, nemlig at jødedom dog er forbundet med *nogen* lidelse, forsvinder efterhånden, når han omtaler jødedommen i mere og mere »hedenske« vendinger som en »umiddelbar«, naturlig, verdslig, og eudaimonistisk religion. »Dette er Forskjellen mellem jødisk Fromhed og christelig Fromhed: at christelig Fromhed strax er i Forstaaelse med at skulle lide. Man læse Davids Psalmer; den hele Kæmpen ved Hjælp af umiddelbar Sundhed, at Gud vil knuse hans Fjender, holde deres Angreb borte o:s:v: er egentlig ikke christelig Fromhed. Saaledes bærer det naturlige Menneske sig ad; men den Christne veed jo, at det at være Christen er at lide«. ³⁰ Fra det samme tidsrum: »Her seer man ganske stærkt Modsetningen mellem Jødedom og Christendom. Den jødiske Fromhed hænger altid fast ved det Jordiske, og faaer egentlig Conformiteten ud: jo frommere, jo bedre gaaer det En her paa Jorden, man lever længe o:s:v:«. ³¹

Omkring halvandet år senere bliver jødedom – og ikke hedenskab!! – betegnet som den religion som er mest i takt med vort verdslige liv:

»Jødisk Religieusitet er af al Religieusitet nærmest svarende til det saadan at være Menneske. Dens Formel er: at holde sig nær til Gud, saa gaaer det En vel her i Verden«. ³² I Kierkegaards dagbogsoptegnelser fortsættes denne trivialisering af jødedommen kort derefter:

»Jødedom – Christendom

Det gjør dog sandeligen en uendelig Forskjel, om jeg antager, at Kjendetegnet paa, at jeg er den Fromme, hvem Gud elsker, er at Alt lykkes mig, at jeg er i Besiddelse af de jordiske Goder o: D: (dette er Jødedom) eller at just Kjendetegnet er, at jeg er Lidende, at jeg stadig har Modgang, Gjenvordighed (Guds faderlige Omsorg for at holde mig vaagen) og endeligen lider Verdens Modstand, fordi jeg holder mig til Gud og bekjender Christum (Dette er Christendom)«. ³³

»Christendom – Jødedom

Alene saaledes kan man see, hvor ueensartede disse ere. Jødedom sætter Familielivet som Guds frygtigheds Form: Christendom sprænger alt Sligt ved Guds-Forholdets Absolutthed, der kan føre til at hade Fader og Moder.

Jødedom er Guds frygt som har Hjemlighed i denne Verden, Christendom er Fremmethed fra denne Verden.

I Jødedom er Guds frygts Løn Velsignelse i denne Verden, Christendom er Had til denne Verden«. ³⁴

Som tidligere antydet vil vi snart se lidt nærmere på det om »at hade fader og moder« som »kristent« og om »familielivet« som »jødisk«, men foreløbig er det tilstrækkeligt at lægge mærke til stramningen af det at være kristen: det bliver mere og mere krævende, medens Kierkegaards stigende utilfredshed med den bestaaende kristenhed fører ham videre i retningen af askese:

»Christelig Fromhed – Jødisk Fromhed

... Jødisk Fromhed hviler i den Tanke: hold Dig til Gud, saa gaaer det Dig vel, jo mere Du holder Dig til Gud jo bedre; og i ethvert Fald Gud har Du altid at holde Dig til.

Christendommen udtrykker noget ganske Andet: jo mere Du holder Dig til og indlader Dig med Gud, jo værre bliver det for Dig. Der er næsten som sagde Gud til et Menneske: gaae Du hellere paa Tivoli og moer Dig med de Andre – men for Alt indlad Dig ikke med mig, det bliver Elendighed, menneskelig talt«. ³⁵

Nogle år senere, lige inden sit angreb på kristenheden, vender Kierkegaard tilbage til det stærke modsætningsforhold mellem »jødedom« og »kristendom«, med eftertryk på deres forskellige forhold til lidelse: »Christendommen er ikke en Forjættelse for dette Liv (dette er Jødedom) den er Forjættelse for Evigheden – men Lidelse i dette Liv«. ³⁶

»Jødedom – Christendom

Enhver Liden, hvor Hjælpen kommer endnu i dette Liv, saa Lidelsen hører op: er Jødedom.

Christendom er indtil det Sidste i Lidelse – saa Evigheden«. ³⁷

Det må nu være klart, at Kierkegaard udviklede en særegen måde at definere jødedom på. Han bevæger sig bort fra sine tidligere udsagn, ifølge hvilke jødedommen placeres i en mellemstilling, og til en bestemmelse af jødedommen, som er nogenlunde identisk med hans tidligere bestemmelse af hedenskab: den er en religion med verdslig lyksalighed, timelige forjættelser, familieglæder, o.s.v. Det vil sige, at jødedommen identificeres med alle de træk, som Kierkegaard finder forkastelige i den bestående kristne religiøsitet i guldalderens Danmark. Lad os undersøge lidt nærmere, hvad det betyder, ifølge Kierkegaards ejendommelige sprogbrug, at være »jøde« og at praktisere »jødedom«.

Det at være jøde: »Natur« versus »Aand«

Allerede i udkastet til »Bogen om Adler« fra 1846-47 kommer Kierkegaards skelnen imellem jødedom og kristendom som en følge af forskellen mellem at være bestemt som »natur« og at være bestemt som »ånd«. »Jødedommen er væsentligen knyttet og bundet i Natur-Bestemmetheden«. Det kan ses i den kendsgerning, at man kan *fødes* som jøde ifølge Kierkegaard, men man kan ikke *fødes* som kristen, fordi »Christendommen er Aands Bestemmelse«, og når der er tale om ånd, så er det noget, man kun kan *blive* og ikke *fødes* som. Endvidere, når der tales om bestemmelser som natur og som ånd, er der ikke tale om noget ligeværdigt, fordi »Aandens Bestemmelse er høiere end Natur-Bestemmelsen. Derimod kan man ikke godt *blive* Jøde, thi man maa være *født* Jøde«. ³⁸ Senere, midt i 1854, forklarer Kierkegaard sagen videre:

»Jødedom – Christendom

I Jødedommen er Gud i en vis Forstand ikke saa haard som i Christendommen, han er ikke bestemt som Aand – derfor bliver det kun til

‘Prøvelse’, i.e., det varer nogle Aar, og saa kommer det Ønskede ja mere end det Ønskede.

I Christendommen er Gud Aand – og derfor saa uhyre haard – af Kjerlighed; thi han kræver Aand af Mennesket.³⁹

Altså, forskellen mellem kristendom og jødedom (d.v.s. mellem kristendom og det verdslige, fordi »jødedom« nu betyder verdslighed i almindelighed) er, at kristendommen bestemmer både Gud og mennesket som »ånd«, og jødedom gør det ikke. Omtrent samtidigt med den foregående optegnelse, forklarer Kierkegaard forskellen således: Kristendom er »Forsagelse«, medens jødedom er »Forjættelse«, og dette har to følger, den ene angående seksualitet og familieliv, den anden angående politik og samfundsliv. Således er jødedom »Ægteskab«, medens kristendom er »Virginiteten ... den skal have Forargelsens Frastød, og det faaer den sikkrest her«. Ligeledes, i det politiske og samfundsmæssige venter jødedom »et Theokratie her paa Jorden«, medens kristendom siger »mit Rige er ikke af denne Verden«. Altså er linjerne trukket op ganske klart, ifølge Kierkegaard, men det gør ikke sagen lettere, fordi »Menneskene ville langt hellere være Jøder: sandseligt hænge fast ved dette Liv, og ovenikjøbet med guddommelig Sanction, end være Christne: i.e., være Aand«.⁴⁰ Til sidst er det meget forenklet: Det at være jøde, er ifølge Kierkegaard at hænge fast ved dette liv på verdslig vis.

Andre steder i sine dagbogsoptegnelser udvikler Kierkegaard sin påstand om, at denne »jødiske« fasthængen ved livet har bestemte politiske og samfundsmæssige konsekvenser: »I Prædiken over Epistelen paa 3die Søndag efter Paaske ... viser Luther rigtigt, at det Jødiske er at hænge fast ved dette liv, at det maa gaae En vel og man maa leve længe i Landet; det Christelige er at betragte sig som Pillegrim her i denne Verden ... Consequentsen af det Jødiske er en potenseret Nationalitets-Iver – og nu, (ja som i alle Henseender Christendommen er blevet vendt om) nu er det blevet just den sande Orthodoxie, at være national-ivrig trods nogen Politiker«.⁴¹ (Det bliver forøvrigt mere og mere klart, at når Kierkegaard taler om »jøderne« har det mindre og mindre med virkelige jøder at gøre. Tværtimod, drejer det sig om den danske kirke- og samfundspolitiske situation i kølvandet af begivenhederne 1848 og 1849.) Omkring tre år senere skriver Kierkegaard, angående denne »jødedom« og politik: der er blevet gjort et forsøg på at frembringe et »lavere Forhold af Religion som svarer til Hedenskabet og Jødedommen med ‘National-Religion og National-Gud’«, og at man derfor påstår, »at Kirken er det udvalgte Folk ligesom Jøderne vare det; men dette er ikke Christendom det er Jødedom, thi Christen kan

man ikke fødes...«⁴² Hentydningen er åbenbart til den grundtvigske politik i kirken og i samfundet, og vi vil om lidt beskæftige os med Grundtvigs »jødedom«. Først vil vi se på den seksuelle side af »jødedommens« påståede natur-bestemthed.

Den seksuelle side af »jødisk« natur-bestemthed

I det sidste halvandet år af sit liv hentyder Kierkegaard gang på gang til kristendommens åndelighed som en fjende af seksualitet, medens jødedommen, derimod – der er, som vi allerede har hørt, en religion karakteriseret af rene »naturbestemmelser« – fremhæver det seksuelle. »[D]ette med det Sexuelle er Centrum for den menneskelige Egoisme ... [og] Slægtsforplantelsen var ... jo Hedenskabet var ogsaa Jødedommen Surrogatet for Udødelighed«. ⁴³ Ligeledes hævder Kierkegaard, at han er enig med Platon, Aristoteles, og kirkefædrene, som mente, at det »at efterlade Slægt er Trøst for det ikke at være udødelig, at Slægtens Forplantelse er Surrogatet for Individets Udødelighed ... See, dette har nu aldrig fundet sit Udtryk saa stærkt som i Jødedommen, hvor Alt dreier sig om dette: formerer Eder og vorder frugtbare, Alt dreier sig om Slægts-Følgen, er Slægts-Register – og dette guddommeligt sanctioneret. Derfor havde Jøden heller ikke Udødeligheden. Saa kommer Christendommen og anbringer: Virginiteten – i.e.: Aandens Religion«. ⁴⁴

For Kierkegaard var familiekærlighed, børn og seksualitet i almindelighed ukristeligt, ja var faktisk »jødisk«. Og hvis ordet »hedenskab« dukker op, er det nu næppe muligt at skelne imellem dette og »jødedom«. »Jødedom«, »jøde«, og »jødisk« vokser nu til deres fulde størrelse som skældsord i Kierkegaards ordforråd. »... [V]i er jo ikke Jøder, ei heller har Christendommen udsat Præmie for hvem der kan avle fleest Børn ... Christendommen veed ypperligt, hvorfra Børnene komme, og at det kun er høitidelige Talemaader {(dette om at gifte sig i den rene Hensigt at avle Børn)}, hvormed man omklæder Lysten«. ⁴⁵ Gud kender os altfor godt, »Og derfor sigter Gud først og fremmest efter Cardinalpunktet: eenlig Stand.

Ueensartetheden er det Gud vil have, Ueensartethed med denne Verden. Det at afdøe istedetfor: Livs-Lyst; eenlig Stand istedetfor Bryllup og Barsler.

Engang var det og saaledes, at den Christne kun prydede sit Hjem med: et Dødningshoved. Nu er <en> Venus hvad man seer i ethvert Huus, nu er det (christeligt?) Dannelse i Alt at kunne anbringe en fiin

Hentydning til det Sexuelle, Qvindens Dannelse det fine Coquetterie.

Ja enten en Venus som Sindbillede, eller ogsaa det Jødiske om at Børne-Avling er Velsignelse for dette Liv: eet af to er Pointen i Christenhedens Liv eller Livet i Christenheden«. ⁴⁶

Kierkegaards velkendte askese er nået så langt, at hans omtale af kvinder, barnefødsel, familieliv, seksuelle anliggender, og vel at mærke, *jøder og jødedom*, og hans fiksering på veterinære udtryk som »at avle« og »stutteri« unægteligt virker sygeligt:

»Latterligt

– Det er dog i Grunden latterligt – mig synes Enhver maatte see det, saasnt det blot siges – med den Alvor og Vigtighed med: at avle Børn, som var det Livets Betydning.

Dog er jeg vis paa, at der leve Mennesker saa fordybde i at det er Alvoren, at de vel endog regne det med blandt Menneskets Fortrin for Dyrene: at han kan avle Børn!

Nei, det gamle Hedenske spøger dog endnu i de Flestes Hoved: de troe en god Dag paa Udødeligheden – de holde dem til Surrogatet: Slægts-Forplantelsen, og ere derfor saa forgabede i – ægte jødisk! – Slægts-Registre og Personal-Historier, om hvor mange Gange En var gift, og hvor mange Børn i hvert Ægteskab, om han havde Trillinger, eller <var> mærkelig ved at have lutter Drengbørn – og Præsten spiller Stutmesteren«. ⁴⁷

»En Ild var Christus kommet for at antænde; derfor blev ogsaa Virginiteten fordret af den Christne for at bevare Ilden. Christenheden blev et Stutterie, hvor jødisk eller hedensk, Børne-Avlingen blev – sand Christendom«. ⁴⁸ Meget af det, Kierkegaard finder foragteligt og forkasteligt i sin samtids sentimentale kompromis mellem borgerligt samfund og kristendom, inklusive samtidens syn på familien og seksualitet, kalder han »jødisk« og »jødisk-eller-hedensk«. Det samme sker ofte i forhold til hans dom over sin samtids sociale og politiske syn.

Den nationale og politiske side af »jødisk« naturbestemthed

I de sidste otte-ni år af sit liv, fra Corsar-angrebet og i tiden derefter, blev Kierkegaard overbevist om, at samfundet i Danmark, både i kirken og i staten, var en slags »jødisk« fortabelse. Kierkegaard har en idé om, at denne udvikling begyndte så tidligt som under konsolideringen af kirkens magt i middelalderen. ⁴⁹ Kierkegaard er bekymret over, at samfundets eksistens er blevet »jødisk«, at »folkets« forhold til Gud

overskygger »individets«. »Christendommen er den ubetingede Individualitets Udsondring, Hedenskab og Jødedom er omvendt Slægts og Generations Kategoriens Overmagt«. ⁵⁰

»Jødedom – Christendom

I Jødedom forholder Gud sig til 'Folk'.

Fremskridtet er at forholde sig til Individ; Christus er jo Forbilledet. Derfor forargedes Jøderne; men tillige sees, at Christendommen forholder sig omvendt til Numerus, og at overhovedet Fremskridtene gøres omvendt i Retning af det Numeriske«. ⁵¹

Altså, ifølge Kierkegaard er den nuværende udvikling i retning af folkestyre – d.v.s. flertalsstyre – i kirken og i staten, i samfundet som helhed, et tilbageskridt »i Retning af det Numeriske«. Og, som vi ved fra tidligere anførte udsagn af Kierkegaard, er det ikke kun tendensen til at forholde sig til Gud som et folk, der er »jødisk«; men hele denne forkærlighed for »det Numeriske« er et udpræget »jødisk« træk. »Den Enkelte« er det kristelige. Politik, det abstrakte, og det numeriske er i det hele taget det »jødiske«: »Med den Enkelte vil han [Gud] indlade sig, med hver Enkelt. Dette er det uhyre Mere end alt Hedenskab og end Jødedom hvor Gud bestandigt kun tillader den Enkelte gennem et Abstraktum at forholde sig til sig. Og saa lever vi {(ved Hjælp af dybe, uudgrundeligt dybe Tænkere som Hegel og ikke mindre uudgrundeligt dybe Seere som Grundtvig)} i Christenhed (f.E. ogsaa her i Danmark) saaledes, at det om Nationaliteten og Staten og den Enkeltes Forhold gennem dem til Idee eller til Gud, skal være et Høiere end det nye Testamentes Christendom. I Asner!«. ⁵²

Og Kierkegaard gør det meget eksplicit: Intet er så »jødisk« som »Christenhed«, hvad *enten* den er den konservative religio-politiske syntese af Hegel (eller af Hegels ligeså konservative danske koryfæ, Johan Ludvig Heiberg, lederen af Guldalder-Danmarks førende »Cotterie«) eller den folkelige-demokratiske syntese af Grundtvig. På baggrund af disse sene citater fra 1853 og 1854 kan vi bedre forstå Kierkegaards markante og bitre udfald imod Danmark fra 1847, der ganske vist blev skrevet i skyggen af Corsar-angrebet, men som peger udover denne strid i retning af en større kritik: »Der er en Dumhed og en Frækhed og Næsviished som kun trives i Kjøbstæder, det er den jeg maa holde ud med, og hvorfor, fordi jeg lever i Danmark, og fordi Danmark gaer sin Opløsning imøde. Et lille Folk, der bilder sig ind at have Strid med hele Verden paa Nationalitetens Vegne, er paa samme Tid saaledes opløst og undergravet ved Misundelse og Smaalighed, at det knap mere ligner et Folk, eller rettere kun ligner eet Folk, som

intet Folk er, Jøderne. Jøde-Misundelse mod Jøde er verdensberømt, næst derefter kommer de Danske«. ⁵³

Kort sagt, hvad Kierkegaard finder uudholdeligt ved sit Danmark er netop, at det er »jødisk«. Dansk kristenhed er »jødedom«.

»Christenhed« er »jødedom«

Gentagne gange gennem årene kan man mærke, at det hovedtræk i samtidens bestående kristendom, Kierkegaard finder mest foragteligt, er den hygge og ro, som hviler over den. Her var Kierkegaard højt uenig med Grundtvig: Guds bolig er inden i os, og den skal hverken være hyggelig eller rolig. Kierkegaard hævder, at det er blevet kirkens opgave at fortrylle os, at dysse os i søvn. Men kristendom, ægte kristendom, kan kun bestå i kamp og strid, i sjælelig uro. Ro er »jødisk«. Kierkegaard skriver om sensommeren i skæbneåret 1848, at »[d]en eneste Christendom man har i Christenheden er egentlig Jødedom, ganske rigtigt, thi Christendom tænkt i Ro (et Bestaaende) er Jødedom, Christendom i Bevægelse er Christendom«. ⁵⁴ Det følgende år, i udkastet til »Den bevæbnede Neutralitet«, gentager han påstanden: »Christenheden er et Bestaaende; dette er forvirrende ... Fromhed i Ro er jødisk Fromhed«. ⁵⁵ Og til sidst, i udkastene til *Øieblikket*, spørger Kierkegaard retorisk »om ikke Christd. i Ro, Bestaaende Chrsthed er – Jødedom«. ⁵⁶

Ifølge Kierkegaard er den største fejl i »Christenheden« netop, at den hænger ved det jordiske: d.v.s. ved seksualitet, familien, slægten, samfundet, politik, alle de ting, som vi har set er »jødiske«. »[M]in Grund-Paastand mod Christenheden [er], at man lumskelig substituerer jødisk Fromhed istedetfor christelig Fromhed. Jødisk Fromhed er en Vedhængen ved dette Liv og en blot Sandsen af hvad Menneskets er – Christdommen er at sandse hvad Guds er«. ⁵⁷ Og kort derefter gentager han: »Det er min bestandige Paastand: den Smule Fromhed, der er i Christenheden er jødisk Fromhed (en Vedhængen ved dette Liv, en Haaben paa og Troen paa, at Gud skal velsigne dem i dette Liv o:s:v: ...)«. ⁵⁸

I de sidste år af Kierkegaards liv ses dette tema flere gange: ved at blive »Christenhed« er kristendommen blevet til »jødedom«.

»Sammenblanding af Jødedom og Christendom

Den Smule Religieusitet man seer i Christenheden (og det er da Lidt nok) er som jeg andetsteds har bemærket, egentlig Jødedom«. ⁵⁹

»[V]i i Christenhed ere [ikke] komne af Stedet, men existentielt ere

Hedenskab eller Jødedom«. ⁶⁰ Og selvfølgelig driver denne skin-kristelige jødedom en slags rufferi for alle de lavere menneskelige drifter: »[I] Christenheden har man faaet vendt Christendommen saaledes, at just Christendommen tjener til at animere og opflamme Livs-Lysten (Jødedom eller Hedenskab)«. ⁶¹ Til sidst, under udsendelsen af *Øieblikke* gør Kierkegaard rede for sin stærke asketiske forståelse af situationen i kristenheden. Ægte kristendom er at *ville* være ulykkelig, men mennesker vil hellere være lykkelige, det er, de er »jøder«: »Og hvad er ifølge Det nye Testamente det at elske Gud? det er at *ville* blive, menneskelig talt, ulykkelig for dette Liv, dog saligt forventende en evig Salighed – anderledes kan ifølge det nye Testamente et Menneske ikke elske Gud, som er Aand. Og alene fra dette Synspunkt vil det være indlysende, at Christendommen egentligen ikke er til, at den Smule Religieusitet, som findes i Landet, paa een eller anden Maade er Jødedom«. ⁶²

Særlig Grundtvig og Mynster:

To forskellige måder at være »jødisk« på i Christenheden

Som det skulle fremgå af det foregående, er det ikke vanskeligt for Kierkegaard at fremstille Grundtvig og den grundtvigske kristendom som »jødiske«:

»Sacramenterne

Der er egl. ved Hjælp at den Stilling man har givet og den Brug man gjør af: Sacramenterne at man har faaet Christendommen ført tilbage til Jødedom – og det er saa aldeles sandt det sandeste Ord der er sagt om Christenheden, hvad Pascal siger, at det er et Samfund af Mennesker, som ved Hjælp af nogle Sacramenter fritage sig for den Pligt at elske Gud.

Ved Daaben er man – objektivt – Guds Folk, og det ovenikjøbet ved Barnedaab – aldeles som ved Omskærelsen er man Guds Folk.

Saa har man reent afskaffet Christi Efterfølgelse. Sacramentet det er et Objektivt ...

Nadverens Sacrament bruges saa ligesom Forsonings-Offeret i Jødedommen – Alt beregnet paa, i en Fart objektivt at blive beroliget i Forhold til det med Evigheden og saa at have Livet for os til at nyde Tilværelsen, formere os og fylde Jorden.

Dette er Christendommen ... Ære være Christenheden!« ⁶³

»Protestantisme især det Grundtvigske

Det er paa alle Maader naaet, at det man nu kalder Christendom er netop Det, som Christus kom for at fortrænge. Det er naaet især i Protestantismen, især blandt Grundtvigianerne.

Grundtvigianerne er nemlig ganske strikte: Jøder. [Grundtvigianerne er typisk jødiske i deres syn på ægteskab og i deres påstand, at det er Gud velbehageligt at få »en Børne-Flok og talrig Afkom«, samt i deres fiksering på dåb, som er en efterabelse af den jødiske fremhævelse af omskrærelsen.]

Fremdeles: en ægte jødisk Overtroe paa Nedstammelsen.

Fremdeles: Indbildning at være Guds udvalgte Folk; enten blot saaledes, at de Christne (de Døbte) ere Guds udvalgte Folk, eller at de Danske ere det.

Det er jødisk Optimisme, den farligste Art af Epicuræisme, den hvor Nydelse af dette Liv bliver – Gudsdyrkelse.

Og dette skal være det nye Testamentes Christendom«. ⁶⁴

Få måneder inden sin død, i et udkast til en af artiklerne til *Øieblikket*, gør Kierkegaard op med Grundtvigs »jødedom« for sidste gang: »G. er et Genie; men christelig Charakter er han netop lige saa lidt, som hans Christendom er det nye Testamentes Christendom. Ogsaa saaledes har han afstedkommet uberegnelig Skade i vore Forhold; thi paa Grund af den fjendtlige Stilling han har indtaget til den officielle Christendom er Opmærksomheden ganske blevet bortledet fra, at hans Christendom slet ikke er det nye Testamentes Christendom. G.s Christendom er: Jødedom. Just den Art Religion, som Christus kom til Verden for at ende, just den er det som G. foredrager, og som, ved Modsætningen til den officielle Christendom, har gaaet og gjældt for at være det nye Testamentes Christendom.

Hvad Omskrærelsen var for Jøderne, det bliver efter G. Daaben for den Christne; i samme Forstand som Jøderne meente sig ved Omskrærelsen at være det, er saa de Christne ved Daaben: det udvalgte Folk. Og saa gaaer det forresten løs paa at udfylde Tiden og Livet med verdenshistoriske Syner, en hjertelig og levende 'Snak' om Slægtens Stordaad og Bedrift – en Klamren sig ved det Jordiske og ved Forjættelser for dette Liv, hvorfor ogsaa det om at formere sig og vorde frugtbare er Noget, som beskjeftiger Grundtvigianerne aldeles jødisk«. ⁶⁵ Altså står det Kierkegaard klart, at Grundtvig er »jøde«: hans nationalitets-iver, hans fremhævelse af menigheden, hans eftertryk på sacramenterne og på bestemte ritualer, samt hvad Kierkegaard anså for Grundtvigs personlige »Brynde«, alt dette gør ham udpræget »jø-

disk« i Kierkegaards øjne. Men hvad så med så anderledes en modstander som Mynster? Han er jo også »jøde«. I 1852 har Kierkegaard en umiskendelig hentydning til Mynster i en passus, der hedder

»De stille Timer.

Den der kun tilbeder Gud i stille Timer, kun tænker paa Gud i stille Timer – han bringer Christendommen paa Distance, skulker fra ... [og han] nøies med det Jødiske om Sabbaten eller en Time eller en halv hver dag«. ⁶⁶ Hvis man læser Kierkegaard, bliver det klart, at »stille Timer« er et hyppigt brugt og let gennemskueligt kodeord for Mynster.

I en anden passus fra sommeren 1854, der hedder »Danmark«, omtaler Kierkegaard Mynster ved navn, og han kalder den for nylig afdøde biskop »en verdslig klog, nydelsessyg, kunstnerisk begavet Epicuræer, en Mester i at fremkogle og opretholde Skin«. Vi har allerede set, at »Epicuræisme« var en form for Grundtvigs »jødedom«, og nu ser det ud, som om det samme vil gælde for Mynster. Men Mynsters »Epicuræisme« er endnu værre end Grundtvigs. Her genindsætter Kierkegaard, omend kun glimtvis, et lille tomrum mellem »jødedommen« og »hedenskabet«, som ligger lavere. Det er til hedenskabet, Kierkegaard henfører Mynster, som er endnu ringere end jøderne. Kierkegaards optegnelse slutter med, at »[r]eligieust ligger Danmark saa lavt, at det ikke blot er under hvad hidtil er seet af Christendom, men under Jødedom, ja egl. først finder analogier i de laveste Former af Hedenskab«. ⁶⁷ Altså, her, henimod slutningen af Kierkegaards leved, genfinder vi hedenskabets kategori, som ligger lavere end jødedommens. Men der kan nok være tvivl om, hvorvidt jøder (eller andre mennesker, for den sags skyld) ville kunne finde nogen trøst i dette. »Jøde«, »jødisk«, og »jødedom« er og bliver ifølge Kierkegaard betegnelser for »Vedhængen ved dette Liv«, for den udvorteshed og ro, som typisk findes i kristenheden. Kristendom er tværtimod inderlighedens uro.

Slutning

Kierkegaard er og bliver en af nutidens vigtigste og dybsindigste tænkere, men vi må se hans udsagn om alt det jødiske lige i øjnene. Det kan være ubehageligt, men det må gøres alligevel.

Ironi er der imidlertid at finde allevegne. Som vi så i begyndelsen, bemærker Kierkegaard, at i nutidens Europa begår de jødiske »Gjæster« mord på deres »Vert« – en bemærkning, der er blevet endnu mere forargelig netop i vort århundrede. Men bemærkningen munder ud i påstanden om, at den, som er mest »jødisk«, er den officielle kristen-

dom selv, og at mordet der finder sted er denne kristendoms selvmord. Et andet ironisk forhold er, at når Kierkegaard bekæmper dette kristenhedssammenhold, som han finder så fordærveligt, bruger han den samme antisemitiske retorik som den, middelalder-kirken udviklede, netop til at forstærke sin magtkonsolidering. Kierkegaards tvist med det bestående er forståelig, men hans valg af retoriske våben var mildt sagt beklageligt og selvmodsigende. Et tredje og sidste ironisk forhold kan afledes fra de to ovenstående. Det er, at de våben, vi bruger til at kritisere Kierkegaards jødefjendtlige retorik, hentes fra Kierkegaard selv. D.v.s., at det er netop Kierkegaards fortræffelige evner som ideologikritiker, som har sat os i stand til at kritisere ham, når han tyer til middelalder-kristenhedens antisemitiske sprogbrug. Kierkegaard har taget os godt i lære, og i mange tilfælde er han sin egen bedste kritiker.

Der findes mange slags antisemitisme. Den mest almindelige form, som fandtes i Kierkegaards samtid var »tolerancens antisemitisme«, en slags vammel liberal antisemitisme, ifølge hvilken jøderne godt kan tolereres, men med en bevidst overlegenhed og med håbet og forventningen om, at jøderne til sidst vil indse kristendommens sandhed og opgive deres forvildelser. Denne holdning – der sjældent anerkendes som antisemitisme – findes bl.a. hos Ingemann (i *Den gamle Rabbin*), Blicher (i *Jøderne paa Hald*), fru Gyllembourg (i *Jøden*), og H. C. Andersen (i *Jødepigen*), hvor det altid er de frommeste og »bedste« jøder, som til sidst omvender sig. Formelen er: jo frommere, jo sikrere, at jøden omvender sig. Og hvis der er tale om en smuk jødisk pige (som hos Ingemann og Blicher), vil hun sikkert gifte sig med en kristen mand og omvende hele sin familie med i købet. (I Ingemanns *Den gamle Rabbin* omvender rabbineren sig på sit dødsleje eller endda efter sin død!)

Hos de mere »avancerede« eller »oplyste« var håbet ikke så meget, at jøderne ville omvende sig, som at deres »jødiskhed« efterhånden ville aftage i samme takt, som samfundet ville miste sit kristelige præg, og alle religiøse forskelle blive ubetydelige, således – som en af datidens liberale forfattere skriver – »at den Dag skal komme, da der ikke er mere Forskjel mellem en Jøde og en Christen end f. Ex. imellem en Hørkræmmer og en Urtekræmmer«. ⁶⁸ Den slags tolerance er baseret på en trivialisering af både jødedom og kristendom – og religion i almindelighed. Og trivialisering kan være lige så nedvurderende som alt andet. Den kendsgerning, at denne sætning om hørkræmmeren og urtekræmmeren blev skrevet af Meir Aron Goldschmidt, ændrer ikke sagen en tøddel. Ser man frem til Henri Nathansens *Indenfor Murene* fra 1912, er forholdene stort set ikke anderledes: rasende over sin

families hykleri, forlader Jørgen Herming kristendommen. Han forklarer sin far, at han heller ikke bliver jøde, og at børnene fra hans ægteskab med den jødiske Esther vil blive opdraget hverken som jøder eller som kristne, men som »mennesker«. Og man formoder, at Esther også går med til denne neutraliserings-løsning. (At denne »neutrale« løsning er blevet anført af bl.a. Goldschmidt og Nathansen, der begge er jøder, betyder kun, at disse to jødiske forfattere – af helt forståelige grunde – er ofre for deres samtids syn på det jødiske, og at de deler samtidens manglende anerkendelse af ægte, grundlæggende religiøse forskelle). Altså, lige så lidt som den tolerance, der forudsætter omvendelse som målet, kan den trivielle udslettelse af alle forskelle medvirke til at acceptere religiøs og kulturel pluralisme som sådan, d.v.s., acceptere jøder, kristne, og for den sags skyld også muslimer og andre som det, de er – jøder, kristne, muslimer, o.s.v. Denne »neutrale« løsning er hverken kold eller varm, og den er med rette blevet udspøjet af vort århundrede.

Men det at kræve en pluralistisk tolerance – d.v.s. den tolerance, som vort århundrede anser for den rigtige, den ægte tolerance – er måske at kræve for meget, at kræve noget, der ikke er tidssvarende. I alt fald delte Kierkegaard ikke sin samtids lunkne liberale tolerance i nogen form, og hans udsagn kan være meget anstødelige og chokerende. Imidlertid findes der måske en fordel ved denne anstødelighed. I modsætning til de snigende, »tolerante« former for antisemitisme, som hver på sin egen måde fører til jødedommens forsvinden, uden at nogen lægger mærke til det, er Kierkegaards retorik provokerende. Han tvinger os til at tage stilling. Og ved at tage sagen alvorligt får vi at vide, at hvor anstødelig retorikken end kan virke, har den dog ikke ret meget med jøder og jødedommen at gøre, men er hovedsagelig en del af Kierkegaards opgør med sin samtids lunkne, ansvarsudslettende kristenhed. Kierkegaards retorik med hensyn til det jødiske er blevet gennemskuet for, hvad den var, og er blevet kritiseret, og det er forlængst på høje tid, at den forlades. Vi må – som en meget anset biskop engang sagde i en anden sammenhæng – gå videre.

Tillæg

Jøder og Jødedommen i Kierkegaards Samlede Værker

Udviklingen af Kierkegaards brug af begreberne »jøde« og »jødedommen«, som vi har fulgt i *Papirerne*, kan også spores i hans *Samlede Værker*, omend med lidt mindre markante penselstrøg: værkerne måtte jo kunne udgives! Allerede i *Begrebet Ironi* (udg. 1841) træder Kierke-

gaards oprindelige tre-delte skema frem. Grækerne var »det Folk man vel i verdslig Forstand kan betegne som det udvalgte, det lykkelige Folk, hvis Fødeland var Harmoniens og Skjønhedens, det Folk, i hvis udvikling det reent Menneskelige gjennemløb sine Bestemmelser, Frihedens Folk«. Grækernes opgave var således, på grundlag af »*Ironiens Taushed*«, at udvise »den *Negativitet*, der forhindrede, at Subjectiviteten ikke blev tagen forfængelig«. »Jøderne«, derimod, var »Forjættelsernes Folk«, i hvilken »*Lovens Skepsis* maatte bane Veien, maatte ved sin *Negativitet* ligesom fortære og udbrænde det naturlige Menneske for at Naaden ikke skulde tages forfængelig«. ⁶⁹ Jødedommen er altsaa et »Gjennemgangsmoment« i kristendommens udvikling: den forkyndte loven som ikke kunne overholdes, og kendsgerningen »at Jødedommen tilintetgjorde sig ved sig selv, det viser sig netop ved dens historiske Forhold til Christendommen«. ⁷⁰ Kort sagt, i *Begrebet Ironi* har både grækerne og jødedommen en forberedende rolle i forhold til kristendommen, grækerne på det menneskelige-intellektuelle område, som Kierkegaard betegner »Subjectiviteten«, og jødedommen på det guddommelige-åndelige område som Kierkegaard betegner som »Naaden«.

Tre år senere, i *Enten-Eller* (udg. 1843), er det tre-delte skema stadigvæk meget tydeligt, og det bliver klart at jødedommen repræsenterer det mellemste, eller ethiske, led, mens grækerne repræsenterer det æstetiske. Kierkegaard skriver, at på grund af den gammeltestamentlige »Jehovas« nidkærhed, hans »rædselsfulde Forbandelser« og hans trusler om at »hjemsøge[r] Fædrene Forseelser paa Børnene i tredje og fjerde Led«, kan det måske synes nærliggende at se jøderne som det folk, der har udviklet »det dybe Tragiske«. Her tager man imidlertid fejl, fordi »Jødedommen er for ethisk udviklet hertil; Jehovas Forbandelser ere, om end forfærdelige, dog tillige retfærdige Straffe. Saaledes var det ikke i Grækenland; Gudernes Vrede har ingen ethisk Charakter, men æsthetisk Tvetydighed«. ⁷¹ Således beholder jødedommen sin selvstændige stilling som det etiske mellemed i rækken: hedenskab-jødedom-kristendom, en række som her, ligesom i *Papirerne*, svarer til æstetisk-etisk-religiøs.

Det følgende år, i *Begrebet Angest* (udg. 1844), fastholdes jødedommens placering endnu: »Man pleier i Almindelighed at sige, at Jødedommen er Lovens Standpunkt. Dette kan man imidlertid ogsaa udtrykke saaledes, at Jødedommen ligger i Angest ... Jødedommen er netop herved videre end Græciteten, og ogsaa herpaa kan man see det sympathetiske Moment i dens Angestforhold til Skylden, at den for ingen Priis vilde opgive det, for at faa Græcitetens letsindigere Udtryk

Skjebne, Lykke og Ulykke«. ⁷² Så sent som 1844 er forholdet mellem hedenskab (»Græciteten«), jødedom, og kristendom ganske ligefrem. Det er klart, at i forhold til grækerne har jødedommen sit eget og højere stadium.

Men med *Efterskriften* (udg. 1846) begynder retorikken omkring jødedommen at ændre sig. Kierkegaard omtaler oldtiden i vendinger, som synes at stille jødedom og hedenskab lige: »Dersom denne Tid blot havde saa megen Existents-Inderlighed som en Jøde, eller som en Græker, saa lod der sig dog tale om et Forhold til Christendommen«. ⁷³ Ligeledes taler Kierkegaard om »Christendommens Fortrin fremfor Hedenskab, Jødedom, o.s.v.«, ⁷⁴ og han skriver at naar individet giver slip på »det absolute *telos*«, går han »tilbage, til verdslig Viisdom, til jødisk Vedhængen ved Forjættelser i dette Liv«. ⁷⁵ Altså, i *Efterskriften* kan det se ud, som om jødedommen er på vej til at miste sin særegne og centrale stilling i forhold til kristendommen, og blive stillet på det samme niveau som »Grækerne«, »Hedenskab«, og »verdslig Viisdom«. Men Kierkegaard (eller Johannes Climacus) tillader alligevel jøderne at bevare deres enestående stilling, når han skriver, at »Den, der slet ingen Religiositet har, kan saa vist heller ikke forarges paa Christendommen; og Grunden hvorfor Forargelse laae Jøderne allernærmest var fordi de stode den allernærmest«. ⁷⁶

Men i de store samlinger af taler fra 1847 og 1848 sker det gentagne gange, at Kierkegaard slår jødedom i hartkorn med »verdslighed« og »hedenskabet«, og det tre-delte skema falder sammen til en dualisme mellem kristendom og det ukristelige, for hvilket »Jødedom« bliver et synonym. I *Opbyggelige Taler i forskjellige Aand* (udg. 1847), f.eks., skriver Kierkegaard, at den vulgære forventning, at Kristus skulle »føre Menneskene ud af Verden hen i paradisiske Egne, hvor der slet ingen Nød eller Elendighed var, eller ved et Trylleslag at gjøre Jordlivet til verslig Fryd og Glæde«, var »kun en jødisk og er en sandselig letfærdig Misforstaaelse«. ⁷⁷

Henimod slutningen af *Kjerlighedens Gjerninger* (udg. 1847) bliver det endnu tydeligere, at der kun findes en dualisme: kristendom *contra* det jødiske-verdslige. Dette forhold træder klarest frem under overvejelserne angående »det christelige Lige for Lige«: »Sagen er ganske simpel. Christendommen har afskaffet det jødiske Lige for Lige: 'Øie for Øie og Tand for Tand'; men den har sat den christelige, Evigheds Lige for Lige isteden«. ⁷⁸ »Hvor strengt er ikke dette christelige Lige for Lige! Det jødiske, det verdslige, det travle Lige for Lige er: som Andre gjøre mod Dig, pas endeligen paa, at Du ogsaa gjør saaledes mod dem. Men det christelige Lige for Lige er: som Du gjør mod Andre, ganske

saaledes gjør Gud mod dig«. ⁷⁹ Modsætningen er mellem »det christelige« og »det jødiske, det verdslige, det travle«.

I *Christelige Taler* (udg. 1848) går Kierkegaard endda så vidt, at han identificerer Jobs fromhed med hedensk dyd. »Jobs Fromhed er, at han, da Herren havde taget Alt, sagde 'Herrens Navn være lovet', altsaa, at han ydmygt og troende, ja prisende Gud, takkende samtykkede i at finde sig i Tabet, eller at ansee Tabet for det ham Bedste. Anderledes med Apostelen, han har forladt alle Ting, altsaa frivilligt opgivet dem ... Thi at en Mand finder sig i det uundgaaelige Tab er ogsaa seet i Hedenskabet. At en Mand finder sig saaledes i det uundgaaelige Tab, at han ikke blot ikke taber Troen paa Gud, men troende tilbeder og priser hans Kjerlighed, det er jødisk Fromhed. Men *frivilligt* at opgive Alt, det er Christendom«. ⁸⁰ Altså, Jobs fromhed er »jødisk Fromhed«, som er »ogsaa seet i Hedenskabet«, og dette stilles overfor »Christendom«.

Men til trods for denne almindelige udvikling i forfatterskabets retorik i retning bort fra treheden hedenskab-jødedom-kristendom, og henimod sammensmeltningen af jødedom og hedenskab ind i det ene led af en ligefrem dualisme, kan Anti-Climacus skrive i *Sygdommen til Døden* (udg. 1849), »at Synd jo saa slet ikke findes i Hedenskabet, men kun i Jødedom og Christendom, og der igjen vel meget sjældent«. ⁸¹ Det er imidlertid mere vigtigt, når Anti-Climacus, i sit næste arbejde (*Indøvelse i Christendom*, udg. 1850), beskriver »Jødedommen paa Christi Tid« som »et selvbehageligt, sig selv forgudende Bestaaende«. ⁸² Det er netop den retorik, Kierkegaard vil bruge i de følgende år, når han gang på gang påstår, at dansk kristendom er blevet til »jødedom«.

Til sidst, ligesom i *Papirerene* hævder Kierkegaard i artiklerne i *Øieblikket* (1855), at »det nye Testamentes Christendom slet ikke er til, at den Smule Religiositet der findes i Landet høist er Jødedom«. ⁸³ Og, på baggrund af den udvikling, som er blevet skitseret her i de *Samlede Værker*, og som vi har betragtet nøjere i *Papirerne*, bliver vi ikke overrasket ved den »anti-jødiske« retorik i Kierkegaards sidste, asketiske, anti-seksuelle, og menneskefjendske udbrud mod den bestående kristenhed. »Jødedommen« er blevet brugt af Kierkegaard, således at den bliver ensbetydende med »Hedenskabet« og »Verdslighed« og danner modsætningen til »Christendommen« eller »det nye Testamentes Christendom«. Kierkegaard påstår: »At den, især i Protestantismen, saa meget priste det christelige Familie-Livs christelige Børne-Opdragelse er, christeligt, baseret paa en Løgn, idel Løgn ...

Og Dette er saare let at vise.

For det Første. Hvorledes det, *christeligt*, er at forstaae med Barnets

Tilblivelse, derom kan jo Forældrene ikke tale, christeligt, sandt til Barnet. Forældrene ere egoistiske nok til – og under Navn af Christendom! – at opdrage Barnet i den Anskuelse, at det er en overordentlig Velgjerning af Forældrene, at Barnet er til, at det var Gud særdeles behageligt, dette Mesterstykke af Forældrene, hvorved Barnet blev til. Dette vil sige: under Navn af christelig Børne-Opdragelse vender man aldeles op og ned paa Christendommen, gjør dens Livs-Anskuelse til lige det Modsatte af hvad den er. *Christeligt* er det intet mindre end den største Velgjerning at skjænke et Barn Livet (dette er Hedenskab); *christeligt* er det Intet mindre end det Gud Velbehagelige, hvorved man gjør sig takkelig i hans Øine, at man befatter sig med at avle Børn (en saadan Forestilling om Gud er Hedenskab og endog de lavere Former af Hedenskab, eller det er den Art Jødedom, Christendommen just vilde have bort); *christeligt* er det den høieste Grad af Egoisme, fordi en Mand og en Kvinde ikke kan styre deres Brynde, at derfor skal saa et andet Væsen maaskee 70 Aar sukke i denne Jammerdal og Straffe-Anstalt, og maaskee evigt fortabes«. ⁸⁴

Således bidrager Kierkegaards retorik om »jødedom« til hans særegne verdensanskuelse, som til sidst munder ud i Silenus' visdom: Bedst var det ikke at være blevet født, dernæst at forsvinde så hurtigt som muligt tilbage ind i mørket fra hvilket vi kom. ⁸⁵

Noter

1. *Søren Kierkegaards Papirer*. I-XVI. udg. af P. A. Heiberg, V. Kuhr, og E. Torsting. Anden forøgede udgave ved Niels Thulstrup. Index ved N. J. Cappelørn. (København, Gyldendal, 1968-78) [herefter *Papirer*], bd. X 1 A 153 (u.d., 1849, mellem 9. feb. og 2. maj).
2. Se f.eks. Steen Johansen, udg., *Erindringer om Søren Kierkegaard*, 2. forøgede udg., (København, C. A. Reitzels, 1980), hvor Fr. Hammerich gør rede for en samtale han havde med Kierkegaard: »En eftermiddag, husker jeg, traf hans broder og jeg, der gjorde en skovtur med min fader, ham ude ved Bellevue; vejret var yndigt, solen legede med bladene, og skyggen blev dobbelt dyb i modsætning til det klare, grønlig lys, der faldt ind gennem løvet. Jeg talte derom. 'Å ja såmænd', sagde han, 'kønt nok, men den art sjælløse skønhed bliver man også ked ad. Tror De da, jeg derfor kom herhen? Nej, men jeg skulde have mig et bad, og i København er der jo alle vegne fuldt med de Hanjøder. Så tog jeg en Wiener-vogn og fik badet, nu er jeg lige færdig og kører straks hjem igen'«. (s. 54).
3. Friedrich Buchholtz, *Moses og Jesus*, Thos. Thaarup, overs., (København, 1813), s. ii-iii.
4. Se Erik Dal, »Ahasverus in Dänemark: Volksbuch, Volkslieder und Verwandtes.« *Jahrbuch für Volksliedforschung*, 9:144-70 (1964), og Erik Dal, »Ahasverus, Den

- evig jøde: Sagnet i Dansk og Tysk Folkedigtning.« *Fund og Forskning i Det Kongelige Biblioteks Samlinger*, 12:31-42 (1965).
5. *Papirer*, bd. I A 181 (u.d., 1836, mellem 12. og 17. juni).
  6. *Ibid.*, bd. I C 66 (28. marts 1835).
  7. Gregor Malantschuk, *Dialektik og Eksistens hos Søren Kierkegaard*, (København, C. A. Reitzel, 1968), s. 90.
  8. *Papirer*, VI B 40: 33 (u.d., 1845, udkast til *Afsluttende uvidenskabelig Efterskrift*).
  9. *Ibid.*, Bd. X 2 A 163, s. 129-31 (u.d., 1849, mellem 9. okt. og 9. nov.).
  10. Se f.eks. Gavin Langmuir, *History, Religion, and Antisemitism* (Berkeley, University of California Press, 1990) og *Toward a Definition of Antisemitism* (Berkeley, University of California Press, 1990).
  11. Ludvig Holberg, *Samlede Skrifter*, Carl S. Petersen, udg., bd. XIII (København, 1933), s. 524.
  12. *Ibid.*, s. 532-33.
  13. *Papirer*, bd. II A 708 (u.d., 1838, mellem d. 19 feb. og d. 12. april).
  14. *Papirer*, bd. XI 2 A 26 (u.d., 1854). Kierkegaards henvisning til Poul Martin Møllers holdning kan bekræftes i f.eks. Møllers *Recension af Extremterne*, hvor han nedsættende omtaler Heinrich Heine og »Heinrich Laube, en af Tydslands ultra-liberale Jøder«, i Poul Martin Møller, *Efterladte Skrifter*, 2. udg., bd. 6, (København, 1850), s. 58]. Møllers levnedsskildrer, F. C. Olsen, hvis *Poul Møllers Levnet* er trykt som en del af Møllers *Efterladte Skrifter*, henviser til den ovennævnte recension og til »Kunstneren mellem Oprørerne«, og forklarer, at »Det var f.Ex. i hans [Møllers] senere Aar en Paastand, som han stundom med comisk Alvorlighed forfægtede, at alle liberale Agitatorer af Betydenhed var Jøder« (*ibid.*, bd. 6, s. 96n). Om man nu synes det er komisk eller ej, er selvfølgelig en anden sag.
  15. *Ibid.*, bd. III A 193 (u.d., 1841-42).
  16. *Ibid.*, bd. VII 1 B 8, s. 170 (u.d., 1846, inden d. 7. jan.).
  17. *Ibid.*, bd. VII 1 B 13, s. 181 (u.d., 1846).
  18. *Ibid.*, bd. X 1 A 129 (u.d., 1849, mellem feb. og d. 25. april).
  19. *Ibid.*, bd. VIII 1 A 252, s. 123 (u.d., 1847, mellem 16. aug. og 3. okt.).
  20. *Ibid.*, bd. I A 46 (2. mai 1835).
  21. *Ibid.*, bd. III A 102 (u.d., 1841).
  22. *Ibid.*, bd. X 5 A 39, s. 41 (u.d., 1852).
  23. *Ibid.*, bd. X 5 A 81, s. 92 (u.d., 1853).
  24. *Ibid.*, bd. X 4 A 572, s. 390-91 (u.d., 1852).
  25. *Ibid.*, bd. X 2 A 389, (u.d., 1850, mellem 6. jan. og 14. feb).
  26. *Ibid.*, bd. X 3 A 506 (u.d., 1850, mellem 11. sept. og 13. nov.).
  27. *Ibid.*, bd. X 4 A 444, s. 273 (u.d., 1851, 29. nov. eller senere).
  28. *Ibid.*, bd. X 4 A 570, s. 388 (u.d., 1852, mellem 19. juni og 5. aug.).
  29. *Ibid.*, bd. X 5 A 65, s. 71 (u.d., 1853, mellem 4. jan. og 13. feb.).
  30. *Ibid.*, bd. IX A 416 (u.d., 1848, 26. nov. eller senere).
  31. *Ibid.*, bd. IX A 424 (u.d., 1848, 26. nov. eller senere).
  32. *Ibid.*, bd. X 3 A 139 (u.d., 1850, 15. maj eller senere).
  33. *Ibid.*, bd. X 3 A 157 (u.d., 1850, 15. maj eller senere).
  34. *Ibid.*, bd. X 3 A 293, s. 215-16 (u.d., 1850, mellem 11. juli og 11. sept.).
  35. *Ibid.*, bd. X 4 A 293 (u.d., 1851, mellem 22. april og 13. august).
  36. *Ibid.*, bd. XI 1 A 495, s. 380 (u.d., 1854, mellem 16. aug. og 11. okt.).
  37. *Ibid.*, bd. XI 1 A 496 (u.d., 1854, mellem 16. aug. og 11. okt.).

38. *Ibid.*, bd. VII 2 B 235, s. 222 (1846-47).
39. *Ibid.*, bd. XI 1 A 199, s. 239 (u.d., 1854, mellem 28. juni og 16. aug.).
40. *Ibid.*, bd. XI 1 A 151, s. 115-16 (u.d., 1854, mellem 5. maj og 28. juni).
41. *Ibid.*, bd. X 2 A 364 (u.d., 1850, mellem 6. jan. og 14. feb.).
42. *Ibid.*, bd. X 5 A 97 (u.d., 1853, 14. feb. eller senere).
43. *Ibid.*, bd. XI 2 A 154 (u.d., 1854, mellem 24. nov. og 3. dec.).
44. *Ibid.*, bd. XI 1 A 150 (u.d., 1854, mellem 5. maj og 28. juni).
45. *Ibid.*, bd. XI 1 A 169 (u.d., 1854, mellem 5. maj og 28. juni).
46. *Ibid.*, bd. XI 2 A 172, s. 187-88 (u.d., 1854, mellem 24. nov. og 3. dec.).
47. *Ibid.*, bd. XI 2 A 158 (u.d., 1854, mellem 24. nov. og 3. dec.).
48. *Ibid.*, bd. XI 2 A 241 (u.d., 1854, 13. dec. eller senere).
49. Ironisk nok var denne kirkelige magtkonsolidering historisk samtidig med, hvad den tidligere omtalte nyere historieforskning påpeger som oprindelsen til den nært beslægtede udvikling af kirkelig antisemitisme. Kierkegaard beklager kirkens konsolidering, men han benytter sig af kirkens antisemitiske sprogbrug. Kierkegaard påstår, at med denne magtkonsolidering »blev Kirken Analogien til Jødefolket eller vel endog til Hedningefolk, Gud en Slags National-Gud ...« *Papirer*, bd. X 5 A 102 (u.d., 1853, mellem 14. feb. og 25. marts).
50. *Ibid.*, bd. XI 1 A 421 (u.d., 1854, mellem 16. aug. og 11. okt.).
51. *Ibid.*, bd. XI 1 A 490 (u.d., 1854, mellem 16. aug. og 11. okt.).
52. *Ibid.*, bd. XI 1 A 248, s. 201 (u.d., 1854, mellem 28. juni og 16. aug.).
53. *Ibid.*, bd. VIII 1 A 131, s. 65 (u.d., 1847, mellem 14. maj og 9. juni).
54. *Ibid.*, bd. IX A 301 (u.d., 1848, mellem 21. aug. og 26. nov.).
55. *Ibid.*, bd. X 5 B 107, s. 289 (u.d., 1849).
56. *Ibid.*, bd. XI 3 B 57, s. 106 (u.d., 1854).
57. *Ibid.*, bd. X 2 A 58 (u.d., 1849, mellem 7. og 28. sept.).
58. *Ibid.*, bd. X 2 A 80 (u.d., 1849, 28. sept. eller senere).
59. *Ibid.*, bd. X 3 A 276, s. 205 (u.d., 1850, mellem 11. juli og 11. sept.).
60. *Ibid.*, bd. XI 1 A 361, s. 280 (u.d., 1854, mellem 16. aug. og 11. okt.).
61. *Ibid.*, bd. XI 1 A 565 (u.d., 1854, 11. okt. eller senere).
62. *Ibid.*, bd. XI 3 B 32, s. 71 (u.d., 1854).
63. *Ibid.*, bd. XI 1 A 556 (u.d., 1854, 11. okt. eller senere).
64. *Ibid.*, bd. XI 1 A 149 (u.d., 1854, mellem 5. maj og 28. juni).
65. *Ibid.*, bd. XI 3 B 182, s. 301-02 (u.d., april 1855).
66. *Ibid.*, bd. X 5 A 51 (u.d., 1852, 7. okt. eller senere).
67. *Ibid.*, bd. XI 1 A 198, s. 157 (u.d., 1854, mellem 28. juni og 16. aug.).
68. M. A. Goldschmidt i *Corsaren*, nr. 274, 19. dec. 1845.
69. *Søren Kierkegaards Samlede Værker*. I-XIV. 1. udg. af A. B. Drachmann, J. L. Heiberg, og H. O. Lange. (København, Gyldendal, 1901-1906), bd. XIII, s. 292-93.
70. *Ibid.*, bd. 336-37.
71. *Ibid.*, bd. I, s. 127-28.
72. *Ibid.*, bd. IV, s. 372-373.
73. *Ibid.*, bd. VII, s. 251.
74. *Ibid.*, bd. VII, s. 331.
75. *Ibid.*, bd. s. 349.
76. *Ibid.*, bd. s. 470n.
77. *Ibid.*, bd. VIII, s. 320.
78. *Ibid.*, bd. IX, s. 356-57.
79. *Ibid.*, bd. s. 363.

80. *Ibid.*, bd. X, s. 181.
 81. *Ibid.*, bd. XI, s. 211.
 82. *Ibid.*, bd. XII, s. 84.
 83. *Ibid.*, bd. XIV, s. 227.
 84. *Ibid.*, bd. s. 264-65.
 85. Jeg er meget taknemmelig for støtte fra: Connecticut College, National Endowment for the Humanities (USA), Fulbright Kommissionen, og American Scandinavian Foundation. Ligeledes er jeg meget taknemmelig for sproglig hjælp fra Joakim Garff, Margaret Hellman, Grethe Kjær, Kjeld Bagger Laursen og Niels Jørgen Poulsen.

English Summary

Kierkegaard, Judaism, and the Jews

Søren Kierkegaard mentions Jews and Judaism very frequently in his writings,¹ and he often uses harsh and offensive language with respect to them, e.g.: “Goethe notes ... that the Jews’ murder of the Egyptians was the reverse of the Sicilian Vespers. There the host murdered the guests; in this case the guests murdered their hosts. But this is surely the Jews’ relationship to the whole of Europe in our times.”²

Kierkegaard’s interest in Jews should be viewed against the background of the general European and Danish anti-semitism of the period. In 1813 Denmark underwent a serious debate on the extent to which a Jewish presence was helpful or harmful to the society and on whether there ought to be any Jews in Denmark at all, and in 1819 there were anti-semitic riots in the streets of Copenhagen which lasted for quite a while. But despite this background of anti-semitism, Kierkegaard’s language is notably sharper than that expressed by most educated people of his generation.

Early on, Kierkegaard was fascinated with (and to some extent identified himself with) the character of the Wandering Jew, who was for Kierkegaard a romantic symbol of despair and of unforgivable sin, an outsider, an eternal wanderer with radical sin-consciousness. In his attitudes toward the actual Jews of his times, Kierkegaard tended to associate them with the aspects of modernity which made him uncomfortable: e.g., the triumph of the market economy, political struggles toward liberal representative government, and the development of the press and its role in shaping public opinion. Not surprisingly, Kierkegaard’s negative rhetoric in connection with these issues intensified after his collision with *The Corsair* and its editor Meir Aron Goldschmidt in 1846.

Kierkegaard at first viewed Judaism as part of a three-stage develop-

ment of religiosity: paganism (which he associates with the aesthetic stage), Judaism (which he associates with the ethical stage), and Christianity (which he associates with the religious stage).³ Judaism thus occupied a central, transitional role, and Kierkegaard was not unsympathetic to it. Gradually, however, his view darkened to a pure dualism in which Judaism (either alone or as a part of a new compound concept Kierkegaard calls “Judaism and paganism”⁴) come to stand as the opposite and *enemy* of Christianity, and not simply as its precursor. According to Kierkegaard, Judaism favors “Nature,” that is, “immediate” worldly comfort, instead of the Christian concentration upon “Spirit” and the suffering which is a part of the individual’s collision with the world.⁵ Judaism is thus portrayed as the religion of sexual self-indulgence, while Christianity is virtuous chastity.⁶ In the political sphere Judaism is portrayed as the religion of collectivity, while Christianity is higher and focuses upon the individual.⁷

Most of what Kierkegaard attributes to Judaism, however, is actually a critique of tendencies he found objectionable in his own officially Christian society, in which tranquility had triumphed over the unrest of the soul. Thus Kierkegaard repeatedly maintains that established Christendom is “Judaism”: “As I have noted elsewhere, the little bit of religiosity one sees in Christendom (and it is little enough) is really Judaism.”⁸ Grundtvig in particular, with what Kierkegaard saw as his excessive emphasis upon specific ritual language and upon the congregation as a people historically chosen by God, etc., was easily portrayed as “Jewish.” And Grundtvig’s enemy Bishop Mynster is also labeled “Jewish” for what Kierkegaard saw as his role in maintaining too close and comfortable a relationship between religion and the holders of social power.

Thus a good deal of Kierkegaard’s critique of the established Christianity of his times was couched in anti-Jewish language, a rhetoric which intensified over time, and this accounts for much of his anti-semitism, which was in general not directed against actual Jews but against putatively Christian elements in his society. Quite properly, Kierkegaard’s antisemitic language is and remains offensive. The entire question of the origins and implications of Kierkegaard’s anti-semitic language deserves further investigation, and in connection with this it would also be useful to investigate the other forms of anti-semitism – which have been termed “the anti-semitism of tolerance” – that dominated Golden Age Denmark and that have continued to exist into our time.

Notes

1. The present investigation traces Kierkegaard's views on Jews and Judaism primarily through his entries in his *Papirer* [*Journals and Papers*]. The same pattern is visible in his published works, however, as the present investigation demonstrates in an appendix.
2. Cf. also Steen Johansen, ed., *Erindringer om Søren Kierkegaard* [Recollections About Søren Kierkegaard], 2nd augmented edition (Copenhagen: C. A. Reitzels, 1980), where Fr. Hammerich gives an account of a conversation he had with Kierkegaard: "One afternoon, I remember, I was going for a walk in the woods with my father, and he met us and his brother out near Bellevue. The weather was lovely. The sun played with the leaves, and the shadows were doubly dark in contrast to the clear, green light which shone through the leaves. I said something about it. 'Oh, yes, you know,' he said, 'it's pretty enough, but you get bored with that sort of soulless beauty. Do you think that's why I come here? No. I have to take a bath, and in Copenhagen, of course, it's swarming all over with Jew-boys [Hanjøder, literally "He-Jews"]. so I took a coach and got my bath, and now I'm finished and driving right home again" [p. 54].
3. *Papirer*, vol. III A 102 (n. d., 1841), and *ibid.*, bd. X 5 A 39, p. 41 (n. d. 1852).
4. *Ibid.*, vol. X 5 A 65, p. 71 (n.d., 1853, between Jan. 4 and Feb. 13).
5. E.g., *ibid.*, vol. IX A 424 (n.d., 1848, Nov. 26 or after).
6. E.g., *ibid.*, vol. XI 1 A 150 and 169 (n.d., 1854, between May 5 and June 28).
7. *Ibid.*, vol. XI 1 A 421 (n.d., 1854, between Aug. 16 and Nov. 26).
8. *Ibid.*, vol. X 3 A 276, p. 205 (n.d., 1850, between June 11 and Sept. 11). See also, e.g., *ibid.*, vol. IX A 301 (n.d., 1848, between Aug. 21 and Nov. 26) and vol. X 5 B 107, p. 289 (n.d., 1849).

Kierkegaards samtidige – romantikeren Valdemar Thisted

Af Leif Arffmann

I Præsteforeningens Blad 1989/ 28 bragtes en læseværdig artikel af Otto Bertelsen om H. P. Kofoed-Hansen, der var »en af de få af Kierkegaards samtidige, der bedst forstod at værdsætte Kierkegaards tanker, og som også vovede at forsvare dem.« (s. 551ff.)

Mange søgte i 1850'erne og sidenhen at føre Kierkegaards tanker ud i livet, og kom såmænd også op at skændes om, hvordan man bedst gjorde det. Her måtte også Kofoed-Hansen stå for skud.

Et eksempel på et Kierkegaard-inspireret skrift var »Brevbærer mellem Kristne til Oplysning og Forbindelse« af Niels Johansen. Her skriver Niels Johansen den 10. januar 1859: »Statskirken frelste sig fra Pastor Grundtvigs Angreb ved at tage ham til Indtægt, gaae i hans Retning og Gr. var svag nok til at tage imod Forgudelsen, nu mangler Folket, blot, at den kan tage S. Kierkegaard og saa er den frelst, det værste er, at han er død, her er intet at haabe af menneskelig Skrøbelighed, det er forseent. Men Kunsten stiger! Provst Kofoed Hansen i Haderslev, der nylig var ved at nedlægge sit embede, men bevægedes tilbage ved Bønner og Taarer og nu skriver anonymt (Præstekald 3 Rdlr) og Pastor Lange i Kbhvn er i Færd med at tage S. K. saaledes: til Forsvar qua præst. Hvortil een bemærkede: »Der skal kun svares: det er rigtigt, Jesus kom jo kun for Pharissæerne ikke for sine Discipler.««

Nu havde Niels Johansen taget fejl. Kofoed-Hansen havde ikke skrevet værket »Præstekald«. Dette indrømmede Johansen også beredvilligt den 2. februar i »Brevbæreren«, hvor det hedder: »Provst Kofoed-Hansen i Haderslev har jeg med Uret i Nr. 1 skyldt for at være Forfatter til den ny Roman »Præstekald«, det er derimod en anden slesvigske Præst, en tidligere bekjendt Romanforfatter: Valdemar Thisted ...«.

Den slesvigske Præst

Niels Johansen var ikke geografisk gået så galt i byen. Valdemar Thisted var sognepræst i Højrup ved Gram, »Jeg har kun 4½ Miil til Haderslev, og der befinder jeg mig jo paa den store Route gennem Landet« skriver Thisted i et brev til Sibbern den 23. oktober 1855. Det var netop som han skulle tiltræde embedet som sognepræst. På baggrund af sine erfaringer i Højrup skrev han da i 1859 værket »Præstekald«, en roman-agtig bog, der beretter om en præsts trængsler i det

sønderjydske, men også indeholder mange overvejelser om forholdet mellem folk og kirke, ganske tydeligt inspireret af Søren Kierkegaard.

I bogens fiktive ramme hedder det således: (Præstekald, udg. af Herodion, 1859 s. 171) »... det er længe siden, jeg har tænkt paa Søren Kjerkegaard. Men desuagtet maa jeg vedgaa, at jeg unægtelig ifølge hele min senere Tankeretning staaer i et vist nøje Forhold til ham ... I mine sidste Studenteredage omgikkes vi en kort Tid jævnlig hinanden. Men vi bragte det snart paa begge Sider ud, at vi Intet kunde blive for Hinanden. Han forstod maaske nok mig, men ganske uden Sympathi, jeg paa min Side forstod aldeles ikke ham ...«

Der følger en beklagelse over Kierkegaards ironiske facon, men der fortsættes: »Visselig, han meente Noget med hvad han talte tilsidst, da han følte, at han kun havde faa Ord tilbage at sige i denne Verden! Hans Liv var et saare langt Ord, men Accenten ligger paa den sidste Stavelse. I et Skrig gik han bort, og dette Skrig gjenlød længe efter ham, gjenlyder endnu. Ogsaa Gud har hørt dette hans Skrig, det er naaet til Himlen førend han selv. Maatte han hos Gud, der ene kjendte ham, have fundet Lægedom og Hvile for sin syge Sjæl, være gaaet ind til et nyt og bedre Liv, hvor der hverken er Sorg, ej heller Skrig, ej heller Pine mere!«

»Præstekald« er fiktion, så det er derfor vanskeligt at afgøre, hvor meget, der ligger til grund for bemærkningerne om bekendtskabet med og inspirationen af Kierkegaard. Dette skal der i det følgende vendes tilbage til ved tillige at betragte nogle breve fra Thisted's hånd.

Først skal der tegnes et billede af personen Valdemar Thisted, forfatteren til »Præstekald«.

Den unge digter

Valdemar Thisted var født den 24. februar 1815 som ældste søn af Jørgen Overgaard Thisted og Marie Elisabeth Elmquist.

Faderen, Jørgen Thisted, var centralt placeret i vækkelsesrøret i København i 1820'erne, hvor han som personlig kapellan hos L. N. Fallesen ved Trinitatis Kirke oplevede stor søgning til sine gudstjenester. I påsken 1823 måtte politiet således tilkaldes.

Både i skrift og tale gik Jørgen Thisted, sammen med Grundtvig, til kamp mod rationalismen, og et højdepunkt var et – omend verbalt – sammenstød i Regens-auditoriet med den særdeles rationalistiske professor Hornemann, under dennes forelæsninger. Her var Thisted kommet til stede i den hensigt at »erklære krig«, støttet af mange teologiske studerende med ståsted i de begyndende vækkelses-bevægelser.

(Vedr. J. T. se Kaj Baagø: Magister J. C. Lindberg, Kbh. 1961 s. 61

og 74 f. samt Leif Grane: Københavns Universitet 1479-1979 bind V, Kbh. 1980, s. 294 ff.).

Det var dog ikke alle, der fandt J. Thistedes virksomhed lige rosværdig. I et brev til faderen Rasmus Møller, skriver Poul Martin Møller den 14. december 1824: »Her har i denne Tid været endeel Optøier i Byen foranlediget af den hykleriske Præst Thisted ...« (P. M. Møller og hans familie i breve I-III udg. af M. Borup 1976). Affæren med Horne-mann fik da også forskellige slags efterspil, men der blev ikke rejst tiltale mod Thisted.

Den ældste søn, Valdemar, havde som dreng fulgt disse begivenheder på nært hold, men i 1827 blev han, formodentlig på grund af mode-rens svagelighed og senere død 1829, optaget i sin morbrors hjem som plejesøn. Morbroderen, A. F. Elmquist, var krigskommissær i Århus, samt redaktør og udgiver af Aarhus Stiftstidende, og dertil udgiver af »Læsefrugter, samlet paa Literaturens Mark«, hvor bl.a. Blicher debuterede. Elmquists hjem er blevet betegnet som denne tids eneste litterære salon udenfor København, og det var således en hel anden verden, drengen Valdemar som 12-årig trådte ind i. Her hørte han om poesi og kunst, og her begyndte han at læse bøger.

1833 blev han student fra Aarhus Lærde Skole og samme år begyndte han studierne ved Københavns Universitet. Han skulle læse teologi.

Det er ikke meget, der vides om hans studieår i København. Han aflægger »Philologisk-Philosophisk« prøve med karakteren Laudabilis i 1834, selv om han på grund af en dårlig arm havde været borte fra studiet et stykke tid. Det er i det mindste hans forklaring i et brev til Sibbern den 12. dec. 1834.

Den unge Valdemar Thisted var begyndt at digte. Det var en anden forklaring på hans fravær. Det er således heller ikke muligt at finde hans navn på mere end een af de foreliggende tilhørerlister, som de teologiske studerende skulle skrive sig på. (Rigsarkivet).

Thisted har derimod knyttet venskab med maleren Constantin Hansen og dennes kreds, formodentlig også maleren Albert Küchler, og ikke mindst Constantin Hansens søster, Henriette.

Den 3. juli 1837 påbegynder Constantin Hansen sin rejse til Syden, en rejse der kan følges i hans breve, bl.a. også til Thisted, ligesom det også fremgår, at Thisted, om end ikke flittigt, har skrevet til vennen i det sydlige. Og netop forbindelsen til udlandet, længslen efter de fremmede strande var et gennemgående træk i de dannede kredse på denne tid. Thisted og andre københavnske læsere kunne stifte bekendtskab med mange værker, der fortalte om fremmede himmelstrøg. Her kan nævnes den excentriske tyske fyrste, Pückler-Muskau's »Briefe eines

Verstorbenen. Ein fragmentarisches Tagebuch aus England, Wales, Irland und Frankreich«, der udkom i 1830, og som læseselskabet »Athenæum« havde anskaffet i 1834. (Der kan læses mere om dette og om Søren Kierkegaard i H. P. Rohde: Gaadefulde Stadier på Kierkegaards vej, Kbh. 1974 s. 44 ff.).

Året efter udsendes H. C. Andersens »Improvisatoren«, som genialt forbinder rejsemotivet, den menneskelige historie og de sydlige himmelstrøg, og det kan i den forbindelse nævnes, at Frederik Schaldemose i 1838 påbegyndte sit »Tidskrift for Reisebeskrivelser«.

Alt dette har inspireret Thisted til poesi, udlængsel, og søgen efter det, andre romantiske digtere havde beskrevet: det dybe, det sande, det uudgrundelige.

Embedseksamen

Studierne havde åbenbart ikke den store tiltrækning på den unge digter. Og dertil kommer, at han i 1837 forlader København for at blive huslærer på herregården Skærvad på Djursland. Det er muligvis derfor, at han ikke er så flittig en brevsriver til vennen Constantin Hansen i Rom, for denne beklager sig i et brev til sin søster Ida af 2. december 1837 over, at han først da havde hørt fra Thisted.

Men i 1839 vender huslæreren tilbage til København. Nu skal studiet genoptages og afsluttes, hvilket sker med den teologiske embedseksamen den 29. april 1840 med karakteren *haud illaudabilis spec. simpl. laude dignum*. I protokollen fremgår det, at Dr. theol. Münter var til stede som den ene »geistlige«, for den andens vedkommende står: »Pastor Grundtvig anmeldt sin tilstedeværelse«. Om Grundtvig var til stede eller ej, kan næppe afgøres, men det er dog ikke i protokollen anført, som tilfældet er ved andre kandidater, at Grundtvig udeblev! Han har måske netop ville følge sin gamle kampfælles søn på vej.

Ægteskab i Skanderborg

Efter eksamen bliver Thisted gift med Henriette. Det skete den 28. oktober 1840 i Bregnet Kirke, og sammen slår de sig ned i Skanderborg, hvor de ville drive skole. Valdemar opretter en art kost- og realskole, mens Henriette underviser piger. I den anledning skriver Constantin Hansen til søsteren Signe den 22. november. »Hils Thisted og Jette og bring dem min Lykønskning. Jeg har fattet det gode Fortsæt at skrive Thisted til og jeg haaber at han nok tilgiver min Forsømmelighed. Naar jeg kommer Hjem, saa kan du nok begribe, at en Reise til Jylland vil for mig være som et Smørrebrød og saa vil jeg overraske dem ...«.

Constantin Hansen vendte først hjem til Danmark i 1844, og på det tidspunkt var ægteskabet mellem Henriette og Valdemar opløst.

Det var således under et dårligt ægteskabs gråvejr, at Thisted fik gang i skriveriet. Han havde allerede i 1834 selv udgivet nogle digte, men nu valgte han en genre, som kan siges at ligge i forlængelse af interessen for det fremmede, nemlig rejseromanen. Under pseudonymet Emanuel St. Hermidad udsendte han 1843 »En Vandring i Syden«, samme år som Viktor Eremita havde udgivet »Enten-Eller«.

»En Vandring i Syden« udspiller sig i Alperne, hvor læseren følger nogle dramatiske begivenheder set med en ung danskers øjne. Der er et persongalleri med en ægte skurk og en dejlig ung pige, og der er maleriske beskrivelser af Alpelandet. Det ejendommelige var, at Thisted aldrig havde sat sine ben udenfor Danmarks grænser. Men han havde til gengæld læst de mange rejsebeskrivelser, der var kommet på markedet, og havde fulgt de romantiske digteres begejstring for just disse egne. Bogen bliver også solgt og – må formodes – læst, for Thisted får en indtægt, således at han nu kan rejse til de egne, han havde beskrevet. Dette sker i 1844, samme år som han bliver skilt og flytter fra Skanderborg.

De tre Musketerer på dansk

Herefter hører vi en del til Thisted. I 1845 påbegynder han som redaktør et tidsskrift, der vil introducere fransk litteratur, »Le Nord, Revue de la litterature Francaise«, hvilket vel at mærke sker i ikke-oversat form i modsætning til f.eks. Carstensens »Ny Portefeuille«, der orienterer bredt om »Theater, Musik, Litteratur og Kunst«. Thisted fortsætter i det franske med i 1846 at udarbejde den første danske oversættelse af »De tre Musketerer«. Samme år udsender han romanen »Havfruen« med den karakteristiske distancerende undertitel: »Et Afsnit af min Grandonkels Livshistorie, redigeret af Kandidat G. Kessing. Udgivet og med en Indledning forøget af Emanuel St. Hermidad«.

Havfruen er et ejendommeligt værk, der søger at beskrive den kvindeskikkelse, der ikke lader sig tilpasse det borgerlige samfund, og følger gennem sin erotiske udstråling påvirker og tiltrækker den mand, der føler, at der er en virkelighed udenfor det borgerlige samfunds rammer. Denne mand, kunstneren, drages i forelskelsen til hende og ned i havet med hende.

Thisted sender sin havfrue til kritikeren P. L. Møller og beder om, at han vil forunde »hende en Plads ved Gæas Fødder«, (brev til P. L. Møller af 10.2. 1846 Kg.B.) og Møller tager vel imod bogen, ligesom Thisted får optaget et eventyr i »Gæa« 1847, »Informatoren«.

Dette eventyr henter sit stof i den tyske eventyr-skikkelse, trolden Rübzahl. En ung mand, der gerne vil være præst(!), skal giftes, men på samme dag, som brylluppet skal stå, forvilder han sig bort til skovene, hvor han kommer i Rübzahls magt og bliver lærer (informator) for Rübzahl junior, indtil han sættes fri 10 år senere. Han vender tilbage til landsbylivet, men opdager til sin forbløffelse, at alt venter på ham, det er som i »Havfruen«, trangen til ikke at tilpasse sig borgerligheden, der sætter sig ud over tid og rum, og gør det muligt at rejse frit i uendeligheden. Eventyret lader dog tilpasningen sejre til sidst, idet den unge mand i kraft af Rübzahls magt får stillet en præstestilling i udsigt.

I disse år er Thisted adjunkt på Århus Realskole og henvender sig flere gange til indflydelsesrige personer for at kunne komme i betragtning ved det offentlige rejsestipendiums uddeling. Han udgiver 1848 »Tabt og Vunden« en slags fortsættelse til »En Vandring i Syden« og endelig lykkedes det for ham. Han modtager rejsestipendiet, og begiver sig i oktober 1849 mod Syden.

Sydlandske mosaikker

Thistedes rejse og ophold i Syden er ganske udførligt beskrevet i de optegnelser, han sendte hjem til »Fædrelandet« og som senere blev trykt under titlen »Episoder fra et Reiseliv« i 1850, ligesom læseren også meddeles indtryk i »Romerske Mosaikker« fra 1851. Denne bog erhverves af Søren Kierkegaard den 2. juni 1851. (Fund og Forskning VIII 1961, s. 126).

Thistedes oplevelser i det sydlige er nok værd at beskæftige sig med. Men de må henvises til andre sammenhænge. Her er det tilstrækkeligt at nævne, at der i de følgende år udkommer flere værker fra hans hånd, inspireret af Italiensrejsen, således »Sirenernes Ø« 1852, »Hjemme og paa Vandring« 1854 samt »Neapolitanske Aquareller« 1855. Hertil kommer, at Thisted som redaktør af tidsskriftet »Ved Arnestedet« heri bragte rejseindtryk i en så levende grad, at Ingemann i et brev til H. C. Andersen af 1. april 1854 gør denne opmærksom på Thisted.

Hjemme igen

I 1853 blev Aarhus Realskole nedlagt. Thisted måtte finde en anden levevej. Han bliver gift med den 15 år yngre Elisa Rasmussen den 23. juli 1853. Vielsen blev foretaget af fætterten Alfred Hjalmar Elmquist, der på dette tidspunkt var residerende kapellan i Århus Vor Frue samt Åby. Alfred Elmquist skriver herom (»Tilbageblik«, Århus Stifts Årbøger 1960, s. 7-71): »I den samme Sommer – midt under Choleraepi-

demien – ægteviiede jeg i Vejlbj Kirke min ven (da Adjunkt) V. Thisted og Elisa Rasmussen (Datter af Regimentsdyrlæge R.), hvis Moder dengang som Enke boede i Vejlbj. V. Thisted var skilt fra sin første Hustru; men jeg har aldrig kunnet Herrens Ord i Bjergprædikenen i streng bogstavelig Betydning ligesaa lidt som hans Udtalelser om Edaf-læggelse eller om at vende den anden Kind til, naar Nogen slaer mig paa den højre. Jeg tog derfor ej heller i Betænkning at foretage den nævnte Brudevielse. Min Text var af Ev. Joh. det 17de: »Hellige Fader, bevar dem i dit Navn, at de maae være Eet.«

Valdemar Thisted satte sig nu det mål, at han ville »søge Befordring«, for selv om hans bøger blev solgt og læst, så var det ikke i et omfang, der kunne sikre ham en levevej. Han ville nu være præst.

Hertil søgte han hjælp hos en tidligere lærer, professor i filosofi, F. C. Sibbern.

Sibbern

Det kan forekomme ejendommeligt, at en cand.theol. søger hjælp hos en professor fra et andet fakultet, men Sibbern havde en særlig position hos de teologiske studerende. Dette fremgår tydeligt af Leif Granes bidrag i »Københavns Universitet 1479-1979«, bd. V s. 343 f., hvor det hedder, at de teologiske studerende hos Sibbern fandt »den kristne ånd, man havde svært ved at få øje på i Det teologiske Fakultet«. Grane gør også opmærksom på Sibberns varme og hjælpsomhed overfor unge studenter.

Thisted har derfor, som mange andre, knyttet sig til Sibbern i sin studietid og utvivlsomt også henvendt sig til ham med sine litterære værker. Det er der dog ingen beviser for. Derimod findes en meget lang række breve fra Thisted til Sibbern i årene 1852-1868, der kredser om dette at blive og være præst i Den evangelisk-lutherske Kirke og som udtrykker Thistedes råb om hjælp og støtte fra Sibbern.

Brev 1

Gyrstinge ved Ringsted¹
28de Aug: 1855.

Kjære Hr. Etatsraad!

Jeg har opsat at besvare Deres sidste meget
kjærkomne Brev, indtil jeg kunde henvende mig
til Dem i et vigtigt Anliggende, som nu i længe-

5 re Tid har holdt mig i største Spænding.

Det er vel henvend to Maaneder siden, da min Fader, som for sit Helbreds Skyld maa ønske et Vinterophold i et mildere Klima, sagde til mig, at dersom jeg vilde ledsage ham paa en
10 Rejse til Italien, vilde han give mig og min Kone fri Rejse og Underhold.

Det var et meget stort Tilbud. Jeg selv føler vistnok ingen besynderlig Attraa efter at komme til at rejse; men for min unge Kones
15 Skyld og i hendes Selskab kunde jeg nok lade mig friste af det lokkende Fjerne. Og paa den anden Side, der indseer jeg tydelig, er min Fader baade altfor hjemmевant og for gammel til at have nogen Nytte og Fornøjelse
20 af en Rejse, som han maatte foretage sig alene og paa egen Haand. Følger jeg altsaa ikke med, er det sandsynligt, at der endogsaa slet intet bliver af denne Rejse, hvortil han har sat saa stort et Haab.

Men jeg har et andet Maal for Øje, som jeg ej med min gode Villie taber afsigte. Det vil baade være mig tjenligere og bedre at komme tilro i en ordentlig Livsvirksomhed,
5 hvormed min Sjæl er inderlig fortrolig, end paany at fare Verden rundt og sprede mine Tanker i alle Himmelhjørner. Min kjære Kone, om hun end nærer et stille Sværmeri for slig en herlig Udflugt i Verden, deler dog
10 i sit Inderste min Hjemvee efter den stille Præstegaard, og min Fader holder for meget af mig til at han i egen Interesse skulde stræbe efter at bringe mig til Frafald fra mit ret begrundede Øjemed.²

15 Jeg svarede ham derfor, at jeg med Glæde vilde ledsage ham og kun tænke paa ham og ikke paa mig selv ved denne Rejse, saafremt jeg ej forinden havde naaet mit Maal at vinde Befordring. Og da
20 netop kort efter Højrup Præstekald i Tør= ninglehn ved Ribe blev ledigt, indgav

jeg Ansøgning derom.

Siden den Tid har Sagen staaet uaf=
gjort hen. Vi have taalmodig seet Dage-
25 ne rinde, uden at vide, om den kommen-
de Vinter skulde finde os i det stille
Højrup eller det larmende Napoli.

Men nu nærmer sig Afgørelsens aller-
yderste Øjeblik. Dersom vi skulle rejse,
30 er Løverdag 14 dage den yderste Termin,
og nogen Tid maa vi dog have til at be-
lave os paa Rejsen.

Iforgaars d 26. udløb de 6 Uger,
i hvilke der kunde indgives Ansøgninger
om Højrup; det kan altsaa nu bort-
gives, naar det skal være. – De veed,
hvad jeg vil bede Dem om! – At gaa op
til Ministeren og fremstille min For-
5 fatning for ham. Dersom han, hvad jeg
inderlig attraaer, kan give mig Højrup,
slaaer jeg mig med Glæde tilro herhjem-
me; dersom han ikke kan, følger jeg
min Fader til Syden, dog kun for at bli-
10 ve lidt over et halvt Aar, netop kun
Vinteren borte, og for fra Udlandet at
søge Alt, hvormed jeg troer at kunne
være tjent.

Dog, forinden vil der dog endnu være
15 Eet at forsøge. Dersom Ministeren ikke kan
give mig Højrup ved Ribe, kan han maa-
skee dog skjænke mig grundet Haab om et
andet Højrup, det ved Storeheddinge,
som just i disse Dage er blevet ledigt. Kaldet
20 er lidet og overstiger ikke, hvad
jeg tør haabe og vente. Licentiat
Steenberg, som er 6 Aar yngre end
jeg, fik et Kald som er dobbelt
saa stort. Licentiatværdigheden kan dog
25 vel kun i det højeste gavne ham
et Aars Tid i Ancienniteten, og hans Em-
bedskarakteer er kun ganske lidet bedre
end min. Jeg troer altsaa, at Ministe-

ren kunde, dersom han fandt mig værdig.

30 Og dersom jeg fik sandsynlig Udsigt til at
faa dette Kald, opgav jeg ogsaa al Tanke
om Rejse.

Min Skjæbne hænger altsaa, som De seer,
i et Haar, dog i Guds Haand. Jeg veed ikke,
om jeg skal komme til Hvile eller atter
give mig ud paa Vandring, Men det veed jeg,
thi jeg troer det, at saaledes som Gud følger
det for mig, saaledes er det best. Ellers
vilde jeg heller ikke kunnet udholde

5 denne lange Uvishedens og Spændingens Tid.

Men nu maa det afgjøres, og i Deres
kærlig forstandige Haand lægger jeg det at
bringe det Sagen til Afgjørelse. Vil De tale
med Ministeren for mig og bringe dette
10 Livsspørgsmaal i det Klare for mig, saa-
snart, som muligt? Jer spørger, og jeg
veed, at De vil det! Med den varmeste,
men tillige taalmodigste Længsel vil
jeg see Deres Svar imøde, – og paa, hvor-

15 dan Gud viser mig Vejen.

Deres ærbødige

af inderste Hjerter hengivne

Valdemar Thisted

Højvelbaarne

20 Hr Etatsraad Sibbern!

Gyrstinge d 30de August
1855.

Postscriptum!

Efter hvad jeg senere har erfaret, vilde

Højrup Sognekald ved Storeheddinge
 være særdeles ønskeligt for mig. Der
 5 er kun en ganske liden Avling, – en stor
 Landhuusholdning vilde ruinere baade mig
 og min Kone – og Menigheden er saa
 indskrænket, at her mine ringe Kræfter
 vilde kunne forslaa Noget til Glæde og
 10 Velsignelse. Jeg kunde der³ udelukkende
 blive Præst og Sjælesørger, og jeg vil
 ikke være Andet. Jeg bliver saa desuden
 i Nærheden af Kbhvn, det dannede Livs
 Metropolis, og ikke langt fjernet fra
 15 Min kjære gamle Fader.

Ved at kun⁴ nævne ham kommer jeg
 til at tænke paa en anden Færdsel, som
 maaskee kunde give sig ved dette Kald.
 Dersom dette blev mig lovet, vilde der
 20 maaskee kunne gøres baade min Faders
 og min modstridende⁵ Interesse Fyldest. Hans
 Attraa staaer til at rejse, min til at bli-
 ve og komme tilro. Det sidste Højrup
 vil blive bortgivet saa seent, at jeg maa-
 skee forinden – jeg siger maaskee – i det
 mindste kunde lede ham paa Vej og gjøre
 ham fortrolig med den nye Tilværelse i
 5 fremmed Land. Det er saa tungt for mig
 at forestille mig, at han skal opgive sit
 sidste store Livshaab for min Interesses
 Skyld, at hans Skjæbne overhovedet skal være
 gjort afhængig af min. Denne Rejse ville
 10 ej alene være ham gavnlig, men ogsaa nød-
 vendig; det veed jeg bedre end han selv.

De forstaaer mig nok. Jeg har mine
 egne Interesser, og det gjør mig saa meget
 mere Ondt, at jeg ej kan offre min Fader
 15 Noget deraf, som han ikke har forlangt det
 af mig.

Mit Velfærd staaer paa Spil; jeg tør
 ikke lade noget gunstigt Øjeblik gaa mig for-
 bi. Derfor er det heller ikke min Mening

20 at kaste Vrag paa det 1ste Højrup for det
2^{det} Hs Skyld. Bedre at tage det visse,
end at fortrøste sig til et usikkert Haab.
Min Lykke groer begge Steder; derom er
jeg i Gud overbeviist.

25 Dersom jeg ej vidste min Sag i De-
res kjærlige nidkjære Hænder, vilde jeg
vist næppe kunne bevare den Fatning og
Ro, som jeg troer at skyldte Vorherre,
hvis Godhed jeg saa allerede saa overflø-
30 dig har smagt, og til Hvem, jeg har sat
min hele Fortrøstning.

Deres ærbødig og inderlig
hengivne Vald: Thisted

Højvelbaarne
35 Hr. Etatsraad Sibbern

Jeg har betænkt mig paa at afsende disse
Linier; det kunde let faa Udseende af,
at jeg havde et begjærligt, vragesygt Hjerte.
Nej tilvisse! At faa Højrup ved

5 Ribe vilde absolut være en stor Lykke
for mig; maaskee er Embedet i sig selv
endogsaa bedre. Men skulde det Første
glippe, er det dog fortrøsteligt at have
noget andet Godt i Baghaanden. –

10 Det lader til, at jeg staaer paa et
afgjørende Punkt i mit Liv. Gud give det!
Deres

Valdemar Thisted.

Højvelbaarne
Hr Etatsraad Sibbern
Ridder af Dannebrog
Blancogade i
5 Kjøbenhavn.

Noter til brev nr. 1:

1. Gyrstinge ved Ringsted: Her var Jørgen Thisted blevet sognepræst 30. november 1825.
Alfr. Elmquist i »Tilbageblik« s. 38 f.: »Han (Jørgen Thisted) var efterhånden bleven så korpulent, at han f. Exp. på en Dagvogn fyldte 2 Pladser han gik sjældent længere ud i sin smukke Have (om Vinteren kun i sit Drivhus, som stødte op til hans Studereværelse); ikke des mindre var han åndsfrisk, livlig og vittig.«
2. Thisted havde søgt andre embeder og i den forbindelse bedt Sibbern om hjælp. Endvidere havde han i forbindelse med en ansøgning om Sommersted sognekald i 1852 søgt hjælp hos Th. Regenburg. Dele af dette brev er trykt i H. V. Gregersen: »Valdemar Thisted som sønderjysk folkelivsskildrer«, Sønderjysk Månedsskrift 1962 s. 258-62, 1963 s. 7-10.
Han havde i et brev til Sibbern af 6. september 1852 nævnt sit forsøg på at opnå udnævnelse i Nord-Slesvig, »... der er Konkurrentsen mindre, og Anciennitets Lovene overholdes mindre strengt.«
3. Læsemåden er kun en formodning på grund af en kraftig udstregning.
4. Læsemåden »kun« i et formodentligt ufuldført »kunde«.
5. De tre første bogstaver i »modstridende« er tilføjet.

Brev 2

Onsdag den 26de October 1855
Gamle Avlsgaard
No 23.

Højstærede

Kjære Hr. Etatsraad!

- I dag seer jeg, at to Kald ere blevne besatte;
– Højrup er ikke deriblandt. Det vil altsaa
- 5 hermed trække en Tid ud endnu, og De kunde maa-
skee finde Lejlighed til endnu at bringe Vægtskaalen
til at synke over til min Side, eller underhaanden
bringe i Erfaring, om jeg vil blive den Lykkelige
eller ikke. Jeg har i den senere Tid døjet saa me-
  - 10 get, af Spænding, Skuffelse, Ydmygelse, at jeg ordent-
lig vil ansee det for en Lykke, endog blot at er-
fare, at jeg at er falden igjennem. Thi saa maa
i det Mindste min Uvirksomhed ophøre.
  - 15 Idag rejser min stakkels Fader tilbage,
tungelig kuet af Sygdom og Skuffelse. Dersom
jeg havde kunnet følge ham, vilde han dog alli-

gevel have vovet Rejsen, som nu var bleven ham dobbelt nødvendig.

20

I ærbødig
taknemmelig Hengivenhed
Deres V. Thisted

Højvelbaarne
Hj'r Etatsraad Sibbern, Ridder etc. –

Note til brev nr. 2:

Datoen kan ikke være rigtig; onsdag den 26. oktober 1855 eksisterer ikke. Påsketallet for 1855 er 18, hvilket giver søndagene 21. og 28. oktober. Derimod kunne det være den 26. september 1855, som ER en onsdag. Det ville heller ikke passe med det følgende brev af 9. oktober, hvoraf det fremgår, at Jørgen Thisted er død, hvilket skete den 28. september 1855.

Hvor langt hans rejse er gået uden sønnen, vides ikke.

Brev 3

Gyrstinge d 9de October
1855.

Kjære Hr Etatsraad!

Jeg blev nødt til at forlade Staden i saadan en Hast, at jeg ikke fik Tid at tage Af-
sked med Dem. De kjender vist allerede den
5 sørgelige Anledning og undskylder mig; men
ligefuldt føler jeg mig inderlig opfordret til at
sende dem et Par Linier og takke Dem af mit
inderste Hjerte for al den Godhed, De har viist
mig lige indtil denne Sorgens Tid. Sorgen har
10 sløvet mig; men jeg føler dog endnu lige varmt
og dybt, hvad jeg er kommet til at skyldte Dem,
og er i denne Stund maaskee endogsaa mere op-
lagt end nogensinde til at tolke denne Følelse
for Dem. Der gives jo nu Een mindre i Ver-
15 den, som paa kjærlig og trofast Viis meente
det oprigtig med mig. Gud lade mig dog blot

endnu længe beholde Dem, ikke for det, som jeg muligviis kunde opnaa med Deres Hjælp, men for Deres Kjærligheds og Godheds Skyld.

20 Den kjære Salige ikke alene agtede Dem højt, men ogsaa elskede Dem, baade for Deres egen og min Skyld. Han tog et kjærligt, trofast og taknemmeligt Hjerte med sig ind i Him-melen.

25 Farvel! Gud skjænke Dem mange og lykkelige Dage!

Venlig¹ Hilsen til Deres Kjære fra
Deres inderlig hengivne

Valdemar Thisted

30 Højvelbaarne Hr
Etatsraad Sibbern!

Note til brev nr. 3:

1. Læsemåden usikker; Linien lader til at være tilføjet; V'et er sjuksket, e, n, i, g er sikre; det 4. bogstav er l eller t.

Brev 4

Gyrstinge ved Ringsted
23de Oct. 1855

Kjære Hr Etatsraad!

Kort efter min kjære Faders Død skrev jeg Dem til. Siden Tid er der indtruffen en ny Be-

5 givenesshed af betydningsfuld Art, min Kaldelse til Højrup. Den kjære Gud har været saa god at sende Sorgen først og Glæden bagefter.

Ja, det var en Glæde, en stor og trøsterig Glæde! I Sorgen havde jeg næsten tabt Erindringen om Alt, hvad der angik mig; i Glæden blev jeg atter

10 kaldt tillive. Men at *han* dog ej skulde dele den-

Glæde med mig, forinden han gik herfra. Det var det samme Højrup, som han havde paalagt mig at søge, hvorfor han havde offret eet af sine kjæreste Ønsker, for hvis Skyld han dealte en lang Forventningens Pine. Næppe var han kommen i Jorden, i Himlen, vilde jeg sige, førend denne Guds Gave faldt i mit Skjød. Det var, som om der kun skulde være een Pastor Thisted i Verden.

Men jeg betragter denne Sorg som en naadig Indvielse til mit store, alvorlige Kald. Gud har stemt mit Hjerte saa blødt og dog saa alvorligt; det er ikke Verden, jeg søger, men Gud¹, idet jeg drager over til min stille Præstegaard. Maatte jeg til min Død bevare denne Mildhed, dette Alvor, dette fra Verden vendte Væsen i mit Indre.

Jeg sørger endnu, dybt og inderlig, men jeg er lykkelig midt i min Sorg. Jeg har naaet det Maal, hvorefter jeg saa længe har stridt, og, som jeg fast haaber til Gud, i en heldig Time. Jeg er lykkelig, og jeg er taknemlig, taknemlig mod *Ham*, Giveren af alt Godt, og imod de gode Mennesker, som have ladet sig bruge til Redskaber i Hans kjærlige Haand. Min Tanke falder først og fremmest paa Dem, min dyrebare ærværdige Ven. Har jeg stridt, har De ærlig stridt med mig lige indtil det Sidste, og jeg er overbeviist om, at det er Deres kjærlige Nidkjærhed, som er gaaet af med Sejren. Lad mig da takke Dem, ikke som De fortjener, men som jeg formaaer, og med uforkrænkelig Glæde henregne mig iblandt de Mange, til hvis Lykke De har bidraget paa afgjørende Maade! Snart skulle vi skilles, og jeg kommer langt bort fra Dem; men jeg tager en Erindring og en Kjærlighed med mig, som gjør enhver Afstand til Intet. Jeg haaber til Gud, at jeg ikke vil faa Andet at hige efter her i Verden, end det, jeg allerede har opnaaet, men jeg vil indtil min Død mindes de Dage, da De var min Trøster og,

hvad mere er, min Hjælper under et langt
og grufuldt Sa[g]vn.²

25 Dog – jeg har allerede sagt for Meget,
eftersom jeg ikke formaaer at sige Nok. De
har sikkert forstaaet mig; det er ogsaa snarere
for mig selv end for Dem, jeg har talt.

Det er mig en Glæde og en Stolthed for hele
Livet at turde kalde *Dem* min faderlige
Ven, ikke til Pral for Andre, men til

30 Opbyggelse for mig selv.

Det er herved, jeg holder fast; og derved
bliver det!

Jeg elsker allerede dette Højrup.

35 Det er ikke nogen riig eller skjøn, men en
behagelig Egn, med et velstaaende gudsfryg=
tigt Folkefærd. Kaldet er lidet, men giver
mig dog rundeligt at leve af; Boligen er
god og er omgiven af en ret smuk Have.

40 Jeg har kun een Kirke at forkynde Ordet i;
jeg har min Menighed samlet trindt omkring
mig. Det er lutter gode Ting. Ikke heller
er er³ Stedet for meget afsides; jeg har kun
4½ Miil til Haderslev, og der befinder jeg
mig jo paa den store Route gennem Landet.

5 I dette Øjeblik fik jeg Brev fra Bi-
skoppen i Ribe. Den 14de Nov skal jeg or-
dineres.⁴ Men forinden kommer jeg til
Kbhvn, og vil altsaa endnu engang have
den Glæde at stedes for Deres venlige Aasyn

10 og trykke Deres kjærlige Haand.

Med hjertelige Hilsener til Deres
Frue og Deres Sønner.

Deres ærbødig hengivne

Valdemar Thisted

15 Højvelbaarne
Hr Etatsraad S⁵

Højvelbaarne
 Hr Etatsraad Sibbern
 Ridder af Dannebr.
 Hjørnet af Blancogaden
 5 i/Kjøbenhavn.

Poststempel: RI[N]G[STE]D,
 [ ]2
 10
 1855

Noter til brev nr. 4:

1. Her kan anføres, at Søren Kierkegaard den 30. august 1855 udgav »Øieblikket«, nr. 7, hvori novellen »Først Guds Rige« findes.
2. g'et er kraftigt streget ud til fordel for et v.
3. Der er formentlig tale om en dittografi.
4. Th. blev efter ordinationen i Ribe Domkirke den 14. november indsat i Højrup 25. søndag efter Trinitatis, den 25. november 1855 af provst L. Blædel, Nustrup. (Sønderjyske provstearkiver, Landsarkivet Åbenrå).
5. S'et utydeligt; her fremdeles lakune.

Brev 5

Højrup Præstegaard v. Ribe
 d 6te Febr 1856

Højt ærede
 kjære Hr. Konferentsraad!

Da jeg drog herover til mit kjære Højrup, var der
 iblandt Mængden af Mennesker, som jeg skyldte Efter-
 5 retning angaaende, hvorledes jeg fandt det i mit nye Hjem
 og min nye Stilling, tre eller fire Personer, hvem jeg
 i mit Hjerte lovede ordentlige grundige Breve, saasnart
 jeg var bleven ret bekendt med mine nye Forhold. Lyder
 det ikke underligt, naar jeg maa sige, at netop disse tre
 10 eller fire Personer, som jeg udhævede af mit hele Bekjendtskab,
 ere de eneste, som endnu ikke have modtaget Brev
 fra mig? Men Sagen er endda ikke saa underlig. Thi for
 det første vilde jeg kun skrive af tilstrækkelig Erfaring; in-

den jeg vandt den, gik der under Travlhed en rum Tid
 15 hen. Dernæst vilde jeg skrive grundig, jeg vilde afvente
 et Otium, da jeg ret med Frihed og Behag kunde hengive
 mig i Meddelelsen. Men det er bogstavelig sandt, en saa-
 dan Tid har jeg endnu ikke fundet. Til flygtige og korte
 20 Meddelelser kunde ethvert ledigt Øjeblik benyttes; men
 til en grundigere og længere Meddelelse var jeg for træt,
 manglede Ro og havde for liden Tid, naar der gaves nog-
 le Øjeblikkes Pusterum. Om Aftenen tillade mine Øjne
 mig ikke at skrive, og saaledes har Dagen været mig be-
 klagelig kort til alt det, jeg har havt at udrette. Nu
 25 maa jeg endelig bryde det overtvært og benytte de første
 ledige Øjeblikke til at skrive, som jeg kan; thi en travl
 Tid forestaar nu i Fasten og til Paaske, og jeg forudseer,
 at det Otium, jeg ventede paa, ikke vil komme førend
 langt ind i Foraaret.

30 Ja, jeg har havt Meget at udrette! Hvorledes
 jeg har kunnet udrette det, vilde jeg ikke vide, dersom
 jeg ikke af gammel Erfaring vidste, at Gud netop er stærk
 i de Svage. Det var en forsømt Menighed; Alt laa her
 og ventede paa den nye Præst. Altergang, Konfirmanderne,
 35 Fattig= og Skolevæsen og alle Slags kirkelige Forretninger.
 Saa kom Flytningen og den huuslige Indretning, saa
 Bortforpagtningen af min Avling, som allerede begyndte
 at tynde haardt paa mig, saa de mange Helligdage, saa
 de vidtløftige Indberetninger, nu Fasten, Paaske=Hellig-
 40 dage og Konfirmationen.

Saa lad mig da først kalde Gud til Vidne paa,
 om det behøves, at jeg idelig og atter, for ikke at
 sige daglig, har havt Dem i Tanker! Men det behøves
 vistnok ikke; thi jeg veed, at De uagtet et langt Liv, har
 5 bevaret Deres Tro paa Menneskene. Man har sagt baade
 for meget Godt og for meget Ondt om denne underlig
 ustadige Slægt; men jeg for min Deel troer ikke, at Utak-
 nemlighed er Verdens almindelige Skik. De var min tro-
 faste, allerbedste Ven, medens jeg trængte; kunde jeg nu,
 10 da jeg ikke trænger mere, lægge Noget til den Kjærlighed,
 som jeg dengang skyldte Dem, da vilde jeg gjøre det. Men
 jeg kan det ikke. Jeg kan alene bevare den Kjærlighed,
 jeg har og bærer til Dem, puur og uplettet i et trofast
 og taknemligt Hjerte, og det vil jeg indtil min Død, saa-

15 sandt jeg haaber at samles i Glæde med Dem efter Døden.

Jeg gjemte Dem i mit Hjerte; men der var desuden mangfoldige Anledninger til at tænke paa Dem. Nu randt Eet, nu et Andet mig ind ihu, af hvad De havde sagt eller skrevet, og De stod lyslevende for mig. Forestillingen om en Landsbypræsts Stilling og Virksomhed har ligget Dem inderlig nær; maatte jeg endda blot tilnærmelsesviis virkeliggjøre Deres Ideal af denne skønne Livskarakteer. Jeg har allerede følt Vanskelighederne derved; men Vanskelighederne have givet mig Mod istedetfor at afskrække mig. Naar jeg om Søndagen stiger ned af Stolen, inderlig bedrøvet, ja ofte inderlig bedrøvet over mig selv, at jeg ikke bedre formaaer at tale af det fulde Hjerte, som banker mig i Brystet, saa fornemmer jeg strax en trøstende Stemme i mig, som siger: 30 Taalmodighed, det bliver bedre, det bliver visselig bedre – kan Guds Aand være over En foruden Frimodighed? Jeg mangler Frimodighed; jeg tænker mere paa min Prædiken end paa Menigheden. Det er Kjødets store Skrøbelighed, som er bleven større og større med Aarene og staaer Aan= 35 den imod. Aanden drager mig som paa Vinger imod Skyerne; men Bogstaven hænger mig som Bly ved Fødderne. Det bliver ikke rigtigt, førend jeg ganske lader dette ude af Agt; saasnart jeg kan gjøre det uden Formastelighed, vil jeg ophøre at memorere min Prædikener. 40 Jeg vil skrive, gjennearbejde, studere dem, men ikke lære dem udenad.

Der findes langt mere from Sands i denne Egn end i de fleste af Landets andre Egne, dog aldeles blotet for udskejende Sværmeri. Hverken indifferentsen eller den falske Opvækkelse have faaet Indgang i min temmelig afsides beliggende Menighed. Den var meget forsømt i forvejen; Gud alene veed, hvorledes den har kunnet holde Livet i sig. Men saasnart jeg kom, blev Kirken 5 fuld; og den har været det siden. Det er Gud, som drager, ikke mig. – Det er et Folkefærd, det thørning=lehnske, af et ganske ejendommeligt Væsen, ægte danske Slesvigere, uden dog reentud at ville gjælde for danske, af Naturen vel begavet, temmelig oplyst, driftig og behjælpesom. Man modtog mig 10 med den største Hjertelighed; jeg vil aldrig miste Indtrykket af denne Modtagelse; Alt synes at love, at det kun

vil komme an paa Præsten, om et rigtig ønskeligt Forhold skal udvikle sig i sand kristelig Aand. Endnu har jeg kun havt ringe Lejlighed til at gjøre mig bekendt med Menigheden i det Enkelte; jeg har havt for meget at bestille, og Dagene have været saa korte. Men det skal snart komme, og saa, haaber jeg vist, vil Hjertet efterhaanden blive friere i mig. Præsten skal tjene Gud aabenbart i Kirken; men det er kun den ene Side af hans Virksomhed. Han skal ogsaa tjene ham i Husene, i al Hemmelighed. Er det ikke saaledes? Først af begge Dele tilsammen ville lade Guds rette Velsignelsen fremspire.

D 12te Febr.

Jeg maatte afbryde; mine Sognebørn opsøge mig og adsplitte min Tid med deres smukke hjertelige Paatrængenhed, og den indtraadte Fastetid giver mig allerede Meget at bestille. Hvor jeg er glad, naar jeg kan finde nogle Øje= blikkes Hvile her ved min Pult. En lille halv Drejning med Hovedet, og jeg seer ud i min smukke Have, og igjennem Træerne skimter jeg tydelig min smukke Kirke, som den knejser paa Bakken med sit slanke blytækte Taarn. Lærkerne slaa saa højt over Vang og By, at jeg tydelig hører hver Trille herinde i mit stille Studerekammer. Jasminbusken, som nu og da sagte banker paa min Rude, har allerede nu tykke Knopper og synes at staa lige paa Udspring. Det er meget smukt og oplivende, dette Sidste; men jeg maa meget frygte for, at det er et skuffende Spil af den lunefulde Natur. Vel er jeg kommen en heel Grad sydligere ned; men først i Februar tør jeg dog umulig vente det Foraar, hvortil jeg saa inderlig glæder mig.

Tør jeg meget videre udføre dette lille Still=Lebens= stykke af vort tarvelige, men ikke desto mindre lykkelige huuslige Liv? – Vi ere kun to ene Mennesker og en smuk, trofast Hønsehund med halv Menneskeforstand. Døren staar aaben mellem mig og min Kone. Inde i Dagligstuen virker Foraarssolen med hele sin Magt; den ligger lige mod syd. Vinduerne ere tæt omkrandsede af Vinranker, nu dog tørre og indskrumpede. De vende ud til et lille fra den store Ladegaard adskilt planeret Gaardsrum i Ovalform, som ved et smukt

10 Stakit er adskilt fra den vel bevoxede Have. I Midten hæver sig en Solskive paa en høj, med Vedbende omsnoet Piedestal. Min Kone sidder ved Vinduet; Phylax strækker sig ved hendes Fødder. Udenfor tripper og spankulerer Duer og Høns, koketterende med deres blide Herskerinde med Hovedet skjælmsk paa Siden. De ere vantte til at faa deres Æde ud igjennem Vinduet. Den gode Hanne, en sand Juveel af en Pige, stikker Hovedet ind fra Kjøkkenet og melder: – Idag 4 Æg, Madam. Flere Varsler om Foraaret! Det lader virkelig til, at Naturaaret vil indrette sig efter Kirkeaaaret. Iaar have vi Paaske det tidligste, vi vel kunde have. Derfor sidder jeg allerede dybt i Fastebetragtningerne. Imorgen skal jeg for første Gang katechisere med den voxne Ungdom. Den er ikke vandt til Sligt; men jeg tænker vel, Man giver flittig Møde; jeg bad saa smukt derom sidste Søndag.

Naar jeg træder udaf min Have og følger en lille Sti, der slynger sig henover min Mark, i et Par Bøsseskuds Længde, saa staaer jeg ved min Kirke. Jeg anseer det for en stor Lykke, især for en Begynder, kun at have een Menighed. Til denne ene lille Kirke slutter sig alt, hvad jeg i Aanden oplever og virker. Før end jeg træder ind, kaster jeg gjerne et langt Blik ud over den vide Egn. Kirken ligger nemlig paa en Bakke, Egnens højeste Punkt, med brat Affald imod Øst til et Daldyb af mægtig Vidde. Hinsides Grams udstrakte Skove og Bakkerne henimod Haderslev. I en Fjerdingsvejs Afstand imod Nordvest ligger Pastoratets Største By. Den lille Højrup By, der saa smukt strækker sig nedad Kirkebakken, med Præstegaarden i Fronten, tæller kun syv Gaarde. I Sydvest udstrækker sig den store kongelige Linnet=Skov. Det er min kjære Hjemstavns, skildret i korte Træk.

Jeg er tilfreds med Alt, undtagen mig selv. Med mig selv er jeg kun lidet tilfreds, men dette skal ikke kue, kun anspore mig. Gud, hvem jeg daglig beder om at gjøre mig bedre i Væsen og Bedrift, bevare mig fra at være tilfreds med mig selv. Alt Andet er ret efter mit Hjerte. Det Eneste, der kunde være Omtale værdt som mindre behageligt ved min Stilling, er den Om-

stændighed, at mit Pastorat ligger deels under dansk, deels under slesvigsk Øvrighed; deraf fremgaaer ikke alene
 10 Dobbeltthed i Arbejde, men ogsaa een deel Forvirring. Enten skal man Man henvende sig til to Autoriteter eller ogsaa veed man ikke, hvilken af begge Man skal henvende sig til; og begge ville have det paa sin egen Maneer. Men med Øvelse lærer jeg nok at hitte
 15 Rede deri.

Der hører en betydelig Avling til Præstegaarden, og den voldte mig unægtelig en ikke ringe Bekymring, indtil jeg, som jeg troer, fik den heldig bortforpagtet. Jeg forstaaer mig slet ikke paa Landvæsenet,
 20 og har overhovedet ondt ved at dele mig, mest ondt naturligviis imellem aandige og materielle Interesser. Og der gives vistnok kun Faa, som tilgavns forstaa dette. Jeg for min Deel har klarligen følt, at mit Embede vilde give mig Nok at bestille, og
 25 maatte saa godt som under enhver Betingelse af med Avlingen. Og det kom jeg da, idet jeg fik betydelig mere derfor, end hele min Tiende indbringer, omtrent 140 Tdr. Byg.

Brødet har følgelig Gud skjænket os to Mennesker i Overflødighed. Maatte han blot give Helbred og Værdighed til at nyde det!

I Kjøbenhavn vilde Man maaskee kalde Højrup en Afkrog af Verden. I Virkeligheden hører jeg kun Lidt til hvad der foregaaer ude i Verden.
 35 Men jeg er lykkelig uden dette. Jeg har lært Nok af Verden at kjende; det er højt paatide, at jeg prøver det rigtig med Himlen. Dog Himlen var mig heller aldrig fjern dengang, da jeg færdedes ude i Verden. Jeg har desuden at Nok at tære paa her i mit smukke og hyggelige Afkrog, indsholdsrige og dyrebare Erindringer, som ikke lade sig ud=
 5 tømme, saalænge jeg lever. Blandt disse Erindringer regner jeg det fjernere og nærmere Forhold, hvori jeg nu lige siden min første Studentertid har staaet til Dem, min ærværdige, inderlig dyrebare Lærer og Ven. Jeg har Meget at takke Dem for, og finder min store Glæde i at være mig det
 10 bevidst. Mange, utallig mange have havt Andeel

i deres Godhed og Kjærlighed; jeg er ikke skinsyg der-
 over, men elsker Dem kun desto højere. De er af
 15 de faa Mennesker, som forstaa at dele sig uden
 selv at forsvinde. Gud velsigne Deres graanende
 Hoved, og gjøre Dem gladere ved Livet, hver Dag,
 De lever udover Grændsen af – Mskts sædvanlige
 Levealder! De er denne Tilgift værdig; thi De
 20 har vidst at paaskjønne Livet og benytte det
 til en evig Vinding. Naar De engang dør, dø=
 er De ikke; thi De har bragt Evigheden ind i
 Deres Jordelin og udjævnet Kløften mellem
 denne og hiin Tilværelse. Intet Brud, ingen
 25 Forvandling, – kun en blid Overgang til en
 bedre, men ikke forskjellig Tilværelse.

Mine Tanker skulle aldrig slippe Dem. Lev-
 vel, og kald Dem ret ofte i Minde, at De be-
 sidder en taknemlig og trofast Discipel i

30

Præsten i Højrup
 Valdemar Thisted

Venlige Hilsener til Deres Sønner!

Note til brev nr. 5:

Med underskriften »Præsten i Højrup« signalerer Th. en glæde og optimisme, der i et følgende kort brev til Sibbern af 1. september 1856 udtrykkes med underskriften »Med kjærlig Hilsen fra de unge Præstefolk i Højrup...«

Præstekald

Den optimistiske tone varede ikke ved. I 1859 udkom, som anført indledningsvis bogen »Præstekald«.

Værket kaldes breve, udgivne af Herodion. Disse breve var stilet til en ven og danner til sammen en slags roman, eller om man vil, en beskrivelse af, hvordan det var at være præst i et sønderjysk landsogn i midten af forrige århundrede. I bogen er sognet frit opfundet, det hedder »Hvilsted«, men det betyder ingenlunde, at præsten ligger på sofaen. Jævnfør Thisted i Brev 1: »Jeg veed ikke, om jeg skal komme til Hvile ...«.

I romanens ramme findes imidlertid betragtninger, der sprænger

rammen og kan bedømmes som kommentarer i den kirkelige debat.

Således skriver Valdemar Thisted bl.a.: »Har Kirken engang i Tiden forbrudt sig mod Verden og sig selv ved at ville opsluge Staten, saa har nu Staten tilfulde gjort Gjengæld. Nu kjende de hinandens Kræfter; hvorfor nu ikke gjensidig agte hinanden og indrømme hinanden en fri, uafhængig Tilværelse? Staten kan dog ikke bruge Kirken til Noget; thi, som Erfaringen godtgjør, den forsvinder stadigen under Hænderne paa den. Kirken duer ikke til Andet end til at samle Sjæle for Guds rige, og det kan den kun gjøre i fuld Nydelse af sin oprindelige Frihed«.

Stat og kirke

Dette spørgsmål, om forholdet mellem staten og kirken, vender Thisted tilbage til flere gange i sin bog. Han kredser om det og forbinder det med en almindelig beklagelse over tingenes tilstand. »Men der lyde Røster i vor Tid, kirkelige og folkelige, som vel fortjene at paaagtes. Men iblandt disse Røster udhæver sig een med skjærende Lyd, som raaber og sukker, at det ej staaer til i Christi Kirke, som det skulde, hverken hos Præsterne eller hos Menighederne«.

Disse ord er skrevet i de »gode gamle dage«, i det forrige århundrede, da den åndelige og folkelig vækkelse bredte sig som ringe i vandet. Og alligevel er det den rene elendighed! Og i den elendighed forlanges det nu, at kirken skal have en forfatning. Vi er ti år efter Grundloven af 1849. Og herom skriver Thisted: »Om det saa er en Klub eller et Læseselskab, saa faa de strax deres Forfatning: Statutter, Love, Bestyrelse; uden dette kunde de ikke bestaa. Alene Kirken trænger ikke til nogen Forfatning; den faaer Lov til, uden Hegn og Skranke, at flyde ud til alle sider. Jo mere formløs og flad, jo mere aaben og trivial, desto bedre. Alene dér gives der frit Kjørind og Kjørud fra alle Sider. Alene Kirken behøver ingen Begrænsning, ingen Love, ingen selvstændig Bestyrelse, ingen Organer, – ingen Bevidsthed!«

Efter således at have beskrevet tingenes tilstand fortsætter Thisted med at ironisere over kirkens styrelse:

En forfatning?

»Har Kirken ikke den bedste Forfatning – af Verden? Der kan Intet være bedre anlagt, udviklet og ordnet end netop det kirkelige Væsen. I Spidsen Hs. Majestæt Kongen og hans Kultusminister. Dernæst Biskopper, Provster, Præster, Kapellaner, Degne, Skolelærere, Substitutter, – Menighed. Man skue i Aanden denne skjønne, særdeles solide Pyramide paa dens brede, taalmodige Basis! Fraoven udgaar Livsstrømmen i en passende Mængde kongelige Forordninger gennem det

hele fast konstituerede Legeme; aarlig samles Landemoderne for at afgive deres Betænkninger over Eet og andet, som maatte blive dem forelagt. Kirkeforvaltningen gaar imidlertid sin rolige, regelmæssige Gang. Kongen beskikker Præster, under retfærdigt Hensyn til Examenskarakteer, Alder og øvrige Værdighed, Biskopperne iligemaade Degne og Skolelærere. Biskopper og Provster ordinere og indsætte, samt visiterer flittig i Kirke og Skole. Præsterne prædike paa de forordnede Dage, døbe, konfirmere, ægtevie, tage tilalters og stede til Graven, Alt efter Ritualet og Forordningerne. Degnene anføre Psalmesangen og sige andægtig Amen. Skolelærerne optugte de Smaa til gode Statsborgere og Medlemmer af den sejrige kirke. Kort at sige, ethvert lem paa det store Legeme har faaet sin bestemte Plads og Virksomhed anviist, og fra Øverst til Nederst griber det Ene paa den heldigste Maade ind i det andet. – Er det ikke en Forfatning, saa var det vel værdt at vide, hvad Forfatning er –«.

Han fortsætter med at sige: »Ja, en Forfatning har Kirken – under Staten, ligesom Rets- og Krigsvæsen, Finants- og Toldvæsen etc. Guds Rige paa Jorden er blevet et Departement under det kongelige Ministerium ...«.

Thisted sammenligner derefter den katolske og den protestantiske kirke og siger: »medens den katholske Kirke med værdig Langsomhed, under sin frugtesløse Stræben efter at optage Staten i sig, vedblev at opløses i sørgelige, dog skjønne Ruiner, ilede den frigjorte protestantiske Kirke... i Statens Favn«.

Frederik den Sjette – og Paven

Som et videre eksempel, erindrer Thisted, hvorledes den teologistuderende lærte alt dette i 1830'erne, og han bemærker, at mens man forargedes over pavens overherredømme faldt det dengang ingen ind at tvivle om Frederik Den Sjettes ret til at være kirkens overhoved herhjemme, og, fortsætter Thisted: »Kongen alene og det høje Cancelli vidste, hvad der var Guds Mening og Villie, og hvad der tjente til hans Kirkes Bedste. Kongen – som bekjendt, havde Frederik den Sjette kun militær Dannelse og militære Gaver og Tilbøjeligheder; Cancelliet – som bekjendt bestod det gamle Cancelli af lutter i Formen og Bogstaven mere eller mindre forstokkede Jurister«.

Menighedsråd?

Kirken i Danmark var således – trods Grundlovens ord – en statskirke, men der var allerede på dette tidspunkt blevet foreslået, at der skulle indføres menighedsråd, omend på frivillig basis. Om dette skriver Thi-

sted: »Der virkes nu for Indførelsen af Menighedsraad. Det er en sand og smuk Tanke. Men jeg frygter for, at den ej vil lade sig virkeliggøre. Menighederne ere komne for langt tilbage til at forstaa den og lade sig gennemtrænge deraf. Mange steder vil Man – flere Steder er det allerede skeet – mistroisk vise Institutionen tilbage, og endnu langt flere vil den komme til Verden som et dødfødt Foster.«

Det, Thisted mener, er at Menighedsrådene ikke er en rimelig frihedsgave fra staten til kirken, og han siger herom: »Men det er ikke vanskeligt at see, at det maatte gaa saaledes. Slaa først en mand halv ihjel; sæt saa Livsnæring for ham og siig: spiis og drik! – Manden vil enten skyde Maden fra sig eller slet ikke røre sig. Netop saaledes er det her gaaet Staten med Kirken. Iøvrigt var Tilbudet stort; men det var dog alligevel meget for ringe. Skal Kirken modtage nogen gave af Staten, maa det være den allerstørste og højeste. Jeg maa, saalænge jeg har Aande, gjentage, at Kirken af Staten alene kan modtage een eneste Gave, og det er en ubetinget Frihed«.

Frie menigheder

Thisted ønsker denne frihed, så kirken løses fra staten, fordi båndet mellem stat og kirke er strammende. Han siger herom: »I Kongeriget have nu alle Bekjendelser en fuldkommen Frihed, ikke alene til at tilbede, men ogsaa til at indrette sig, som de ville, alle undtagen den evangelisk-lutherske Kirke. Den alene har Man nægtet Friheden. Staten er endnu, som tidligere, dens Formynder. Forunderligt! Endog saadanne Sekter, som ere begrundede paa vitterlige Løgne, som forarge baade sund Følelse og sund Forstand, have aldeles frit Spillerum og nyde en fuldkommen Selvstændighed! Den evangeliske Kirke derimod, hvis uomtvistelige Sandhed er Guds eget Ord, som ikke alene anerkjendes, men ogsaa bekjendes af Folket i dets Heelhed, den er fremdeles umyndig og staaer under Værgemaal«.

Kierkegaard – igen

I romanen fortælles en langtrukken historie om præsten, der giver afkald på sin kæreste, fordi selvfornegetelse er det eneste, der giver ham fred i sindet – mener han. Præsten fortæller kæresten, at det ikke kan blive til noget mellem dem, fordi han vil sikre, at de får hinanden i evigheden. Inspirationen fra Søren Kierkegaard er nærliggende, men Thisted bemærker som nævnt andetsteds i værket, at han aldeles ikke forstod Kierkegaard. Carsten Petersen bemærker herom i sin omtale af »Præstekald« (i »Søren Kierkegaard og Nordslesvig«, Sønderjydske Aarbøger 3. række, 1933): »Dens Indhold og Mening er aabenbart et

Forsøg paa at lægge et Menneskeliv tilrette efter de Anvisninger, Forf. havde fundet hos S. K., hovedsageligen med Selvfornægtelsen som det store Afgørende. Forsagelsen drives efter det givne Mønser saa vidt, at den unge Mand i Fortællingen giver Afkald paa den Elskede. Men medens S. K. ikke fandt tilbage til Regine Olsen og holdt »Gentagelsen« i den Forstand for umulig, saa lader Herodion helt i slutningen af sin Bog forstaa, at nu har de to elskende Mennesker lært Selvfornægtelsen at kende til Bunds, og nu maa de til Belønning blive Mand og Hustru«.

Valdemar Thisted uddyber sine synspunkter i »Til Christi Menighed fra præsten i Hvilsted« ligeledes fra 1859 og i »Søgnedagsprædikener« fra 1860. I sidstnævnte afviser han (III hæfte s. 212) at være en »Efter-sludrer af Søren Kierkegaard«. Han gentager, at han ikke har forstået Kierkegaard.

Det er derimod langt mere sandsynligt, at Thisted har ladet sig indirekte inspirere af Kierkegaard, gennem vækkelsesprædikanten Mogens Abraham Sommer, der netop virkede på Haderslev-egnen i disse år. Carsten Petersen gør også (ovenf. anf. skr.) opmærksom på, at Thisted netop kom til Højrup under »Kierkegaard-røret« i Haderslev. Og hertil havde Thisted, som han selv skriver »kun 4½ Miil«. (Se Emil Larsen: »Urovækkeren Mogens Abraham Sommer...« Kbh. 1963 = Kirkehistoriske Studier 2. række XVII).

Idalerne blegner

En mere håndfast selvfornægtelse udtrykkes i de følgende breve til Sibbern:

Brev 6

Højrup Præstegaard
v. Ribe d 1ste August
[1859]

Højt ærede,
kjære Hr. Konferentsraad!

Baade jeg og min Kone føle Trang til,
herfra Hjemmet at sende Dem vor hjer-
5 telige taknemlige Hilsen. Vi maatte

forlade Kbhvn. uden at kunne sige Dem
 personlig Farvel, og takke Dem for den
 Venlighed, hvormed De modtog os. Jeg hav-
 10 de siddet tre Uger stille med en daarlig
 Fod, og min Kone som benyttede Lejligh-
 heden til at underkaste sig en lille Opera-
 tion, gik næsten ligesaa længe inde med et
 slemt inflammierende Saar i Tindingen.

Det var vor Kjøbenhavnsrejse. Som nogle
 15 Stakler, næppe halv helbredte, kom vi her-
 hjem, men vare glade ved at kunne kom-
 me hjem under saadanne Omstændigheder.

Vi fik saaledes hverken Lejlighed til at
 benytte Deres venlige Indbydelse til om Tors-
 20 dagen eller til at sige Dem Farvel, som
 vi ønskede. Det faldt os saa meget tunge-
 re, som vor eneste ublandede Glæde i Kbhvn.
 var den, at have seet den kjære gamle
 Fader Sibbern.

25 Nu ere vi raske, og allerede igjen dybt
 inde i vort gamle, daglige Levnet. Høsten
 er kommen bag paa os, vi have begge
 Hoved og Hænder fulde, min Kone inde
 og jeg ude. Sjælden er jeg at finde i
 30 Studerekameret, og kun der føler jeg
 mig dog ret hjemme. De maa tro
 mig, det falder mig ofte meget svært
 at passe de modstridende Interesser, min
 Stilling gjøre mig til Pligt, at faa det
 5 Ene gjort uden at forsømme det Andet.
 I Begyndelsen vilde det sletikke gaa
 for mig, samtidig at tjene Gud og gjøre
 Verden min Opvartning. Men Nødven-
 dighed og Øvelse var store Læremestere.

10 Vi sende Dem disse Linier alene
 for at vise, at vi have bevaret Dem
 i kjær Erindring, og for at bede Dem
 bevare os i Deres. Jeg kan aldrig glem-
 me al den Godhed, De har ydet
 15 mig, og min lille Kone erindrer med
 en levende Følelse Alt, hvad jeg ikke

kan glemme. Give Gud, at De endnu
maa leve længe, karsk, rent, lykkelig
og vedblive, liig Johannes, at udbrede

20 Velsignelser trindt omkring Dem!

Det var blot dette, vi havde paa
Hjertet.

Hjertelige Hilsener til Deres kjære
Familie, ogsaa til Deres useete, men
25 ikke ukjendte ædle Hustru, – fra mig
in Specie til Deres Søn Gabriel!

Deres ærbødig hengivne

Valdemar Thisted

Højvelbaarne

30 Hr Konferentsraad Sibbern.

Brev 7

Højrup Præstegaard
v. Ribe
d: 30te Januar 1861

Kjære Hr Konferentsraad!

Guds Velsignelse i det nye Aar! Det
ønsker jeg Dem af Hjertet, idet jeg kom-
mer al den Kjærlighed ihu, som De, der
5 elsker saa mange og saa varmt, har faaet
tilovers for mig, engang den stakkels Lite-
rat paa Kjøbenhavns Gader, nu den fattige
Præst paa Slesvigs Hede. Den kjære Gud,
som selv er Kjærlighed, skænke Dem nu
10 tilsidst, hvad De ønsker inderligst, til
et Tegn paa, at ogsaa De er Ham kjær
og skal blive det i al Evighed.

Det faldt mig idag ind, om De ikke,

15 hvis De fik Etatsraad C. Weiß at see, at
 sige, i Bureau'et, kunde bede ham om at
 faa den Ansøgning at see, som jeg har
 indgivet om Sorø Kald. Jeg beder Dem
 ikke om at anbefale mig til ham. Men
 20 jeg veed, at de Paategninger, min An-
 søgning har fra Biskop og Provst, navn-
 lig den sidste, som staaer mig nærmere og
 kjender mig bedst, baade i mit indre og
 ydre Liv, ere saa varme og indtrængende,
 25 som vel muligt, og det kunde vistnok
 gavne mig, hvis Etatsraaden under en
 Samtale med Dem, hvem han agter saa
 saa¹ højt, fik anledning til at tage
 dem nærmere i Betragtning og lægge
 dem sig paa Hjerte.

Jeg trænger virkelig meget til
 5 Befordring, uagtet jeg ingen Klage fører,
 og haaber ogsaa, jeg maa befindes værdig
 dertil. Paa enhver Plads, Gud sætter mig,
 skal jeg gjøre mit yderste. Men her,
 under Trykket af en stor Landhuusholdning,
 10 som er min Ruin, og med en Hustru,
 hvis skrøbelige Helbred ligesaa lidt egner
 sig for det barske Vestkystklima, som for
 det med et saadant Landliv forbundne
 Slid, – her er ikke det rette Sted for
 15 Udviklingen af de Gaver, hvoraf jeg
 er i Besiddelse. Og jeg lever her
 ligesom udenfor Verden, saa godt som
 uden Samkvem med lige dannede og
 lige stemte Mennesker. Gud bevare
 20 mig fra at blive sær! Forknyt og
 sløv kan jeg ikke Andet end ofte at
 føle mig.

Det var dette, jeg havde paa
 Hjertet, og jeg er kommen frem dær-
 25 med fuld af den Tillid, der fra gam-
 mel Tid er grundfæstet i mig.

Jeg beder Dem accentuere hine
 mine Ord: – *Hvis* De taler med Etats-

140

raad Weiß – og ikke tro, at jeg *for-*
30 *drer* Andet af Dem, end at maatte
forblive i Deres kjærlige Erindring

som Deres

ærbødig hengivne

V. Thisted

35 P Sc:
Sorø Kald bliver givet
bort i Ugerne efter
d 8de Febr. da Terminen for
Ansøgningernes Indlevering
40 er udløben.

Note til brev nr. 7:

1. Der er tale om en dittografi.

Brev 8

H. d. 4de Decemb: 1861.

Kjære Hr Konferentsraad.

Min Forlægger har udentvivil
allerede sendt Dem min lille Digt-
samling. I disse Linier beder jeg
5 Dem modtage den som et ringe Tegn
paa den Højagtelse og Kjærlighed, hvor-
med De ihukømmes i Højrup Præ-
stegaard. Een Ting, troer jeg, vil
sikkert interessere Dem ved den-
10 ne lille Bog, Sammenligningen mel-
lem Begyndelse og Ende. De ere
vidt, vidt fjernede fra hinanden,
som da intet Under er, eftersom
der ligger 19 Aar og hele Verden

- 15 imellem. Den gode Digter er vel
 begyndt saa vidt fra Gud, som
 han kunde; men med Gud har
 han dog maattet ende. Det er
 forekommet mig selv, som om
 20 denne Digtsamling i sin Heelhed
 afgav et Slags Kommentar over
 hine rørende Ord: Jeg vil vende
 tilbage til min Fader!
- Saa beder jeg Dem da modta-
 25 ge denne lille Bog, som De altid
 har modtaget mig, med Kjærlighed
 og Overbærelse.
- Jeg har det, realiter, slet ikke
 godt. Navnlig ængster min dyrebare
 5 Hustru mig, som nu i tiltagende
 Grad har været syg paa fjerde
 Maaned. Hun kan ikke udholde
 dette Liv og dette Klima.
- Hun sender med mig kjærlige
 10 Julehilsener, og jeg siger af Hjer-
 tet Amen!

Deres ærbødig hengivne

V. Thisted

Den fortsatte vandring

Om Thistedes fortsatte virke skal der kort berettes: I 1862 udsender han den digtsamling, »Digte«, der nævnes i julebrevet til Sibbern og samme år lykkes det ham at få videre befordring. Han bliver sognepræst på Sjælland, ikke i en købstad, men i Tømmerup, hvor han fungerer, indtil han i 1870 må gå af på grund af svagelighed, kun 55 år gammel.

I Tømmerup-tiden vækker han opsigt med bogen »Breve fra Helvede«, der er et ganske interessant forlæg for senere tiders Helvedeslitteratur. Den oversættes til bl.a. tysk, hvor den udkommer i flere oplag, til trods for, eller måske netop fordi Thisted havde anbragt særdeles mange tyskere (og anmeldere) i Helvede. I brevformen fortælles om det daglige liv i en verden, hvor de jordiske laster gentages

pr. automatik, men hvor hovedpersonen, en libertiner, dog længes efter lyset fra den anden side. Og længtes, det gjorde Thisted fortsat; han fandt, at han ville endnu tættere på København, også fordi Elisass og hans eget helbred blev dårligere. Dertil kommer, at han blev ubehageligt berørt af den megen omtale helvedes-brevene fik.

Et eksempel herpå finder vi i et brev fra Johanne Luise Heiberg fra juni 1869 til politikeren A. F. Krieger. (J. L. Heiberg og A. F. Krieger, en samling breve 1860-1889, II bind s. 95 f.) Her hedder det: »En Anden, hvis Dage heller ikke er blide [den første var Carl Ploug – min bemærkning], er den stakkels Forfatter til »Breve fra Helvede«. Martensen har været hos ham paa hans sidste Bispevisitats og skildrer hans Tilstand som høist bedrøvelig. Thisted er meget sygelig og maa slæbe sig frem paa Krykker; ogsaa hans Kone er meget lidende. Men de legemlige Tryk ere dog ikke hans værste Plage. Han lider af Samvittighedsnag over sin berømte Bog. Bebrejder sig at have dømt Alle haardt og strængt og frygter for at have foruroliget Sjælene herved«.

Det må være tilladt at bemærke biskoppens indiskrete optræden. Erfaringer fra visitatsen vedkom næppe den tidligere skuespillerinde.

Valdemar Thisted døde den 14. oktober 1887, 72 år gammel. Om begravelsen skriver fætter Alfr. Elmquist (Tilbageblik s. 48) »Ved Vald. Thistedes Begravelse talte i Frederiksberg Kirke Pastor Evaldsen og Thistedes Eftermand i Tømmerup, der bragte et smukt farvel fra sin Menighed; jeg talte ved Graven paa Fasankirkegården og forrettede Jordpaakastelsen«.

Kronologisk brevfortegnelse

1834:

12.12. Til Sibbern. KB Add 1040, °

1835:

August/september til Constantin Hansen. Brevet omtalt i brev fra CH til VT af 2.-19.2. 1836 »Dit brev fik jeg i München« HP Rohde s. 49 ff.

1837:

Til Constantin Hansen. Brevet omtalt i brev fra CH til søsteren Ida af 2.12. »Ligeledes brev fra Thisted.« HP Rohde s. 83.

1843:

12.11. til Jonas Collin, KB NDB 2. rk.

12.11. til Adler, RA Adlers arkiv

- 1844:
22.1. til Adler RA Adlers arkiv
- 1846:
10.2. til P. L. Møller KB Abr. 7
27.7. til Abrahams KB Abr. 7
- 1847:
4.10. fra H. C. Ørsted. KB Ørst. 1-22, 2°, udgivet i »Breve til og fra H. C. Ørsted«.
- 1848:
27.1. til boghandler Langhoff, KB Palsbos Saml. Aa.
27.2. til Jonas Collin, KB Collinske Brevsaml.
9.3. til Edvard Collin, KB Collinske Brevsaml. (anført som brev til Jonas Collin!)
9.3. til Ole Winge, KB Ny kgl. Saml. 4° 3036 III
17.11. til Jonas Collin, KB Collinske Brevsaml.
18.11. til Goldschmidt, KB Ny kgl. Saml., 4552, 4°
18.11. til H. C. Ørsted KB Ørst. 1-2, 2°, udgivet i »Breve til og fra H. C. Ørsted«
18.11. til Madvig RA Madvigs Arkiv
- 1849:
26.1. fra H. C. Ørsted KB Ørst. 1-2, 2°, udgivet i »Breve til og fra H. C. Ørsted«
14.3. til Jonas Collin KB, Coll. Brevsaml.
14.3. til Oehlschläger KB Ny kgl. Saml. Fol. 1674, 3
1.8. til H. C. Ørsted KB Ny kgl. Saml. 3756 4°
Udat. til Madvig RA Madvigs arkiv (fra Firenze)
- 1850:
25.11. til Leo Leipzig KB NBD 2. rk.
- 1851:
16.5. til Sibbern KB Add 1040, 4°
27.6. til Sibbern KB Add 1040, 4°
24.11. til Sibbern KB Add 1040, 4°
- 1852:
14.1. til Sibbern KB Add 1040, 4°
14.2. til Sibbern KB Add 1040, 4°
1.3. til Sibbern KB Add 1040, 4°
31.3. til G. F. A. Graae KB Ny kgl. Saml. 4° 2928
6.9. til Sibbern KB Add 1040, 4°
30.9. til Regensburg RA Regenburgs Arkiv, Delvis udgivet i Sønderjysk Månedsskrift 1954

7.10.	til Sibbern	KB Ny kgl. Samling 1040, 4°
De- cemb.	til Sibbern	KB Ny kgl. Samling 1040, 4°
De- cemb. <i>1853</i>	til Flyvepostens Red.	KB Ny kgl. Saml. 4° 3525 III
10.3.	til Sibbern	KB Add 1040, 4°
22.4.	til Sibbern	KB Add 1040, 4°
3.9.	til J. L. Heiberg	RA Heibergs Arkiv
15.11.	til Carl Ploug	KB Ny kgl. Saml. 4° 2632
15.11.	til J. L. Heiberg	RA Heibergs Arkiv
15.12.	til H. C. Andersen	KB Den Collinske Brevsaml. XII
<i>1854:</i>		
Udat.	til H. C. Andersen	KB Den Collinske Brevsaml. XII
16.9.	til Reitzel	KB Ny kgl. Saml. 4° 2937
16.9.	til Sibbern	KB Add 1040, 4°
<i>1855:</i>		
18.1.	til Sibbern	KB Add 1040, 4°
29.3.	til Sibbern	KB ADD 1040, 4°
2.4.	til Sibbern	KB Add 1040, 4°
14.5.	til Sibbern	KB Add 1040, 4°
15.6.	til Sibbern	KB Add 1040, 4°
30.6.	til Madvig	RA Madvigs arkiv
15.7.	til Sibbern	KB Add 1040, 4°
28.8.	til Sibbern	KB Add 1040, 4°
30.8.	til Sibbern	KB Add 1040, 4°
27.9.	til Madvig	RA Madvigs Arkiv
9.10.	til Sibbern	KB Add 1040, 4°
23.10.	til Sibbern	KB Add 1040, 4°
26.10.	til Sibbern	KB Add 1040, 4°
<i>1856:</i>		
6.2.	til Sibbern	KB Add 1040, 4°
10.3.	til Søren Langhoff	KB Ny kgl. Saml. 4704, 4°
1.9.	til Sibbern	KB Add 1040, 4°
<i>1859:</i>		
2.6.	til Sibbern	KB Add 1040, 4°
1.8.	til Sibbern	KB Add 1040, 4°
15.12.	til Alfr. Elmquist	RA Elmquists Arkiv
<i>1860:</i>		
19.1.	til biskop Daugaard	KB Troensgaards autografsaml. I
10.12.	til Sibbern	KB Add 1040, 4°

16.12. <i>1861:</i>	til J. P. Trap	KB Ny kgl. Saml. 4° 3525 I
14.1.	til J. P. Trap	KB Ny kgl. Saml. 4° 3525 I
30.1.	til Sibbern	KB Add 1040, 4°
25.3.	til J. P. Trap	KB Ny kgl. Saml. 4° 3525 I
18.10.	til J. P. Trap	KB Ny kgl. Saml. 4° 3525 I
4.12. <i>1863:</i>	til Sibbern	KB Add 1040, 4°
1.11. <i>1864:</i>	til Sibbern	KB Add 1040, 4°
28.10. <i>1865:</i>	til Sibbern	KB Add 1040, 4°
13.11.	til H. C. Andersen	KB Den Collinske Brevsaml. XII
16.11.	til H. C. Andersen	KB Den Collinske Brevsaml. XII
23.11. <i>1868:</i>	til H. C. Andersen	KB Den Collinske Brevsaml. XII
17.4.	til Sibbern	KB Add 1040, 4°
6.5.	til Sibbern	KB Add 1040, 4°
8.10. <i>1869:</i>	til P. C. Kierkegaard	KB Ny kgl. Saml. 4° 3174
26.3.	til Mathilde Ørsted	RA
8.7. <i>1870:</i>	til Alfr. Elmquist	RA Elmquists Arkiv
12.9. <i>1874:</i>	til lensgreve Lerche	RA Lerches Arkiv
15.5.	til Fr. Wøldike	KB Troensgaards Autografsaml. I
Uda- teret:	til Vilh. Topsøe	KB Ny kgl. Saml. 4446, 4°
Ulæse- lig dato:	til Fr. Thaarup	KB Troensgaard Autografsaml. I

Ved renskriften af brevene er der ydet hjælp af pastor Henrik Kabel, Tandslet.

Summary

In the years from 1850 to 1870, the theologian Valdemar Thisted was widely read by virtue of his fictional output – *Breve fra Helvede* (1866) as well as a number of novels. This article discusses the novel *Præstekald* from 1859, written when the author was vicar of Højrup in North

Slesvig. Here, fiction is mixed with theological reflections, mainly of the pastoral kind, showing the difficulty of being a country priest un-conversant with agricultural matters.

A prominent feature of the book is to be found in a series of letters in which the vicar describes his problems to a friend. As a matter of fact, Thisted in real life wrote letters corresponding to those in the novel. They were directed to Sibbern, a well-known Copenhagen philosopher, whom Thisted had come to know while studying in Copenhagen in the years 1833-40. As it has been pointed out elsewhere, Sibbern was like a father to the students of theology, showing them the warm personal interest that they lacked in their own professors.

During his time of study, Thisted also became acquainted with Søren Kierkegaard, a fellow-student. In *Præstekald*, he tells us that he never understood much of Kierkegaard's writing, but the novel nevertheless testifies to an inspiration from Kierkegaard, mainly in the critical thoughts about the Church. These reflections seem to have been caused by the Kierkegaard-uproar in North Slesvig in the fifties, shortly before Thisted arrived at Højrup. *Præstekald* is to be read on this background, but it can also be viewed as a note in the debate about Church-State relations in Denmark, a debate which began in Thisted's time and which, incidentally, has been renewed in the nineteen-nineties.

Kirkeforfatningsspørgsmålet 1848-1901

Af Steen Skovgaard Andersen

Den væsentligste debat om forholdet mellem stat og kirke foregik i årene fra 1848 til 1864, hvor de fleste gejstlige også ønskede en vis forfatningsmæssig selvstændighed for kirken. Men gejstlighedens uenighed om udformningen af en kirkeforfatning samt den ustabile politiske situation med hyppige regeringsskift, uroen i hertugdømmerne og bondevennernes antikirkelige holdning forhalede gennemførelsen af en forfatning og førte i stedet til, at de nationalliberale regeringer begyndte at løse påtrængende kirkelige problemer ved legislative og administrative foranstaltninger.

Efter krigsnederlaget i 1864 ændredes den indenrigspolitiske situation, og i perioden fra 1875 til 1901 regerede godsejerne. Venstres kamp for parlamentarismen hindrede alle kirkelige lovgivningsinitiativer, hvorfor regeringen i 1883 nedsatte det kirkelige råd, som frem til systemskiftet uden større resultater drøftede forskellige kirkelige problemer. Efterhånden mindskedes også gejstlighedens interesse for forfatningsspørgsmålet, og da der ikke i rigsdagen var flertal for at bryde forbindelsen mellem stat og kirke, strandede alle forsøg på at tilvejebringe en kirkeforfatning.

D. G. Monrad og kirkeforfatningsspørgsmålet

Med udnævnelsen den 22. marts 1848 af et nyt ministerium sammensat af repræsentanter for både det gamle styre og mænd fra den nationalliberale bevægelse ophørte det enevældige styre. Ministeriets vigtigste opgave blev at bekæmpe oprøret i hertugdømmerne og forberede valget til den grundlovgivende forsamling.

Blandt ministeriets markante personligheder var teologen D. G. Monrad, der som kultusminister fik ansvaret for kirke- og undervisningsvæsenet. I begyndelsen af 1840'erne havde Monrad som udgiver af skrifterne *Politiske Flyveblade* og medredaktør af *Fædrelandet* ivrigt deltaget i den kirkelige debat. Han havde således i flere artikler understreget nødvendigheden af, at man foretog en omorganisation af den kirkelige styrelse, og »hans højeste Ønske var en kirkelig Forfatning for den danske Kirke«. ¹

Monrads iver for at virkeliggøre sit ønske om en kirkeforfatning viste sig hurtigt. Allerede på statsrådsmødet den 7. april 1848 meddelte Monrad, at han ville foretage en betydelig ændring af ministeriets myndighedsområder, »idet han navnlig vilde give Kirken en Synodal-

Forfatning«. ² Og kun en måned senere udsendte Monrad et cirkulære til biskopperne, hvori det understregedes, at de politiske reformer også ville få »gennemgribende Indflydelse paa den danske Folke-Kirke«, og at det derfor måtte blive regeringens opgave at gennemføre de samme grundsætninger i kirken som i staten. Men en endelig ordning af kirkens forhold skulle først gennemføres, når den havde haft mulighed for at udtale sig, hvilket kunne ske på en synode bestående af såvel gejstlige som verdslige medlemmer. Synoden skulle drøfte kirkens fremtidige forhold til staten samt en nyordning af dens forfatning og organisation, men skulle kun være rådgivende. ³

Cirkulæret blev ivrigt diskuteret på de gejstlige konventer, hvor især spørgsmålet om tidspunktet for synodens afholdelse kom i fokus. Usikkerheden om dette spørgsmål var også baggrunden for en henvendelse til kultusministeriet fra Københavns præstekonvent, der i et andragende anmodede om, at synoden sammenkaldtes før rigsforsamlingen. Konventet havde nemlig ikke tillid til, at rigsforsamlingen kunne afgøre det indviklede spørgsmål om forholdet mellem stat og kirke, og mente derfor synoden navnlig skulle behandle dette spørgsmål, eftersom den hidtidige forbindelse mellem kirke og stat ikke kunne bestå uforandret. ⁴

I et fortroligt svar til Sjællands biskop J. P. Mynster og professor i teologi H. N. Clausen fastslog Monrad, at spørgsmålet om synodens afholdelse først skulle forelægges rigsforsamlingen, da kongen ikke ensidigt kunne tage beslutning herom. Desuden kunne Monrad heller ikke andrage om statsrådsbehandling, så længe gejstlighedens erklæringer om cirkulæret endnu ikke var indløbet. Synodens indkaldelse måtte derfor udsættes, hvorfor han opfordrede gejstligheden til på konventerne og i pressen at skabe forståelse for og tilslutning til en kirkeforfatning. ⁵

Med dette svar var Monrad på tilbagetog i spørgsmålet om tidspunktet for synodens afholdelse, som han ellers havde ønsket indkaldt før rigsforsamlingen, »i hvert Fald inden Grundloven vedtoges«. Nu skulle synodens afholdelse imidlertid udskydes indtil rigsforsamlingens forhandlinger var afsluttet, og dermed ville synodens opgave blive indskrænket til kun at afgive en betænkning om kirkens forfatning på grundlag af de bestemmelser, grundloven måtte komme til at indeholde om forholdet mellem stat og kirke. Baggrunden for Monrads ændrede holdning var, at hans forslag om en kirkeforfatning og synode var stødt på modstand i statsrådet og blandt flere nationalliberale politikere, der mente at kirkens organisationsforhold udelukkende skulle ordnes af rigsdagen. En af modstanderne var krigsminister Tscherning,

som både i statsrådet og senere i rigsforsamlingen ihærdigt modarbejdede, at en synode fik konstitutionel betydning, fordi det ville begrænse rigsdagens lovgivende myndighed. Men politiske modsætninger mellem Monrad og flere konservative ministre, som ikke kunne støtte hans krav om almindelig valgret, havde også svækket hans position i regeringen og hindrede ham dermed i at gennemføre sine kirkepolitiske ideer.

Medvirkende til Monrads holdningsskift var desuden, at kultusministeriet kun havde modtaget få reaktioner på cirkulæret af 9. maj. Men efterhånden indløb svarene, der viste stor tilslutning til at kirkens selvstændighed burde sikres ved en repræsentativ forfatning. En næsten enig gejstlighed støttede også Monrads forslag om afholdelse af en synode, som de ønskede indkaldt hurtigst muligt. Et flertal mente endvidere, at synoden skulle behandle kirkens forhold til staten, men dog under forudsætning af at forbindelsen blev opretholdt.⁶

Monrad arbejdede videre med kirkeforfatningsspørgsmålet, og den 7. oktober udsendte han et nyt cirkulære til biskopperne og det teologiske fakultet. Heri fremførte han sine synspunkter om kirkens repræsentation og udbad sig deres erklæring herom. Monrad foreslog, at der hvert femte år skulle holdes en rådgivende synode, som skulle afgive betænkning om regeringsforslag og have ret til at fremsætte forslag om kirkelige forhold. De enkelte stifter skulle repræsenteres ved de årlige landemoder, som foruden de sædvanlige medlemmer kunne forøges med nogle verdslige medlemmer. Landemoderne skulle behandle de samme sager som hidtil, men også have en vis kontrol med gejstligheden og desuden vælge provsterne. Der skulle endvidere forordnes provstikonventer, hvis karakter af frivillige sammenkomster helst skulle bevares. Endelig fandt Monrad det ønskeligt, om der i hver menighed kunne vælges medhjælpere eller menighedsældste.⁷

I fuld overensstemmelse med Monrads tidligere udtalelser indeholdt cirkulæret forslag om en synodalforfatning, hvor den kirkelige repræsentation skulle organiseres fra oven og nedefter. Udover at gennemføre tidens forfatningsmæssige ideer, der skulle virkeliggøres gennem allerede eksisterende institutioner som landemoderne, blev også gamle kirkeretlige bestemmelser om konventer, provstvalg og menighedsældste genoplivet. Men der var ikke tale om en fuldstændig synodalforfatning, idet synoden kun skulle være rådgivende. For Monrad vidste, at regeringen hverken ville acceptere, at synoden fik lovgivende magt eller forslag, som gav kirken politisk indflydelse.

Kultusministeriet havde kun modtaget få svar på cirkulæret, da Monrad den 15. november 1848 trådte ud af regeringen på grund af uenighed om Slesvigpolitikken. Hans efterfølger J. N. Madvig ønskede også

en afklaring af de kirkelige forhold, og derfor fortsatte ministeriets embedsmænd arbejdet med kirkeforfatningssagen. Selvom Madvig støttede Monrads forslag om en synode, ville han dog først sammenkalde denne, når rigsdagen havde været samlet. Regeringens optagethed af problemerne i Slesvig fik imidlertid Madvig til at udsætte indkaldelsen af en synode. Denne udsættelse betød, at det tidspunkt – hvor store dele af gejstligheden ikke alene var stærkt optaget af kirkeforfatningsspørgsmålet, men også var positivt stemt for sammenkaldelsen af en kirkeforsamling – blev forpasset.⁸

Debatten om kirkeforfatningsspørgsmålet

Blandt gejstligheden var der stærkt delte meninger om de forslag, som cirkulæret af 7. oktober indeholdt. Både det teologiske fakultet og et flertal af provsterne støttede forslaget om en synode, hvorimod biskopperne fra Ålborg, Århus og Als-Ærø stifter var imod. En af modstanderne, biskop Brammer i Århus, mente, hverken gejstligheden eller folket var beredte til en sådan synode. Desuden var det heller ikke nogen selvfølge, at det danske folk fik en konstitutionel kirkeforfatning, fordi det havde fået en konstitutionel statsforfatning. Der var også stor forskel på svarene vedrørende synodens sammensætning og valgene til den, idet provsterne og det teologiske fakultet var betydelig mere demokratisk indstillede end biskopperne, som var imod at synoden skulle bestå af lige mange gejstlige og verdslige medlemmer. Med hensyn til synodens myndighed, tilsluttede flertallet af biskopperne og halvdelen af provsterne sig Monrads forslag om rådgivende myndighed, mens resten af provsterne og det teologiske fakultet ønskede, at synoden skulle have lovgivende myndighed i rent kirkelige sager.

Med få undtagelser støttede både biskopperne og provsterne forslaget om, at de enkelte stifter skulle repræsenteres ved årlige landemoder. Dog havde provsterne igen en mere demokratisk holdning i spørgsmålet om landemodernes sammensætning end biskopperne. Derimod afviste både biskopperne og provsterne, at landemodet skulle have kontrol med præsterne og deres embedsførelse. Forslaget om forordning af konventer fik ligeledes en blandet modtagelse, idet der blandt biskopperne og provsterne var næsten lige mange for forordning og for frivillighed, mens det teologiske fakultet mente, konventer ikke kunne indordnes som et led i den kirkelige forvaltning. Monrads forslag om at indføre medhjælpere eller menighedsældste fik støtte fra både biskopper og provster, hvorimod det teologiske fakultet i stedet foreslog oprettelse af et kirke- eller menighedsråd i hvert pastorat, som skulle udgøre det væsentligste led i kirkens organisation.⁹

Denne uenighed om kirkeforfatningsspørgsmålet havde også kendetegnet den debat, som var begyndt allerede inden Monrad udsendte sit første cirkulære. Næsten udelukkende gejstlige deltog i debatten, mens den menige befolkning og pressen kun sjældent kommenterede kirkens forhold eller selve kirkeforfatningsspørgsmålet. Gejstligheden fremførte deres synspunkter i pjecer samt i kirkelige og teologiske tidsskrifter, og indlæggene indeholdt meget afvigende opfattelser og ønsker. Der var således gejstlige, som ønskede en fuldstændig adskillelse mellem stat og kirke, og derfor forlangte de, at kirken fik sin helt egen bestyrelse og repræsentation, egne finanser og domstole. Kirkesamfundet skulle efter deres opfattelse repræsenteres af tre led: hvert pastorat af et menighedsråd, hvert stift af et landemøde bestående af alle stiftets provster, og hele kongeriget af en kirkeforsamling, der skulle bestå af lige mange gejstlige og verdslige medlemmer. De betonedes ligesom præsten Jens Paludan Müller også stærkt, at det var »Folkeviljen, der maa have det afgørende Ord ved Bestemmelsen af Forholdet mellem Kirke og Stat«. ¹⁰

Blandt gejstligheden var der også en del, der ønskede statskirken bevaret, og som advarede imod at ændre de bestående kirkeforhold. Men blandt dem, som gik ind for bevarelsen af den statskirkelige basis, mente flere dog, at båndet mellem stat og kirke burde løsnes ganske betydeligt, blandt andet ved en klar adskillelse mellem den kirkelige og borgerlige magt. ¹¹ Selvom der var stor uenighed om kirkeforfatningsspørgsmålet, ønskede et flertal alligevel en vis forfatningsmæssig selvstændighed for »den hidtidige evangelisk-lutherske Kirke, ... hvad enten man vilde betegne den som Statskirke eller Folkekirke«. ¹²

Efter grundlovsudkastets offentliggørelse kom kirkeforfatningsdebatten hurtig til at dreje sig om udkastets paragraffer vedrørende kirke og religion. Grundlovsudkastet blev også indgående drøftet på de møder, som Københavns præstekonvent holdt i efteråret 1848, og hvor de præster – der var rigsdagsmænd – deltog. Allerede på det indledende møde fastslog Sjællands stiftsprovst E. Tryde, at det endelige mål måtte være en fuldstændig adskillelse mellem stat og kirke, mens H. N. Clausen nok ønskede en kirkeforfatning, men ligesom teologiprofessor H. L. Martensen holdt på, at »man ikke paa bar Bund skulde danne en Kirke; man skulde arbejde paa det bestaaende«. Tryde forlangte også en klarere bestemmelse af begrebet »folkekirke«, for »uden dette gives Kirken lovligen aldeles i Kultusministerens Vold«. ¹³

Residerende kapellan ved Vor Frue kirke P. C. Rothe foreslog en tilføjelse til udkastet om, at »Kirkens Forfatning ordnes ved en særskilt

Lov efter Betænkning af en den lutherske Kirke repræsenterende Synode«. Forslaget fik støtte fra Tryde og Martensen, mens professor i kirkehistorie C. T. Engelstoft ønskede en synodalforfatning grundlovsfæstet. Da der imidlertid var modstand mod, at kirken fik en forfatning som staten, vedtog konventet at folkekirkens forfatning skulle ordnes ved lov efter forslag fra en synode.¹⁴

Udkastets uklare bestemmelser om forholdet mellem stat og kirke blev ivrigt debatteret, da adskillige mente, der var skabt usikkerhed om kirkens ejendomsret. Alligevel vedtog konventet ikke at kræve en paragraf om dette punkt optaget i grundloven, fordi professor Kolderup-Rosenvinge i et responsum konkluderede, at hvis grundloven bestemte, »at den evangeliske-lutherske Kirke »som Folkekirke« understøttes eller »opretholdes«, da involverer dette Udtryk alt den fornødne og for Tiden ene ønskelige Garanti.«¹⁵

Konventet godkendte på sit sidste møde et forslag om at samle alle de kirkelige paragraffer i et særligt afsnit, der samtidig skulle indeholde konventets forslag til nye bestemmelser. C. T. Engelstoft udarbejdede herefter et andragende til rigsforsamlingen, som i en vis grad også tog hensyn til konventets ønsker.¹⁶

Den grundlovgivende rigsforsamling og kirkeparagrafferne

Det grundlovsudkast, som den grundlovgivende rigsforsamling fik forelagt den 24. oktober 1848, indeholdt på det kirkelige område 5 paragraffer:

- § 2. Den evangelisk-lutherske kirke er, som den, hvori den overvejende del af befolkningen befinder sig, at anse som den danske folkekirke og nyder, som sådan, understøttelse af staten.
- § 6. Kongen skal høre til den evangelisk-lutherske kirke.
- § 64. Ingen kan på grund af sin trosbekendelse berøves den fulde adgang til borgerlige og politiske rettigheder.
- § 65. Borgerne have ret til at forene sig i samfund for at dyrke Gud på den måde, dem tykkes, dog at intet foretages, som strider mod sædeligheden eller den offentlige orden.
- § 66. Ingen er pligtig at yde personlige bidrag til nogen anden Gudsdyrkelse end den, som er hans egen. Den, som ikke vil svare den til den lutherske kirke lovbefalde afgift enten til denne eller til et andet anerkendt kirkeligt samfund i landet, betaler samme til skolevæsenet.

Efter en foreløbig diskussion videregav rigsforsamlingen grundlovsud-

kastet til en komite, som den 3. januar 1849 nåede til behandlingen af kirkeparagrafferne.¹⁷ Komiteens forhandlinger blev langvarige, fordi den ikke alene foretog en række sproglige og redaktionelle ændringer i udkastet, men også drøftede flere indkomne forslag. Enkelte af disse forslag blev sammen med komiteens egne tilføjelser indarbejdet i grundlovsudkastet, der efterhånden indeholdt flere nye paragraffer. Blandt andet imødekom komiteen ønsket fra Københavns præstekonvent om, at kirkens fremtidige forfatning skulle ordnes ved lov, efter at betænkning var afgivet af et af kongen anordnet kirkemøde. Komiteens eget forslag om en dissenterlov og en bestemmelse om, at de til kirkevæsenet henlagte eller skænkede ejendomme og midler ikke kunne anvendes til noget fremmed øjemed, blev ligeledes indføjet i udkastet, der også indeholdt en mindretalsindstilling om sognebåndsløsning.¹⁸

Regeringen godkendte grundlovskomiteens foreslåede paragraffer om de kirkelige og religiøse forhold, selvom flere ministre ikke brød sig om begrebet folkekirke og mente, at staten burde have rådighed og over kirkens midler. Grundlovsudkastet blev derefter behandlet af den grundlovgivende rigsforsamling, hvis forhandlinger først afsluttedes den 16. maj 1849.¹⁹

Rigsforsamlingens forhandlinger blev indledt med en længere debat om begreberne »folkekirke« og »den evangeliske-lutherske kirke«. Flere medlemmer mente udtrykket folkekirke burde udelades, fordi der var tvivl om dets betydning. Forfatteren og politiker H. Egede Schack fandt det uheldigt, at benytte et ord som folkekirke, »som Folket ikke selv havde dannet, ja end ikke have en klar Forstaaelse af«. Han var desuden betænkelig ved, »at man ikke ganske vil holde paa de gamle statskirkelige Rettigheder, men heller ikke indrømme en fuldkommen Frihed; man har ikke Mod til endnu at kalde den tilbageblivende Kirke Statskirke, man giver den det nye Navn Folkekirke, og herved er det netop, at det Svævende og Forvanskende kommer ind«. ²⁰

Dette synspunkt blev imødegået af biskop Mynster, der fastslog, at ordet folkekirke altid havde tiltalt ham, »fordi Ordet »Statskirke« synes at betegne en Kirke, som Staten paa een eller anden Maade vilde tiltvinge, hvorved Staten paa en Maade staaer udenfor Folket«. Foretrak man imidlertid ordet statskirke, ville Mynster ikke modsætte sig dette, eftersom dette udtryk også kunne have sine fortrin.

Spørgsmålet om statens støtte til kirken fremkaldte også en del diskussion, navnlig om understøttelsens omfang, om staten egentlig burde yde støtte og om der overhovedet skulle være nogen forbindelse mellem kirke og stat. Kultusminister Madvig fandt det naturligt, at staten

ikke kun fremmede det religiøse liv i kirken, men også støttede den såvel økonomisk som materielt. Mynster var enig, fordi ordet understøttede indbefattede »mere end blot pecuniær Understøttelse, og dette er vel Meningen og bør vel ogsaa være Meningen, at Staten, uden at udøve nogen Tvang over Borgerne i Landet med Hensyn til Tro, dog skal virke til, at en vis bestemt Religion, altsaa den evangelisk-lutherske, som vi kalder den, at den virkelig faaer Støtte, at den vedligeholdes fra Slægt til Slægt«. Historikeren C. Paludan-Müller kunne ikke støtte denne opfattelse, for ville staten opgive kirken, skulle den gøre det »heelt og fuldstændigt, fordi den kun saaledes gjør det muligt for Kirken at virke alt det Gode, den formaaer. Opgiver Staten den vældige Haandhævelse af Kirken, bør den ogsaa opgive sit Formynderskab over den og stille den lige med de andre Religionssamfund, som den nu ikke mere kan eller bør hindre sine Borgere i at danne efter deres Overbeviisning, thi ellers begunstiger den disse paa Kirkens Bekostning«. ²¹

Derimod mødte forslaget om, at folkekirkens forfatning skulle ordnes ved lov, ingen modstand, selvom kultusministeren under debatten gjorde det klart, at der ikke var tale om kirkelige love, men kun om den ene bestemte lov om kirkens forfatning. Bestemmelsen om et kirkemøde fik dog ikke større tilslutning, og Tscherning argumenterede ivrigt for at undlade denne bestemmelse, fordi den dels var »en formelig Indskrænkning i tilkommende Rigsdages Lovgivningsfrihed; den forhindrer nemlig Forslagsretten fra at udøves i sit fulde Omraade«, og dels fordi den var en ren ministeriel sag.

En længere diskussion udspandt sig også om forslaget om sognebåndsløsning, som adskillige mente egentlig hørte hjemme i kirkens forfatning og ikke i grundloven. Forslagets tilhængere opfattede dog bestemmelsen som en nødvendig og væsentlig del af friheden i folkekirken, hvilket Grundtvig støttede, selvom han samtidig fastslog, at friheden ville sejre inden for folkekirken, uanset om paragraffen blev optaget i grundloven eller ej. ²²

Under den endelige behandling af grundlovsudkastets afsnit om kirke og religion skulle rigsforsamlingen tage stilling til 52 fremsatte forslag. Mange af disse forslag blev afvist, hvorefter rigsforsamlingen vedtog grundlovskomiteens udkast, som dog ændredes på adskillige punkter. Blandt andet kunne forsamlingen ikke godkende forslaget om sognebåndsløsning, ligesom bestemmelsen om kirkens ejendomsret til skænkede midler og ejendele også forkastedes. Forslaget om at folkekirkens forfatning skulle ordnes ved lov blev vedtaget, men ikke i sin helhed, idet sætningen »efterat Betænkning er afgivet af et af Kongen anordnet Kirkemøde« udgik.

Flere af rigsforsamlingens medlemmer beklagede under afslutningsdebatten, at staten nu måtte »opgive sin Forbindelse med Kirken, fordi dette kan blive det første Skridt paa en meget betænkelig Vei«. De var bekymrede for kirkens fremtid, for nok ønskede de en vis adskillelse mellem stat og kirke, men båndet mellem kirke og stat skulle ikke opløses. Kultusminister Madvig påpegede over for disse medlemmer, at indtil forholdet mellem stat og kirke blev »ordnet ved Lov, saa maa den hidtilværende Form for Folkekirkens Bestyrelse vedblive, saa at man indtil videre har en Grundvold at staa paa, som man ellers kunde anse tabt«. ²³

Rigsforsamlingens forhandlinger om de kirkelige og religiøse forhold resulterede i 7 paragraffer, der blev optaget i grundloven af 5. juni 1849:

I

§ 3 Den evangelisk-lutherske kirke er den danske folkekirke og understøttes som sådan af staten.

II

§ 6 Kongen skal tilhøre den evangelisk-lutherske kirke.

VII

§ 80 Folkekirkens forfatning ordnes ved lov.

§ 81 Borgerne har ret til at forene sig i samfund for at dyrke Gud på den måde, der stemmer med deres overbevisning, dog at intet læres eller foretages, som strider mod sædeligheden eller den offentlige orden.

§ 82 Ingen er pligtig at yde personlige bidrag til nogen anden gudsdyrkelse end den, som er hans egen; dog skal enhver, der ikke godtgør at være medlem af et i landet anerkendt trossamfund, til skolevæsenet svare de til folkekirken lovbefalede personlige afgifter.

§ 83 De fra folkekirken afvigende trossamfunds forhold ordnes ved lov.

§ 84 Ingen kan på grund af sin trosbekendelse berøves adgang til den fulde nydelse af borgerlige og politiske rettigheder eller unddrage sig opfyldelsen af nogen almindelig borgerpligt. ²⁴

Grundloven og kirken

Med grundlovens vedtagelse blev der skabt et nyt forfatningsmæssigt retsgrundlag for udviklingen af de kirkelige og religiøse forhold i Danmark. Grundlovens kirkeparagraffer var resultatet af en historisk pro-

ces præget af både politiske og teologiske-kirkelige faktorer, idet den grundlovgivende rigsforsamling skulle løse to problemer. For det første ville man grundlovmæssigt sikre de borgerlige frihedsrettigheder, herunder trosfriheden, ytrings- og forsamlingsfriheden. Dernæst skulle rigsforsamlingen sikre rammerne for det kirkesamfund, konfessionelt bestemt som evangelisk-luthersk, som det overvejende folkeflertal fortsat tilhørte.

Hensigten med løfteparagraffen om, at folkekirkens forfatning skulle ordnes ved lov, var, at rigsdagen skulle vedtage en rammelov, der kunne danne grundlag for en egentlig kirkeforfatning, som nærmere kunne bestemme folkekirkens indre beslutningsstruktur og samtidig angive dens forhold til statsmagten. Selvom kirken ikke umiddelbart fik en forfatningslov, var den dog ikke forfatningsløs, idet Danske Lov fra 1683 og grundlovens kirkeparagraffer udgjorde folkekirkens forfatning.

Grundlovens § 3 angiver, at den danske folkekirke er en evangelisk-luthersk kirke. Den evangelisk-lutherske kirke er betegnelsen for den statsreligion, som allerede eksisterede i Danmark, og hvis lære fremgik af de i Danske Lov anførte bekendelsesskrifter. Staten er forpligtet til at understøtte denne folkekirke, hvilket ifølge både H. J. H. Glædemark og Preben Espersen skal forstås »i vid forstand som omfattende både økonomisk og moralsk støtte«, dog bestemmer staten selv såvel karakteren som omfanget af støtten.²⁵

Med hensyn til kirkens ejendomsret, så fastslår Glædemark, at eftersom grundlovskomiteens forslag om, at de til kirken henlagte eller skænkede midler og ejendomme ikke måtte anvendes til noget fremmed øjemed, blev forkastet af rigsforsamlingen, og da ingen anden bestemmelse om disse midler indsattes i grundloven »fik dette forfatningsmæssigt til Følge, at Lovgivningsmagten overhovedet ikke indskrænkedes i sin frie Raadighed over de nævnte Midler, saaledes at den til enhver Tid kunde træffe Bestemmelse om, hvorvidt Midlerne skulde anvendes i det hidtidige Øjemed eller inddrages i Statskassen«. ²⁶ Denne tolkning bestrides ikke af Espersen, der understreger, at statsmagten har rådighed over disse midler »uden at være hindret i at inddrage dem under statens almindelige midler, når staten på anden måde opfylder den grundlovmæssige understøttelsespligt«. ²⁷

Om folkekirkens retsstilling anfører Glædemark, at kirkens statsretlige stilling er helt den samme som den evangelisk-lutherske statskirke før grundlovens ikrafttræden, blot med de ændringer, som følger af grundlovens bestemmelser angående statsmagtens besiddelse og ud-

øvelse. Denne retstilstand kan dog ikke være vedvarende, idet grundlovens § 80 fastslår, at folkekirkens forfatning ordnes ved lov. Med forfatning menes ifølge Glædemark et kirkeligt repræsentativt selvstyre, som naturligt begrænses ved statens almindelige kontrol og indflydelse inden for det område, der er fælles for statens og folkekirkens sfærer. Hensigten med § 80 er derfor, at pålægge lovgivningsmagten hurtigst muligt at tilvejebringe en forfatningslov for folkekirken, hvorved denne ville få et lovordnet og begrænset selvstyre, udøvet først og fremmest af en kirkelig repræsentation.²⁸

Glædemarks forklaring om kirkens retsstilling støttes af Preben Espersen, der mener grundloven af 1849 ikke har medført nogen ændring i forholdet mellem stat og kirke. Kirkens styrelse er fortsat et statsstyre, og folkekirkens øverste beslutningsorgan er derfor folketinget og regeringen. En fuldstændig adskillelse mellem kirke og stat vil derfor kræve en grundlovsændring. Men hensyn til § 80 har Espersen den opfattelse, at der i denne paragraf ligger noget andet, end at folkekirkens forfatning blot skulle lovreguleres. I 1849 mente man, at trosfrihedens indførelse også måtte medføre kirkens frigørelse fra statens uindskrænkede magt over dens indre og ydre anliggender, og at det derfor var nødvendigt med en særlig kirkelov, der »maa gaa ud paa at bestemme Formerne og Grænserne for den Medvirken, som Kirkesamfundet selv bør have ved Sammes Bestyrelse.« Med udtrykket forfatning sigtedes der ifølge Espersen til en vis form for repræsentativt selvstyre.²⁹

Kirkeforfatningsspørgsmålet 1849-1864

Diskussionen om kirkeforfatningsspørgsmålet på konventerne

På Roskilde præstekonvents møde i juli 1849 udtalte stiftsprovst Tryde, at da håbet om en synode havde lange udsigter, var det nødvendigt at fremme kirkeforfatningssagen på anden måde. Konventet vedtog derfor hans forslag om at nedsætte et udvalg, der skulle drøfte synodal-spørgsmålet og udfærdige et forslag, som skulle forelægges den kommende synode.

Efter et års arbejde blev dette udvalgs medlemmer enige om visse hovedtræk vedrørende en kirkeforfatning. Forhandlingerne havde været præget af forskellige synspunkter, idet nogle af udvalgets medlemmer ønskede at afvente regeringens forslag om en kirkeforfatning, mens andre – heriblandt Tryde – derimod var betænkelig ved at lade forholdene udvikle sig af sig selv. Under sine overvejelser havde udvalget taget hensyn til cirkulæret af 7. oktober 1848, men fundet det mere

rimeligt at begynde med dannelsen af menighedsråd og overveje »hvilken Virksomhed og Indflydelse man kunde haabe af disse«. Udvalget havde dog kun nået at udarbejde forslag om oprettelse af menighedsråd og provstikonventer.

Sognepræst i Pedersborg P. C. Kierkegaard kritiserede udvalgets arbejde, fordi det ingenlunde var en selvfølge, at kirken skulle have en ny forfatning. Selvom han ikke betragtede den politiske udvikling i demokratisk retning som ligefrem fjendsk mod Guds rige, så indeholdt den dog ligesom enhver verdslig udvikling elementer, der var fjendske mod kirken og troen. Dette synspunkt kritiseredes af stiftsprovst Tryde og andre, der var tilhænger af at gejstligheden diskuterede de fremtidige kirkelige forhold, »saa at naar den blev tilspurgt, den da kunde give et ordentligt og klart Svar«.³⁰

Københavns præstekonvent besluttede i december 1849 at udskyde behandlingen af forfatningsspørgsmålet, indtil forhandlingerne i Roskilde konvent var afsluttet. Først året efter, under den heftige debat om N. M. Spandets lovforslag om trosfrihed (se side 159ff.) blev kirkeforfatningsspørgsmålet igen berørt, fordi konventet mente, at Spandets forslag ikke kunne gennemføres, så længe kirken ikke havde fået en selvstændig og lovlig forfatning.³¹ Forsamlingen blev derfor enige om at indsende en åben skrivelse til rigsdagen, som Martensen udarbejdede. Heri understregedes det, at en vedtagelse af Spandets lovforslag ville være et direkte indgreb i folkekirkens indre forhold, hvorfor en ny kirkeordning var påkrævet. Men folkekirken kunne ikke gennemføre en ny kirkeordning, fordi den endnu ikke havde fået en forfatning. Da kirken fortsat manglede betingelserne for en fri selvbestemmelse, anmodede konventet rigsdagen om at opsætte sit kirkelige lovgivningsarbejde, indtil folkekirken havde fået en forfatning.³²

Forfatningsspørgsmålet i den gejstlige litteratur

I en artikel i Dansk Kirketidende få uger efter grundlovens ikrafttræden fremhævede sognepræst ved Trinitatis kirke V. Rothe, at selvom religionsfriheden nu var en kendsgerning, så var det mere tvivlsomt med kirkens frihed, fordi staten kun nødtigt ville afgive sin magt over kirken. Han fandt det også beskæmmende, at rigsforsamlingens flertal havde afvist bestemmelsen om et kirkemøde. Kirken ville fremover fortsat blive behandlet »som en Trældqvinde, som maa finde sig i, hvad hendes naadige Herrer bestemme om hende, uden engang at have Ret til at tale sin Sag«.³³

Rothe advarede desuden mod dem, som i stedet for en luthersk synodalforfatning ønskede en reformert presbyterialforfatning, der en-

ten ville føre til præsteheredømme eller til præstetrældom, afhængig af om det gejstlige eller der verdslige element fik overhånd. Man måtte derfor holde fast ved de lutherske grundsætninger for kirkens forfatning, hvorfor Rothe anbefalede sit forslag om blandede forsamlinger ved siden af den gejstlige synode.³⁴

Få måneder senere udsendte sognepræst i Lønborg-Egvad Jørgen Victor Bloch et skrift »Om den danske Folkekirkes Stilling« (1849), hvori han udtrykte sin glæde over indførelsen af religionsfrihed. Men trods dette gode, mente Bloch, at folkekirkens stilling var blevet betydelig forværret, fordi kirkens forhold til staten egentlig var uforandret, eftersom den nu var underlagt en konfessionsløs rigsdag. Derfor måtte det være folkekirkens mål at få valgt en kirkelig repræsentation med besluttende myndighed indenfor kirkens grænser, »og en denne Repræsentation ansvarlig Kirkestyrelse, hvorved Kirken træder i samme Forhold til Kongen, som Staten gennem sin Repræsentation og Bestyrelse, samt reent kirkelige Domstole«.

En sådan forfatning var ifølge Bloch nødvendig, men forudsatte en ændring af kirkens økonomiske stilling, fordi den ikke længere skulle understøttes af staten. Og da staten sikkert ikke ville levere kirkegodset tilbage til kirken, måtte den i stedet for støtte statens bestræbelser for at afløse tienden. »Naar Tienden saaledes blev afløst og ophævet, traadte Kirken igjen, som i Begyndelsen, i et frit Forhold til Folket, paa hvis Kirkelig Interesse det da vilde beroe, hvor rigelige det vilde forsørge den med det Timelige og Legemlige«.

Bloch nærede dog ingen illusioner om, at staten ville give kirken den fornødne frihed til at udfolde sin selvstændighed »i en eiendommelig Forfatning ved Hjælp af de Midler og Eiendele, Folket dertil maatte henlægge«. For selvom en kirkeforsamling blev sammenkaldt og afgav »et kraftigt Indlæg for Kirkens Selvstændighed og Frihed«, kunne man næppe vente, at rigsforsamlingen ville støtte et sådant synspunkt. Fastholdt staten imidlertid sit overherredømme over folkekirken, var der ifølge Bloch kun »een Udvei: vi maae udtræde af »Folkekirken«, og som et frit Kirkesamfund stille os ved Siden af de andre anerkjendte Religionssamfund i Landet«.³⁵

I de to skrifter »Grundlovens Bestemmelser med Hensyn til de kirkelige Forhold i Danmark« (1850) og »Yderligere Bidrag til Forhandlingerne om de kirkelige Forhold i Danmark« (1851) kritiserede biskop Mynster skarpt N. M. Spandets lovforslag om trosfrihed. Han var oprørt over, at »retsindige Mænd« kunne fremsætte forslag, hvis formål var at opløse den danske folkekirke. Derfor var det også falsk tale, når visse rigsdagsmedlemmer påstod, at de ville danne en ny kirke, som

virkelig skulle være de helliges samfund. Et sådant kristent samfund, hvor kirkens gode var forbeholdt et privilegeret mindretal tiltalte ikke Mynster, fordi man foragtede den uprivilegerede mængde så dybt, at man søgte at holde den ude fra enhver forbindelse med kirken. Hurtigt ville der opstå en række »separatistiske Samfund, der ikke sielden ville arbejde mod hverandre, og da med stor Iver, og fylde Landet med Controverser«. ³⁶

Da frihed imidlertid var en vigtig sag, fremsatte Mynster sine synspunkter om trosfrihed. Det var synspunkter, der alene var gældende for »den indvortes Lovgivning, hvor ethvert Menneske har sit Veto og sit Placet«. For den enkelte havde ikke opgivet sin frihed, selvom vedkommende levede i et samfund, hvor man måtte underkaste sig de udvortes former. Da trosspørgsmålet mere drejede sig om kvantiteten end om kvaliteten, advarede Mynster imod den opfattelse, »at det er i det Udvortes, Feilen stikker, at det er en Forandring i det Udvortes, der behøves«. Derfor skulle kristendommen heller ikke frelses ved de frie institutioner, for der, »hvor den er sand i sand Inderlighed, er (den) uendelig højere og uendelig friere, end alle Institutioner, Constitutioner o.s.v.«. ³⁷

En af Mynsters kritikere var sognepræst V. Birkedal i Ryslinge, som i sit skrift »Tvang eller Frihed i Folkekirken eller udenfor?« (1851) skarpt imødegik biskoppens synspunkter. Han var forarget og vred på Mynster, som han mente kun havde foragt og fordømmelse tilovers for sine åndelige modstandere. ³⁸ Birkedal fremkom herefter med sine synspunkter om folkekirken forhold til den lovgivende magt og til den hellige, almindelige kirke. Han var ikke i tvivl om, at folkekirken stod i det samme retslige forhold til folket og dets lovgivende samt styrende magt, som den gamle statskirke stod i til staten og dens regering. For ligesom statskirken var skabt af staten, var folkekirken også »en skabning af Folkevillien og Kongevillien i Forening«. Og bortset fra bekendelsen var »alt Andet i denne Kirke overgivet til at beholdes, forandres, ordnes til Rigets lovgivende Magt«, idet der ikke i grundloven var sikret kirken nogen egen regering.

Denne ordning fandt Birkedal fornuftig, og ville kirken ikke affinde sig med dette forhold til folkemagten, skulle den have protesteret i tide. »Det gjorde Man ikke, Man gik stiltiende ind under de nye Former. Nu bagefter at protestere, da Folkets lovgivende Magt begynder at gjøre Brug af sin Ret, er vist ubetimeligt. Her gjælder kun een Protest, og den er: at træde ud.« Derfor var han heller ikke tilhænger af den bebudede kirkeforsamling, fordi den næppe ville kunne værne om kirkens ret og ære. Birkedal ville hellere »modtage en Forfatning af en

Folkeforsamling, end af en saadan quasikirkelig Synode«. For en rigsdag sammensat uden hensyn til tro og bekendelse ville meget bedre kunne ordne kirkesagerne, da den ville »overlade Kirken til dens egen indre Udvikling, og dermed ... ere vi Alle bedst tjente«. Alligevel var Birkedal overbevist om, at den hidtidige forbindelse mellem stat og kirke en dag ville ophøre. Det ville ske, når folkekirken ikke længere kunne og ville rumme »den hellige, almindelige Kirke i sig, naar med andre Ord, jeg ikke kan adlyde Folkekirkens Love og Bestemmelser uden at overtræde den hellige, almindelige Kirkes Bud til mig som Christen og Præst, – da er det forbi med min Bliven i den Første«. ³⁹

N. F. S. Grundtvig gav i artiklen »Folket, Folke-Kirken og Folke-Troen i Danmark« (1851) sin fulde støtte til Spandets lovforslag om trosfrihed. I polemik mod Mynster og andre modstandere af forslaget understregede Grundtvig, at trosfrihed i kirken var nødvendig, hvis man ville »have en virkelig Folkekirke, hvormed Folket i det hele finder sig vel tjent og derfor ikke fristes til at forlade eller drives til at afskaffe«. Derfor måtte man gøre opholdet i folkekirken til en fri sag, hvilket også indebar at barnedåb, konfirmation og vielse måtte være en fri sag. ⁴⁰

Ligeledes var det også nødvendigt at indføre sognebåndsløsning, og dermed »opløse Tvangs-Kirken ligesaavel paa Menigheds-Siden som paa Præste-Siden, saa enhver Præst kunde frit i Henseende til Lærdom og Kirketjeneste følge sin Opfattelse af Christendom og Bibel«. ⁴¹ Grundtvig var derfor imod indførelsen af en synodalforfatning, ligesom han udtrykte frygt for, at den såkaldte kirkeforsamling sammen med regeringen og rigsdagen ved løsningen af kirkeforfatningsproblemet ville »gaae en Middelvei: vedligeholde eller paany oprette en Stats-Kirke med stiv Ensformighed og særegne Forpligtelser mod den verdslige Øvrighed«. Det ville være en skandale, når det i stedet drejede sig om »at hitte paa en ny kirkelig Indretning, der giver Enkeltmandens Tro og Tanker om det guddommelige ... saa frit et Spillerum, at man kan haabe, omtrent hele Folket vil derved føle sig fyldestgjort«. ⁴²

Et af de væsentligste indlæg i kirkeforfatningsdebatten var H. L. Martensens »Den danske Folkekirkes Forfatningsspørgsmaal« (1851). Heri understregede han, at man ikke skulle overvurdere betydningen af en udvortes kirkeforfatning, ligesom kirkens fornyelse og genfødsel heller ikke beroede på udvortes foranstaltninger eller på et ændret forhold mellem kirke og stat.

Nu var der dog indtruffet begivenheder, hvor forfatningsspørgsmålet udefra var blevet kirken pånødet ved bevægelsen af 1848. Martensen var derfor overbevist om, at en ny ordning ville komme, som enten

ville »ende med en Gjenfødelse af det christelige Statskirkedømme i en høiere og friere Skikkelse, eller med dettes fuldkomne Opløsning, med Kirkens og Statens fuldkomne Adskillelse, dermed ogsaa mod Opløsningen af det, som for Tiden kaldes Folkekirke«. ⁴³

Om den danske folkekirkes fremtidige ordning anførte Martensen, at skulle der gennemføres en kirkeforfatning, kunne denne kun »opnaaes formedelst kirkelige Synoder«. Han havde imidlertid ikke større tillid til synoder, fordi de ville resultere i splid og uenighed. Men selv om Martensen ikke fandt synoder ønskelige, var der alligevel både i det politiske og det kirkelige liv tilfælde, hvor repræsentationens og flertallets vej uanset alle vanskeligheder dog var den eneste mulige. Imidlertid var det en forudsætning, at synoden ikke ændrede ved den danske kirkes symboler, men kun behandlede den lovgivning, som vedrørte kirkestyrelsen og kirkeordningen. Synodens opgave skulle derfor være at forbedre den kirkelige administration og de bestående kirkelige love samt genoplive »saadanne Elementer i vor ældre Kirkelovgivning, der i Tidernes Løb ere gangne af Brug, men hvis Fornyelse om end i en anden Form, maatte erkjendes som gavnlige.« Endelig skulle synoden også behandle spørgsmål, der vedrørte fællesområder for kirke og stat. ⁴⁴

Hvis en synodalforfatning blev indført, mente Martensen, at synoden skulle bestå af lige mange gejstlige og verdslige medlemmer. Men forudsætningen, for at den verdslige deltagelse i synoden kunne blive institutionaliseret, var, at man oprettede »Presbyterier, og hvad vi ville kalde Menighedsraad«. Der var allerede lovhjemmel herfor, idet der i ethvert sogn kunne tilforordnes præsten medhjælpere af de gudfrygtige og bedste mænd i sognet. Denne ordning var ifølge Martensen nødvendig, hvis lægmænds deltagelse i synoder skulle få den rette betydning. ⁴⁵

Valgene til menighedsrådene skulle ikke foregå som valgene til rigsdagen, men derimod ved at præsten foreslog de personer, som han anså for bedst egnede til medlemmer af rådet. Menighedsrådene skulle så vælge deltagerne til synoden, idet de enkelte menighedsråd i hvert stift samlede sig provstivis og udvalgte 2 præster og 2 lægmænd for hvert provsti. Den derved dannede valgforsamling skulle herefter af sin midte vælge det antal, der skulle repræsentere stiftet på synoden. Samme valg måde kunne ifølge Martensen også benyttes ved valget til den første synode.

Synoden skulle bestå af 50-60 personer, hvoraf halvdelen skulle være gejstlige og den anden halvdel lægfolk, ligesom biskopperne og det teologiske fakultet også skulle være repræsenteret. I alle rent kirkelige sager skulle den lovgivende magt deles mellem synoden og kongen; det

var ligeledes en selvfølge, at initiativet kunne udgå fra såvel kongen gennem den øverste kirkestyrelse som fra synoden. Derimod var forholdet til rigsdagen mere problematisk, for det var selvmodsigende, når kirkelove skulle afgøres af en rigsdag, hvor ingen var forpligtet til at være medlem af folkekirken. Det var dog også en selvmodsigelse, »at Noget skulde blive bestemt ved Lov i Folkekirken uden ogsaa at have gennemgaaet Folkets lovgivende Forsamling«. Men da synoden egentlig kun stod i forhold til rigsdagen gennem kultusministeren, måtte det blive hans sag, hvad han ville forelægge rigsdagen. Dog var det nødvendigt med en lov om dette vigtige problem, hvis en synodalforfattning skulle indføres.⁴⁶

Da kultusministeriet, som den øverste kirkestyrelse, var bedre til at varetage statens rettigheder over for kirken end omvendt, skulle der også oprettes et kirkekollegium sammensat af gejstlige og lægmænd med kirkelig indsigt og dannelse. Denne institution skulle i de rent kirkelige sager udøve den højeste kirkestyrelse, mens kultusministeriet kun skulle behandle de sager, som vedrørte kirkens forhold til staten eller andre religionssamfund. Selvom det var problematisk med to ledende kirkestyrelser, mente Martensen man alligevel skulle oprette et »Kirkecollegium, hvis Betænkning Cultusministeren for Folkekirkens Vedkommende maatte være forpligtet til at høre i de Sager, der overveiende have en kirkelig Side, hvortil vi ogsaa mene at burde henregne Embedsbesættelser«. ⁴⁷

Rigsdagens stilling til kirkeforfatningsspørgsmålet

Efter grundlovens vedtagelse blev det regeringens opgave at opfylde løftet om en forfatningslov for folkekirken. Allerede under forhandlingerne om grundlovsudkastet i foråret 1849 var man i kultusministeriet igang med overvejelser om sammenkaldelse af en rådgivende synode. Men først i efteråret 1850 tog kultusminister Madvig endelig initiativ til at indkalde en synode, idet han i finansforslaget for 1851-52 anmodede om 10.000 rigsdalere til dens finansiering. Anmodningen blev afvist af et flertal i folketingets finansudvalg, mens et mindretal – bestående af blandt andet D. G. Monrad – foreslog en bevilling på 5.000 rigsdalere til at forberede den fremtidige lovgivning om folkekirkens forfatning.⁴⁸

Under folketingets behandling af finansloven forklarede Tscherning, at finansudvalgets flertal ikke havde kunnet imødekomme kultusministerens anmodning, fordi pengene var »begjæret til en Kirkeforsamling. Kirkeforsamlingen skal forud for Rigsdagen intet have at gjøre med den Stilling, hvori Folkekirken i sin nye Skikkelse skal stilles lige

overfor Staten, men den skal, efterat der først eksisterer en Lov, begrænse og ordne Folkekirken, for saa at bestemme, hvorledes denne Kirkens indre Anliggender skal og kan ordnes«. ⁴⁹

Madvig svarede Tscherning, at han var forpligtet til at forelægge den lov, der var omtalt i grundlovens § 80. Tilsagnet om en kirkeforsamling eller synode var desuden givet før hans ministertid og før forelæggelsen af grundlovsudkastet. Samtidig mente Madvig, at en lov om folkekirkens forfatning ikke var ligegyldigt, eftersom staten økonomisk skulle støtte kirken. Ligeledes var det heller ikke problemfrit »at adskille Stat og Kirke og begrænse Kirkens Gebeet og sige: nu er Grændselinien dragen, lad nu Kirken gjøre hvad den selv vil; det lader sig ikke saaledes gjøre«. Dog var Madvig indstillet på at begrænse udgifterne til en synode, og kunne derfor godt tilslutte sig mindretallets forslag om en bevilling på 5.000 rigsdalere, fordi der ikke var tale om en kirkeforsamling valgt »ifølge en kirkelig Bemyndigelse og en kirkelig Ret«. Derimod var det en kirkeforsamling bestående af lige mange gejstlige og verdslige medlemmer, der ud fra deres forskellige anskuelser om kirken skulle udtale sig om, hvad der kunne tilfredsstille folket med hensyn til kirkens forfatning og dens forhold til staten. Men Madvig var også tvunget til at acceptere en beskåret bevilling på grund af hensynet til bondevennerne og de konservative kræfter i folketinget, hvis støtte regeringen var stærkt afhængig af efter opgivelsen af Ejderpolitikken. ⁵⁰

Bevillingsspørgsmålet blev berørt igen, da N. M. Spandet fremsatte sit forslag om trosfrihed. Forslaget blev skarpt kritiseret, fordi mange frygtede at dets vedtagelse ville føre til en opløsning af de herskende religiøse, kirkelige og moralske tilstande. ⁵¹ Madvig udtrykte forståelse for forslaget, men mente det indeholdt nogle kirkeretlige problemer. Derfor ville hverken han eller nogen anden minister forelægge noget forslag vedrørende kirkens forhold, før end kirken havde udtalt sig. Dette var også baggrunden for hans anmodning til finansudvalget om midler til finansiering af en synode, som han håbede ville blive bevilget. Finansudvalget godkendte Madvigs anmodning, hvorefter der blev afsat 5.000 rigsdalere til forberedelse af en kirkeforfatningslov. ⁵²

Bevillingen blev imidlertid ikke anvendt inden finansårets udløb, og derfor begærede Madvig den på finanslovsforslaget for 1852-53, hvilket finansudvalget sanktionerede uden at ændre summen. Da Madvigs efterfølgere – P. G. Bang og C. F. Simony – forholdt sig passivt i kirkeforfatningssagen, blev bevillingen på trods af en heftig debat overført til de følgende finansår. ⁵³

Efter at A. S. Ørsted i juni 1853 havde overtaget kultusministeret, spurgte bondevennen J. A. Hansen om kultusministeren i indeværende

finansår ville bruge den bevilgede sum til at forberede den fremtidige lovgivning om folkekirkens forfatning. Denne forespørgsel resulterede i, at finanslovsforslaget ikke kom til at indeholde nogen bevilling til forberedelse af en kirkeforfatningslov, hvilket flere folketingsmedlemmer beklagede. Ørsted svarede disse medlemmer, at han gerne så en ordning af kirkens forfatning, når blot en sådan ordning »kunde ventes at blive antaget af den lovgivende Magt og tillige tjene til at befordre Kirkens Formaal«. Den hidtidige debat havde dog overbevist ham om, at forsøg herpå ville være forgæves, hvorfor det forekom ham rimeligt ikke at optage den bevilgede sum på finansloven. Men ønskede tinget en sådan bevilling, »saa har jo det i Forbindelse med det andet Thing Magt dertil, og dersom man i Forbindelse dermed kan angive mig nogen Plan enten igjennem en Synode eller en anden Indretning, hvorved man kan forskaffe et udkast til Forfatningslov for Folkekirken, som man kunde finde antageligt, og hvoraf man kan vente god Frugt, saa vil det være Noget, hvorfor jeg skal være i høieste Grad taknemmelig«. ⁵⁴

Ørsteds udtalelse fik straks Københavns præstekonvent til at reagere, og i et andragende i november 1853 opfordrede konventet kultusministeriet til at forberede en forfatningslov for kirken. Hvis ministeriet var betænkelig ved »at sammenkalde en Synode, saa vil det ogsaa under anden Form, muligt gjennem en mindre Forsamling af regjeringsvalgte Mænd, geistlige og verdslige, kunne sætte Kirkeforfatnings-sagen i Gang og forberede dens Løsning«. ⁵⁵

Konventets henvendelse førte til, at Ørsted den 9. december anmodede folketingets finansudvalg om 5.000 rigsdalere, da han havde besluttet at indkalde en forsamling af både gejstlige og verdslige mænd, der skulle overveje en lovgivning vedrørende kirkens forfatning. Ørsted fremhævede under behandlingen af sit forslag, at han ikke kunne forsvare ikke at opfylde andragendet fra Københavns præstekonvent. Men tilføjede samtidig, at der ikke kunne være tale om en egentlig kirkeforfatning. Dog fandt han det rimeligt at tidens store kirkelige spørgsmål blev debatteret, og kom der »et Forslag af den Natur, at Regjeringen finder sig foranlediget til at tænke paa noget Lovgivningsarbejde, saa vil Sagen naturligviis komme for Rigsdagen«. Da Ørsted ikke troede dette blev resultatet, foreslog han at der i finansåret 1854-55 kun blev afsat en sum på 2.000 rigsdalere. Mange folketingsmedlemmer udtrykte stor tilfredshed med forslaget, og Tscherning begrundede sin tilfredshed med, at ministeren havde »sagt, at der kunde og burde ikke være Tanke om nogen forudgaaende Lovgivningshandling eller Forsøg paa Forberedelse af en Lovgivning i denne Retning, der i mind-

ste Maade skulde præjudicere den bestaaende Lovgivningsmagt i sin frie Udøvelse af sin lovgivende Rettighed«. Ørsteds ønske om at nedskære bevillingen til kun 2.000 rigsdalere glædede samtidig Tscherning, der både i finansudvalget og i folketinget ivrigt arbejdede for at begrænse statens udgifter. En politik som fik støtte ikke alene af bondevennerne, men også af mange nationalliberale politikere. Kultusministerens anmodning støttedes af finansudvalget, således at der på finansloven 1854-55 blev afsat 2.000 rigsdalere til forberedelse af en kirkeforfatning.⁵⁶

Kirkekommissionen af 1853

I december 1853 nedsatte regeringen efter forslag fra kultusminister Ørsted en kirkekommission bestående af 9 gejstlige og 9 verdslige medlemmer. Biskop Mynster blev formand for kommissionen, hvis opgaver ikke var nærmere fastlagt. I en skrivelse til Mynster understregede Ørsted desuden, at han ikke kunne forestille sig, at kommissionen ville fremsætte forslag om en egentlig forfatning, men blev dette alligevel resultatet, ville regeringen modtage et sådant forslag med »villig Opmærksomhed«. I overensstemmelse hermed udtalte Mynster på kommissionens første møde, at den helst slet intet skulle gøre, »da Tiden ikke var til det, og at dens Resultater kun vilde blive proviso-riske«.⁵⁷

Mynsters ønske om at bibeholde den gældende kirkeforfatning fik dog ingen indflydelse på kommissionens forhandlinger, for på det første møde viste det sig, at medlemmerne betragtede forfatningssagen som kommissionens vigtigste opgave. Derfor nedsatte man et forfatningsudvalg, der fra starten enedes om at fremsætte krav om en kirkeforfatning, da kun en sådan kunne sikre kirkens selvstændighed.

Under forhandlingerne i selve kommissionen gjorde to forskellige holdninger sig gældende. Et flertal bestående af blandt andet Clausen, Hall og Madvig ønskede en fuldstændig kirkeforfatning, en synodalforfatning som byggede på menighedsråd, og hvor en synode i samarbejde med kongen skulle have den lovgivende magt i alle rent kirkelige spørgsmål og medindflydelse på afgørelsen af blandede kirkelige sager. Mindretallet anført af Martensen var enig i, at rent kirkelige sager ikke burde behandles af rigsdagen. Men de mente en synodalforfatning var for vovelig på grund af menighedernes kirkelig ligegyldighed, og derfor foreslog de en udbygning af de gamle institutioner som menighedsråd, landemodet og bisperådet. Navnlig for Martensen var det afgørende at knytte en forfatning til de eksisterende kirkelige institutioner og ikke til demokratiet.

Mindretallets opfattelse byggede ikke blot på mistillid til lægfolket og frygt for politiske valg, men også på ønsket om at bevare især den højere gejstligheds dominans i kirken. Martensens ønske om et højgejstligt hierarki vandt tilslutning i kommissionen, men kort før forhandlingernes afslutning skiftede to medlemmer standpunkt og stemte for forslaget om en repræsentativ forfatning (enten synode eller et kirkeråd).⁵⁸

I andragendet af 23. maj 1854 til regeringen lagde kommissionen ikke skjul på, at der havde været forskellige opfattelser af spørgsmålene. Kommissionen begrundede også, hvorfor netop kirkeforfatningsspørgsmålet var blevet behandlet så grundigt. Årsagen hertil var, at kommissionen havde erkendt, at kirkens interesser kun kunne fremmes »under Forudsætning af Tilstedeværelse og Virksomhed af kirkelige Organer paa lavere og højere Trin«. Folkekirkens forfatning burde derfor ordnes ved lov, hvorimod de kirkelige bestyrelsesforhold skulle overlades til en naturlig selvudvikling.⁵⁹

På trods af medlemmernes forskellige holdninger havde en samlet kommission alligevel tilsluttet sig oprettelsen af menighedsråd, hvis opgave skulle bestå i at støtte præstens virksomhed, lede et frit kirkeligt fattigvæsen samt stille forslag og afgive betænkning om kirkelige foranstaltninger. Der skulle oprettes menighedsråd i hvert sogn bestående af præsten som formand, de residerende kapellaner og 2-5 sognemænd, i købstæderne dog dobbelt så mange lægfolk som fastansatte gejstlige. Menighedsrådene skulle vælges ved almindelig valgret, men valget dog godkendes af provsten. Kommissionen understregede, at der i forslaget var taget hensyn til forholdene på landet og i købstæderne, men ikke til hovedstadens forhold. Indførelsen af menighedsråd i hovedstaden ville derfor »udkræve en særegen Tillempning, som alene kan udføres af dem, der staae Forholdene nærmest«. ⁶⁰

Foruden menighedsråd anså kommissionen også en ordning af sogneforholdet som et væsentligt middel til at fremme det kirkelige liv. Dette krævede en større kirkelig frihed, hvorfor man foreslog løsning af sognebånd (en sådan større kirkelig frihed var allerede anerkendt i hovedstaden), ret for enhver præst til at være tilstede i en gudelig forsamling i et andet sogn og endelig mulighed for præst og menighed til at benytte et selvvalgt salmebogstillæg ved gudstjenesten.

Hermed ophørte enigheden, idet et kommissionsflertal på 9 medlemmer fremsatte forslag om en kirkelig repræsentativ forfatning. Flertallet var overbevist om, at et kirkeligt organ tilvejebragt ved frie valg af gejstlige og verdslige i forening ikke alene ville fremme det kirkelige samarbejde, men også vinde anerkendelse i rigsdagen. Det var dog

ikke hensigten på engang at skride »til Dannelsen af en, efter Grund-sætningen om Kirkens Selvstændighed fuldstændigt gennemført, Kirkeforfatning«, men kun at gøre de første skridt frem mod større selvstændighed. I overensstemmelse hermed anbefalede de en kirkelig organisation, der udover menighedsråd indskrænkedes til et almindeligt kirkeråd som repræsentation for folkekirken. Samtidig frarådede flertallet en videreudbygning med konventer og landemoder, da det »vilde falde vanskeligt at vinde en tilfredsstillende Virkekreds for disse Mellemtrin«. ⁶¹

Kommissionens mindretal på 7 personer kunne ikke tilråde indførelsen af en synodalforfatning, fordi en stor del af gejstligheden nærede mistillid til en sådan forfatningsform samtidig med at menighederne udviste fuldkommen kirkelig ligegyldighed. Derfor nøjedes mindretallet med at foreslå, at der provisorisk oprettedes et kirkeligt organ med rådgivende myndighed; nærmest et kirkeligt konsistorium bestående af gejstlige og retskyndige, som havde det fortrin altid at kunne være tilstede i København i kultusministeriets nærhed. En anden mulighed var at skabe et kirkeråd af landets biskopper, hvilket kunne gennemføres ved at udvide det biskoppelige embede gennem indførelsen af et årligt bispemøde i København. ⁶²

Regeringens reaktion på kirkekommissionens forslag

Regeringen modtog også med villig opmærksomhed forslaget om folkekirkens forfatning, idet kultusminister Ørsted på baggrund af kommissionens andragende udarbejdede 3 forslag om ændringer i kirkens forhold. Det første vedrørte det gejstlige retsvæsen, og godkendtes af kongen i statsrådet. Det andet forslag om sognebåndsløsning var mindre omfattende end kirkekommissionens, da Ørsted kun kunne anbefale sognebåndets løsning med hensyn til altergang og konfirmation. Forslaget om menighedsråd og en kirkelig repræsentation imødekom heller ikke kirkekommissionens ønsker, idet han kun ville støtte, at ministeriet forberedte sådanne foranstaltninger, der så senere kunne gennemføres administrativt gennem »et almindeligt Paabud om Opfyldelse af Lovens Forskrifter om Præstens Medhjælpere og ved Oprettelse af et Bispeaad«. Ørsted mente ikke det var muligt at gennemføre større reformer, fordi rigsdagen sikkert ikke ville afgive sin ret til at deltage i den kirkelige lovgivning og næppe heller ville affinde sig med oprettelsen af en rådgivende kirkeforsamling.

Men Ørsteds uvilje til at gennemføre større kirkelige reformer var også dikteret af den anspændte situation i rigsdagen, som var opstået efter at regeringen havde gennemført fællesforfatningen af 26. juli

1854. Både de nationalliberale og bondevennerne havde protesteret kraftigt over dette overgreb mod grundloven, og stærkt tilskyndet af D. G. Monrad og J. A. Hansen blev der taget initiativ til at rejse rigsretsanklage mod regeringen. Selvom Ørsted afskedigede både D. G. Monrad, C. C. Hall og C. G. Andræ, forstummede kritikken alligevel ikke. Tværtimod øgedes den, fordi en række af de indvalgte embedsmænd – deriblandt H. N. Clausen og J. N. Madvig – som af frygt for afskedigelse havde nedlagt deres mandater, i stedet blev erstattet af folk, der krævede at regeringen øjeblikkelig trådte tilbage. Samtidig havde det vakt harme i nationalliberale kredse, at Ørsted i foråret udnævnte H. L. Martensen til Sjællands biskop, fordi det var en klar forbigåelse af H. N. Clausen, der nød stor anseelse i både kirkelige og politiske kredse.⁶³

Ørsteds forslag nåede ikke at blive forelagt i statsrådet, for i begyndelsen af december 1854 måtte regeringen træde tilbage efter et valgnederlag. Kultusminister i den nye regering blev C. C. Hall, der først i februar 1855 fremsatte lovforslag i landstinget om sognebåndsløsning. I sin forelæggelsestale udtalte Hall, at hensigten med forslaget var at udvikle et sundt og bevidst menighedsliv, for kun gennem et bevidst menighedsliv kunne »en heldbringende Ordning af Folkekirken ... ventes at ville fremgaae«. ⁶⁴ Desuden påpegede han, at der ikke for øjeblikket med held kunne tilvejebringes »en sand og levende Repræsentation af Folkekirken som et selvstændigt, organisk Hele«, fordi der dels savnedes en udtalt trang dertil hos folkekirkens medlemmer, og dels hos gejstligheden ikke havde dannet sig »nogen almindeligere, fælles Anskuelse om den Maade, hvorpaa dette Værk skulde udføres«. Indtil videre ville Hall derfor kun gennemføre forslagene om sognebåndsløsning og oprettelsen af menighedsråd, der af kommissionen også blev anset som mest påtrængende. Regeringen kunne godt tilslutte sig kirkekommissionens forslag om menighedsråd, men ville dog først udarbejde et lovforslag, når sagens enkeltheder havde været grundigt undersøgt. Hall mente imidlertid, at denne sag bedst kunne ordnes ved administrative forholdsregler uden rigsdagens medvirken. For han vidste udfra sin politiske erfaring, at kirkelige spørgsmål næsten altid udløste heftige diskussioner samtidig med at den manglende partidannelse betød, at mange menige rigsdagsmedlemmer ofte støttede markante personligheders synspunkter, hvilket kunne forplumre enhver debat og afstemning om et forslag.⁶⁵

I kirkekommissionen havde Hall støttet flertallet i kirkeforfatningsspørgsmålet, men som kultusminister anså han ikke tiden for moden til at gennemføre en kirkeforfatning på grund af forholdene inden for

folkekirken. Men det kirkelige røre og især truslen fra Grundtvig og flere af hans meningsfæller om at udtræde af folkekirken fik imidlertid Hall til at fremsætte forslaget om sognebåndsløsning, der blev vedtaget af rigsdagen og ophøjet til lov den 4. april 1855.

Med loven om sognebåndsløsning blev det muligt for enhver at løse sig fra sin præst og i stedet lade de kirkelige handlinger udføre af en anden. Loven fik ingen økonomiske konsekvenser for kirken, idet tien- den og offeret ikke ændredes. Selvom især grundtvigianerne benyttede sig af muligheden for at løse sognebånd, opgav de dog ikke deres krav om præstefrihed.⁶⁶

Gejstlighedens reaktion på kirkekommissionens forslag

I begyndelsen af 1854 havde Grundtvig øget sin kritik af folkekirken ved i Dansk Kirketidende at genfremsætte sit krav om sognebåndsløsning og lærefrihed for præsterne. Blev disse frihedskrav ikke opfyldt, så Grundtvig sig nødsaget til at nedlægge sit embede, træde ud af folkekirken og råde »alle gammeldags Christne til at følge med«. Hans opfordring til alle oplyste kristne om at samle sig i et selskab for kristelig frihed blev også fulgt i det sydvestlige Sjælland med dannelsen af Foreningen for kirkelig Frihed, der navnlig i 1854 arbejdede for Grundtvigs kirkepolitiske ideer gennem talrige møder.

Blandt grundtvigianerne var der også modstandere af præstefriheden, og efterhånden satte uenigheden om dette spørgsmål sit præg på de møder, som Foreningen for kirkelig Frihed holdt. Striden, der ligeledes kom frem i en række artikler i Dansk Kirketidende, brød for alvor ud efter vedtagelsen af loven om sognebåndsløsning. Snart deltog adskillige ikkegrundtvigianere også i denne strid, der især skyldtes forskellige opfattelser af, hvad folkekirken var.

I efteråret 1855 søgte Grundtvig at dæmpe striden, idet han i Dansk Kirketidende indskærpede alle oplyste kristne om ikke at udtræde af folkekirken, så længe der var håb om snart at opnå den nødvendige frihed. Grundtvig fastslog også, at den mærkværdige mistydning af præstefriheden i den verdslige indretning, som man kaldte statskirken eller folkekirken, kom »af den aldeles grundløse Forudsætning, at en saadan verdslig Indretning tillige skulde kunne være en christelig Indretning, altsaa selv være det tredie Sacrament, der havde de to andre i sin Forvaring, altsaa et grove papisteri«. ⁶⁷

På trods af den lidenskabelige debat i Foreningen for kirkelig Frihed og flere tidsskriftartikler om kirkekommissionens arbejde, gik der et stykke tid inden præstekonventerne begyndte at diskutere kirkekom-

missionens andragende. Først på et møde i oktober 1854 kom andragendet til debat i Københavns præstekonvent, idet stiftsprovst Tryde foreslog, at man nedsatte en komite, som skulle udarbejde et udkast om oprettelse af menighedsråd i hovedstaden. Tryde motiverede forslaget med, at kirkekommissionen jo forudsatte at gejstligheden tog initiativet til oprettelsen af menighedsråd i København. Et flertal med Tryde i spidsen ønskede et fælles menighedsråd for hele byen, hvorimod et mindre tal ikke ville »etablere Byraad«, men begrænsede sig til medhjælpere, der skulle vælges af præsterne. På grund af uenigheden nedsatte man derfor en komité, hvis andragende kort efter godkendtes af konventet.⁶⁸

I andragendet til kultusministeriet fremhævede konventet de særegne forhold i København, hvor den løse forbindelse mellem sogn og menighed medførte, at denne mere samlede sig om præsten end om kirken, hvorved »Sogne- og Menigheds-Grændserne ikke falder sammen«. Men da sognene havde særskilte interesser, foreslog konventet oprettelse af et fælles menighedsråd for hovedstaden, »hvori de af det enkelte Sogn valgte medlemmer tillige dannede en Eenhed for dettes Vedkommende«. Konventet tilsluttede sig også kirkekommissionens forslag om menighedsråds virksomhed, men ønskede en række yderligere opgaver henlagt under det københavnske menighedsråd: kirkerne og menighedernes økonomiske forhold – herunder spørgsmålet om opførelse af nye kirker, ansættelse af flere præster, deling af de alt for store sogne og en fremtidig ændring af præsters og kirkebetjentes lønforhold – samt genoprettelse af et kirkeligt fattigvæsen og kirke-disciplinen.⁶⁹

Under debatten om kirkekommissionens andragende havde gejstligheden ikke direkte berørt det egentlige kirkeforfatningsspørgsmål, fordi man forventede den kirkelige eller verdslige øvrighed ville arbejde videre med sagen. Da dette ikke skete, blev spørgsmålet taget op i både Roskilde og Københavns præstekonvent. En anden årsag til den fornyede interesse for forfatningssagen var også frygten for, at loven om sognebåndsløsning og det kirkelige røre – foranlediget af Søren Kierkegaards skarpe angreb på kirken, en omfattende uro inden for Indre Mission og Foreningen for kirkelig Friheds virke – skulle føre til en opløsning af folkekirken. Sognepræst ved Helligåndskirken, Pram Gad, rådede således i november 1855 Roskilde præstekonvent til at indsende et andragende til kultusministeriet med opfordring om at forelægge rigsdagen et lovforslag om en kirkeforfatning, som skulle bygge på kirkekommissionsflertallets forlæg. Selvom flere medlemmer

var betænkelig ved at fremskynde forfatningssagen på grund af det kirkelige røre og præsternes uenighed om sagen, blev Pram Gads forslag alligevel vedtaget.⁷⁰

Mindre held havde Pram Gad med at overbevise Københavns præstekonvent om, at det burde støtte Roskilde konvent i forfatningssagen. Men efter pres fra E. Tryde og H. N. Clausen nedsatte konventet dog et udvalg, som nærmere skulle overveje sagen.⁷¹ Den betænkning, udvalget forelagde konventet i februar 1856, var kendetegnet ved store meningsforskelle. Et flertal bestående af H. N. Clausen, Pram Gad og E. Tryde anbefalede konventet at tilslutte sig andragendet fra Roskilde præstekonvent. De fandt det også vigtigt, at det organ, gennem hvilket kirken skulle komme til orde, repræsenterede både gejstligheden og menighederne. Derfor anbefalede de, at der oprettedes et højere kirkeligt organ (et kirkeråd), før man påbegyndte en nærmere udformning af den kirkelige organisation, som for eksempel menighedsråd. For nok var menighedsråd vigtige, men de kunne let udvikle en skadelig separatisme eller afstedkomme forviklinger indbyrdes mellem rådets medlemmer, »naar ingen Appel var mulig til høiere kirkelig Instants«. Men det hastede med en forfatningsmæssig ordning af folkekirken, hvis man skulle skabe modvægt mod separatismen og sektvæsenet. En yderligere udsættelse var også uholdbar, for »naar Rigsdagen først i en Række af Aar har vundet Hævd paa at tage kirkelige Sager under Behandling, er der al Grund til at antage, at Bestræbelserne for at emancipere kirken fra Rigsdagen ville møde langt større Vanskelighed«.⁷²

Sognepræst ved Christiansborg slotskirke, J. H. V. Paulli, frarådede i et separatvotum indførelsen af en synodalforfatning med frie valg, fordi en repræsentativ forfatning ikke kunne regne med »en levende Deeltagelse og Virksomhed baade fra Geistlighedens og Menighedens Side«. Paulli mente ikke den kirkelige opløsning kunne afhjælpes ved en forfatning, hvorfor der kun burde gøres forberedende skridt til at ordne folkekirkens forhold ved at gennemføre kirkekommissionsmindretallets forslag om et kirkeråd i forbindelse med menighedsråd, og dertil føje en dissenterlov samt oprettelsen af en gejstlig jury. Kapellan ved Vor Frue kirke, P. C. Rothe, tilsluttede sig stort set Paullis synspunkter, men mente dog, at der var friske og sunde kræfter i bevægelse inden for kirken. Han ville derfor støtte ethvert forslag, der kunne tjene til at fremme disse kræfter, blandt andet etableringen af en gejstlig jury og kirketugtens genoplivelse. Men da kirketugten kun kunne udøves med menighedens assistance, burde der også oprettes menig-

hedsråd. Desuden foreslog Rothe, at alle kirkelige lovforslag først skulle diskuteres på landemoderne, som skulle reorganiseres og udvides, så også lægfolket fik tale- og stemmeret på disse. Landemodernes betænkninger skulle derefter videregives til et kirkeråd, som affattede den endelige indstilling til kultusministeren.⁷³

Da ingen af disse forslag opnåede flertal i konventet, blev det besluttet ikke at indgive et andragende til kultusministeriet. H. N. Clausen var skuffet over denne beslutning og udtalte, at det var nødvendigt med en kirkeforfatning, der kunne øge samarbejdet mellem gejstligheden og menighederne. For hvis man udelukkede menigheden, ville den i stedet »ty til Rigsdagen som dens Talsmand mod Gejstligheden«. Konventets reaktion var derfor særdeles uheldigt, fordi rigsdagen nu ville tage initiativet.⁷⁴

Regeringens kirkepolitik 1855-1864

Halls kirkepolitik var i hans første embedsår pragmatisk og mere styret af velvillighed over for de grundtvigske frihedskrav end af et egentligt ønske om at gennemføre en endelig ordning af kirkens forhold. Men ligesom sine ministerkolleger var Hall også tvunget til at føre en kompromissøgende politik på grund af den ringe disciplin blandt de egentlige regeringstilhængere og rigsdagens yderfløje, som ofte var afgørende for at regeringen kunne videreføre sin helstatspolitik.

Efter vedtagelsen af loven om sognebåndsløsning søgte han gennem yderligere lovgivningsmæssige og administrative foranstaltninger at forberede en kirkeforfatning. Denne pragmatiske tolkning af grundlovens § 80, hvorved udtrykket »ved Lov« i praksis tolkedes som ved lovgivning, betød at de kirkelige spørgsmål ikke løstes på engang, men derimod efterhånden som de blev aktuelle. Selvom Halls kirkepolitiske initiativer til tider kritiseredes af de rigsdagsmedlemmer, som ønskede grundlovens § 80 opfyldt, mødte de dog tilslutning hos de kirkelige fløje, der ville bygge en kirkeforfatning på de bevarede kirkelige institutioner. Og dermed opnåede han at vinde tid til at behandle en række vigtige problemer, som nødvendigvis skulle afklares, inden selve kirkeforfatningsspørgsmålet kunne forelægges enten i rigsdagen eller for gejstligheden. Hall understregede da også ved flere lejligheder, at kirkeforfatningssagen krævede en grundig forberedelse, hvis man skulle undgå strid og splittelse inden for kirken.⁷⁵

Allerede under forhandlingerne om lovforslaget om sognebåndsløsning havde Hall tilkendegivet, at han ville arbejde for indførelsen af menighedsråd. Han mente dog denne sag bedst kunne ordnes ved ad-

ministrative forholdsregler, hvilket også blev tilfældet, for den 24. september 1856 udsendte han et cirkulære til biskopperne om oprettelse af frivillige menighedsråd.⁷⁶

I cirkulærets indledning påpegede Hall, at selvom der var behov for et sådant organ i menighedslivet, var det vanskeligt lovgivningsmæssigt at indføre menighedsråd »efter een Form i alle Menigheder i Landet«. På den baggrund begrænsede han sig til ved administrative forholdsregler at give mulighed for dannelsen af frivillige menighedsråd. Hall opfordrede gejstligheden til at drøfte, hvordan cirkulærets indhold kunne gennemføres i praksis. Ligeledes anmodede han præsterne om, at tilvejebringe et udvalg af menigheden, der både kunne fremtræde som dennes naturlige organ og tillige virke som støtte og medhjælp for præsten i hans embedsgerning. Det blev overladt til den enkelte præst i samarbejde med menigheden at sammensætte et sådant organ.

Cirkulæret indeholdt ikke bestemte regler for menighedsrådenes virksomhed, men Hall anbefalede at menighedsrådet især deltog i forvaltningen af sjælesørgerembedet og i bestyrelsen af menighedens indre religiøse anliggender. Desuden burde menighedsrådet – ligesom medhjælperinstitutionen – tage sig af kirketugten. Endelig kunne menighedsrådet udtale sig om kirkelige forhold og fremkomme med forslag til initiativer, som kunne bidrage til at fremme menighedens kristelige og kirkelige liv.⁷⁷

For at styrke de frivillige menighedsråd fremsatte Hall i november 1857 forslag om at overlade dem bestyrelsen af De fattiges Kasse. Forslaget blev næsten uden forhandling vedtaget i landstinget, hvor kun Orla Lehmann stemte imod. Han kritiserede også heftigt de frivillige menighedsråd, som han ikke kunne anerkende, fordi de ikke havde lovhjemmel. Menighedsrådene var ikke et væsentligt led i ordningen af kirkens forfatning, sådan som ministeren og samtlige landemoder ellers påstod. Tværtimod betød menighedsrådene, at man ikke fik »Folkekirkens Ordning ved Lov, men ved administrative stykkevise Foranstaltninger«, og dermed ville grundlovens § 80 aldrig blive opfyldt. Efter vedtagelsen blev forslaget overgivet til folketinget, hvor det imidlertid kun nåede at blive anmeldt.⁷⁸

Cirkulæret af 24. september 1856 om oprettelse af frivillige menighedsråd blev modtaget positivt af biskopperne, der navnlig var tilfredse med, at menighedsråd ikke indførtes ved lov. Til gengæld var der mindre enighed om fremgangsmåden ved deres dannelse, idet nogle biskopper mente rådene skulle vælges og ledes af præsten, mens andre ønskede de skulle være en repræsentation for menigheden og derfor også vælges af denne. Præsterne støttede også oprettelsen af menig-

hedsråd, men i praksis gjorde de meget lidt for at efterkomme opfordringen i cirkulæret.

Efter godt et år var der dannet frivillige menighedsråd i 197 af landets 997 pastorater, men herefter oprettedes der kun få. Der var flere årsager til, at menighedsrådsinstitutionen ikke fik større udbredelse. Dele af gejstligheden mente således, at menighederne var for umodne til at vælge menighedsrådene, og at det var problematisk at skaffe egnede mænd til rådene. Dertil kom menighedernes svage interesse for sagen og manges uvilje mod at lade sig indvælge i rådene, fordi de opfattedes som et kirkepoliti. Men manglen på opgaver af mere praktisk art var også medvirkende til menighedsrådenes ringe fremgang.⁷⁹

Kort før udsendelsen af menighedsråds-cirkulæret havde Hall ved en ministeriel skrivelse af 6. september 1856 ændret præsternes pensionsforhold. Da præsterne ikke var omfattet af pensionsloven af 5. januar 1851 måtte deres pension udredes af embederne, og derfor var det meget svært at pålægge en præst at søge sin afsked, selvom han på grund af alder eller svaghed ikke kunne passe sit embede. Nu blev det muligt for en præst at lade sig pensionere eller tvinge ham til at søge sin afsked, idet han kunne få en pension svarende til, hvad han var berettiget til ifølge pensionsloven. Men hensigten med pensionsreformen var også at genskabe befolkningens tillid til kirken, hvor mange præster savnede den troens nidkærhed, der var betingelsen for menighedernes vækkelse til et sandt kristeligt og kirkeligt liv.⁸⁰

Efterhånden fjernede Hall også flere af de snærende statskirkelige bånd gennem lovgivning og administrative foranstaltninger. Således fremsatte han i rigsdagssamlingen 1856-57 – efter først at have indhentet betænkninger fra både biskopperne og landemoderne – forslag i landstinget om ophævelse af dåbstvangen. Forslaget fik bred tilslutning i landstinget, idet kun paragraffen om kirke-disciplinen kritiseredes af flere medlemmer, som mente dette spørgsmål skulle udsættes indtil folkekirken havde fået et organ. Den omdiskuterede paragraf blev derfor fjernet, hvorefter forslaget blev vedtaget. Loven af 8. marts 1857 betød, at forældre som ikke ønskede at få deres børn døbt, blot skulle anmelde børnenes navn til kirkebogen inden de fyldte et år. Undladelse heraf fik ingen konsekvenser for forældrene, men medførte til gengæld, at børnene ikke blev medlemmer af folkekirken. Loven, der var en nødvendig følge af trosfriheden, fik ikke større betydning uden for København. Rigsdagen vedtog senere en følgelovgivning, hvorved bestemmelsen om at børns arveret var afhængig af deres dåb blev ophævet (lov af 13. november 1857).⁸¹

Et problem, der længe havde plaget mange præster, var vielse af

fraskilte. Nu løste Hall konflikten mellem lov og samvitighed ved kongelig anordning af 10. oktober 1857, som tillod fraskilte at blive viet efter Mynsters ritual af 1839.⁸²

Halls kirkepolitik blev navnlig støttet og forsvaret af grundtvigianerne, fordi den dels imødekom deres frihedskrav og dels bevarede rigsdagens indflydelse på den kirkelige lovgivning. Men inden for gejstligheden var der mange, som var foruroliget over Halls kirkepolitiske initiativer. Dette var også baggrunden for at alle landemoderne i 1855 – stærkt tilskyndet af biskop Martensen – ansøgte kultusministeriet om at blive anerkendt som kirkelige organer og samtidig besluttede, at præsterne skulle have mulighed for at deltage i forhandlinger på landemoderne.⁸³

Disse bestræbelser på at udvikle de endnu bevarede historiske institutioner som landemoderne og medhjælperinstitutionen fik især tilslutning fra de højkirkelige, der håbede de herigennem kunne skaffe gejstligheden større indflydelse på den kirkelige lovgivning og dermed efterhånden opbygge en kirkeforfatning nedefra. Også adskillige fra den kirkelige venstrefløj støttede disse bestræbelser, fordi de ønskede at hindre dannelsen af en kirkeforsamling, hvor grundtvigianerne ville udgøre et mindretal og derfor ikke kunne sikre en rummelig folkekirke. Afgørende for dette utraditionelle samarbejde var også, at både grundtvigianerne og de højkirkelige betragtede landemoderne og medhjælperinstitutionen som gamle statskirkelige former, der ved en fornyelse kunne bringes til at fungere som kirkelige repræsentationer.

Selvom man i kultusministeriet henlagde landemodernes andragender, fik de dog indflydelse på Halls kirkepolitiske initiativer. For under en forespørgsel i februar 1856 om ophævelsen af tvangsdåb udtalte Hall, at han ikke ville foretage alvorlige indgreb i kirkens indre forhold, uden først at have hørt en stemme fra kirken selv, hvilket for øjeblikket var biskopperne og landemoderne.⁸⁴

Den 25. marts 1856 udsendte Hall derfor 2 cirkulærer til biskopperne, hvori de anmodedes om at forelægge spørgsmålene om afskaffelse af dåbstvangen og benyttelsen af Balles lærebog for landemoderne, sådan at kirken fik lejlighed til at udtale sig, inden han traf sin beslutning. Hall anerkendte dermed landemoderne som kirkelige organer, og i december 1856 gik han et skridt videre, idet han i landstinget understregede, at der forhåbentlig snart kunne fremsættes et forslag om dannelsen af et organ, der repræsenterede kirken. Men inden dette skete, ville Hall først indhente landemodernes betænkning om et udkast vedrørende et kirkeråd. Dette blev virkeliggjort den 18. maj 1857 med udsendelsen af 2 cirkulærer til biskopperne om henholdsvis udvi-

dede landemoder og kirkeforfatningssagen, hvorved landemoderne fik mulighed for at behandle forfatningsspørgsmålet inden forelæggelsen i rigsdagen.⁸⁵

Halls anerkendelse af landemoderne som kirkelige organer mødte hurtig modstand i folketinget, hvor bondevennerne og flere nationalliberale politikere bekæmpede ethvert forsøg på at begrænse rigsdagens indflydelse på den kirkelige lovgivning. Der blev også rejst kritik i landstinget, hvor H. N. Clausen hævdede, at landemoderne på længere sigt ville blive anerkendt som de eneste kirkelige organer, hvilket var i strid med kirkens grundsætninger. Orla Lehmann udtrykte bekymring for, at grundlovens løfte om at kirkens forfatning skulle ordnes ved lov nu kunne omgås gennem administrative forholdsregler og dermed ville rigsdagens ret og stilling blive undergraved.⁸⁶

Frygten for at landemoderne skulle udvikle sig til egentlige kirkelige eller gejstlige organer var også baggrunden for, at H. N. Clausen i oktober 1857 fremsatte forslag i landstinget om oprettelse af et kirkeråd. Tilskyndet af pastor C. Kalkar i Gladsåkse og stiftsprovst Tryde havde Clausen udarbejdet forslaget efter mødet i Københavns præstekonvent i december 1855 (se side 172f), men hurtig fik det støtte fra en kreds af mænd i hovedstaden, som alle interesserede sig for kirkeforfatningsspørgsmålet. Efterhånden tilsluttede over 900 – deriblandt 209 gejstlige – sig forslaget ved underskrift, men da det mødte massiv modstand på landemoderne, lod Kalkar og Tryde sagen falde, hvilket var Clausen meget imod.⁸⁷

Under forslagens førstebehandling kritiserede Clausen skarpt landemodernes behandling af forfatningssagen, men da de ikke kunne betragtes som organer for kirken og gejstligheden, afspejlede deres erklæringer om forfatningsspørgsmålet heller ikke gejstlighedens synspunkter. Han beskyldte også landemoderne for bevidst at sinke denne sag, fordi de var modstandere af en repræsentativ forfatning.

En af Clausens støtter var Orla Lehmann, der ivrigt forsvarede rigsdagens ret til sammen med kongen at lovgive i kirkelige sager. Men det var ifølge Lehmann magtpåliggende at skabe et organ, som kunne rådgive rigsdagen i kirkelige spørgsmål, da landemoderne hverken var eller egnede sig som kirkelige organer. Kultusminister Hall afviste Lehmanns argumenter og mente, at Clausen fejlforklavede landemodernes betænknings, da disse efter hans mening ingenlunde ville sætte forfatningssagen i bero. Det virkelige problem var derimod, at kun få lægfolk af betydning havde deltaget i diskussionerne eller var fremkommet med forslag. Clausens forslag blev vedtaget af landstinget, der samtidig nedsatte et udvalg, som skulle udforme det endelige lovforslag.⁸⁸

I udvalgets betænkning af 20. november 1857 understregedes det, at samtlige medlemmer var enige om at bringe kirkekommissionsflertallets forslag »i den bedst mulige Form«, da dette var det oprindelige og mest udførlige. Udvalget fastholdt desuden, at kirkerådet i rent kirkelige sager skulle have besluttende myndighed, men at rigsdagens kontrol med kirken skulle bevares, så de af kirkerådet vedtagne beslutninger først fik gyldighed, når de også var vedtaget af rigsdagen. Dermed fik rigsdagen en form for vetoet, men skulle ellers kun lovgive i blandede sager. I spørgsmålet om valgene til kirkerådet støttede udvalget den foreslåede form »af middelbare Valg som den meest betryggende«. Disse valg skulle udgå fra menighedsrådene, der derfor måtte organiseres ved lov. Endelig mente udvalget, at grundsætningen om lige mange gejstlige og verdslige medlemmer skulle fastholdes både i kirkerådet og i valgforsamlingen. På dette grundlag fremsatte Clausen, Lehmann, Dahl, Møller og Tang forslag til lov angående dannelse af et kirkeråd, som var identisk med kirkekommissionsflertallets forslag, men med mere specifikke valgbestemmelser.⁸⁹

Et af udvalgets medlemmer J. N. Madvig påpegede, at selvom forslaget indeholdt en fornuftig løsning af opgaven, måtte han alligevel fraråde landstinget at fremme lovudkastet, fordi en kirkeforfatning ikke kunne tilvejebringes, så længe gejstligheden ikke ønskede den, og menighederne samtidig ikke interesserede sig for forfatningssagen. Udvalgsflertallet fandt Madvigs betænkeligheder ubegrundet, for hvis sagen nu blev standset i rigsdagen, ville det medføre at landemoderne kom til »ubeføiet at gjælde paa ubestemt Tid som Folkekirkens repræsentative Organer«. Derfor forelå der ikke længere et betimeligheds-spørgsmål, men et principspørgsmål: valget mellem et landemodeorgan eller et kirkerådsorgan.⁹⁰

Heller ikke et andet medlem J. V. Bloch kunne tiltræde flertallets forslag, fordi han fandt det uforvarligt at ville påtvinge folkekirken en sådan ordning, når kirken ikke ønskede et kirkeråd. I stedet for stillede han forslag om en reform af landemoderne, der skulle omdannes til virkelige folkekirkelige repræsentationer, hvor også lægfolk kunne komme til orde. Landemoderne skulle have besluttende myndighed i alle rent kirkelige sager, afgive betænkning i blandede sager og have ret til at indgive andragender til både regeringen og rigsdagen. Bloch understregede, at hans forslag ikke udelukkede det ønskede endemål om en samlet repræsentation for hele folkekirken. Hertil bemærkede flertallet, at forslaget ville give »de kirkelige Anliggender hen til en discretionair Behandling fra Kirkeministerens Side, som lader Forholdet imellem Geistlige og læge Afsendinge fra Menighedsraadene ganske

ubestemt«, og dermed var der åbnet mulighed for en sammensætning af overvejende gejstlige medlemmer.⁹¹

Bloch trak imidlertid sit forslag tilbage, da det ikke fik tilslutning i landstinget. En af hans kritikere var Orla Lehmann, der advarede imod at opbygge en kirkeforfatning ved en udvidelse af landemoderne, som udelukkende blev støttet af en alliance imellem de højkirkelige og det yderste kirkelige venstre. Derimod forsvarede han udvalgsflertallets forslag, som også fik tilslutning fra kultusminister Hall, selvom bestemmelsen om, at kirkerådet skulle have besluttende myndighed, ikke tiltalte ham, fordi den ville vanskeliggøre dannelsen af et kirkeråd.

Hall forudså, at løsningen af forfatningsspørgsmålet måtte udsættes nogen tid på grund af rigsdagens manglende interesse for forslaget. Selv foretrak Hall en kirkeforfatning baseret på menighedsråd og med landemoderne som et vigtigt mellemed. Clausen kritiserede disse synspunkter, og fandt det uheldigt, når ministeren ad administrativ vej opfordrede landemoderne til at håndhæve deres stilling som kirkelige organer, og »følgelig have erklæret sig imod ethvert Lovudkast, som gik i anden retning«. Det valg, rigsdagen ifølge Clausen nu stod over for, var, om forfatningen skulle ledes i retning af en gejstlighedskirke, hvor gejstligheden skulle skilles ud og være styrende, eller udvikles i retning af en menighedskirke, hvor »den store reformatoriske Grund-sætning om et almindeligt Præstedømme, Menigheder og Geistligheder organiseres til at samvirke forenende for Kirken«. Efter at landstinget havde vedtaget flertallets forslag om dannelse af et kirkeråd, blev det oversendt til folketinget, hvor det dog først kom til behandling i oktober 1858, da H. Hage og A. Krogh genfremsatte det.⁹²

På trods af den svage interesse i landstinget for forfatningssagen blev Clausens forslag – hvis mål var at tilvejebringe en kirkeforfatning af synodal karakter ved at begynde ovenfra med oprettelsen af et kirkeråd – alligevel vedtaget, hvilket skyldtes såvel Orla Lehmanns solide støtte som landstingets vished om, at forslaget ville blive afvist i folketinget. For i folketinget »havde Bondevennepartiet Magten«, skriver Clausen i sine erindringer. »Dets Førere fandt ikke alene Understøttelse hos det grundtvigske Parti; men de kunde fra Landemodsakterne paaberaabe sig Geistligheden i dens Helhed som Modstander af Forslaget. Der blev i den sejerstrygge Stemning besluttet at statuere et Exempel ...«, hvorved det forslag, som skulle opfylde en paragraf i grundloven blev »ihjelslaet med udsøgt Haan«.⁹³

Der var flere grunde til, at forslaget om et kirkeråd allerede blev forkastet af folketinget efter førstebehandlingen. Da både bondevennerne og grundtvigianerne ønskede, at de kirkelige sager fortsat skulle

være underlagt rigsdagen, kunne de ikke acceptere et forslag, som de mente var et indgreb i rigsdagens myndighed. Samtidig var begge grupperinger imod at kirkerådet skulle sammensættes af lige mange verdslige og gejstlige medlemmer, fordi det var hierarkisk og uluthersk. Men Clausens skepsis over for den almindelige valgret, hans modvilje mod grundtvigianernes frihedskrav og ringeagt for bondevennerne havde også givet ham mange politiske fjender, der nu viste deres mistillid ved at nedstemme hans forslag om et kirkeråd. Endelig var folketinget også uenig om, hvorvidt en kirkeforfatning skulle opbygges nedefra gennem oprettelsen af menighedsråd eller bygges op ovenfra ved dannelsen af et kirkeråd.

D. G. Monrad, der støttede forslaget, påviste under forhandlingerne at uoverenstemmelserne i folketinget egentlig ikke var større, end at man burde kunne vedtaget forslaget. Hertil svarede kultusminister Hall, at så længe gejstligheden modarbejdede en kirkeforfatning, og den menige befolkning kun udviste ringe interesse for en kirkerepræsentation, var der ingen grund til at fremskynde en endelig ordning af kirkens forhold.⁹⁴

Trods Halls udtalelser arbejdede man alligevel videre med kirkeforfatningssagen i kultusministeriet, hvis direktør siden august 1858 havde været Monrad. I praksis var det ham, der ledede ministeriet, idet Hall i 1857 også var blevet konseilspræsident og fra juli 1858 tillige overtog udenrigsministeriet. Der var adskillige gejstlige, som gerne så, at Monrad overtog kultusministerposten, hvilket også skete den 6. maj 1859. Få måneder senere fremlagde han et lovudkast angående ordningen af folkekirkens forfatning for konseilspræsidenten. Efter regeringens godkendelse udsendte Monrad den 3. august et udkast til en forfatningslov for folkekirken til samtlige biskopper med opfordring om at indsende såvel egne som den øvrige gejstligheds betænkning vedrørende udkastet.

I udkastets forord fremhævede Monrad, at virkeliggørelsen af grundlovens § 80 ikke måtte hindres af modstanden i folketinget og landemoderne mod etableringen af et kirkeråd, der ikke kunne blive slutstenen i en kirkeforfatning. Derfor byggede hans forslag også på tidligere erfaringer og forarbejder samtidig med at det sluttede sig til de bestående administrative former.⁹⁵

Hensigten med Monrads kirkeforfatningsudkast var at opbygge en presbyterial-synodal kirkeordning, hvor konge- og statsmagten indgik som et væsentligt led i kirkestyrelsen, der skulle bestå af menighedsråd, provstiråd, landemoder og et kirkeråd. I hvert sogn skulle der oprettes et menighedsråd bestående af sognepræsten som formand og 4 til 12

menighedsvalgte medlemmer. Valgret havde ethvert medlem af folkekirken, som var fyldt 30 år, mens valgbarheden indtrådte ved det 25. år. Selve valghandlingen skulle foregå i kirken. Formanden skulle lede menighedsrådets forhandlinger og sørge for at beslutningerne blev udført. Menighedsrådet skulle mødes hver anden måned, og dets hovedformål var at sørge for sognets syge, fattige, forældreløse. Det skulle også understøtte præsten i hans sjælesørgervirkomhed, hvis han ønskede det. Desuden skulle rådet bestyre De fattiges Kasse og en egen kasse, hvortil menigheden betalte den sum, som årligt behøvedes til dækning af forskellige udgifter. Endelig skulle det medvirke ved ansættelsen af præster.

Ligeledes skulle der i hvert provsti etableres et provstiråd bestående af provsten som formand og et medlem af hvert menighedsråd. Rådet skulle årligt afholde 2 møder, vælge provsten og høres af kultusministeriet i alle spørgsmål af betydning for provstiet. Provstevalget skulle ledes af biskoppen, og alle provstiets præster og kapellaner have ret til at deltage i dette møde.

Landemodet skulle bestå af stiftets biskop som formand, stiftets provster og et af hvert provstiråd valgt medlem. Årligt skulle landemodet holde et møde, hvis ikke kongen traf anden beslutning. Landemoderne skulle behandle alt, hvad der hidtil havde hørt under deres område, men også afgive betænkning om de forslag til love og anordninger, der blev forelagt af kultusministeriet. Endvidere skulle landemodet forestå valget af kirkerådets medlemmer og vælge stiftets biskop. Stiftets gejstlige og menighedsrådsmedlemmerne havde ret til at deltage i landemodets forhandlinger uden stemmeret.

Endelig skulle der dannes et kirkeråd, som skulle være rådgivende i ydre og bestemmende i indre kirkelige sager. Rådet, der selv valgte formand og hvis møder skulle være offentlige, skulle samles hvert 3. år eller når kongen ønskede det sammenkaldt. Kongen kunne også opløse kirkerådet og udsætte dets møder. Kultusministeren var berettiget til at deltage i rådets forhandlinger.

Monrads kirkeforfatningsudkast sikrede ikke kirkens selvstændighed, idet den afgørende magt fortsat var hos kongen, regeringen og rigsdagen, mens kirkerådet – det øverste organ – kun skulle have rådgivende myndighed vedrørende al kirkelig lovgivning, en begrænset sanktionsret og initiativret. Menighedsråd, provstiråd og landemoder skulle varetage administrative opgaver, være rådgivende og have indflydelse på ansættelsen af de kirkelige embedsmænd. Endelig var menighedsrådene nu påbudte og retlig bestemte.⁹⁶

Kirkeforfatningsudkastet mødte massiv kritik fra gejstligheden, idet

kun biskop Daugaard i Ribe kunne støtte det. Selvom biskop Bindsbøll (Lolland-Falster), Engelstoft (Fyn) og Jørgen Hansen (Als-Ærø) fandt udkastet bedre end tidligere forslag, kunne de alligevel ikke anbefale det ophøjet til lov. Både biskop Martensen, Brammer i Århus og Kierkegaard i Ålborg var arge modstandere af udkastet, fordi de politisk-demokratiske valg til kirkerådet kunne få alvorlige følger for kirken, ligesom menighederne kun skulle være medbestemmende, medvirkende og medhjælpende. Deres konklusion var, at kirken udmærket kunne leve med den konfessionsløse rigsdag som lovgivende myndighed, fordi den ikke blandede sig i de rent kirkelige sager, og da mange sager kunne afgøres administrativt uden rigsdagens medvirken, og derfor hastede det ikke med en kirkeforfatning.

Kun Daugaard, Bindsbøll og Engelstoft støttede i princippet påbuddet om oprettelse af menighedsråd, selvom de ønskede præstens selvstændighed over for menigheden bedre sikret. Både Martensen, Brammer og Kierkegaard var imod påbuddet og mente, frivilligheden skulle fastholdes. Bindsbøll, Brammer, Kierkegaard og Martensen mente, at menighedsrådenes virksomhed skulle være mere kirkeligt betonet, og de var imod rådets beskatningsret. Endelig var Bindsbøll og Engelstoft betænkelige ved, at menighedsrådet overtog opgaver, som betød at det blev underlagt den borgerlige øvrighed. Alle biskopper frarådede oprettelsen af provstiråd, fordi de ville komplicere kirkestyrelsen. Derimod var de nogenlunde tilfredse med landemodernes organisation, selvom Martensen var betænkelig ved, at lægfolk skulle deltage i landemodet.⁹⁷

I Københavns præstekonvent blev kirkeforfatningsudkastet også skarpt kritiseret. Især påbuddet om menighedsråd, fordi konventet ønskede frivilligheden bevaret og frarådede at overføre politiske former på kirken. Kun sognepræst ved Helligånds kirke, Kolthoff, forsvarede Monrads forslag, og understregede, at konventet selv tidligere havde forlangt menighedsråd.⁹⁸

Modstanden mod forfatningsudkastet fik Monrad til at kassere det og i stedet udarbejde et nyt udkast, som kun omfattede menighedsråd og provstiråd. Det afveg en del fra det tidligere, eftersom menighedsråd ikke var påbudt, men kunne oprettes ifølge cirkulæret af 24. september 1856. Menighedsrådets beskatningsret var også udeladt, ligesom forslaget havde en mere kirkelig karakter, idet der stilledes større krav til de valgbares og valgberettigedes kirkelige kvalifikationer samtidig med, at præsterne fik indflydelse på menighedsrådenes sammensætning ved det første valg. Dog skulle rådene have samme opgaver som i det første forslag. Provstiråd – hvis sammensætning og virksom-

hed indskrænkedes betydeligt – skulle fortsat indføres, selvom samtlige biskopper havde frarådet det. Monrad sendte forslaget til samtlige biskopper og bad dem indsende deres bemærkninger omgående til kulturministeriet, så forslaget hurtigt kunne blive fremsat i rigsdagen.

Alle biskopper bortset fra Martensen tilsluttede sig Monrads forslag, man ønskede dog visse mindre ændringer. Den større sympati for dette forslag skyldtes især dets begrænsede omfang og tydeligere kirkelighed, samt at frivillighedsprincippet ved oprettelsen af menighedsråd var bevaret. Disse synspunkter var også baggrunden for, at flertallet af landemoderne kunne støtte forslaget, selvom de var imod at menighedsrådene fik indflydelse på præsteansættelserne.⁹⁹

Den 3. oktober 1860 forelagde Monrad sit forslag i landstinget om oprettelse af menighedsråd m.m., som næsten var identisk med det han havde sendt til biskopperne. Under førstebehandlingen bekæmpede grundtvigianerne forslaget, navnlig pastor Strøm fra Marslev, som mente det var begyndelsen til en kirkeforfatning. Forslaget ville i stedet for at samle det splittede og styrke det svage, »frembringe den modsatte Virkning og tidligt eller seent ende med at sprænge Folkekirken istykker«. Han var også utilfreds med, at forslaget ikke tog hensyn til loven om sognebåndsløsning, idet det gik »ud fra en skarp Begrænsning mellem de danske Sognemenigheder, hvilket hverken var lovlig eller factisk længere existerer«. ¹⁰⁰

Monrad påpegede, at hensigten med forslaget var at styrke menighedsrådsinstitutionen. For når man gav menighedsrådenes virksomhed et bestemt indhold, ville de også kunne fungere langt bedre og udrette meget gavnligt. Modstanden mod forslaget skyldtes ifølge Monrad udelukkende, at mange præster ikke ville give afkald på deres hidtidige magt og indflydelse. ¹⁰¹ Efter en del diskussion nedsatte landstinget et udvalg, der nærmere skulle behandle forslaget. ¹⁰²

I udvalgsbetænkningen frarådede et flertal forslagets vedtagelse, fordi de foreslåede menighedsråd ikke for tiden kunne indføres i folkekirken, da de var knyttede til de skarpt adskilte sognemenigheder og dermed pegede i en anden retning end den, hvori kirken i de senere tider havde bevæget sig. Dernæst var menighedsrådene det første skridt på vejen »til en saadan repræsentation og paa Majoritetsvalg byggede Kirkeforfatning, der vil sætte den kirkelige Frihed i Fare«. ¹⁰³ Mindretallet glædede sig derimod over dette første forsøg på at organisere menighedslivet i kirken, som betød, at »der afstikkes et Omraade for den begyndende Virksomhed af Menighedsraadet, som kan oversees, som ikke gjør store Fordringer til Kræfterne og deres Anvendelse«. ¹⁰⁴ Trods de forskellige synspunkter fremsatte hele udvalget i fæl-

lesskab en række ændringsforslag, der skulle styrke frivillighedsprincippet.¹⁰⁵

Under den endelige behandling af lovforslaget, rådede forfatteren og politikeren C. Ploug landstinget til at nedstemme forslaget, fordi det var det første skridt mod at organisere kirken som en stat i staten. En kirkeforfatning ville ødelægge den politiske udvikling og fordærve den kirkelige, fordi »den Opløsning, man frygter, netop vil tilveiebringes ved en saadan Ordning som paatænkes«. ¹⁰⁶ Lovforslaget blev alligevel vedtaget og overgik herefter til folketinget. ¹⁰⁷ Her afviste den grundtvigske fløj også forslaget, fordi der ikke var behov for en kirkeforfatning, så længe folkekirken endnu var rummelig. Monrad søgte at dæmpe frygten for, at forslaget på længere sigt ville føre til gennemførelsen af en kirkeforfatning, idet han erklærede sig villig til at fremme kirkens forfatningsmæssige ordning ved administrative foranstaltninger. Denne indrømmelse stoppede dog ikke angrebene på forslaget, der udover Monrad kun forsvarede af H. Hage og kammerherre Feddersen. På trods af modstanden nedsatte folketinget et udvalg, som med undtagelse af den nationalliberale H. Hage næsten udelukkende bestod af grundtvigianere. ¹⁰⁸

I udvalget fik forslaget en krank skæbne, eftersom et flertal rådede folketinget til at afvise dets videre behandling. Begrundelsen var, at forslaget ikke tog udgangspunkt i menigheder, som frit og åndeligt kunne slutte sig til en af folkekirkens præster, men derimod i menigheder, »der ere dannede ved de udvortes Sognegrændser uden hensyn til, hvor forskellige kirkelige Anskuelse der maaske findes indenfor dem«. Altså ikke en videreførelse af den udvikling, som var begyndt med loven om sognebåndsløsning. Ikke engang København, hvor dette forhold især var fremtrædende, var undtaget fra forslagets bestemmelser. Samtidig byggede forslagets menighedsråd på en sammenblanding af sogn og menighed, hvilket ville påvirke dets virksomhed, »da det ikke er en virkelig Menighed, men det folkekirkelige, ja tildeels endog det verdslige Sogn, paa hvis Omraade det skal bevæge sig«. Endelig kunne flertallet ikke anbefale forslaget, fordi det var et bidrag til indfrielsen af løftet i grundloven om en forfatning for folkekirken. Udvalgets råd blev også efterlevet af folketinget, der afviste at færdigbehandle forslaget. ¹⁰⁹

Når Monrads bestræbelser for at tilvejebringe en kirkeforfatning og et retsligt grundlag for menighedsrådene mislykkedes, skyldtes det ikke kun, at folketinget ville fastholde sin myndighed over de kirkelige anliggender, men også økonomiske motiver. For under forhandlingerne om en gejstlig lønreform havde et flertal klart tilkendegivet, at deres

betingelse for at indfri grundlovens § 80 var bevarelsen af statens ejendomsret til kirkegodset og inddragelse af alle kirkemidlerne i statskassen.

Da en ændring af gejstlighedens lønninger var stærkt påkrævet på grund af hyppige præsteforflytninger, havde Monrad i december 1860 udarbejdet et lovforslag om præsternes løn og optagelse af folkekirken på finansloven. Hovedindholdet i forslaget var en overenskomst med præsterne om at give dem fast løn på finansloven, overføring af embedernes indtægter til denne og en bestemmelse om at opføre kirkens overskud som et særligt fond på finansloven. Gennemførelsen af en fuldstændig lønreform for gejstligheden, som bondevennerne længe havde agiteret for, skulle dog udskydes indtil en kirkeforfatning var gennemført.¹¹⁰

Lovudkastet blev mødt med en storm af protester i folketinget, hvor mange var imod at folkekirken kom på finansloven, fordi det vedrørte spørgsmålet om kirkens ejendomsret. Monrad afviste dette synspunkt, og understregede samtidig, at han ikke ville imødekomme bondevennernes krav om at inddrage kirkens midler i statskassen. Hensigten med forslaget var derimod at »omsætte Folkekirkens Indtægter saaledes, at de danne et samlet Hele, hvoraf igjen Udgifterne bestrides«. ¹¹¹ Tscherning udtalte, at forslaget var utilstedeligt, fordi det var begyndelsen til at ophæve statens ejendomsret til kirkegodset. Hvis kirken igen fik denne ejendomsret, mente han, den finansielle kirke ville fortrænge den åndelige, og hurtigt ville et hierarki udvikles. Hans synspunkter påvirkede forslagets behandling i landstinget, som vedtog det i en stærkt omarbejdet udgave.¹¹²

For at give en kommende kirkerepræsentation indflydelse på gejstlighedens lønforhold, fastholdt Monrad at der skulle være et særskilt fond for de kirkelige indtægter, og derfor fremlagde han et nyt forslag i oktober 1861. Ifølge dette skulle tienden indgå i en gejstlig fond, hvoraf præsternes løn skulle udbetales. Forslaget fik imidlertid en form, som Monrad ikke kunne acceptere, hvorefter landstinget forkastede det, fordi der igen var skabt usikkerhed om ejendomsretten til kirkegodset.¹¹³

Samtidig med at bondevennerne øgede deres pres for at få tienden afløst og præsterne sat på fast løn, arbejdede grundtvigianerne ihærdigt for større kirkelig frihed. I november 1861 fremsatte S. Høgsbro, J. A. Hansen og F. Barfod forslag i folketinget, som skulle sikre sognebåndsløserne ret til altergang og begravelse i egen kirke. Forslaget behagede ikke Monrad, der var betænkelig ved rigsdagens optræden som lovgiver på det kirkelige område. Han ønskede derfor at høre gejstligheden om

sagen, men antydede samtidig, at regeringen kunne gennemføre forslagens bestemmelser administrativt udenom rigsdagen ved kongelig anordning. Uden større debat blev forslaget vedtaget, men nåede ikke til behandling i landstinget. Efter at Monrad havde indhentet biskoppernes og landemodernes erklæringer, hvori de anbefalede en anordning frem for en lov, udstedte han den 2. oktober 1862 en anordning om adgang for sognebåndsløsere til at benytte deres egen sognekirke og kirkegård. Hovedbestemmelserne var stort set som i det forslag folkettinget tidligere havde vedtaget, så selvom Monrad formelt fulgte gejstlighedens råd, imødekom han reelt folketingets ønsker og undgik derved en konflikt om rigsdagens myndighed i kirkelige sager.¹¹⁴

Fra 1848 til 1864 havde de nationalliberale afgørende indflydelse på den statslige administration. De deltog i de skiftende regeringer, men deres politik prægedes af intern uenighed om indenrigspolitikken og om problemerne i hertugdømmerne, hvis løsning krævede samarbejde med bondevennerne og de konservative kræfter i rigsdagen. Den svage partibinding gav rig mulighed for at markere særstandpunkter, hvilket flere nationalliberale udnyttede, da de i protest mod reformpolitikken støttede bondevennernes kamp for at bevare rigsdagens indflydelse på kirkelovgivningen.

Bondevennernes ønske om fortsat statskontrol med kirkens midler og deres mistillid til gejstligheden – som blandt andet skyldtes bøndernes utilfredshed med tienden – var bestemmende for deres modstand mod enhver kirkeordning, der gav gejstligheden politisk indflydelse. Grundtvigianerne foretrak også rigsdagen som kirkerepræsentation, og derfor forsvarede de kultusministrenes kirkepolitiske initiativer i årene efter 1855, fordi de imødekom flere af deres frihedskrav.

Forholdet mellem stat og kirke 1864-1901

Ansvar for krigsnederlaget i 1864 kom til at hvile på de nationalliberale, og regeringsmagten blev nu overtaget af konservative embedsmænd, der straks indledte forhandlinger om en ændring af grundloven. Disse forhandlinger førte til en tilnærmelse mellem bondevennerne og godsejerne, som i fælles fjendskab til bureaukratiet og i loyalitet mod kongen enedes om en revision af grundloven i 1866, som sikrede de store jordbesiddere fast flertal i landstinget.

Den nye forfatning begrænsede bøndernes politiske indflydelse, og de sluttede derfor op om Det forenede Venstre, som i 1873 fik flertal i folketinget. Venstre krævede udover parlamentarisme også fæstevæse-

nets afløsning, større kirkelig frihed og bevarelse af rigsdagens myndighed i kirkelige sager, men splittelsen mellem grundtvigianerne og det københavnske, litterære venstre gjorde det muligt for højres leder J. B. S. Estrup at regere uden hensyn til folketinget. Forfatningskampen forhindrede derfor gennemførelsen af ny kirkelig lovgivning, og kultusministeriet – hvor der i 1892 oprettedes et nyt departementschefsemdede for den kirkelige forvaltning – blev derfor dominerende i kirkestyret.

Valgmenighedsloven

Tabet af Sønderjylland havde dæmpet den kirkelige debat, men da regeringen i efteråret 1865 afsatte V. Birkedal som sognepræst i Ryslinge – fordi han havde angrebet kongen og regeringen – blussede den atter op. Afskedigelsen, som biskop Martensen af frygt for en storstilet udtræden af folkekirken stærkt havde frarådet, vakte harme både blandt mange grundtvigianere og i Birkedals store menighed, der ikke ville af med ham.

Trods afskedigelsen ville Birkedal ikke forlade folkekirken, og han fortsatte derfor med at prædike. Hurtigt blev der rejst krav om at få en fri kirkelig virksomhed som Birkedals legaliseret, og i november 1866 fremsatte S. Høgsbro forslag i folketinget om, at 20 husstande med egen kirkebygning skulle have ret til at løse sognebånd til en tjenstledig præst og med ham danne en menighed. Selvom kultusminister Rosenørn-Teilmann afviste at lovgive herom, før end kirken havde fået en forfatning, blev forslaget alligevel vedtaget i folketinget. Landstinget nedstemte imidlertid forslaget, fordi der ikke forelå en udtalelse fra kirken om frimenighedsspørgsmålet.¹¹⁵

Efter henstilling fra landstinget udsendte kultusministeren derfor den 15. april 1867 en skrivelse, hvori biskopperne og landemoderne anmodedes om at afgive betænkning vedrørende forslaget om dannelse af frimenigheder og om eventuelle ændringer i folkekirkens forhold. Svarene fra landemoderne viste stor modstand mod frimenighedsforslaget, hvorimod de anbefalede en ordning af de kirkelige forhold og nedsættelse af en kirkekommission. Alle biskopperne undtagen P. C. Kierkegaard i Ålborg frarådede også frimenighedsforslaget, men støttede landemodernes forslag om nedsættelse af en kirkekommission.¹¹⁶

Kongen og godsejerne i rigsdagen var ligeledes imod forslaget om frimenigheder, hvilket dog ikke afficerede konselspræsident Frijs, der efter Rosenørn-Teilmanns afgang som kultusminister bad biskop P. C. Kierkegaard overtage denne post. Trods mange betænkeligheder gav Kierkegaard efter, fordi Frijs lovede at gøre frimenighedsloven til kabi-

netsspørgsmål. Ophavsmanden bag dette politiske skridt var indenrigsminister J. B. S. Estrup, der ville forhindre, at frimenighedsspørgsmålet forenede de stridende venstregrupper mod regeringen og derved blokerede for gennemførelsen af vigtigere sager. Samtidig håbede Estrup ved at imødekomme et bondeønske, der var politisk betydningsløst, at kunne dæmpe den begyndende kamp for almindelig valgret.¹¹⁷

Kultusminister Kierkegaard forelagde i december 1867 et modificeret lovforslag om valg- og frimenigheder og søgte samtidig bevilling på finansloven til en kirkekommission. Selvom forslaget indeholdt flere indskrænkninger end grundtvigianerne syntes om, blev det vedtaget i folketinget, men standsedes af de nationalliberale i landstinget, fordi biskopperne havde indsendt en protestskrivelse mod forslaget. Kort efter trådte Kierkegaard tilbage. Frijs udnævnte nu den tidligere sønderjyske præst Aleth Hansen til minister, og gjorde samtidig loven til kabinetsspørgsmål under henvisning til statens indre og ydre stilling. Den 28. april 1868 vedtog landstinget derfor et kompromis, som gjorde anerkendelsen af valgmenigheder afhængig af ministeriets skøn og begrænsede loven til 5 år.¹¹⁸

Frygten for en regeringskrise, som kunne bringe et mere udpræget godsejerministerium til magten, blev afgørende for vedtagelsen af valgmenighedsloven, der selvom den ikke var særlig vidtgående, alligevel vakte stor kirkelig harme. Gejstlighedens kritik var ikke kun rettet mod regeringen, fordi den havde trumfet loven igennem, men også mod grundtvigianerne og deres opfattelse af kirkebegrebet. Grundtvigianernes kirkebegreb var dualistisk, idet de hævdede, at den hellige almindelige kirke fandtes inden for folkekirken, men uafhængig af folkekirkens ordning. Kirkens indre ordning skulle derfor bygge på frihedens princip, hvorfor de gik imod en repræsentativ forfatning. Desuden fremhævede de, at folkekirken var en borgerlig indretning undergivet rigsdagen. De højkerkelige anerkendte ikke denne dualisme, for folkekirken var den synlige repræsentant for den hellige almindelige kirke, og derfor lagde de vægt på kirkens ydre frihed og selvstændighed. På den baggrund ønskede de en kirkeforfatning, men var ikke enige om dens udformning. Striden mellem disse anskuelser – det kirkelige individualitetsprincip og det kirkelige samfundsprincip – fik stor indflydelse på kirkekommissionens forhandlinger.¹¹⁹

Kirkekommissionen af 1868

Den 18. juni 1868 nedsatte regeringen den bebudede kirkekommission. Tidligere kultusminister C. C. Hall blev formand for kommissionen, der bestod af 9 gejstlige medlemmer og 13 fra rigsdagen, hvoraf halvde-

len var grundtvigianere eller grundtvigsk prægede. Biskop Martensen kritiserede skarpt denne sammensætning, og H. N. Clausen var utilfreds med at de rigsdagsmedlemmer, »som vare gaaede allervidest i Frihedsfordringerne for de kirkelige Individder«, nu skulle afgøre forholdet mellem stat og kirke.¹²⁰

Udover at drøfte selve kirkeforfatningsspørgsmålet skulle kommissionen også behandle forskellige emner, som ministeriet ønskede undersøgt. Forhandlingerne, der fra starten prægedes af store uoverensstemmelser, blev langvarige og først den 31. maj 1870 forelå kommissionens betænkning.¹²¹

I betænkningens indledning frarådede en enig kommission indførelsen af menighedsråd, fordi kirken ikke havde fået en forfatning. Selvom medlemmerne mente, at kirkens forfatning skulle ordnes ved lov, var der stor uenighed om forfatningens udformning. Et flertal foreslog oprettelsen af et kirkeråd bestående af lige mange gejstlige og verdslige medlemmer, som skulle være rådgivende i blandede og have vetoret i indre kirkelige sager. Martensen, der ellers hidtil havde afvist en synodalordning, støttede nu sammen med H. N. Clausen kravet om et repræsentativt kirkeorgan af frygt for, at rigsdagen skulle fortsætte med at lovgive i kirkelige sager. Også Strøm og Ploug, der længe indædt havde bekæmpet ethvert forsøg på at tilvejebringe en kirkeforfatning, gik ligeledes ind for forslaget om et kirkeråd.¹²²

Selvom et mindretal på 4 medlemmer principielt ikke var imod en repræsentativ kirkeforfatning, frarådede de alligevel indførelsen af et kirkeråd, så længe forholdet mellem stat og kirke ikke endeligt var afklaret. Desuden krævede de kirkens ejendomsret ophævet gennem en reform af gejstlighedens lønningsforhold og anerkendelse af valgmenighedsprincippet. Endelig advarede 2 medlemmer stærkt imod en forfatning, da en sådan også ville give valgret til dem, der kun indvortes hørte til folkekirken.¹²³

Betænkningen indeholdt også et flertalsforslag om at give menighederne begrænset indflydelse på præsteembedernes besættelse og flere forslag om præsternes lønningsforhold. Således ønskede et mindretal præsterne lønnet af staten og tienden inddraget i statskassen, hvilket flertallet blankt afviste og foreslog, at overskuddet af bispetienderne i stedet blev anvendt til forbedring af pensionerne og til understøttelse af mindre embeder. Navnlig var det nødvendigt med en lønreform i København, fordi lønforskellene her var for store. Flertallet tilrådede dog en grundig forhandling med kommunalbestyrelsen herom, fordi en ændring af de københavnske embeders lønforhold var »forbunden med saa eiendommelige Vanskeligheder baade med Hensyn til Tilveiebring-

else og Fordelingen af Midlerne«. ¹²⁴ Clausen fastslog, at en udjævning af de store forskelle mellem præstembedernes indtægter og en forøgelse af »de Geistliges Antal i Forhold til den stigende Folkemængde« var stærkt påkrævet, hvis man skulle styrke det svage menighedsliv i hovedstaden. ¹²⁵

Adskillige medlemmer var enige i, at menighedslivet såvel i København som i resten af landet burde styrkes, hvis man fremover skulle undgå kirkelig uro, og derfor foreslog de en udvidelse af valgmenighedsloven. ¹²⁶

Regeringens reaktion på kirkekommissionens forslag

På grund af medlemmernes modstridende opfattelser resulterede kirkekommissionens arbejde i en række mindretalsforslag, hvis videre skæbne nu skulle afgøres af regeringen. Men regeringen var ikke indstillet på at fremskynde en ordning af de kirkelige forhold, for C. C. Hall – der den 28. maj 1870 udnævntes til kultusminister – udtalte, at de »forskjellige større og betydende Sager, som vare forhandlede i Commissionen, kunde af Regjeringen bruges til en Afgjørelse enten ad administrativ Vei ... eller ad Lovgivningsveien, uden med Nødvendighed først at have undergaaet en Forhandling der«. ¹²⁷

Disse udtalelser henviste Hall også til, da han i efteråret 1870 fremsatte forslag i landstinget om menighedernes medvirken ved præstean sættelser og om gejstlighedens aflønning. Sidstnævnte forslag, der indeholdt en kirkelig pensions- og hjælpefond på finansloven, var udarbejdet på grundlag af kirkekommissionsflertallets indstilling og bibeholdt det gældende lønsystem med tiender. Men uenighed i begge ting om kirkens ejendomsret og om brugen af de kirkelige midler betød, at begge forslag blev afvist, hvorfor Hall opgav at genfremsætte dem i den følgende rigdagssamling. ¹²⁸

Forslagene blev dog fremsat igen i efteråret 1871 af en række venstremænd, men heller ikke dette forsøg førte til noget resultat, fordi landstinget ville bevare tienden, hvorimod folketinget ønskede at afløse tienden med pengeydelse og samtidig sætte præsterne på fast løn. Hensigten var at bremse de hyppige præsteforflytninger ved en udligning af forskellene i de gejstlige embeders indtægter samt at opføre de kirkelige indtægter og udgifter på finansloven, da folketinget mente de kirkelige indtægter tilhørte staten og ikke kirken. ¹²⁹

En anden vigtig grund til at forslagene ikke kunne gennemføres, var dog også den tiltagende strid mellem folketinget og landstinget fremkaldt af venstres kamp for parlamentarismen. Ikke engang vedtagelsen af loven om brug af kirker i marts 1872 og loven af 7. juni 1873 om

ændring af valgmenighedsloven, hvorved dennes tidsbegrænsning op-
hævedes, kunne formilde venstrefolkene, der med alle midler søgte at
vælte regeringen. Halls store imødekommenhed over for grundtvigia-
nernes krav irriterede de andre ministre så meget, at han i efteråret
1873 måtte opgive sine forhandlinger med venstre om en reform af
præsternes løn. Og efter regeringsskiftet i 1875 blev de kirkelige
spørgsmål trængt i baggrunden af langt vigtigere problemer: forsvarssa-
gen og de provisoriske finanslove.¹³⁰

Regeringens kirkepolitik 1875-80

Efter en længere regeringskrise dannede Estrup i august 1875 en ren
højre regering, hvor han selv bestred både konseilspræsidiets og finans-
ministeriets. Kultusminister i regeringen blev J. C. H. Fischer, der ikke
alene var ateist, men også havde levet i et uægteskabeligt forhold og
var blevet far til 3 børn. Hans udnævnelse foruroligede flere biskopper,
navnlig Martensen, der blev stærkt forbitret over Fischers bestræbelser
på at skaffe Georg Brandes ansættelse ved universitetet.¹³¹

Fischer havde i adskillige år arbejdet for en reform af gejstlighedens
løn, og i november 1875 fremsatte han forslag i landstinget til lov om
lønninger til folkekirkens embedsmænd, som imødekom venstres øn-
ske om en ordning af alle embeders forhold. Ifølge forslaget skulle
indtægterne fra ledige embeder, midler bestyret af stiftsøvrighederne,
fæsteafgifter og tienden sammen med statens støtte til kirken indgå i et
fond til kirkelige formål på finansloven. Løn og pensioner til både
biskopper og præster skulle så udredes af dette fond. For yderligere at
føje venstre, fremlagde Fischer samtidig forslag om menighedernes
deltagelse i præstevalget.¹³²

Præstelønningsforslaget ændredes dog så meget under landstingets
behandling, at venstre afviste det i folketinget, selvom Fischer forsikre-
de at staten også fremover beholdt ejendomsretten til kirkegodset.
Desuden understregede han, at fondstanken udelukkende var fast-
holdt, fordi tinget for øjeblikket drøftede de økonomiske aspekter i
forbindelse med en reform af de kirkelige forhold i København. En
sådan reform, som Fischer støttede, skulle indeholde en omlægning af
sognegrænserne, ansættelse af flere præster og bygning af 4 kirker.
Udgifterne til denne reform skulle dækkes af midler fra fonden til
kirkelige formål, hvilket venstre modstræbende accepterede, da Fi-
scher lovede dels at inddrage Københavns magistrat i forhandlingerne
og dels at landsogdenes midler ikke i større omfang skulle benyttes til
kirkebyggeri i byerne.¹³³

Venstrelederen Frede Bojsen var nu indstillet på at indgå forlig med

regeringen om præstelønningsloven, men da landstinget i foråret 1876 afviste forslaget om præstevalg og folketinget opdagede kultusministerens praksis med at beklippe visse embeder, sejrede den radikale fløj i venstre og lønningsspørgsmålet blev derfor ikke færdigbehandlet i folketinget.¹³⁴

Den manglende forligsvilje hos venstre gav Fischer et alibi for at fortsætte den praksis, som allerede var indledt af hans forgænger, med at beklippe de store embeder til fordel for de mindre. Mange gejstlige var indforstået med denne praksis, som biskop Martensen endda havde belært Fischer om var langt bedre end en lønningsslov. Landstinget modsatte sig heller ikke denne midlertidige ordning, hvorimod de beklippede midler (stiftsmidler) hurtig blev et politisk stridsspørgsmål i folketinget. For da det endelig i januar 1876 gik op for venstre, at kultusministeren administrativt havde iværksat en udjævning af præstelønningerne, rejstes sagen både i finansudvalget og i folketinget. Venstre ville have en redegørelse for, hvad stiftsmidlerne skulle anvendes til, efter hvilke regler beklipningen blev foretaget, og om ministeriet var berettiget til at disponere over disse midler uden lovgivningsmagtens medvirken. Fischer svarede ikke direkte på spørgsmålene, men fremhævede, at bortset fra bispetienden, der midlertidigt var overtaget af statskassen, var statens midler til kirken ikke for tiden underlagt den lovgivende magt.¹³⁵

Dette svar var venstre ikke tilfreds med, og i november 1876 bad partiet kultusministeren om en fortegnelse over de beklippede præstekald. Da Fischer blot henviste til sit tidligere svar, ville venstre ikke længere acceptere ministerens egenrådige handlemåde, og fik nu indføjet en passus i finansloven om, at de indbetalte stiftsmidler skulle opføres på finansloven. Estrup fandt denne tilføjelse uantagelig for regeringen, og søgte på alle måder at forsvare kultusministerens administrative ordning af gejstlighedens lønningsforhold, selvom justitsministeren kort forinden havde orienteret ham om, at det nævnte anliggende kun kunne ordnes ved lov. På grund af uenighed mellem de 2 ting om denne tilføjelse endte finanslovsforhandlingerne uden resultat, hvorefter Estrup den 12. april 1877 gennemtvang den første provisoriske finanslov.

Problemerne med stiftsmidlerne blev løst i sommeren 1878, hvor den moderate fløj af venstre indgik forlig med regeringen om finansloven. Men regeringen gav også venstre en stor indrømmelse, idet finansloven indeholdt en bestemmelse, som nøje afstak grænserne for stiftsmidlernes anvendelse. Dermed anerkendte de moderate venstrefolk i realiteten beklipningen, således at Fischer i begrænset omfang kunne fortsætte med at afhjælpe de værste urimeligheder i præsternes løn. Men det

blev kirken som betalte for forliget, idet en gennemgribende ændring af præsternes lønningsform blev udskudt. Samtidig måtte Fischer opgive sin reform af de kirkelige forhold i København, da forligsaftalen udelukkede, at der kunne bruges midler til nyt kirkebyggeri.¹³⁶

Med dette forlig blev der sat en effektiv stopper for en langsigtet reformpolitik på det kirkelige område, for højre var ikke villig til endnu engang at give venstre store indrømmelser. Estrup og flere ledende højrefolk var også foruroligt over kultusministerens knæfald for venstre, og derfor afslog Fischer opfordringer fra D. G. Monrad og andre tidligere nationalliberale om at indlede forhandlinger med det moderate venstre om nedsættelse af et kirkeråd, der skulle forberede en kirkeforfatning. Nok var venstre svækket efter forliget med regeringen og optrådte mere realistisk i kirkelige spørgsmål, men Fischer mente, at forfatningssagen netop ville samle de stridende venstregrupper mod regeringen. Men i efteråret 1879 ændredes den politiske situation, idet den Berg-Hørupske gruppe – der efter valget i januar måned var blevet større end det moderate venstre – nu ville give militære indrømmelser mod at få gennemført præstelønningsloven og præstevalgforslaget. Under forhandlingerne enedes Fischer og Berg om en lønreform og om at oprette en fond, hvorfra der skulle ydes tilskud til forskellige kirkelige formål (blandt andet nyt kirkebyggeri). Fischers forhold til ministerkollegerne forværredes imidlertid på grund af hans underhåndsforhandlinger med Berg, og den 24. august 1880 måtte han træde tilbage.¹³⁷

Nedsættelsen af Det kirkelige Råd i 1883

Som Fischers efterfølger udnævnte Estrup sin fætter J. F. Scavenius, der var en ivrig forkæmper for Københavns befæstning og modstander af forlig med venstre. Han udnævnelse genskabte sammenholdet inden for højre, men blev også modtaget med tilfredshed af biskopperne, der vidste, at Scavenius var modstander af vækkelserne.¹³⁸

Frikirkedannelsen og den kirkelige uro var også årsagen til, at han i oktober 1883 – trods voldsomme protester fra venstre – administrativt nedsatte et kirkeråd, der skulle rådgive ministeriet i kirkelige spørgsmål og desuden forberede administrative og legislative reformer. Men Scavenius håbede desuden, at rådet dels kunne dæmpe de yderliggående frihedsbevægelser, som virkede opløsende på kirken, og dels udarbejde tidssvarende reformer, der kunne afværge en sprængning af folkekirken. Rådet bestod af landets 7 biskopper, en teologisk og en juridisk professor, som alle kirkeligt og politisk var konservative.¹³⁹

Mange grundtvigske præster vendte sig skarpt imod kirkerådet, som

kun ville øge striden mellem folkekirken og de kirkelige bevægelser. Derimod indsendte flere præstekonventer takadresser, fordi regeringen opfyldte deres ønske om en kirkekommission, der kunne forberede en forfatningslov for kirken. Forfatningsspørgsmålet havde længe været diskuteret på præstekonventerne, fordi mange præster var forurolet over Indre Missions fremfærd og heller ikke billigede grundtvigianernes krav om yderligere kirkelig frihed, som de mente ville føre til folkekirkens opløsning. Præsterne huskede også stadig valgmenighedslovens tilblivelse i 1868, og de frygtede noget tilsvarende kunne ske igen med disse krav om præstefrihed, forandring af præsteløftet, indførelse af borgerligt ægteskab og ordination af ikke-teologer. Derfor enedes konventerne om at rette henvendelse til landemoderne med begæring om, at de ville anmode ministeriet om at forberede en kirkeforfatning. For præsterne savnede i deres embedsgerning støtte i en forfatning, fordi de ændrede samfundsforhold og den kirkelige udvikling havde »grebet så dybt ind i det folkekirkelige menighedsliv, at det stod i fare for en stille opløsning eller dog en ubestemmelig omdannelse«. ¹⁴⁰

Præstekonventernes henvendelse fik en blandet modtagelse på landemoderne. Kun landemodet på Fyn tilsluttede sig konventernes ønske om en endelig ordening af de kirkelige forhold, mens landemodet på Lolland-Falster støttede biskop Monrads forslag om, at kirkeministeren administrativt skulle forberede en kirkeforfatning. De øvrige landemoder mente, at landets biskopper skulle mødes »for at prøve de Ønsker, der røre sig i Menigheden, og raadslaa om de Forandringer, der maatte være at foretage i de kirkelige Love«. ¹⁴¹ Selvom landemoderne ikke direkte støttede henvendelsen fra præstekonventerne, erkendte de nødvendigheden af at genoprette den kirkelige ro. Men forventninger til at kultusministeren ville gøre noget aktivt for at skabe ro inden for kirken var ikke store. ¹⁴²

Kirkerådet behandlede på de første møder i september 1884 en henvendelse fra kultusministeret om en udvidelse af rådet, så det blev mere repræsentativt. Men da rådet ikke kunne blive enige om dette spørgsmål eller om selve forfatningssagen, hvor især lægmandsrepræsentationens omfang og kompetence diskuteredes, begyndte man i stedet at drøfte liturgiske reformer.

Efterhånden gik det op for Scavenius, at kirkerådet ikke ville nå frem til selv begrænsede kirkelige reformer. Muligheden for at tilvejebringe en kirkeforfatning administrativt, som D. G. Monrad tilrådede, fandt Scavenius urealistisk, når biskopperne var imod forandringer inden for kirken. Samtidig afviste han at forhandle med venstre om nye

kirkelove, så længe partiet saboterede forsvarssagen og konsekvent gik imod alle regeringens forslag.

Valget i 1887, som gav højre stor stemmefremgang, øgede dog forhandlingsviljen hos venstre, og i resten af samlingen blev der indgået forlig om en række lovforslag. Blandt andet loven af 1. april 1888 om ligning af bidrag til kirkerne i København, hvorved der indførtes en fælles kirkelig ligning for hele byen i stedet for den tidligere ordning med ligning på de enkelte sogne. Ifølge loven skulle de tilvebragte midler ikke kun anvendes til vedligeholdelse af kirkerne, men også – som foreslået af Københavns præstekonvent – til opførelse af nye kirker. Hermed ville de velhavende kvarterer, der ofte var velforsynede med kirker, komme til at betale til kirkebyggeri i de fattigere kvarterer.

Loven blev dog en skuffelse, idet de lignede midler ikke gik til nyt kirkebyggeri, men derimod til tiltrængte reparationer og vedligeholdelse af eksisterende kirker. Tilskyndet af kirkelige kredse i hovedstaden nedsatte Scavenius derfor i november 1890 en kommission, der skulle undersøge kirkeforholdene i København og på Frederiksberg. Ministeriet understregede i kommissoriet, at målet var dannelsen af sogne med højst 10.000 indbyggere, som hver skulle have en kirke og to præster. Samtidig skulle kommissionen tage stilling til de økonomiske implikationer i forbindelse med sognedelingene, herunder en ændring af præsternes lønningsforhold samt afløsning af offer og accidenser.¹⁴³

Debatten om de kirkelige forhold i hovedstaden

Mens kommissionen arbejdede, skete der store omvæltninger i kultusministeriet. Scavenius blev i juli 1891 tvunget til at søge sin afsked, officielt på grund af rygter om hans bordelbesøg, men reelt fordi han var modstander af regeringens forhandlingspolitik med venstre. Til det sidste forsøgte Scavenius at overbevise sine ministerkolleger om det fornuftige i at han forblev i regeringen af hensyn til forsvarssagen, men forgæves. Biskopperne var længe loyale over for kultusministeren, men da de øjnede en chance for at få gennemført deres ønske om et departement for kirkesager i kultusministeriet, støttede de også afskedigelsen af Scavenius. Deres ønske blev også opfyldt af den nye kultusminister C. Goos, som den 1. april 1892 oprettede et særligt kirkedepartement i ministeret.¹⁴⁴

Ændringerne i kultusministeriet fik ingen betydning for Det kirkelige Råds arbejde eller for den nedsatte kommission til overvejelse af de kirkelige forhold i København og på Frederiksberg. I marts 1892 fremlagde kommissionen en fyldig betænkning, hvori et flertal udtalte sig

for sogne på 16-20.000 mennesker, som skulle betjenes af en sognepræst, en residerende kapellan og en kateket, og foreslog desuden at der oprettedes 10 nye sogne med 8 nye kirker. Mindretallet ønskede derimod sogne på højst 10-15.000 mennesker, der skulle betjenes af en sognepræst og en kateket, hvorfor de foreslog en sognedeling med oprettelse af 15 nye sogne. Da denne væsentlige forøgelse af den kirkelige betjening fik en række økonomiske konsekvenser, tilrådede kommissionen, at præster og kirkebetjente blev fastlønnede og at al offerpligt afskaffedes. Offer og accidenser skulle erstattes af faste takster for de kirkelige handlinger, og indtægterne herfra skulle så indgå i en fælles fond til supplerung af midlerne fra præste-, degne- og klokkerpengene.¹⁴⁵

På baggrund af kommissionsbetænkningen fremsatte kultusminister C. Goos i marts 1893 forslag i landstinget om ordningen af de kirkelige forhold i København. Ifølge forslaget skulle der oprettes 10 nye sogne og opføres 8 nye, større kirker, al offerpligt skulle bortfalde, præster og kirkebetjente være fastlønnede og midlerne hertil tilvejebringes ved en fælles ligning på menighedsmedlemmerne i hele kommunen. Midlerne til kirkernes vedligeholdelse og til opførelse af de nye kirker skulle skaffes ved årlige tilskud fra stat og kommune samt ved ligning på menighederne. Endelig indeholdt forslaget også et lønregulativ for præster, retningslinier vedrørende kirkernes årlige indtægter og udgifter samt nye regler for kirkernes bestyrelse. Samtidig fremlagde Goos et lignende forslag om en ordning af de kirkelige forhold på Frederiksberg, hvor der skulle oprettes 2 nye sogne og bygges 2 nye kirker.¹⁴⁶

I sin forelæggelsestale fremhævede Goos, at sigtet med forslagene var at afhjælpe den kirkelige nød i hovedstaden, således at et sogn fremover ikke fik »mere end en Befolkning af 25.000 Mennesker, der saa skulde betjenes af en Sognepræst, en residerende Kapellan og en Kateket«. Først når et sogns befolkning oversteg de fastsatte 25.000, ville ministeriet igen overveje, hvilken yderligere deling man kunne foretage. Men ministeren forudsatte, at præsterne indbyrdes kunne »fordele Virksomheden imellem sig muligvis finde det rigtigt at fordele denne Virksomhed efter lokale Hensyn, hvorved altsaa en yderligere Deling vilde opnaas uden større Udgifter«. ¹⁴⁷

Selvom adskillige landstingsmedlemmer var tilfredse med forslagene, mente de at menighedens bidrag var alt for lille i forhold til statens store tilskud. For ville borgerne have nye kirker, måtte de også yde noget mere til kirkebyggeriet. Ligeledes var en klækkelig forhøjelse af betalingen for de kirkelige handlinger nødvendig, dersom præsternes

løn skulle forhøjes. Flere medlemmer kunne imidlertid ikke godtage de nye regler for kirkernes bestyrelse, fordi de »havde en vis revolutionær Tendens, der gik ud paa at nivellere bestaaende Tilstande uden at tage tilbørligt Hensyn til velerhvervede Rettigheder«. ¹⁴⁸

En af forslagens mest indædte modstandere var socialdemokraten P. Knudsen, som under debatten fastslog, at der overhovedet ikke var »nogen Trang til flere Kirkebygninger, eftersom Kirkebesøget her i Kjøbenhavn var meget svagt«. Forskellige undersøgelser havde endvidere godtgjort, at der var plads »til tre Gange saa mange Mennesker i Kirkerne i Almindelighed, som dem, der kom der«. Endelig fandt Knudsen det urimeligt, at især den fattige del af befolkningen skulle yde så meget til kirkebyggeriet, blot fordi de riges »Offerberedvillighed for Øjeblikket ikke var til Stede«. Blev forslaget derfor gennemført, mente han det ville øge misstemningen i befolkningen mod kirken og forstærke kravet om en adskillelse af stat og kirke. ¹⁴⁹

Andre medlemmer udtalte sig også for en adskillelse af stat og kirke, hvilket Goos afviste at kommentere med henvisning til, at dette spørgsmål slet ikke var til debat og heller ikke ville komme det foreløbig. Hans forslag om ordningen af de kirkelige forhold i hovedstaden blev ikke vedtaget, men henvistes i stedet til et udvalg, hvorfra det aldrig kom tilbage. ¹⁵⁰

Gejstligheden i hovedstaden havde også diskuteret forslaget, og i en skrivelse til udvalget advarede en række præster med stiftsprovst Paulli i spidsen imod forslaget, som de frygtede ville skade kirken. Præsterne var imod at gejstligheden blev fastlønnede, fordi den dermed økonomisk var »prisgivet til det politiske Parti, som tilfældig var ved Roret. Dette Parti havde Magt til at forandre Lønningerne«, og i løbet af kort tid ville man derfor få en forarmet præstestand. Forslaget om faste takster for de kirkelige handlinger fandt de også meget ukirkeligt, da det ville blive opfattet som skattetvang og som om kirken solgte sine goder til faste priser. Desuden ville faste takster navnlig ramme de fattige, idet taksterne ville blive forhøjet samtidig med, at præsterne ifølge forslaget kun i særlige tilfælde var bemyndiget til at eftergive betalingen. På den baggrund advarede præsterne mod forslaget og fremhævede, at hvis staten og kommunen ville øge sit tilskud, skulle man nok få bygget nye kirker og få forbedret præsternes økonomiske stilling. ¹⁵¹

I slutningen af marts 1893 lykkedes det dog Goos at få forlænget loven af 1. april 1888 om fælles ligning i hovedstaden, men under de videre forhandlinger forhindrede venstre, at loven kunne anvendes til

finansiering af nye kirker, fordi partiet var bange for at miste stemmer til Socialdemokratiet, der både i rigsdagen og ved kommunevalget heftigt agiterede mod offentligt støtte til kirkebyggeri.

Tiden fra 1894 til systemskiftet i 1901 var en overgangsperiode uden større politiske resultater. På det kirkelige område blev det kun til enkelte liturgiske ændringer, nogle småreformer vedrørende lønningsvæsenet og oprettelsen af et andet stiftsprovsti for Sjællands stift i 1897. Kultusminister H. V. Sthyrts forsøg på at skaffe midler til nyt kirkebyggeri i København strandede derimod, i stedet blev det Københavns Kirkefond, der uden støtte fra staten eller kommunen tog initiativ til at løse kirkeproblemerne i hovedstaden.

Kirkerådet havde fortsat sin virksomhed under de skiftende ministre, men splittelsen mellem de konservative og mere bredkirkelige medlemmer var så stor, at rådet opgav at løse kirkeforfatningsspørgsmålet og istedet koncentrerede sig om liturgiske reformer. Noget repræsentativt organ for kirken eller gejstligheden blev kirkerådet aldrig, og problemerne med at finde en fælles holdning svækkede efterhånden dets autoritet over for både kultusministeriet og gejstligheden. Da venstre kom til magten i 1901, ophævede J. C. Christensen straks kirkerådet, hvorefter han gik igang med at ordne kirkens forhold.¹⁵²

Krigsnederlaget i 1864 satte dybe spor i indenrigspolitikken. De nationalliberale måtte overgive regeringsmagten til rigsdagens konservative kræfter, hvis politiske mål var at stække folketingets magt. Dette lykkedes også med grundlovsrevisionen i 1866, der sikrede de store jordbesiddere fast flertal i landstinget. Frem til 1874 blev der vedtaget flere kirkelove, blandt andet valgmenighedsloven i 1868, som regeringen pressede igennem for at opnå grundtvigianernes støtte til en række vigtige reformforslag. Men efter 1875, hvor godsejerne under ledelse af J. B. S. Estrup dannede regering, blev de kirkelige spørgsmål trængt i baggrunden af forfatningskampen.

De provisoriske finanslove fra 1885 til 1894 førte til splittelse i venstre, og de idelige kontroverser imellem venstregrupperne betød, at de ikke var interesseret i en styrkeprøve med regeringen på et vitalt politisk spørgsmål. Forfatningslivet blev fortsat holdt i gang, men efterhånden indsnævredes regeringens handlefrihed så stærkt, at lovgivningsarbejdet næsten gik helt i stå. Selvom det lykkedes Estrup at spille de stridende venstregrupper ud mod hinanden, satte regeringens uvilje mod at give de moderate venstrefolk politiske indrømmelser dog samtidig en effektiv stopper for reformer på det kirkelige område.

Noter:

1. Holt, Paul: D. G. Monrad og den danske Kirke i 1848, i: *Teologisk Tidsskrift* 4. Rk. IX-X, Kbh. 1929, s. 1-59 (s. 7 og 5f). Skovgaard-Petersen, Vagn: *Danmarks historie* bd. 5, Kbh., s. 218 ff.
2. Jørgensen, Harald: *Statsrådets Forhandlinger 1848-1863*, bd. 1. Kbh. 1954, s. 200. Regeringens ministre udgjorde statsrådet, hvis chef var premierministeren/konseilspræsidenten. Hans opgave var at lede statsrådets forhandlinger, hvortil kongen kunne indbydes. Der var ikke angivet bestemte regler for rådets arbejde, og den samtidig førte statsrådsprotokol viser, at ministrene efter eget skøn forelagde vigtige spørgsmål, om hvis afgørelse der kunne være tvivl eller afvigende meninger.
3. C. Rothe: *Beretning om Kjøbenhavns geistlige Convents Forhandlinger*. *Nyt Teologisk Tidsskrift* bd. III, Kbh. 1852, s. 227-83 (s. 238ff). Glædemark, H. J. H.: *Kirkeforfatningsspørgsmaalet i Danmark indtil 1874*, Kbh. 1948, side 141 ff. Holt, Paul: op. cit. side 32 ff. For Monrad var begrebet folkekirke ikke kun en betegnelse for den eksisterende statskirke, men angav også en kirke, der havde rod i folkets almindelige religiøse bevidsthed og som folket fremover skulle deltage i styrelsen af. Derfor var det heller ikke Monrads hensigt at opbygge en ny kirke, men derimod at bringe den bestående kirkeorganisation i overensstemmelse med de principper, som snart ville gøre sig gældende i staten.
4. C. Rothe: *Beretning om Kjøbenhavns geistlige Convents Forhandlinger*. *Nyt Teologisk Tidsskrift* bd. III, Kbh. 1852, s. 227-83 (s. 240ff). Glædemark, H. J. H.: op. cit. side 145 f og 164 f. Holt, Paul: op. cit. side 36 ff. Plum, Niels Munk: *Københavns Præstekonvent 1843-1943*, Kbh. 1943, side 55. Andragendet fra Københavns præstekonvent til kultusministeriet var underskrevet af H. L. Martensen, N. F. S. Grundtvig og H. N. Clausen. Præstekonventer var private sammenkomster, som byggede på frivillighed og kun undtagelsesvis var knyttet sammen af fælles religiøse og kirkelige anskuelser. I efteråret 1843 oprettedes det betydningsfulde Københavns gejstlige konvent, hvis første formand var stiftsprovst E. Tryde, der i 1853 efterfulgtes af J. H. V. Paulli. Ifølge konventets love havde alle evangeliske gejstlige i København og det teologiske fakultets medlemmer adgang til konventet, hvis formål var at drøfte anliggender vedrørende »Kirke, Skole og den gejstlige Embedsvirksomhed saavel i Almindelig som med Hensyn til København i Særdeleshed«. Plum, Niels Munk: op. cit. side 10 og 7 ff.
5. Holt, Paul: op. cit. side 38 ff. Fabricius, Knud m.fl. (red.): *Den danske Rigsdag 1849-1949*, bd. I, Kbh. 1949, side 82 f.
6. Glædemark, H. J. H.: op. cit. side 144 f, 174 ff og 192 ff. Holt, Paul: op. cit. side 41 f. Da Monrad ikke havde sat nogen tidsfrist for indsendelsen af svar, indløb disse i perioden fra juni 1848 til november 1849.
7. Glædemark, H. J. H.: op. cit. side 148 ff. Holt, Paul: op. cit. side 42 ff.
8. Glædemark, H. J. H.: op. cit. side 150 og 298 f. Skovgaard-Petersen, Vagn: op. cit. side 228 f. Kultusministeriet modtog gejstlighedens kommentarer til synodalforslaget i perioden fra 1. november 1848 til 17. november 1840, da cirkulæret af 7. oktober heller ikke indeholdt nogen tidsfrist. Monrad nåede dog inden sin fratrædelse som kultusminister at få et fingerpeg om gejstlighedens holdning, da svarene fra både det teologiske fakultet, biskop Mynster og to andre biskopper indløb inden den 16. november. Foruden Monrad trådte også Orla Lehmann, F. M. Knuth og A. F. Tscherning ud af regeringen.

9. Kultusministeriet 1. Kontor Nr. 2601. Glædemark, H. J. H.: op. cit. side 195 ff og 206 ff.
10. Kultusministeriet 1. Kontor Nr. 2601. Glædemark, H. J. H.: op. cit. side 156 og ff samt 154 ff.
11. Kultusministeriet 1. Kontor Nr. 2601. Glædemark, H. J. H.: op. cit. side 162 og 160 ff.
12. Kultusministeriet 1. Kontor Nr. 2601. Glædemark, H. J. H.: op. cit. side 173.
13. Plum, Niels Munk: op. cit. side 56.
14. Plum, Niels Munk: op. cit. side 57 ff.
15. Plum, Niels Munk: op. cit. side 56 ff.
16. Plum, Niels Munk: op. cit. side 60. *Nyt Theologisk Tidsskrift* bd. III, Kbh. 1852, side 249 ff.
17. Fabricius, Knud m.fl. (red.): op. cit. side 43 ff, 59 ff og 80 ff. *Beretning om Forhandlingerne paa Rigsdagen*, bd. I, Kbh. 1848-1849, sp. 10 ff, 198 ff, 282 ff og 576 ff. Skovgaard-Petersen, Vagn: op. cit. side 230 ff. *Monrads grundlovsudkast er grundigt beskrevet af P. Munch i en artikel i Historisk Tidsskrift* 8. Rk. IV, Kbh. 1914, side 171 ff. Monrad var medlem af den forfatningskomite, der udformede grundlovsudkastet. Komiteen fremlagde sit udkast for statsrådet den 15. juli 1848, hvorefter det gennemgik en større redigering, som navnlig Orla Lehmann forestod.
18. Glædemark, H. J. H.: op. cit. side 212 ff, 219 f og 563. Plum, Niels Munk: op. cit. side 60.
19. Jørgensen, Harald: *Statsrådets Forhandlinger 1848-1863*, bd. 2, Kbh. 1956, side 76, 109 ff og 134 f.
20. *Beretning om Forhandlingerne paa Rigsdagen* bd. II, Kbh. 1849, sp. 2523.
21. *Beretning om Forhandlingerne paa Rigsdagen* bd. II, Kbh. 1849, sp. 2509 f.
22. *Beretning om forhandlingerne paa Rigsdagen* bd. II, Kbh. 1849, sp. 1566 ff, 1597 ff, 2506 ff og 2541 ff.
23. *Beretning om Forhandlingerne paa Rigsdagen* bd. II, Kbh. 1849, sp. 2560 f.
24. *Beretning om Forhandlingerne paa Rigsdagen* bd. II; Kbh. 1849, sp. 3029 ff, 3053 ff, 3093 ff, 3353 ff og 3637f.
25. Espersen, Preben: *Folkekirkens styrelse*, Kbh. 1990, side 19 ff. Glædemark, H. J. H.: op. cit. side 245 ff og 265.
26. Glædemark, H. J. H.: op. cit. side 265 ff.
27. Espersen, Preben: op. cit. side 21 f.
28. Glædemark, H. J. H.: op. cit. side 252 ff.
29. Espersen, Preben: op. cit. side 19 f og 22 ff.
30. *Dansk Kirketidende* bd. V, Kbh. 1850, sp. 740 ff.
31. Plum, Niels Munk: op. cit. side 61 og 69 ff.
32. *Nyt Theologisk Tidsskrift* bd. III, Kbh. 1852, side 260 ff. Blandt de ialt 30 medunderskrivere af henvendelsen til rigsdagen var hverken Mynster eller Grundtvig.
33. *Dansk Kirketidende* Nr. 195, Kbh. 1848-49, sp. 642, 644 og 641 ff.
34. *Dansk Kirketidende* Nr. 196, Kbh. 1848-49, sp. 660, 662 og 657 ff.
35. Bloch, J. Victor: *Om den danske Folkekirkens Stilling*, Kbh. 1849, side 14 ff.
36. Mynster, J. P.: *Yderligere Bidrag til Forhandlingerne om de kirkelige Forhold i Danmark*, Kbh. 1851, side 7 f og 37 ff. Spandets lovforslag fjernede al kirkelig tvang ved at tillade borgerligt ægteskab, fritog forældrene for pligten til at lade deres børn døbe og gav folk uden for de anerkendte trossamfund ret til at aflægge en højtidelig stadfæstelse i stedet for den sædvanlige ed.

37. Mynster, J. P.: op. cit. side 42 ff.
38. Birkedal, V.: *Tvang eller Frihed i Folkekirken eller udenfor?*, Odense 1851, side 7 ff.
39. Birkedal, V.: op. cit. side 36 ff.
40. Grundtvig, N. F. S.: *Folket, Folke-Kirken og Folke-Troen i Danmark*, i: *Danskeren* Nr. 1, 1851, side 15 f.
41. Grundtvig, N. F. S.: op. cit. side 9.
42. Grundtvig, N. F. S.: *Folket, Folke-Kirken og Folke-Troen i Danmark*, i: *Danskeren* Nr. 3, 1851, side 38 f.
43. Martensen, H.: *Den danske Folkekirkes Forfatningsspørgsmaal*, Kbh. 1851, side 1 ff.
44. Martensen, H.: op. cit. side 84 ff.
45. Martensen, H.: op. cit. side 88 f.
46. Martensen, H.: op. cit. side 90 ff.
47. Martensen, H.: op. cit. side 95 ff.
48. Glædemark, H. J. H.: op. cit. side 298 ff. *Rigsdagstidende* 2. Session 1850: Anhang B sp. 223.
49. *Rigsdagstidende* 2. Session 1850: Folketing sp. 3525 f.
50. *Rigsdagstidende* 2. Session 1850: Folketing bd. II sp. 3524 ff og 3553 f.
51. *Rigsdagstidende* 2. Session 1850: Folketing sp. 1295 ff. Om Spandets lovforslag, se note 36.
52. *Rigsdagstidende* 2. Session 1850: Anhang A sp. 393 og Folketing sp. 1295 ff. Spandets lovforslag om trosfrihed blev ikke vedtaget i sin helhed, idet rigsdagen kun gennemførte loven om borgerlig vielse for medlemmer af ikke-anerkendte trossamfund. *Rigsdagstidende* 2. Session 1850: Landsting sp. 3848 ff, 4077 ff og 4475 ff samt Anhang B sp. 619 ff.
53. *Rigsdagstidende* 3. Session 1851: Anhang B sp. 283 f og 297 f samt Folketing sp. 2410, 2421 ff og 2453 f. Skovgaard-Petersen, Vagn: op. cit. side 321 f. Den 7. december 1851 efterfulgtes Madvig af P. G. Bang, der var kultusminister indtil 3. juni 1852, hvor han afløstes af C. F. Simony.
54. *Rigsdagstidende* 4. Session 3. Samling 1852: Folketing sp. 627 f. *Rigsdagstidende* 5. Session 1853: Folketing sp. 965 ff, 981 ff og 996 ff. Skovgaard-Petersen, Vagn: op. cit. side 322. C. F. Simony var kun kultusminister fra 4. juni 1852 til 21. april 1853, hvor A. S. Ørsted overtog kultusministeriet.
55. *Nyt Theologisk Tidsskrift* bd. 5, Kbh. 1854, sp. 372 ff.
56. *Rigsdagstidende* 5. Session 1853: Folketing sp. 2353 f og 2562 ff. *Lovsamling* 1853-54, side 482.
57. *Betænkninger og Andragender, indgivne til Kirke-Ministeriet af den i Aaret 1854 allerhøiest nedsatte Commission*, Kbh. 1854, side 1. Kommissionen bestod af biskopperne J. P. Mynster, G. P. Brammer og C. T. Engelstoft, professor H. L. Martensen, stiftsprovst E. Tryde, dr. teol. J. H. V. Paulli, provst P. W. Becher, sognepræst H. C. Rørdam, lic. teol. J. F. Fenger, departementschef C. M. Weis (kultusministeriet), departementsdirektør W. F. Johnsen (finansministeriet), professorerne H. N. Clausen (ikke ordineret), C. C. Hall og J. N. Madvig, assessor A. L. Casse, borgmester i Kbh. D. G. R. Bentley, major C. C. Müller og fabrikant N. T. Bonnesen (begge borgerrepræsentanter).
58. *Betænkninger og Andragender, indgivne til Kirke-Ministeriet af den i Aaret 1854 allerhøiest nedsatte Commission*, Kbh. 1854, side 139. *Dansk Kirketidende* bd. IX,

- Kbh. 1854, sp. 64, 128, 199 f, 217, 241 og 263 f. J. P. Mynster døde den 30. januar 1854, hvorefter H. N. Clausen blev formand for kirkekommissionen. Forfatningsudvalget var på 5 medlemmer og H. N. Clausen var formand
59. Betænkninger og Andragender, indgivne til Kirke-Ministeriet af den i Aaret 1854 allerhøiest nedsatte Commission, Kbh. 1854, side 1 ff.
  60. Betænkninger og Andragender, indgivne til Kirke-Ministeriet af den i Aaret 1854 allerhøiest nedsatte Commission, Kbh. 1854, side 15, 5 ff og 16 ff.
  61. Betænkninger og Andragender, indgivne til Kirke-Ministeriet af den i Aaret 1854 allerhøiest nedsatte Commission, Kbh. 1854, side 36, 29 ff, 20 ff og 37 ff. Kommissionsflertallet bestod af Bonnesen, Casse, Clausen, Fenger, Hall, Madvig, Müller, Rørdam og Tryde. Kirkerådet skulle bestå af 26 verdslige medlemmer, 18 gejstlige valgte af præsterne, samtlige biskopper samt 2 teologiske og 1 juridisk professor.
  62. Betænkninger og Andragender, indgivne til Kirke-Ministeriet af den i Aaret 1854 allerhøiest nedsatte Commission, Kbh. 1854, side 41 ff. Kommissionsflertallet bestod af Becher, Bentley, Brammer, Engelstoft, Johnsen, Martensen og Paulli.
  63. Jørgensen, Harald: Statsrådets Forhandlinger bd. VI, Kbh. 1964, side 163. Skovgaard-Petersen, Vagn: op.cit. side 246 f og 278. Clausen, H. N.: Optegnelser om mit levned og min tids historie, Kbh. 1877, side 423 og 417 ff. Dansk biografisk Leksikon bd. 16, Kbh. 1984, side 193. Glædemark, H. J. H.: op. cit. side 327 ff. Selvom D. G. Monrad blev afskediget fra sit bispeembede i Nykøbing Fl. fortsatte han i folketinget. C. C. Hall var generalauditør og C. G. Andræ direktør for gradmålingen. Fællesforfatningen af 26. juli 1854 gav regler for, hvorledes fællesanliggender (finanser, militær og udenrigspolitik) for kongeriget og hertugdømmerne skulle styres. Allerede året efter afløstes fællesforfatningen af helstatsforfatningen, hvis formål var at beholde rigets forskellige dele under den danske konge og stille dem lige.
  64. Rigsdagstidende 6. Session 1854: Landsting sp. 564 og 562 ff. Jørgensen, Harald: op. cit. side 245.
  65. Rigsdagstidende 6. Session 1854: Anhang A sp. 625 ff.
  66. Rigsdagstidende 6. Session 1854; Anhang A sp. 629 og Landsting sp. 612, 732, 818 ff og 878.
  67. Dansk Kirketidende bd. X, Kbh. 1855, sp. 793 ff. Dansk Kirketidende bd. IX, Kbh. 1854, sp. 185 ff, 264, 337 ff, 454 ff, 471 f, 546 f, 744 ff og 806 f. Glædemark, H. J. H.: op. cit side 331 f og 339 f.
  68. Plum, Niels Munk: op. cit. side 116 f.
  69. Nyt Theologisk Tidsskrift bd. 10, Kbh. 1859, side 133 ff.
  70. Dansk Kirketidende bd. XI, Kbh. 1856, sp. 4 og 11 ff. Dansk Kirketidende bd. X, Kbh. 1855, sp. 838 f.
  71. Plum, Niels Munk: op. cit. side 117 ff. Med i udvalget var Clausen, Pram Gad, Tryde, Rothe og Paulli.
  72. Nyt Theologisk Tidsskrift bd. 10, Kbh. 1859, side 161.
  73. Nyt Theologisk Tidsskrift bd. 10, Kbh. 1859, side 146 ff, 160 f, 162 f og 164 ff.
  74. Plum, Niels Munk: op. cit. side 120 ff. Dansk Kirketidende bd. XI, Kbh. 1856, side 143 f.
  75. Rigsdagstidende 6. Session 1854: Landsting sp. 364 og Anhang A sp. 628 f og 634. Rigsdagstidende 7. Session 1855: Folketing sp. 3195 f. Rigsdagstidende 8. Session 1856: Landsting sp. 152 ff. Rigsdagstidende 9. Session 1857: Landsting sp. 300 f.
  76. Rigsdagstidende 6. Session 1854: Anhang A sp. 630 f.

77. Kongelige Rescripter og Resolutioner, Love og Expeditioner Gejstligheden i Danmark vedkommende. København 1856, ss. 259 og 260 f. Kirketugt var et middel i menighedens hånd til at øve sjælesorg. Den udøvedes gennem ordets formaning og igennem at sakramenterne ikke uddeltes, hvor betingelserne for den rette modtagelse af dem påviselig ikke var tilstede.
78. Rigsdagstidende 9. Session: Anhang A sp. 1105 ff og 1287 f.
79. Glædemark, H. J. H.: op. cit. side 360 ff. Jørgensen, Alfred Th. (red.): Dansk Kirke-Stat bd. I, Kbh. 1943, side 152 ff.
80. Koch, L.: Fra Grundtvigianismens og Den indre Missions Tid 1848-1898, Kbh. 1898, side 116 f.
81. Rigsdagstidende 8. Session 1856: Anhang A sp. 239 ff, Anhang B sp. 43 ff og Landsting sp. 351. Rigsdagstidende 9. Session 1857: Anhang A sp. 102 f og 1075.
82. Koch, L.: Fra Grundtvigianismens og Den indre Missions Tid 1848-1898, Kbh. 1898, side 117 f.
83. Glædemark, H. J. H.: op. cit. side 349 ff. Dansk Kirketidende bd. X, Kbh. 1855, side 651 ff. Landemoderne (provstemoderne) var et levn fra den katolske tid, men blev holdt i flere stifter i årene efter reformationen. Med forordningen af 1. maj 1618 blev det dog påbudt, at der i hvert stift årligt skulle holdes et provstemode, hvor biskoppen, stiftslensmanden og stiftets provster skulle deltage. Landemodet indledtes med en gudstjeneste, hvor biskoppen indsatte de i årets løb beskikkede provster i deres embede. Under de efterfølgende forhandlinger blev de love, anordninger, ministerielle skrivelser m.v. af betydning for stiftet fremlagt, ligesom de under landemodet henhørende regnskaber blev gennemgået. Derefter drøftede landemodet kirkelige anliggender, som enten de enkelte medlemmer eller regeringen forelagde.
84. Rigsdagstidende 7. Session 1855: Folketing sp. 3196 f. Kultusministeriet 1. Kontor Nr. 2603.
85. Rigsdagstidende 8. Session 1856: Landsting sp. 152 ff. Glædemark, H. J. H.: op. cit. side 355 f.
86. Rigsdagstidende 8. Session 1856: Landsting sp. 147 f. Rigsdagstidende 9. Session 1857: Landsting sp. 1066 f.
87. Rigsdagstidende 9. Session 1857: Landsting sp. 6 og Anhang A sp. 61 ff. Clausen, H. N.: Optegnelser om mit levned og min tids historie, Kbh. 1877, side 444 ff.
88. Rigsdagstidende 9. Session 1857: Landsting sp. 262 ff samt sp. 311 og 313. Clausen, H. N.: op. cit. side 446 f. Udvalget bestod af J. V. Bloch, H. N. Clausen, J. N. Madvig, O. Lehmann, etatsråd T. C. Dahl og A. Tang samt gårdejer M. A. Møller.
89. Rigsdagstidende 9. Session 1857: Anhang B sp. 321 ff og 326 ff. De eneste ændringer i forslaget var, at kongen ikke alene, men sammen med kirkerådet skulle have den lovgivende magt i rent kirkelige sager. Valget af de verdslige valgmænd skulle foretages af menighedsmedlemmerne og ikke af menighedsrådene, ligesom valgene skulle gælde i 6 og ikke i 9 år.
90. Rigsdagstidende 9. Session 1857: Anhang B sp. 329 ff.
91. Rigsdagstidende 9. Session 1857: Anhang B sp. 333 ff og 340 ff. Ifølge Blochs forslag skulle landemoderne bestå af biskoppen som formand, provsterne og repræsentanter for menighedsrådene.
92. Rigsdagstidende 9. Session 1857: Landsting sp. 1095 ff, 1189 ff og 1262 samt Anhang A sp. 1317 ff og Folketing sp. 652. Rigsdagstidende 110. Session 11858: Anhang A sp. 589 ff.

93. Clausen, H. N.: op. cit. side 446 f.
94. Rigsdagstidende 10. Session: Folketing sp. 609-816 og 821-876.
95. Jørgensen, Harald: Statsrådets Forhandlinger bd. VII, Kbh. 1966, side 456. Kultusministeriet 1. Kontor Nr. 2605. Evangelisk Ugeskrift Nr. 39-40, Kbh. 1859, side 212.
96. Kultusministeriet 1. Kontor Nr. 2605. Evangelisk Ugeskrift Nr. 39-40, Kbh. 1859, side 201 ff. Kirkerådet skulle bestå af kongerigets 7 biskopper, 4 kongevalgte medlemmer, 2 medlemmer valgt af landstinget og 2 af folketinget, 1 medlem af det teologiske og 1 af det juridiske fakultet samt 18 gejstlige og 25 lægmænd stiftsvis valgt af menighedsrådene.
97. Kultusministeriet 1. Kontor Nr. 2605 og 2606. Evangelisk Ugeskrift Nr. 39-40, Kbh. 1859, side 212 ff.
98. Plum, Niels Munk: op. cit. side 125 f.
99. Evangelisk Ugeskrift 2. Hæfte, Kbh. 1861, side 41 ff. Kultusministeriet 1. Kontor Nr. 2605 og 2606. Glædemark, H. J. H.: side 405 ff.
100. Rigsdagstidende 12. Session 1860: Landsting sp. 179 ff.
101. Rigsdagstidende 12. Session 1860: Landsting sp. 185 ff.
102. Rigsdagstidende 12. Session 1860: Landsting sp. 18, 171 ff og 229 samt Anhang A sp. 1203 ff. Udvalget bestod af M. Møller, C. C. Brockdorff, H. R. Carlsen, G. Strøm, H. N. Clausen, F. Nielsen, V. Poulsen og C. Hansen.
103. Rigsdagstidende 12. Session 1869: Anhang B. sp. 355 ff. Flertallet bestod af H. R. Carlsen, C. Hansen, V. Poulsen og G. Strøm.
104. Rigsdagstidende 12. Session 1860: Anhang B. sp. 357 f. Mindretallet bestod af C. C. Brockdorff, H. N. Clausen og F. Nielsen.
105. Rigsdagstidende 12. Session 1860: Anhang B. sp. 359 ff og 367 ff.
106. Rigsdagstidende 12. Session 1860: Landsting sp. 1862 f.
107. Rigsdagstidende 12. Session 1860: Anhang A. sp. 1833 ff, Landsting sp. 1883 og Folketing sp. 4720.
108. Rigsdagstidende 12. Session 1860: Folketing sp. 4720 ff, 4813 f og 4818. Fabricius, Knud m.fl. (red.): Den danske Rigsdags 1849-1949 bd. I, Kbh. 1949, side 290 f. Udvalget bestod af C. Petersen, P. F. Hammerich, L. D. Hass, S. Høgsbro, H. Hage, J. A. Hansen, J. Jensen, N. Kraiberg og G. Winther.
109. Rigsdagstidende 12. Session 1860: Anhang B. sp. 817 ff. Flertallet bestod af Hammerich, Høgsbro, Jensen, Kraiberg, Petersen og Wither. Mindretallet af Hansen og Hage.
110. Rigsdagstidende 11. Session 1859: Folketing sp. 3100 ff. Rigsdagstidende 12. Session 1860: Anhang A sp. 45 ff og 1265 ff. Fabricius, Knud m.fl. (red.): op. cit. side 307.
111. Rigsdagstidende 12. Session: Folketing sp. 2320 f og Anhang B. sp. 73 ff. Rigsdagstidende 12. Session 1860: Folketing sp. 93 ff, 104 ff, 115 f, 126 ff og 139 ff.
112. Rigsdagstidende 12. Session 1860: Folketing sp. 2304; Landsting sp. 230 og sp. 872 samt Anhang B. sp. 317 ff og 325 ff.
113. Rigsdagstidende 13. Session 1861: Landsting sp. 25 ff, 163 ff, 190, 751 ff, 1240 ff, 1391 ff og 1405; Anhang A. sp. 729 ff samt Anhang B. sp. 309 ff. Rigsdagstidende 14. Session 1862: Anhang A. sp. 737 ff; Folketing sp. 517 ff og Anhang B. sp. 587 ff.
114. Rigsdagstidende 13. Session 1861: Folketing sp. 1231 ff, 1603 ff, 3854 ff og 4331 ff; Anhang A. sp. 1083 f og 11467 f samt Anhang B. sp. 393 ff. Kultusministeriet 1. Kontor Nr. 2607. Anordningen af 2. oktober 1862 gav sognebåndsløserne tilladelse til dåb, vielse, ligtale og gravtale samt efter indhentet aftale også altergang i egen

- sognekirke. Når biskopperne foretrak en anordning fremfor en lov, var det fordi en anordning kunne ændres administrativt uden rigsdagens medvirken.
115. Fabricius, Knud m.fl. (red.): Den danske Rigsdag 1849-1949, bd. II, Kbh. 1951, side 44. Friis, Aage m.fl. (red.): Schultz Danmarkshistorie bd. V, Kbh. 1941-43, side 229 f. Rigsdagstidende Samling 1866-67: Folketing sp. 428, 430 ff, 890 ff, 2119 ff og 2513 ff; Landsting sp. 298, 1885 ff, 2543 ff og 2576; Anhang A. sp. 1137 f og 1573 f samt Anhang B. sp. 139 ff og 883 ff.
  116. Kultusministeriet 1. Kontor Nr. 2608. Dansk Kirketidende 1867, sp. 301 ff.
  117. Fabricius, Knud m.fl. (red.): op. cit. side 44 f. Fink, Troels: Estruptidens politiske historie 1875-1894, bd. I, Odense 1986, side 10 ff. Jørgensen, Harald: Statsrådets forhandlinger bd. XI, Kbh. 1974, side 183 ff. Holmgaard, Otto: Peter Christian Kierkegaard, Kbh. 1953, side 112 ff.
  118. Rigsdagstidende Samling 1867-68: Folketing sp. 33 ff, 1291 ff og 5813 ff; Landsting sp. 1229, 1367 ff og 2914 ff; Tillæg A. sp. 339 ff og 2941 ff samt Tillæg B. sp. 99 ff, 905 ff og 1007 ff. Fabricius, Knud m.fl. (red.): op. cit. side 45 f.
  119. Rigsdagstidende Samling 1867-68: Landsting sp. 2914 ff. Glædemark, H. J. H.: op. cit. side 449 f.
  120. Clausen, H. N.: op. cit. side 528. Rigsdagstidende Samling 1867-68: Folketing sp. 3779-3857; Tillæg A. Sp. 149 f og 2665 ff samt Tillæg B. sp. 669 f. Beretning om Forhandlingerne i den ved Allerhøieste Resolution af 18de Juni 1868 til Overveelse af de kirkelige Forhold nedsatte Commission, Kbh. 1870, side 3 (herefter Beretning).
  121. Beretning, side 3 f og 714 f.
  122. Betænkning afgiven til Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet af den ved Allerhøieste Resolution af 18de Juni 1868 til Overveelse af de kirkelige Forhold nedsatte Commission, Kbh. 1870, side 7 ff, 16 ff og 26 ff (herefter Betænkning). Beretning, side 665 f og 736 ff. Flertallet bestod af biskopperne Bindsbøll, Kierkegaard og Martensen, professor Clausen, Langhoff og Schurmann, stiftsprovst Boesen, landstingsmedlemmerne Hall, Liebe, Madvig og Ploug samt folketingsmedlemmerne Brix, Casse og Klein.
  123. Beretning, side 673 ff og 733 ff. Det ene mindretal bestod af folketingsmedlemmerne Carlsen, J. A. Hansen og Høgsbro samt landstingsmedlem Rasmussen. Det andet mindretal af pastor Brandt og folketingsmedlem Termansen.
  124. Beretning, side 771 og 39, 207 ff, 264, 740 ff, 768 ff.
  125. Beretning, side 86 og 69 ff, 200 f, 623 ff, 647 ff, 681 ff, 768 ff.
  126. Beretning, side 147 ff, 193 ff, 238 ff, 551 ff og 799 ff. Betænkning, side 98 ff og 141 ff.
  127. Beretning, side 711. Rerup, Lorenz: Danmarks historie bd. 6, Kbh. 1989, side 347 og 185 ff.
  128. Rigsdagstidende Samling 1870-71: Folketing sp. 46, 51 ff, 491 ff, 4138 og 7148 f; Landsting sp. 1242 ff, 2660 ff, 3056 og 6621 ff; Tillæg A. sp. 1219 ff og Tillæg C. sp. 341 ff og 801 ff. Rigsdagstidende Samling 1871-72: Folketing sp. 515 og 518 f.
  129. Rigsdagstidende Samling 1871-72: Folketing sp. 76 ff, 572 ff, 1151 ff og 1263 ff; Landsting sp. 1108 og 3413 ff; Tillæg A. sp. 2013 ff og 2025 ff; Tillæg C sp. 207 ff og 1131 ff samt Tillæg C. sp. 57 ff og 199 ff. Rigsdagstidende Samling 1872-73: Folketing sp. 115, 1501 ff, 2020 ff og 3612 ff samt Tillæg A. sp. 1917 ff.
  130. Rerup, Lorenz: op. cit. side 192 ff. Friis, Aage m.fl. (red.): op. cit. side 254 ff. Fink, Troels: op. cit. side 34, 55 ff og 90 ff. Ifølge loven af 1872 om brugen af kirker fik sogneflertallet ret til gudstjeneste i sognekirken ved en anden end sognepræsten,

- mindretallet skulle have hans samtykke, og sognebåndsløserne kunne nu få kirkelige handlinger udført i deres sognekirke ved den af dem valgte præst.
131. Fink, Troels: op. cit. side 15, 81 og 83 ff. Friis, Aage m.fl. (red.): op. cit. side 275 f. Dansk biografisk Leksikon bd. 4, Kbh. 1980, side 418 f.
  132. Rigsdagstidende Samling 1875-76: Tillæg A. sp. 1533 ff og 1551 ff.
  133. Rigsdagstidende Samling 1875-76: Folketing sp. 83 ff og 111 ff samt Landsting sp. 177. Trock, Carl: Fischers kirkepolitik 1875-1880, i: Kirkehistoriske Samlinger, Kbh. 1980, side 168 ff.
  134. Trock, Carl: op. cit. side 170 ff. Friis, Aage m.fl. (red.): op. cit. side 279 ff.
  135. Fink, Troels: op. cit. side 132 f. Trock, Carl: Fischers kirkepolitik (II), i: Kirkehistoriske Samlinger, Kbh. 1981, side 81 ff. Rigsdagstidende Samling 1876-77: Folketing sp. 2321 ff og 2431 ff.
  136. Rigsdagstidende Samling 1876-77: Tillæg B. sp. 199 ff. Rigsdagstidende Samling 1877-78: Folketing sp. 1495 ff og 1543 f samt Landsting sp. 816. Fink, Troels: op. cit. side 133 f. Trock, Carl: op. cit. side 84 ff.
  137. Fink, Troels: op. cit. side 166 ff, 187 f, 199f og 204 ff. Trock, Carl: op. cit. side 90 ff. Trock, Carl: Monrads sidste indsats for kirkeforfatning, i: Kirkehistoriske Samlinger, Kbh. 1975, side 151.
  138. Fink, Troels: op. cit. side 209 f. Henrichsen, Erik: Mændene fra Forfatningskampen bd. I, Kbh. 1913-14, side 167 ff.
  139. Fink; Troels: Estruptidens politiske historie 1875-1894 bd. II, Odense 1986, side 36 ff. Trock, Carl: Monrads sidste indsats for kirkeforfatning, i: Kirkehistoriske Samlinger, Kbh. 1975, side 154 ff.
  140. Trock, Carl: Om Det kirkelige Raads tilblivelse. En undersøgelse af forhandlingerne i præstekonventerne 1881-83, i: Kirkehistoriske Samlinger, Kbh. 1971, side 171 og 157 ff. Dansk Kirketidende 1881, side 677; Dansk Kirketidende 1882, side 497 ff og 529 f samt Dansk Kirketidende 1883, side 177 ff, 350 f, 618 ff og 873 f.
  141. Trock, Carl: Om Det kirkelige Raads tilblivelse. En undersøgelse vedrørende forhandlingerne på landemoderne 1883, i: Kirkehistoriske Samlinger, Kbh. 1972, side 194 og 189 ff.
  142. Trock, Carl: op. cit. side 197.
  143. Trock, Carl: Monrads sidste indsats for kirkeforfatning, i: Kirkehistoriske Samlinger, Kbh. 1975, side 138 ff. Fink, Troels: op. cit. side 73, 81 f og 97 ff. Rigsdagstidende 1887-88, Tillæg A sp. 2883 ff samt Tillæg C sp. 433 f og sp. 755. Trock, Carl: Kampen om Københavns kirke, i: Kirkens Verden, Kbh. 1961, side 3 ff. Betænkning afgivet af den af Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet den 18. November 1890 nedsatte Kommission til Overvejelse af de kirkelige Forhold i København og i Frederiksberg Sogn, Kbh. 1892, side 1 ff. Plum, Niels Munk: op. cit., side 134 ff. Med i kommissionen var stiftsprovst P. C. Rothe, provst T. Skat Rørdam, pastor P. R. Volf, borgmester H. N. Hansen, assessor F. Larsen og professor H. Westergaard.
  144. Fink, Troels: op. cit. side 202 ff og 213 ff. Friis, Aage m.fl. (red.): op. cit., side 357 ff. Trock, Carl: Jacob Scavenius om sin politik, i: Jyske Samlinger ny rk. bd. IV, Århus 1957-58, side 294 ff. Petersen, Niels: Kultusministeriet. Organisation og arkiv, Kbh. 1984 side 97 ff. Lindhardt, P. G.: Kirke, stat og borgerlig moral, i: Jyske Samlinger ny rk. bd. IV, Århus 1957-58, side 97 ff.
  145. Betænkning afgivet af den af Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet den 18. November 1890 nedsatte Kommission til Overvejelse af de kirkelige Forhold i København og i Frederiksberg Sogn, Kbh. 1892, side 16 ff, 26 ff, 39 ff, 54 ff og 83 ff.

146. Rigsdagstidende 1892-93, tillæg A sp. 3395 ff og 3405 ff.
147. Rigsdagstidende 1892-93, Landsting sp. 1256 og 1243 ff.
148. Rigsdagstidende 1892-93, Landsting sp. 1697 og 1695 f.
149. Rigsdagstidende 1892-93, Landsting sp. 1730 f og 1729.
150. Rigsdagstidende 1892-93, Landsting sp. 1731 ff, 1759 og 1763.
151. Vor Frue Provstis arkiv: diverse indberetninger 1892-1915.
152. Friis, Aage m.fl. (red.): op. cit. side 364 ff og 371 ff. Rigsdagstidende 1892-93, tillæg A sp. 3389 f; Landsting sp. 1171 ff, 1231 ff og 1494 ff samt Tillæg C. sp. 757 f. Petersen, Niels: op. cit. side 188. Dansk biografisk Leksikon bd. 14, Kbh. 1983, side 109 f.

Summary

The article presents and discusses the question of church government in Denmark from 1848 to 1901. In Denmark's first democratic Constitution, the »Basic Law of the Realm of Denmark of June 5th 1849, the religious rights of the citizens were codified, and the state-church of absolutism was replaced by a Folkekirke, a People's Church. The bonds between state and church were, however, upheld, as the Constitution did not stipulate anything about the organisation of Church affairs. It had been the intention of the men behind the Constitution that the Church as an organism in its own right was at a later stage to have its own representative government with the task of regulating the internal affairs of the Church as well as its relations to the State.

This was, however, not how things came to be. Clergy as well as politicians were deeply divided over the question of church government. Bishop Mynster and his followers wanted to keep the state-church. The High Church people, headed by professor H. L. Martensen, strove to develop historical institutions such as diocesan conferences and their assistant institutions, in order to make a constitution grow from the roots, whereas the theological professor H. N. Clausen and the Liberals wanted a more independent-like church government.

In Parliament also, it proved impossible to reach agreement, as politicians with sympathy for the claims of the peasants, as well as Grundtvigian (Broad Church) members, and several National Liberals were opposed to a form of church government which would curtail the influence of Parliament on ecclesiastical legislation. They believed not only that Parliament had a constitutional right to legislate in church matters, but also that Parliament was best suited to represent the national Church. The National Liberals, who occupied seats in the changing governments between 1848 and 1864, therefore chose to solve church

problems by *ad hoc* legislation to regulate external matters, and by Royal decrees as far as internal ones were concerned.

After the war of 1864 the National Liberals, who were landed with the responsibility for the defeat, had to cede power to conservative forces who in 1866 reached an agreement with the representatives of the small farmers on a revision of the Constitution. The new Constitution secured a permanent majority for the big land-owners in the Upper House of Parliament, but limited the political influence of the small farmers. These, in reaction to this development, found a new ally in the Venstre party which, in addition to Parliamentary government responsible to the Lower House, also demanded both more freedom for the Church and continued Parliamentary influence on church affairs.

Up till 1874 several church acts were passed in Parliament, among which was the Act legalizing congregations formed by the voluntary union of a certain number of members of the Established Church. This measure was forced through by the Government in order to win the support of the Grundtvigians for a number of important reforms of domestic policies. Shortly after the passing of this Act a Church Commission was convened to consider a representative Church Constitution, but the Grundtvigians in Parliament obstructed the Constitution Bill introduced by the majority of this commission. After 1875, the year in which the big land-owners led by J. B. S. Estrup formed a government, church matters were overshadowed by the constitutional struggle. Thus church legislation was very scarce during the years from 1875 to 1901; and the Ministry of Culture consequently was able to play a dominant role in church administration.

When in 1883 the Government administratively set up the Church Council, consisting of the bishops, a professor of theology, and a professor of law, many members of the clergy hoped for greater freedom for the Church in its relation to the State and an opportunity to lay the foundation for a Church Constitution. But the Church Council never became truly representative, and the problems of finding a united stand gradually weakened its authority both with the Ministry and with the clergy. The Council therefore soon gave up solving the church government problem and concentrated instead on liturgical reforms. Shortly after Venstre's coming to power in 1901, J. C. Christensen abolished the Council and set to work on church affairs.

Missionær Jens Dixen og hedningemissionsforeningen »Libanon«

*– et dansk-amerikansk bidrag til dansk ydre missions
historie¹*

Af Mogens Jensen

Blandt de danske deltagere på verdensmissionskonferencen i Edinburgh i juni 1910 var den ålborgensiske sognepræst Anton Pedersen, som på dette møde fik et uafrysteligt kald til mission i Sudan, det geografiske område tværs over Afrika syd for Sahara.

Efter sin hjemkomst søgte han at skabe grobund for tanken om en dansk mission i dette område, men i første omgang med ringe held. Forhandlinger med såvel Det danske Missionselskab som Dansk Kirke-Mission i Arabien endte resultatløse, og Anton Pedersen gav sig derfor til at arbejde frem mod dannelsen af et nyt selskab, en dansk Sudanmission. Den første missionær havde han, stud. med. Niels Høegh Brønnum, som nærmede sig afslutningen af sin uddannelse ved Edinburgh Universitet, hvor hans ophold blev bekostet af Anton Pedersen og en kreds af venner i Aalborg; men det kneb med bred tilslutning til tanken og derfor også med den nødvendige startkapital på kr. 20.000.

Anton Pedersen kastede sig derfor ud i en omfattende skribentvirksomhed, som i løbet af 1911 resulterede i et halvt hundrede dagbladsartikler fra hans pen. Han lagde ud med en dobbeltkronik i Kristeligt Dagblad 3.-4. januar med titlen: »Islam. Skal den danske Kirke være med til at bringe Afrika Evangeliet?« Denne kronik blev læst ikke blot i Danmark, men også af danske i Amerika, og i sommeren 1911, hvor de økonomiske udsigter for dannelsen af en ny mission endnu syntes ret nedslående, kom der to opmuntrende breve til Anton Pedersen fra Amerika.

Den 20. juni skrev sekretæren for en nydannet, ikke navngivet, missionsforening i Kenmare, North Dakota, og bad om oplysninger om »den Bevægelse for Afrika Missionen, som synes at være hos Eder,«² og en halv snes dage senere kom der et brev fra forstanderen for Brorson Highschool i Kenmare, missionær Jens Dixen, som ønskede yderligere oplysninger end dem, han havde fået gennem Kristeligt Dagblad.³

De ønskede oplysninger lod ikke vente længe på sig, og Jens Dixen meddelte som svar i sit næste brev, at han mener at vide, at ungdoms-

missionsforeningen »Libanon« nok vil kunne sende 2-300\$ til efteråret, mens han for sin egen del tænkte at kunne give »det halve af de £1000« enten i form af rede penge eller en farm, der dog først kunne gøres i rede penge om fem år.⁴

Med dette generøse tilsagn om støtte var den økonomiske hindring for dannelsen af en dansk Sudanmission fjernet, og missionen blev stiftet den 22. november 1911.

Jens Dixen blev, som naturligt var, et af de amerikanske medlemmer af Sudanmissionens repræsentantskab, og der var, især i missionens første år, hyppig brevveksling mellem Anton Pedersen og Jens Dixen om missionens anliggender. Jens Dixen fulgte trofast missionen til sin død. Hans dagbøger rummer således beretninger om deltagelse i Sudanmissionens årsmøder efter hans hjemkomst til Danmark med bl.a. følgende kommentar i forbindelse med årsmødet 1926: »Det er nu 15 Aar siden Gud gav mig Tanken om at støtte denne Mission, en af de bedste Gerninger Gud lod mig være med til.«⁵

Jens Dixen

Jens Dixen var en særpræget personlighed, hvis virke som missionær, især blandt danske udvandrere i Amerika, Canada, Australien og New Zealand, satte sig dybe spor. Hans liv kunne med lethed afgive stof til en selvstændig biografi. Her skal blot fremdrages nogle hovedlinier.⁶

Jens Dixen blev født i Øster Lindet sogn i Sønderjylland den 5. april 1858 som den yngste af en børneflokk på syv i et hjem, hvis kristendomsopfattelse havde et vist herrnhuttisk præg. Allerede som dreng var han meget læselysten og videbegærlig, noget som karakteriserede ham livet igennem; men en boglig uddannelse var der ikke råd til.

Som 17-årig rejste han til Danmark for at undgå at blive tysk soldat, men udvandrede i 1880 herfra til Amerika, hvor han først et års tid opholdt sig hos en fætter i Wisconsin, men derefter slog sig ned i Latimer i Iowa.

De første 6 år i Iowa arbejdede Jens Dixen ved jernbanen, derefter i 16 år med grøftegravning, til dels som entreprenør. I 1888 udvandrede hans da 70-årige far og fik ophold hos ham til sin død 12 år senere.

I året 1884 havde Jens Dixen haft et åndeligt gennembrud i forbindelse med en række møder i Dows, Iowa, hvor en ung svensk vækkel-sesprædikant talte, »det blev en dejlig Sommer 1884« skriver han senere.⁷ I 1889 begyndte han selv ved siden af sit arbejde at holde møder blandt sine landsmænd som omrejsende missionær og drev samtidig i vintertiden skole for unge mænd i sit hjem.

Efter faderens død i 1900 flyttede Jens Dixen nordpå sammen med andre danske og tog land i Kenmare, North Dakota, hvor han fortsatte skoleundervisningen under trange forhold.⁸ I Kenmare kom han til at stå midt i en vækkelse og var i 1905 en af initiativtagerne til og den første forstander for Brorson Highschool, en vinterskole for unge mænd, som han var knyttet til indtil 1914, afbrudt af sine missionsrejser til danske udvandrerkolonier i Australien og New Zealand.⁹

Jens Dixen underviste hovedsageligt i kirke- og missionshistorie og i bibelfag. Det fremgår af hans dagbøger, at han, der aldrig selv havde fået nogen boglig uddannelse, havde en omfattende historisk paratviden, både hvad profanhistorien og kirke- og missionshistorien angik. Dertil kom, at han kendte sin Bibel som få¹⁰ og havde indsamlet en stor geografisk førstehåndsviden på sine lange rejser til andre verdensdele.

På alle disse felter delte han sin viden med eleverne, men lagde samtidig stor vægt på den åndelige side af skolens virksomhed med henblik på elevernes omvendelse til personlig tro.

»Naar jeg tænker tilbage paa Skoletiden vi oplevede paa Brorson, maa vi ikke overse den aandelige Vækkelse og Omvendelse mange oplevede der paa Skolen«, skriver en af Jens Dixens tidligere elever, pastor Mathias G. Christensen i mindeord om sin afdøde lærer. »Og dog var Dixen ikke altid heldig i at kontrollere Situationen der. Til Tider havde han kedelige Skuffelser. Dette, mener jeg, skyldtes tidt hans ustadige kirkelige Synspunkter, der var fri og aabne i alle Retninger ... han var ikke i Stand til at hjælpe dem, der var i Uklarhed om konfessionelle Spørgsmaal, fordi han selv ikke havde nogen fast Overbevisning om nogle af dem.«¹¹

Den første af Jens Dixens udenlandske missionsrejser fandt sted allerede i 1903-05, hvor han efter et Danmarksbesøg lagde vejen over Sydafrika med besøg på Brødremenighedens stationer, bl.a. Gnadenthal. Derefter gik rejsen til New Zealand og Australien. Igen i 1907 gik turen til New Zealand og Australien. Hjemrejsen blev lagt over Ceylon og Indien med besøg på både engelske, danske og tyske missionsstationer. Således tilbragte han julen 1908 på Santalmissionens station Eben-ezer. Også Palæstina og Danmark blev besøgt på vejen tilbage til Amerika, hvor han i 1909 var tilbage på Brorson Highschool.¹² En ny missionsrejse til New Zealand og Australien i 1914 måtte hurtigt afbrydes på grund af krigen. Men i 1921 var Jens Dixen igen på farten til denne verdensdel.

Han var, som en har kaldt ham, »a spiritual giant«¹³ og samtidig begavet med gode fysiske kræfter, som gjorde, at han efter en streng arbejdsdag med grøftegravning kunne gå mange miles om aftenen for

at holde møde i en menighed og gå hjem igen i nattens løb for at være parat til næste arbejdsdag. Om vinteren, hvor grøftegravningen lå stille, var det meste af hans tid optaget af møderejser, som bragte ham omkring til de fleste af Den forenede danske evangelisk lutherske Kirkes menigheder. I løbet af et år kunne han rejse op mod 10.000 miles, holde 150 møder og gudstjenester og aflægge 500 husbesøg.¹⁴ »Man skal aldrig afslaa et Møde, uden man er død eller optaget andetsteds«,¹⁵ var hans holdning. Det bør nok tilføjes at alle omkostninger ved møderejserne indenlands såvel som udenlands blev afholdt af Dixen selv.

Jens Dixen var i en årrække en af Den forenede Kirkes officielle lægprædikanter, »undoubtedly the most influential lay preacher of all.«¹⁶ Han var » – en Komet, hvis Lys overskinnede andre faste Stjerner Bane og drog en lang Hale efter sig.«¹⁷

Selv om Jens Dixen hele sit liv var medlem af en luthersk kirke, var han udpræget tværkirkelig af væsen og i sin praksis. »Al den Kiv og Trætte, al Parti Strid og Parti Aand har været mig saa uendelig meget imod. Jeg har forsøgt at række Broderhaand baade til Baptister, Methodister, Plymouth Brødrene, Frelses Hæren, ja endog Katholikkerne, uden derfor at dele alle deres Anskuelse ... Jeg har aldrig kunnet faa det Syn paa Sakramenterne, som en Del af mine Brødre i den lutherske Kirke har. Heller ikke den stive, højkirkelige Gudstjeneste.«¹⁸

Jens Dixens kristendom var udogmatisk.¹⁹ Han satte liv over lære og var derfor ofte stærkt kritisk mod den konfessionelle kirke, han tilhørte, og dens præsteskab, ikke mindst inspireret af Søren Kierkegaard.

Som sine kirkelige læremestre opregner Jens Dixen, som spøgfuldt kunne finde på at kalde sig selv »Pauliner«,²⁰ foruden Søren Kierkegaard, blandt andet Franz af Assisi, C. O. Rosenius, og de samtidige vækkelsesprædikanter P. C. Trandberg og F. Fransson.²¹

Som taler var Jens Dixen umiddelbart fængende og samlede store skarer overalt, hvor han kom.²² Bedømt ud fra hans skriftlige efterladenskaber var hans tale stærkt appellerende, præget af forventning om Kristi snare komme og nødvendigheden af at tage sit bestik heraf. »Jeg havde...kun dette ene for Øje, at vinde Sjæle for det slagtede Guds Lam og udraabe til mine Landsmænd at fly for den kommende Vrede og lade sig frelse.«²³

Jens Dixens interesse for ydre mission var blevet vakt allerede, da han som barn læste om forskellige missionærers arbejde i Afrika.²⁴ I sin tid i Iowa havde han været med til at danne en forening til understøttelse af hedningemissionærer. Den støttede dels H. E. S. Lindstrøm, ud-

sendt til Japan i 1891 af Alliance-Missionen, dels uddannelsen af en ung mand, som man håbede senere kunne rejse ud; men kirkesammenlægningerne i 90'erne skabte problemer for foreningen. Kort efter sin ankomst til North Dakota var han derefter i 1902 med til at danne en hedningemissionsforening i Den forenede Kirkes North Dakota kreds.²⁵

Denne missionsforening følte sig ikke bundet til udelukkende at støtte Den forenede Kirkes missionsvirksomhed: den i 1892 påbegyndte mission blandt Cherokeeindianerne i Oklahoma, den i 1898 iværksatte Japanmission og den fra 1904 sammen med Indre Mission i Danmark organiserede mission blandt danske mormoner i Utah.²⁶ Den første mission, der fik økonomisk tilskud fra den nye forening, var således Santalmissionen.²⁷ Senere fik også DMS tilskud til hospitalsbyggeri i Kina.²⁸

Som nævnt havde Dixen på sine rejser til eller fra Australien besøgt en række missionstationer i Sydafrika og Indien og derved fået et førstehåndskendskab til missionsarbejdet disse steder. Brødremenighedens station Gnadenthal i Sydafrika og Santalmissionens station Ebenzer i Indien fandt han veldrevne med god beliggenhed, der gav mulighed for indtægtsgivende landbrug, mens Breklummissionens station i Salur var én stor fejltagelse, anlagt på dårlig jord og med dårlige bygninger.²⁹

Jens Dixens interesse for og engagement i hedningemissionen må have været velkendt også uden for Den forenede Kirke. I hvert fald blev han i forbindelse med verdensmissionskonferencen i Edinburgh i 1910 af den amerikanske Executive Committee udpeget »to fill Vacancies in lists of Boards«.³⁰

Efter sit eget udsagn havde han indtil da mest støttet sin kirkes Japanmission og China Inland Mission,³¹ men var dog også i en periode medlem af Santalmissionens komité i Amerika.³²

»Det var minderige Dage«, skriver han siden om verdensmissionskonferencen. Især stod den 21. juni i en særlig glans for ham: »den længste og lyseste Dag i Aaret, da Emnet var om de Kristnes Forening og Samarbejde ... Ja, det var en underfuld Dag, som ingen, der var med, nogensinde vil forglemme;«³³

Men Jens Dixen havde ikke blot med fryd oplevet det økumeniske fællesskab i Edinburgh. Han havde også fået fornyet tilskyndelse til at engagere sig i mission i Afrika.³⁴

På konferencens første dag må han have hørt Sudan United Mission's generalsekretær, Dr. Karl Kumms flammende indlæg om Sudans nød.³⁵ Mere optaget synes han imidlertid at have været af professor

Gustav Warnecks brev til konferencen, »hvori Spørgsmaalet: »Hvor trænges for Øjeblikket mest til Forøgelsen af Arbejdsstyrken, og hvor trues den kristne Mission mest af Muhammedanismen?« blev fremsat. Svaret var: »Hovedslaget imod Muhammedanismen vil i den nærmeste Fremtid blive udkæmpet paa afrikansk Jordbund. Her staar Fjenden allerede for Døren.«³⁶

I forbindelse med rejsen til Edinburgh fortsatte Jens Dixen til Danmark, hvor han indgik ægteskab med Christine Krüger.³⁷ Han var da 52, hun 46. Før afrejsen fra Danmark i juli måned adopterede parret en ung mand, Marius Christensen, som senere blev præst i Den forenede Kirke. Jens Dixen havde således både på det personlige og det kirkelige plan haft stort udbytte af sit sommerophold i Europa.

Et års tid efter verdensmissionskonferencen blev så som nævnt i indledningen den forbindelse knyttet mellem Jens Dixen og pastor Anton Pedersen, som resulterede i, at Jens Dixen ydede halvdelen af Sudanmissionens startkapitel. Forinden synes han imidlertid at have foreslået Den forenede Kirke at begynde et missionsarbejde i Afrika eller i Kina, men være blevet afvist.³⁸

Jens Dixens engagement i den nye mission blev årsag til et misforhold mellem ham og en række af præsterne i kredsen, som følte, at han dermed skadede kirkens øvrige missionsvirksomhed. Mere herom senere, når missionsforeningen »Libanon« skal omtales.

Her skal blot konstateres, at det økonomisk set må have været endog meget føleligt, at Jens Dixens bidrag gik til en ny mission og ikke til de allerede etablerede missionsvirksomheder. En missionsstatistik for begge de danske kirker i Amerika for 1906 udviser, at det samlede beløb anvendt til hedningemission dette år af de to kirker var \$2,218 eller \$0,07 pr. kirkemedlem.³⁹ Ganger man dette beløb med antallet af kirkemedlemmer i Den forenede Kirke i 1911, nemlig 19.508,⁴⁰ giver det et beløb på \$1.365,56. Selv om beløbet pr. kirkemedlem måtte have udvist en stigning på de fem år fra 1906, kan det umiddelbart ses, at de \$3.000, Jens Dixen gav til oprettelse af Sudanmissionen, rundt regnet svarede til to års hedningemissionsbudget i Den forenede Kirke som helhed. Man forstår godt, at nogle gerne havde set disse penge kanaliseret gennem kirkens officielle mission.

Jens Dixen var ikke blot selv en rundhåndet giver til ydre mission. Han havde også en evne til at få andre til at give. Således havde han sin egen måde at opmuntre børn til at yde deres bidrag. Om foråret gav han børn i søndagsskolerne, hvor han kom omkring, hver 5 cent at forvalte sommeren igennem. Om efteråret samlede han så resultatet af deres økonomiske anstrengelser sammen ved en lille fest, hvor han

beværtede børnene med kaffe og kager og fortalte dem om mission. Som regel blev beløbet ca. tyvedoblet i sommerens løb.⁴¹

Samtidig med Jens Dixens indsats for den nye mission fortsatte han sin virksomhed som leder af Brorson Highschool og sin prædikantvirksomhed i hele kirkens område.

Men ikke blot på kirkens og missionens område som sådan spillede Jens Dixen en hovedrolle i disse år. Tidligt havde man i kirkens koloniseringsprojekter gjort brug af hans på de lange rejser erhvervede viden om landet og af den respekt, hans person nød i vide kredse.

Således havde han i sommeren 1905 sammen med præsten H. Hansen været leder af den landsøgerekursion, der resulterede i oprettelsen af kolonien Daneville i den vestlige del af North Dakota.⁴² Jens Dixen tog også selv homestead dette sted.⁴³ Året efter stod han i spidsen for en ny ekspedition, der blev begyndelsen til kolonien Westby en halv snes miles fra Culbertson i Montana. Også her skaffede han sig en farm med henblik på at støtte missionsarbejdet.⁴⁴

I 1914 ophørte Jens Dixens ansættelse ved Brorson Highschool i forbindelse med hans tredje missionsrejse til Australien/New Zealand. Ved hjemkomsten herfra bosatte han og hans kone sig på hans gamle farm i Iowa. En kort tid (1920-21) ledede de Den forenede Kirkes nyoprettede alderdomshjem i Minden, Newbraska. Derefter rejste Dixen endnu engang i 1921 til Australien og New Zealand, men kom syg og træt hjem. Hjertet voldte kvaler, og en sukkersyge var brudt ud. En tid endnu fortsatte han dog sin rejsevirkosomhed som missionær. I 1925 foretog han en rejse til Danmark, og året efter vendte ægteparret Dixen hjem til Danmark, hvor de bosatte sig i Jels. Afbrudt af en rejse til Amerika og Canada i 1928 boede Jens Dixen her til sin død 12. januar 1931, flittig som omrejsende prædikant næsten til det sidste. En mindsten på Jels Voldsted giver følgende korte karakteristik af ham: »Guds Riges Pioner blandt Landsmænd i Nord- og Sydamerika, New Zealand, Australien og Danmark.«⁴⁵ Hans pionerindsats på hedningemissionsområdet er uomtalt.

Hedningemissionsforeningen »Libanon«

Efter hjemkomsten fra Edinburgh i 1910 holdt Jens Dixen en række missionsforedrag for sin elever på Brorson Highschool. Han påpegede heri særligt den »store Trang for Missionærer i det mørke Afrika, hvor Muhammedanismen udøver saa stor en Propaganda, og særlig i Nord Afrika i det store Distrikt, som kendes under Navnet Sudan.« Resultatet var, at eleverne dannede en hedningemissionsforening »Libanon«

for nuværende og tidligere elever på skolen.⁴⁶ Formålet for foreningen, der senere udvidede sin medlemskreds og optog »Enhver i Ord og Liv bekendende kristen Mand eller Kvinde, fyldt 15 Aar ... hvis han tilstemmer Foreningens Konstitution samt opfylder de deri indeholdte Forpligtelser«,⁴⁷ var at »vække og pleje Interesse for Hedningemissionen samt at fremhjelpe og eventuelt opholde egne ansatte Missionærer specielt i Afrika.«⁴⁸ Kontingentet var \$3 årligt.

Når Jens Dixen siden hævdede, at foreningen fremkom uden hans medvirken, men nok med hans bifald,⁴⁹ må det opfattes som et forsøg på fra hans side at imødegå en beskyldning mod ham om at drive piratvirksomhed blandt medlemmerne af Den forenede Kirke til skade for kirkens officielle hedninge- og mormonmissionsvirksomhed.

På kredsmødet i kirkens North Dakota Kreds i 1916 tog man således afstand fra »Libanons« virksomhed, selv om man anerkendte andre missionsforeningers end kirkens egne ret til at eksistere. Man anså det for en »Pligt, som en Kreds af Den for. dansk ev. luth. Kirke at søge at hindre ethvert Forsøg paa systematisk Arbejde i andre Missioners Interesser. Privat Støtte til andre Missioner vil vi derimod kun glæde os over og opmuntre.«⁵⁰

Foreningen »foraarsagede ikke saa lidt Gnidning med den samfundsstøttede Hedningemissionsforening, der blev oprettet i 1903«, skriver redaktøren af Luthersk Ugeblad, P. C. Jensen, da også lakonisk i en omtale af 40-årsjubilæet i North Dakota Kredsen.⁵¹

Utilfredsheden med Jens Dixen på grund af hans aktive forbindelse med »Libanon« og Sudanmissionen bredte sig hurtigt uden for North Dakota Kredsen. I september 1916 indsendte Wisconsin Kredsen kredsmøde en klage til kirkerådet over Jens Dixen. Anledningen var, at en ung norskuddannet, dansk præst, J. K. Nygaard, rejste rundt i kredsen for at skabe interesse for »Libanon«; Jens Dixen fik skylden for dette, da det »er almindelig antaget at en af vor Kirkes Indremissionærer, Jens Dixen, står som Leder for Sudan Missionen herovre, en organiseret Virksomhed, der søger at trænge ind i vore Menigheder og derved deler Interessen og Midler til Skade for vor Kirkes Hedningemission og volder Tvedragt og Forvirring iblandt os...« Kredsen nedlagde »en bestemt og alvorlig Protest imod, at en Indremissionær i vor Forenede Dansk Lutherske Kirke uhindret af vor Kirkelige Øvrighed øver en saadan skematisk(!) Virksomhed paa Hedningemissionens Omraade iblandt os...«⁵²

Klagen fik ikke anden virkning, end at Jens Dixen ikke længere blev nævnt som kirkens indremissionær i årsberetningen, hvilket kostede ham rabat på jernbanebilletterne.⁵³ Redaktøren af »Luthersk Uge-

blad« mener, at den manglende officielle reaktion på klagen skyldtes, at man ikke ønskede »at hindre eller saare den nidkære Lægmissionær Dixen eller hindre hans Virke til Sjæles Frelse; det var vel hans uregelmæssige Metoder man vilde bremse.«⁵⁴

Den første henvendelse fra »Libanon« til pastor Anton Pedersen kom som nævnt i indledningen allerede i juni 1911. I december samme år sendtes \$200 til den nystiftede mission.⁵⁵ Og i januar 1912 kunne foreningens sekretær meddele, at foreningen på Anton Pedersens opfordring havde valgt to medlemmer til at indtræde i »Komitéen for Evangeliets Udbredelse i Sudan«.⁵⁶

Som omtalt havde foreningen ved sin stiftelse i februar 1911 18 medlemmer. Et år senere var medlemstallet vokset til 90.⁵⁷ Som agitationsmateriale anvendtes Anton Pedersens orienterende hefte »Det mørke Sudan«, hvoraf ialt 380 eksemplarer blev hjemkøbt fra Danmark og videresolgt i løbet af 1912.⁵⁸ Kontakten med medlemmerne blev holdt gennem hektograferede meddelelser, fra 1918 afløst af et egentligt foreningsblad »Libanon«.⁵⁹

Den økonomiske støtte til Sudanmissionen fra foreningen blev mindre, end lederne på forhånd havde forventet, idet det på grund af nogle års misvækst kneb at få alle kontingenter ind.⁶⁰

Beløbene var dog store nok til at vække »En stor Misundelse blandt en Del af Præsterne og da forresten Guds Børn med. Nogle af Præsterne truer endogsaa med, at De(!) med Magt vil ødelægge Foreningen.«⁶¹

Det var dog næppe størrelsen af de indsamlede midler alene, der skabte modsætningsforholdet, ligesom hverken Jens Dixens person eller de unge menneskers fremfusende adfærd taget for sig eller sammen skal have hovedskylden. Derimod er det værd at bemærke sig, hvad foreningens formand, Christen Nielsen, skriver til Anton Pedersen i det netop citerede brev: »Som det vel er Dem bekendt saa er Foreningen ikke inde under Samfundet (D.f.d.ev.luth.), men helt uden for Denominationer ...«.

Foreningen var på den måde uden tvivl en forening helt efter Jens Dixens hjerte, mens den næsten naturnødvendigt måtte komme til at stå i et modsætningsforhold til en evangelisk-luthersk kirkes officielle organer, som ovenikøbet opfattede dens virksomhed som en form for piratvirksomhed over for de af kirken anerkendte missioner.

Dette interdenominationelle præg blev formelt fjernet ved en konstitutionsændring i 1915, således at foreningen fremover karakteriserede sig selv som evangelisk-luthersk.⁶² Denne ændring må utvivlsomt ses som et udslag af foreningens forsøg på fra 1914 at skabe et samarbejde med Den forenede Kirke og vinde forståelse for sin sag.⁶³ Det lykkedes

dog ikke ved den lejlighed, som den ovenfor omtalte afstandtagen fra foreningen i North Dakota Kredsen og klagen fra Wisconsin Kredsen viser.

Atter i 1919 blev der gjort et resultatløst forsøg på tilnærmelse, idet foreningen nedsatte en komité, som skulle henvende sig til Den forenede Kirkes kirkeråd »om at give Raad og Vink saa en bedre Forstaaelse mellem »Libanon« og dette Kirkesamfund kan komme i Stand.«⁶⁴

I 1923 var foreningens arbejde åbenbart ved at gå i stå. Det hedder således i Jens Dixens dagbog i begyndelsen af året: »Det ængster mig for Foreningen Libanons Fremtid. Jeg er bange for, at Interessen ikke kan holdes. Bedst var det, om Den forenede Kirke vilde overtage den; hvis ikke vilde jeg være glad ved, om den kunde overgaa til Brødremenigheden. Den har jo gammel Interesse og Erfaring med Afrika.«⁶⁵

Jens Dixen var dog inderst inde ikke særlig begejstret for tanken om, at foreningen skulle gå ind under Den forenede Kirke og »lade Kirken gøre noget, om den vil, eller om den vil lade være. Jeg kender af sørgelig Erfaring, hvorledes det vil gå.«⁶⁶

Årsmødet i 1923 vedtog efter indstilling fra en komité, hvori Jens Dixen selv havde sæde, at søge »et bedre og inderligere Samarbejde« med Den forenede Kirke på vilkår af, at »1) Kirkerne i Den forenede Kirke ere aabne for Sudanmissionsvenner og Sudanmissionens Repræsentanter, om Menigheden ønsker deres besøg, 2) at Samfundets Blade skal være aabne for Kvittering af Gaver til Sudanmissionen og for Artikler om Sudanmissionen, 3) at Kirkeraadet anbefaler Missionen som god og fortjenende Menighedernes støtte, 4) «⁶⁷

Årsmødet nedsatte et udvalg til at forhandle med kirkerådet og bad også Sudanmissionens næstformand, pastor Johs. Olsen, der på den tid var på besøg i Amerika for at tale Sudanmissionens sag og deltog i årsmødet, om at besøge kirkerådets formand og undersøge mulighederne for et samarbejde.⁶⁸

Der blev dog ikke etableret noget samarbejde på det fremlagte grundlag. Sagen var til drøftelse igen på årsmødet i 1924, hvor et svar fra kirkerådet, der ikke findes i protokollen for mødet, blev drøftet. Det synes at være spørgsmålet, om Sudanmissionen fortsat skulle have en selvstændig komité for sit arbejde, der har været det største problem. Dette fastholdt foreningen som udgangspunkt for den fortsatte forhandling.⁶⁹

De fortsatte forhandlinger bragte ikke parterne nærmere på hinanden, og på årsmødet i 1925 konstaterede man, at »Foreningen fortsatte Arbejdet uforandret.«⁷⁰ Først otte år senere kom der gang i forhandlingerne igen. Anledningen var et brev fra North Dakota Kredsens Hed-

ningemissionsforening, som henstillede til »Libanon«, at denne opløste sig som forening. Henvendelsen blev behandlet på årsmødet i 1933, og det blev vedtaget, at næste årsmøde skulle tage stilling til et opløsningsforslag.⁷¹

I årets løb blev der ført forhandlinger med kirkeledelsen. Forhandlingsresultatet blev først godkendt af Den forenede Kirkes årsmøde i juni 1934 og derefter af »Libanons« årsmøde i juli samme år. Det betød, at Sudanmissionen blev anerkendt som »Extra Synodical Mission« på linie med Santalmissionen og Jødemissionen, således at kirken stillede spalteplass til rådighed i sine blade til kvittering for gaver, og således at Sudanmissionen i Danmark fik ret til at udpege en komité på tre personer til at varetage dens interesser i Amerika.⁷² Nøgternt betragtet var de ændrede forhold til stor gavn for Sudanmissionen, som fik en langt større berøringsflade i Den forenede Kirke end hidtil. Dette fik ikke mindst betydning nogle år senere under Den anden Verdenskrig, hvor kirken i Amerika påtog sig en væsentlig del af den økonomiske forpligtelse for missionens arbejde i Nigeria.

Fire missionærer med tilknytning til »Libanon« og med støtte fra foreningen fik deres tjeneste i Sudanmissionens arbejde i Nigeria i disse år: Alfred Thompson, som sammen med sin forlovede og senere hustru, Florence Gibson, blev udsendt i 1914, og Mogens M. Uhrenholdt, som i 1916 blev udsendt sammen med sin hustru, Eline f. Arildsen. Ægteparret Thompsons tjenestetid kom til at vare helt til 1950, mens Mogens Uhrenholdt døde i Nigeria allerede 1919, hans hustru året efter. Både Thompson og Uhrenholdt havde været elever hos Jens Dixen på Brorson Highschool.⁷³

Noter:

1. Artiklen er en lettere bearbejdning af et ikke-trykt kapitel fra min disputats: »To mænd og deres mission. Anton Marius Pedersen, Niels Høegh Brønnum og Dansk Forenet Sudan Mission (1905-25)«, antaget af Det teologiske Fakultet ved Aarhus Universitet oktober 1991. Disputatsen udgivet på Forlaget Savanne, 1992.
2. Brev 20.6.1911 i Dansk forenet Sudanmissions arkiv (private institutioner nr. 10.248) i Rigsarkivet (herefter DFSM/RA), pakke 7, læg 1.
3. Brev 1.7.1911, DFSM/RA 7/1.
4. Brev 9.8.1911, DFSM/RA 2/1. – Jvf. *Luthersk Ugeblad* (herefter *LtUbl*) 10.8.1960, s. 9: »Der manglede i Danmark 10.000 Kroner for at kunde begynde Missionen efter Karl Kumms Råd. Jeg havde \$3000 og forstod, at Herren havde dem Behov.«
5. *LtUbl*, 26.2.1947, s. 11. Optegnelse 26.9.1926. – Jvf. *LtUbl*, 4.1.1950, s. 8. Optegnelser 27.9.1929 om årsmødet dette år.

6. Kildematerialet hertil er først og fremmest Jens Dixens egne omfangsrige dagbøger, som ganske vist først er påbegyndt i 1914, men har mange tilbageskuende afsnit over tidligere år, og som i fyldige uddrag er udgivet i *LtUbl* i en tiårsperiode fra november 1941 til efteråret 1950 under titlen: *Mindeblade fra Missionær Jens Dixens Liv og Virke. Som optegnede i hans efterladte Dagbøger. Udarbejdet af Pastor Mathias G. Christensen.* – Desuden: Jens Dixen: *Historiske Mindeblade. Mit Forhold til Den Forenede Danske Lutherske Kirke i Amerika. Til Afbenyttelse efter min Død.* i: *LtUbl*, 27.7., 10.8., 24.8. og 7.9.1960. – P. S. Vig: *Danske i Amerika*, Bd. 2, Minneapolis 1918, s. 552ff. – M. G. Christensen: *A Globe-Trotter for Christ i: Christmas Chimes*, Blair, Nebraska, 1945, s. 18ff. – Valdemar Hanghøj: *Et Minde om Jens Dixen*, og P. C. Jensen: *Jens Dixens Mindesten afsløres*, begge i: *LtUbl*, 16.10.1946, s. 12. – *Trinity Evangelical Lutheran Church, Kenmare, North Dakota. Fiftieth Anniversary Booklet*, Blair, Nebraska, 1947, s. 27ff. – John M. Jensen: *The United Evangelical Lutheran Church. An Interpretation*, Minneapolis, 1964, s. 136ff., 203ff. – Hans Dixen: *Et halvtreds års minde om en sønderjyds Paulus*, i: *Vestkysten*, 3.10.1981. – Arnfeld C. Morck: *I Knew a Giant*, i: *Canada Lutheran*, April 1989, s. 8f.
7. *LtUbl*, 18.2.1942, s. 11. »Vækkelser, som jeg har været Vidne til« – Christensen, 1945, s. 18.
8. Vig, 1918, s. 553. – En vinter var der dagligt 17 personer i hans hytte på 10x12 fod. – Christensen, 1945, s. 19, omtaler dem derfor som »The shanty boys«.
9. Skolearbejdet, som førte til oprettelsen af Brorson Highschool, var påbegyndt af den lokale præst, H. Hansen, i dennes hjem nogle år tidligere. Se: *A History of the North Dakota District of the Evangelical Lutheran Church 1901-60*, u/trykkested og årstal, s. 7ff. – Jvf. *Trinity Evangelical Lutheran Church*, 1947, s. 27ff. – *LtUbl*, 29.10.1941, s. 7, 26.11.1941, s. 12f., 27.7.1960, s. 10 og 10.8.1960, s. 9f.
10. »He wore out Bibles like shoes.« Morck, 1989, s. 8. – Dette kan forfatteren af denne artikel bekræfte efter at have set Jens Dixens sidste bibel hos en fjern slægtning til ham, savværksejer H. P. Dinesen, Jels.
11. *LtUbl*, 24.8.1960, s. 10.
12. Et lille udvalg af rariteter indsamlet på disse rejser findes i et par montere i Jels Missionshus.
13. Jensen, 1964, s. 137.
14. Smst.
15. *LtUbl*, 16.10.1946, s.12.
16. Jensen, 1964, s. 137.
17. P. C. Jensen i: *LtUbl*, 18.10.1933, s. 5. – Jvf. samme i *LtUbl*, 29.10.1941, s. 8: »Han var en Vækkerøst som faa og meget søgt, omend der til Tider opstod et spændt Forhold til Præsterne, og mellem dem og ham.«
18. *LtUbl*, 28.1.1942, s. 10. – Jvf. *Sudan*, nr. 5, 1913, s. 81, hvor Dixen refereres for følgende udtalelse om ydre mission: »Paa Missionsmarken hindres ofte Arbejdet ved saa mange forskellige Sektors Lære. Det er ikke Lutheraner, Baptister, Methodister osv., de trænger til – men Kristus.«
19. Jvf. P. C. Jensen i: *LtUbl*, 18.10.1933, s. 5: »Iøvrigt var der jo nogen Strid om Hr. Dixens eget Tros- og Samfundsstade... Dogmer ... bandt ham ikke.«
20. *Vestkysten*, 3.10.1981. – Han tænkte sikkert med det udtryk både på sin omflakken- de virksomhed og på sin levevis, at han med egne hænder tjente alt, hvad han skulle bruge til sin missionsvirksomhed.
21. Om Dixens syn på S. Kierkegaard og Franz af Assisi, se *LtUbl*, 28.1.1942, s. 9f. –

- Om C. O. Rosenius, *LtUbl*, 21.1.1942, s. 11f. – Om P. C. Trandberg, hos hvem han opholdt sig et par måneder i 1889, samme år, som han begyndte sin missionærvirksomhed, *LtUbl*, 4.2.1942, s. 9ff. – og om F. Fransson, hvis Alliance-Mission han fik forbindelse med, da man i 1891 fra Iowa udsendte H. Lindstrøm til Japan for denne mission (omtalt i: *LtUbl*, 27.7.1960, s. 10), og hvis missionstanker og -praksis, han nærede stor beundring for, se: *LtUbl*, 11.2.1942, s. 11ff.
22. »Ditch-digger, globe-trotter, folk school teacher, and lay missionary, Jens Dixen was a soul-stirring preacher. He was not given to emotionalism, but he had an unusual ability to captivate as he spoke.« Morck, 1989, s. 8. – »Hans Taler fremgik nærmest af Øjeblikkets Krav og Indskydelse; men de var baarne af en barnlig Tro og en klar Forstand og Menneskekundskab; hans Fremstillingsevne var god, og Salvelsen var ægte, saa Vidnesbyrdet greb Tilhørerne dybt og længe.« I. M. Hansen i: *LtUbl*, 7.9.1960, s. 10.
  23. *LtUbl*, 27.11.1946, s. 8. Optegnelse 3.3.1926. – Jvf. brev til pastor Anton Pedersen 8.1.1912, DFSM/RA 7/1: »Maa Guds Folk rigtig faa gnedet Søvnene af Øjnene i dette begynde(!) Aar og maa Forvendtningen af Herrens Komme blive stærkere...«
  24. »Helt siden jeg som Barn havde læst om Andreas Riis's og Peter Jægers Mission paa Guldkysten af Afrika, (den bekendte Basel Mission) og om Livingstones Rejser i Afrika og G. Kropff's(!) Forslag om af anlægge en Række Missionsstationer over Vestafrika. for at afskære Muhammedanismens Propaganda og Udbredelse længer Syd paa, har dette mørke Fastland haft min Interesse.« *LtUbl*, 10.8.1960, s. 9. – Jvf. *LtUbl*, 19.4.1944, s. 11. Optegnelse 25.11.1921 – *LtUbl*, 21.1.1942, s. 11, omtales provst Jens Vahl som en »Mand, som jeg skylder en Del, særlig fordi han var Redskab til at vække min Interesse for Hedningemissionen.«
  25. »North Dakota District Evangelical Lutheran Heathen Mission Society« – se: *A History of the North Dakota-Montana District*, s. 9. – Jvf. Jensen, 1964, s. 137, og *LtUbl*, 10.8.1960, s. 9, hvoraf fremgår, at Dixen i en årrække var formand for denne forening.
  26. *Vore Ydremissioner. Udgivet af Kirkeraadet for Den Foren. Danske E.-Luth. Kirke i Amerika*, Blair, 1915. – P. S. Vig: *Danske i Amerika*, Bd. 1, Minneapolis & Chicago, 1908, s. 145ff.
  27. *LtUbl*, 10.8.1960, s. 9.
  28. Brev fra Jens Dixen til pastor Anton Pedersen 20.12.1911, DFSM/RA 7/1.
  29. Smst.
  30. *World Missionary Conference*, 1910, Vol. IX, s. 63. – Den forenede Kirke som sådan var ikke selvstændigt repræsenteret.
  31. Brev til Anton Pedersen 9.8.1911, DFSM/RA 2/1.
  32. Han figurerer som sådan i *Aarsberetning for Den nordiske Santalmission, 1910-11*, s. 4. – Jvf. *LtUbl*, 24.8.1960, hvor Dixen omtaler, at hans medlemsskab af Santalmissionen vedblev til hans afrejse fra Amerika, dvs. til 1926.
  33. *LtUbl*, 25.3.1942, s. 11. Optegnelse 23.6.1914.
  34. Foruden Brødremenigheden havde Dixen af missionsselskaber med virksomhed i Afrika tidligere haft forbindelse med Africa Inland Mission, hvis arbejde tiltalte ham ikke så lidt, bl.a. fordi dens driftomkostninger var lave. Den lønnede således sine missionærer med kun \$250 årligt. Brev til Anton Pedersen 9.8.1911, DFSM/RA 2/1. – Jvf. *LtUbl*, 11.2.1942, hvor Dixen med varm tilslutning omtaler China Inland Mission's og Alliance-Missionens tilsvarende lave løn. – Han fandt derfor naturligvis i nævnte brev til Anton Pedersen Sudan United Mission's aflønning af sine missionærer med ca. \$1.000 årligt alt for høj.

35. *World Missionary Conference*, 1910, Vol. I, s. 406f. – Jvf. J. H. Boer: *Missionary Messengers of Liberation in a Colonial Context*, Amsterdam 1979, s. 120: »The newspapers averred that whatever of the Conference passed into oblivion, that speech would never be forgotten.«
36. *Libanon. Dansk-Amerikansk luthersk Missions-Blad for Sudan*, nr. 9, 1922, s. 1. – Gustav Warneck taler i sit brev om »East African Soil« som sted for hovedslaget, ikke Afrika generelt og slet ikke specielt Sudan. Se: *World Missionary Conference*, 1910, Vol. I, s. 434ff. – Men også i *Dansk Missions-Blad* lød oversættelsen på Afrika generelt (*DMBL*, nr. 38, 18.9.1910, s. 611) og blev bl.a. af Anton Pedersen tolket som Sudan.
37. Christine Krüger, født 20.2.1864 i Øster Lindet sogn, død 25. oktober 1934 i Jelling. – Nekrolog i *Sudan*, nr. 12, 1934, s. 157.
38. *Libanon*, nr. 9, 1922, s. 1: »Jeg havde selv tidligere givet dette Samfund et Tilbud, om de vilde begynde en Mission i Afrika eller Kina; men de modtog det ikke.« – Jvf. brev til Anton Pedersen 9.8.1911, DFSM/RA 2/1: »Den forenede Dansk Ev. Luth. Kirke her i Amerika har det lige som den Danske Kirke den mener ikke at kunde vove sig som Samfund at tage Gjærningen op, da den har Hænderne fulde med Japan, Indianer og Mormon Missionen...«
39. *The Missionary Review of the World*, 1911, statistik indheftet mellem s. 22 & 23.
40. Jensen, 1964, s. 142.
41. Udateret brev til Anton Pedersen fra vinteren 1913/14, DFSM/RA 7/1. Dixen fortæller, at nogle børn køber æg og udruger kyllinger, nogle køber havfrø eller kartofler, andre igen investerer i pop-corn eller handler med småting.
42. Se nærmere om Jens Dixens virksomhed på dette felt i: Henrik Bredmose Simonsen: *Kampen om Danskheden*, Aarhus 1990, s. 134ff.
43. Iflg. »Homestead-loven« af 1862 kunne et mandligt familieoverhoved med amerikansk statsborgerskab få 160 acres jord stillet gratis til rådighed mod et mindre administrationsgebyr, som i 1905-06 var \$14-16 (Bredmose Simonsen, 1990, s. 135). Efter 5 års brug af jorden fik man skøde på ejendommen. Se hertil: Erik Helmer Pedersen: *Drømmen om Amerika*, Politikens Forlag 1985, s. 36. – Det var et Daneville homestead, Dixen i august 1911 tilbød Sudanmissionen som alternativ til rede penge: »Jeg eier en Farm 160 acres her ved Daneville...den vil efter min Mening indbringe mere end den omtalte Sum, men den vil ikke kunne sælges før om 5 Aar...« Brev til Anton Pedersen 9.8.1911, DFSM/RA 2/1. – Dixen må altså først have erhvervet retten til dette homestead samme år.
44. Se *Protokol for Libanon Foreningen*, i Archive of the Evangelical Lutheran Church of America, s. 31: »Vi foreslaar, at »Libanon« sammen med Jens Dixens »Missionsfarm« ved Westby underholder Dr. Uhrenholdt paa Missionsmarken...«
45. Jvf. *LtUbl*, 16.10.1946, s. 12 om afsløringen af mindestenen.
46. *Libanon*, nr. 9, 1922, s. 1. – Jvf. *LtUbl*, 10.8.1960: »Jeg forelagde denne Sag for Eleverne...og Resultatet blev, at der af disse blev dannet en Forening med Sudan Missionen som Opgave.« – Foreningen, hvis fulde navn var »Den danske Ungdoms Hedningemissionsforening, Libanon, i Amerika« blev stiftet den 11. februar 1911 med 18 medlemmer. Se: *Protokol for Libanon Foreningen*, s. 16. – Navnet blev i 1915 ændret til »Den dansk-evangelisk-lutherske Ungdoms Hedningemissionsforening »Libanon« i Amerika«. Smst., s. 31. – Den på det stiftende møde vedtagne konstitution findes ikke i protokollen.
47. Revideret Konstitution 1915, Art. 3, § 1, *Protokol*, s. 31.

48. Revideret Konstitution 1915, art. 2.
49. *Libanon*, nr. 9, 1922, s. 1.
50. *LtUbl*, 18.10.1933, s. 5.
51. *LtUbl*, 29.10.1941, s. 8. (Foreningen blev stiftet 1902.) – Jvf. *A History of the North Dakota-Montana District 1901-60*, s. 9f. – Jensen, 1964, s. 204, finder, at en del af vanskelighederne skyldtes, at »the young leaders did not always use the best judgment.« Han var selv sekretær i foreningen fra 1916 og må således bedst vide.
52. Skrivelse dateret 23.9.1916, her efter *LtUbl*, 10.8.1960, s.10. – Et andet anklagepunkt var, at Dixen skulle fraråde unge mennesker at søge kirkens egne uddannelsesinstitutioner og anbefale andre kirkesamfunds. – »Er Den Forenede Kirke mon paa Kætterjagt?« skrev Dixen i sin dagbog 17.9.1916 efter på forhånd at være gjort bekendt med klagen. *LtUbl*, 3.3.1943, s. 9.
53. *LtUbl*, 24.8.1960, s. 9. – Jens Dixen glemte aldrig denne klage, der sad som en brod i hans sind til hans død, hvilket fremgår af redegørelsen for hans forhold til Den forenede Kirke til offentliggørelse efter hans død. Offentliggjort i *LtUbl*, 27.7, 10.8. & 24.8.1960, med sagen belyst fra anden side 7.9.1960.
54. *LtUbl*, 3.3.1943, s. 9, note. – Jvf. *LtUbl*, 24.8.1960, s. 10.
55. Brev fra foreningens sekretær, Anna C.Jensen, 2.12.1911, DFSM/RA 7/1.
56. Bev fra samme 17.1.1912, DFSM/RA 7/1. – Jvf. *Protokol for Libanon Foreningen*, s. 19f. – Som repræsentanter valgtes formanden, Christen Nielsen, og sekretæren, Anna C. Jensen.
57. Brev fra Anna C. Jensen til Anton Pedersen 24.2.1912, DFSM/RA 7/1. – Medlemslisten i *Protokol for Libanon Foreningen*, s. 1ff. angiver til og med 1915 160 fortløbende nummererede navne, hvoraf 29 senere er slettet igen. Tilgangen synes derefter standset, idet kun yderligere 9 navne er tilført indtil 1929. Foreningen har således aldrig været særligt stor.
58. *Protokol for Libanon Foreningen*, s. 91.
59. *Protokol*, s. 35: Vedtagelse af bladudgivelse kvartårligt på årsmøde 30.6.1917, jvf. s. 37, årsmøde 9.6.1918 med udpegning af redaktør og vedtagelse af, at bladet skulle komme hveranden måned. – »Libanon« nåede at udkomme i 14 årgange, men udgivelsen må have været standset nogle år, da 14. årgang er 1934. – En tid havde man fra 1913 antaget »Sudan« som organ. *Protokol*, s. 23.
60. Brev fra Christen Nielsen til Anton Pedersen 26.6.1912, DFMS/RA 7/1. Med dette brev fulge en check på kr. 910,00 = \$246,00, som var kassebeholdningen ved foreningens årsmøde. *Protokol*, s. 21. – I 1913 var kassebeholdningen \$239,23, som ligeledes sendtes. *Protokol*, s. 24. Hertil kom yderligere et beløb indsamlet i kollekt ved årsmødet, så det samlede beløb blev på kr. 1378,00 (=ca. \$370). Brev fra Christen Nielsen, 2.7.1913, DFSM/RA 7/1.
61. Brev fra Christen Nielsen til Anton Pedersen 2.7.1913, DFSM/RA 7/1.
62. Se ovenfor note 46
63. *Protokol for Libanon Foreningen*, s. 28f., møde 11.10.1914.
64. *Protokol*, s. 41, møde 7.7.1919, pkt. 14.
65. *LtUbl*, nr. 46, 1944, s. 11. Optegnelse fra 28.1.1923.
66. *LtUbl*, 17.1.1945, s. 11. Optegnelse fra 24.6.1923, umiddelbart før foreningens årsmøde det år.
67. *Protokol for Libanon Foreningen*, s. 52. – Ordlyden af pkt. 4) mangler, men det kan af Dixens optegnelser ses, at punktet drejer sig om at vedstå de økonomiske forpligtelser over for de af foreningen støttede missionærer. *LtUbl* 24.1.1945, s. 8. Opteg-

- nelse 21.7.1923. – Det fremgår af protokollen, s. 51, at årsmødet tilsluttede sig en majoritetsrapport fra den nedsatte komité, hvilket kan betyde, at Dixen ikke har stået bag samarbejdsforslaget.
68. Johs. Olsen fik under sit besøg i Amerika efter Dixens opfattelse en noget kølig modtagelse af Den forenede Kirkes præster, af hvilke kun få ville indbyde ham, fordi »Sudan Missionen er dem som en Brand i Næsen.« *LtUbl*, 17.1.1945, s. 11. Optegnelse 24.6.1923 – At biskop Ostenfeld samtidig var i Amerika for at tale for Santalmissionen, som heller ikke hørte til kirkens godkendte missioner, gjorde næppe sagen bedre.
69. *Protokol for Libanon Foreningen*, s. 54f. Møde 25.-27.7.1924.
70. *Protokol*, s. 56. Møde 24.-26.7.1925.
71. *Protokol*, s. 73. Møde 15.-16.7.1933. – P. C. Jensen oplyser i *LtUbl*, 24.8.1960, s. 10, 7.9.1960, s. 9., om forhåndsforhandlinger mellem ham som kredsformand og »Libanons« ledere og enighed om opløsning af foreningen for at fjerne den »ulmende Spænding mellem Troende Venner...(som) stammede fra nævnte Forhold mellem Dixen-Libanon Vennerne og saa Kredsstyrelsen og Hedningemissionsforeningens Reaktion.« – Det vil næppe være urimeligt at antage, at Dixens død har haft betydning for tilnærmelsen mellem »Libanon« og Den forenede Kirkes officielle organer.
72. *The Reporter. A Daily Bulletin of the Proceedings of the 38th Annual Convention of the UNITED DANISH EVANGELICAL LUTHERAN CHURCH IN AMERICA*, Vol IV, 14.6.1934, No. 3, s. 2. – *Protokol for Libanon Foreningen*, s. 75f. Møde 7.-8.7.1934. – *Libanon*, nr. 8, 1934, s. 1f. – Jvf. *LtUbl*, 7.9.1960, s. 9. – Tremandskomiteen blev udpeget af »Libanons« årsmøde, som valgte C. L. Christensen, Peder Hauge og P. C. Jensen. Valget og opløsningen af foreningen blev uden skriftlige kommentarer taget til efterretning af den danske bestyrelse på dens møde 20.9.1934. – *Forhandlingsprotokol 1923-37*, s. 200, pkt.6.
73. *LtUbl*, 10.8.1960, s. 10.

English Summary

One of the main contributors to the foundation of the Sudan United Mission, Danish Branch, in 1911 was the Danish-American lay-preacher and school-principal Jens Dixen. Having read about the endeavours of Rev. Anton Pedersen of Aalborg to create a mission society with Sudan as its working-field he donated about half of the amount necessary for the foundation of the society and created interest for mission in Africa among his students who as a result founded The Lebanon Society for that purpose.

Jens Dixen was an outstanding person. Born in Ø. Lindet in the then German part of Southern Jutland in 1858 he emigrated to America in 1880 and made his living there partly as a farmer, partly as a worker at the railway and later for many years as a ditch-digger. In 1889 he began as a lay-preacher among his countrymen and also as a schoolteacher during winter besides his job. In 1905 he was one of the originators of

the Brorson Highschool in Kenmare, North Dakota, and its principal for nine years.

As a lay-preacher Dixen travelled all over America visiting the Danish settlements, and four times he also travelled to Australia and New Zealand as a missionary to Danish emigrants there, always covering his own expenses. On his way to and from Australia/New Zealand he visited different missionfields in Africa and India getting an impression of the missionwork.

From his early days Dixen had been interested in foreign mission especially in Africa. He was an active supporter of different societies, such as The China Inland Mission, The Alliance Mission, The Santal Mission, and he was the originator and first chairman of a society for foreign mission in The United Danish Evangelical Lutheran Church in North Dakota. In 1910 he participated in The World Missionary Conference in Edinburgh, and after that his eyes were again turned to Africa, so that when he read some articles about Sudan written by Rev. Anton Pedersen from Aalborg he was ready to support this work.

Jens Dixens ecclesiastical background was highly interdenominational or maybe even better a-denominational. Being a lay-preacher and school-principal in a Lutheran Church this had to cause problems vis-à-vis the Church.

Another cause of problems was the Lebanon Society founded by Dixens pupils at the Brorson Highschool after his return from Edinburgh. Until its dissolution in 1934 its support to the Danish Sudan Mission which was not officially recognized by the Church from time to time created severe tensions.

During the years the Lebanon Society supported 2 missionary couples at the Danish Field, both of the men previous students at Dixen's school.

Dixen himself returned with his wife, whom he had married in 1910, to Denmark in 1926 and continued as a lay-preacher almost to his death in January 1931 in Jels.

Kirkebyggeri i Hammerum herred¹

Af Jørgen Vingborg

På den midt- og vestjyske hede finder vi Hammerum Herred, der er et af landets største herreder i udstrækning, og som i 1800-tallet i daglig tale meget betegnende gik under gik navnet »Jammerfuld Herred«. Det er et område, som er på størrelse med Fyn, og som var af en sådan karakter, at mange hellere rejste udenom end igennem. I dag kaldes området ofte »Vækstjylland«, ² fordi der her er gang i hjulene. Der er en ung og aktiv befolkning, hvis liv og udvikling er nært knyttet til tekstilindustrien, et eksporterhverv, som yder et væsentligt bidrag til det moderne Danmark.

Hovedparten af kirkerne i dette område, kan i disse og de kommende år fejre 100 års jubilæum, og bag dette store kirkebyggeri er der en historie at fortælle.

Forholdene i Hammerum Herred i 1800-tallet

Hammerum Herred strækker sig fra den jyske højderyg ved Silkeborg i øst til Videbæk mod vest og fra Holstebro i nord til Brande mod syd. Det er et område med sandjord, der har været bevokset med lyng, og med en række vandløb, som løber fra højlandet ud mod hav og fjord både mod vest og nord. Ved disse vandløb var der nogle engstrækninger, som udgjorde livsgrundlaget for hedebondens liv. Og ved disse vandløb lå de gamle kirker, og mellem dem har vi de sparsomme veje, som forbandt området med omverdenen. Foruden de store smeltevandsflader, hvor jorden er af sand har vi her også en bedre jord på de vestjyske bakkeøer, f.eks. Skovbjerg Bakkeø. I et sådant område med en spredt bebyggelse, en sparsom befolkning og dårlige samfærdselsforhold blev man henvist til at leve i endnu højere grad som selvforsynende, end i den øvrige del af landet. Og man måtte leve på naturens nåde og unåde. Man levede af jorden, og der var god plads til originaler. Mange mennesker levede under kummerlige forhold. Præsten var ofte eneste embedsmand, og også præstestanden delte vilkår med de fattige hede bønder. I 1800-tallet begyndte den udvikling, som nu helt har forandret områdets karakter. Lad os nu først se lidt nærmere på denne udvikling, specielt som den formede sig på Ikastegnen.

Det hele begyndte med skoleloven af 1814, som indførte undervisningspligt. Der havde med skoleforordningen af 1739 været tilløb til en skoleundervisning, men der var i befolkningen kun ringe forståelse for,

at børnene skulle bruge deres tid på at gå i skole, når de kunne bidrage med nyttigt arbejde hjemme. Og selv efter at skoleloven fra 1814 (Anordning for Almueskolevæsenet paa Landet i Danmark) var kommet, skulle der gå en årrække inden befolkningen havde fået forståelse for skolegangens betydning for børnenes fremtid. Der skulle også gå lang tid inden, der var bygget de nødvendige skoler og uddannet de nødvendige lærere. Med en sådan ny skolelov blev der et stort behov for uddannede lærere og, da egnen var øde og fattig, stod man ofte langt nede i køen til at få dygtige lærere, på tilsvarende måde som man efter reformationen havde stået langt nede i køen for at få dygtige evangeliske præster. Man måtte altså i skolerne nøjes med det bedste, der var at få. Man fik i 1816 en seminarieuddannet lærer P. C. Kirkegaard, som var lærer i Ikast i ca. 50 år, men i omgangsskolerne i landdistriktet, måtte man nøjes med unge mennesker med sans for skolearbejdet, med middelmådige lærere eller mennesker, som havde været i krig og var blevet invalider, men som i militærskolerne havde lært at læse og skrive og regne en smule. Denne standard i lærerkredsen har heller ikke fremmet respekten for skolearbejdet. Forældre og arbejdsgivere har måttet lære nødvendigheden af skolearbejdet gennem betaling af mulkt, og her støder vi så på fattigdommen.

I 1833 indberetter provst H. P. Hübertz til skoledirektionen følgende:³

»Vedlagte mulktliste af 26. juli, som den 24. august f.å. blev indsendt og af amtsdirektionen under 30. august autoriseret til de resterendes behandling, er tilligemed hoslagte panteliste i december måned mig af skolepatronen overleverede med begæring at indsende samme til den høje direktion for skolevæsenet for at oplyse, at der ikke fandtes så meget hos de pågældende at udpante, som mulkten beløber, og at man derfor ikke har kunnet skride til realisation. Jeg tillader mig at bemærke, at samtlige 9 på pantelisten anførte får alle understøttelse af fattigvæsenet; – at endogså deres usle senge ere her medtagne, som det kan ses kun af nogl få Mks værdi, og fattigvæsenet ikke kan ønske dem berøvet disse pjalter, hvilke det i så fald må mere end erstatte ved anskaffelse igen af andre, der nødvendig må blive bedre. Jeg tillader mig ligeledes at bemærke, at de 2-de sidste år har for alle her været transår, og for de fattige særdeles trængselsfulde. Jeg tillader mig endvidere at bemærke, at antallet af fattige har i dette sogn været og er endnu så stort, at fattigkommissionen umuligt har kunnet understøtte enhver fattig familie så tilstrækkeligt, at den kunne med vished sige, at enhver familie kunne have næring til alle dens medlemmer uden at

benytte børnenes arbejde til strømpebinding til hjælp til livets kummerfulde ophold; samt at den lige så lidet var i stand til at afhjælpe enhver endogså kjendelig mangel på klæder, hvilken mangel, vel også hindrede undertiden børnenes skolegang. Skolekommissionen vovede desuagtet ikke at overse forsømmelserne, helst da man så, at forældrene, just fordi de havde intet at tabe, viste ligegyldighed med skoleanordningerne. De påseelige straffe kunne endnu mindre end penge-mulfter afskrække dem, thi jeg har ofte hørt ønsket at komme i fængsel endog tugthus, fordi børnene dog under fængselsstraffen får forsørgelse af fattigvæsenet. Heller ikke kan fængsel på vand og brød skrække mennesker, der hjemme ofte ikke havde andet, og mange gange ikke brød, men kartofler for brød. – Det var af denne årsag at ønske, at omhandlede mulfter, de mindste skolekommissionen kunne tilkende, måtte kunne nedsættes til så små mulfter, at de kunne udredes, da endogså den mindste pengestraf efter de anførte omstændigheder her ville virke mere end enhver straf, der skal træde i dennes sted, men også kun meget små penge-mulfter kunne udredes. [Efter et konkret forslag om de enkelte mulfters størrelse og endnu en mulftliste af senere dato slutter brevet med følgende ord:] Jeg tillader mig til slutning at bemærke, at tiden allerede nu er noget mindre trængselsfuld for de fattige, og at de også synes med mere villighed at sørge for børnenes skolegang, og at altså – endogså under mildere fremfærd – forbedring er at håbe. I modsat fald skal jeg ikke vove oftere at bede på deres vegne om nedsættelse og skånsel. Nogle af dem har med grædende tårer lovet mig forbedring.

Ikast præstegård d. 6. januar 1833 ærbødigst
H. P. Hübertz

Til S T Hr Amtmand de Neergaard.

Udviklingen på skoleområdet tog sin begyndelse i 1814 men vi skal helt hen til 1870'erne og 1880'erne inden der er rimelige skoleforhold i landdistrikterne. Men forbedringen af skoleforholdene var nøglen til forbedringen af forholdene på mange andre områder. Når man kunne læse, kunne man få udbytte af aviserne, da de kom frem. Og når man havde fået lov til at opleve de nye strømninger i landet omkring krigene i 1848-50 og 1864, omkring den nye grundlov, omkring vækkelserne folkeligt og religiøst, fik man lyst og længsel efter mere, og højskolerne dukkede frem og gav mange hjælp til at forbedre livsvilkår og livskvaliteten for dem selv og deres familier.

Fattigdommen

I provst Hübertz' brev til skolekommissionen møder vi fattigdommen som et generelt samfundsvilkår i hedeegnene. Hertil er at føje en skilddring af livsvilkårene på heden.

Når en familie havde mange børn, og der var stadig færre af dem, der døde inden de skulle stifte familie, så blev der hele tiden brug for flere ejendomme og jordlodder. Men hvor skulle man få penge fra til at købe et stykke god jord? Der var meget få penge i omløb mellem mennesker, så når man fik rede penge så skulle de spares sammen til køb af varige forbrugsgoder, og det var på den tid en hest eller en ko. Det kunne være materialer til at bygge et hus. Men havde man ikke råd til at købe en ejendom, så kunne man gå ud i heden og der for næsten ingenting erhverve sig en hedelod, og så kunne man bygge sig en jordhule at bo i, indtil man fik rejst sig et hus og opdyrket den stridbare hede. Og det var et stridsomt arbejde. Man kan i en beretning af en gammel mand⁴ læse om levevilkårene i Isenvad og omegn i tiden 1848-1918.

Husene var lerklinede og med lyng på taget. De var små og måtte beskyttes mod vintervejret, så ikke de lerklinede vægge faldt sammen under regnens og sneens påvirkning. Man beskyttede væggene ved at køre ud i heden og afgrave det øverste lag hedetørv. De blev i gården lagt op ad væggene til at opfange regnen. Når de så havde ligget der hele vinteren, blev de kørt ud blandet med gødningen fra husdyrene, og blandingen blev brugt som gødning på markerne, og det var den eneste gødning man brugte. At få oparbejdet en god jord af det magre hedesand kunne derfor tage mange år. Først da man begyndte at mergle, skete der en mærkbar forandring og forbedring. Den typiske hedebonde var derfor en ikke særlig gammel men forslidt mand, som var mærket af kampen for det daglige brød. Foruden befolkningsoverskuddet fra egnen kom der også folk udefra, som skulle prøve lykken på heden.

Samfærdselsforholdene

Når man drog ud i heden og byggede en ejendom op, var der ikke veje at færdes ad. Der var i det hele taget meget få veje gennem området, men de blev supplerede med stier i lyngen, og de viste hen til de steder, hvor det var muligt at krydse åerne. Var der ikke broer, så var der vadesteder. På de våde årstider kunne det derfor være besværligt at færdes. Hedebonden levede en stor del af tiden alene med sin familie på sin ejendom. Når han drog til byen, var det ofte, når han var tvunget

til det, eller fordi han havde ærinde til præsten. Sogneforstanderskabet (fra 1841 og senere sognerådet fra 1869) holdt deres møder om søndagen i forlængelse af gudstjenesten, og man hentede sin post i gården ved siden af kirken. En fortælling⁵ om, da de Voulundbønder kom en dag for tidlig til julegudstjenesten, bygger på dette forhold. Man kom kun sjældent til byen. Der måtte derfor være gået kludder i almanakken. Man måtte også til kirken for at høre nyt på kirkestævne.

En anden ting, som i 1800-tallet blev moderne, var jernbanerne. I 1877 kom jernbanen fra Silkeborg til Herning. Og i årene derefter var der mange bestræbelser for at få flere jernbaner. Denne stræben varede, indtil bilerne slog igennem og gjorde jernbanerne urentable. Men jernbanen var i høj grad med til at gøre heden til en del af Danmark, som man måtte regne med. Det samme gælder Hedeselskabet, der inspirerede og vejledte befolkningen, så de kunne få større udbytte af deres anstrengelser.

Vækkelserne

Endnu et forhold skal nævnes som baggrund for det kirkebyggeri, som i århundredets slutning skulle komme på den jyske hede, og det var de religiøse vækkelser, som satte deres præg på den fattige hedebefolkning.

Vi kan dele disse bevægelser i to dele. Først de strømninger, der havde deres plads indenfor den evangelisk lutherske kirke, og dernæst de mange åndelige strømninger af frikirkelig eller sekterisk karakter, som florerede under udenlandsk indflydelse. Når vi tænker på vækkelsen indenfor kirken,⁶ har vi først og fremmest den indremissionske vækkelse med centrum i Bording og med præsterne A. Bülov og P. E. Bluhne og med missionær Anders Stubkjær i spidsen. De første år var der et fælles præg over vækkelserne, der senere delte sig i den grundtvigske og den indremissionske vækkelse. Og på de magre hedeegne var det typisk den indremissionske vækkelse, som kom til at dominere, og vi høster stadig frugterne af de gamle vækkelser her i form af en gennemgående god kirkegang og lydhørhed for evangeliet.

De frikirkelige og sekteriske strømninger havde også gode kår⁷ hvor mennesker levede så spredt og fik besøg af omrejsende prædikanter af forskellig slags. I forrige århundrede opstod der således i Ikast sogn og i nabosognene menigheder med tilknytning først til baptisterne og senere til adventisterne. Adventistmenigheden i Lille Nørlund⁸ kunne således i 1990 fejre 100 års jubilæum.

Både de folkekirkelige vækkelser og de frikirkelige og mere sværme-

riske udfordringer gjorde det nødvendigt med et bedre udbygget net af kirker for folkene, der skulle leve på heden.⁹

Ansøgninger om nye kirker

I 1870'erne var der således tale om en forøget befolkning, der boede meget spredt i området, og hos hvem der var både et ønske og et behov for at få en kirke i deres nærhed. Ønsket var fremkaldt af vækkelserne og den åndelige opblomstring i det hele taget. Vi ved at vækkelsesfolket ofte gik langt hver søndag for at være med til gudstjenesterne. Vi kan se, at dette ikke kun er lejlighedsvis¹⁰, når de drager af sted for at være med, hvor der var en vækkelsesprædikant, men også når de skulle opsøge deres egen præst eller kirke.¹¹ Det kan være ved kirkelige handlinger, eller det kan være, når de skulle tage del i sognets fællesskab iøvrigt. Vi skal samtidig være opmærksom på, at fællesskabet omkring gudstjenester og kirkelige møder ofte var den eneste adspredelse i det ensformige slid, som de kunne få. Når disse mennesker skulle tage del i landets byrder efter evne, så bør man i det mindste ikke bebrejde dem, at de søger til kirke, når de skal opleve lidt andet end slidet for det daglige brød. Dette kommer til udtryk i Folketinget¹² i en af kirkedebatterne.

Behovet for nye kirker kommer stærkt til udtryk, når vi ser på de afstande, som den enkelte familie havde til præst og kirke, og når vi samtidig tænker på de samfærdselsmidler, man havde dengang. Behovet kommer ligeledes til udtryk, når man ser på præstens muligheder for at tilse sit sogn og vejlede befolkningen i åndelige spørgsmål. Tænk på konfirmanderne, der skulle gå den lange vej til præsten, og somme tider var nødsaget til at overnatte hos familie og venner i kirkebyen, for ikke at skulle gå den lange vej to gange samme dag i dårligt føre. Jeg tænker her på en kone, som jeg har kendt, og som var født og opvokset her i sognet 5.2. 1882. Hun havde, da hun skulle gå til præst en spadseretur på ca. 13 km hver vej. Det var strengt i snestorm, regn og blæst. Hun blev 105 år inden hun døde, og hun har fortalt levende om mange ting fra livet i slutningen af 1800-tallet.¹³

Når man talte om at have langt til kirke og præst, så var det ikke sådan, at man bare ønskede en kirke lige i nærheden af, hvor man boede. Man kunne godt acceptere en afstand til kirke og præst på 1 mil (7,5 km), men alle de steder, hvor der blev bygget nye kirker, var der meget længere for de fjernestboende. I området omkring Ejstrupholm og Fasterholt var der således to pastorater, der stødte sammen, og mellem de to kirker Ejstrup og Arnborg var der 3 mil, men da præsten i

Alleropsais i Skarpsalling, tegnet af H. B. Storch og udført i keramik. Foto: Jørgen Vingborg.

Alteropsats i Herning kirke, tegnet af H. B. Storck og udført af Th. Bindesbøll og Kählers keramik i Næstved. Altertavlen er opstillet i sakristiet, efter at kirken havde fået en altertavle, malet af Joakim Skovgaard. Foto: Jørgen Vingborg.

*I senvad kirkes alteropsats af træ er under restaurering og vil senere blive op-
hængt i kirkens kor. Altertavlen var i brug indtil 1917, da Isevad fik en ny
altertavle malet af Jøakim Skovgaard's nære medarbejder, Viggo Madsen. Foto:
Jørgen Vingborg.*

S. Peders kirke i Randers havde fra indvielsen i 1902 denne alteropsats. Den findes i dag på Randers håndværkermuseums magasin. Der er tale om en direkte kopi af alteropsatsen i Herning. Foto: Jørgen Vingborg.

Ejstrup boede i Nr Snede, og da præsten i Arnborg boede i Skarrild, var der mellem de to præster 5 mil. Det var ikke sjældent, at man havde mellem 2 og 3 mil til kirke om søndagen, ja helt op til 3½ mil.¹⁴ Det gjorde det yderst vanskeligt for ældre og svagelige mennesker at komme i kirke, ligesom det kunne være problematisk omkring dødsfald og barnedåb ved vintertide.

Præsterne gjorde mange steder det, at de drog omkring i sognene og holdt bibellæsninger i private hjem, og biskoppen¹⁵ arbejdede på ved embedsledighed, og når lejlighed iøvrigt bød sig, at få forbedret forholdene. Han lagde planer og var opmærksom på de yderst vanskelige forhold, som rådede i mange sogne.

I 1877 blev der også bygget nogle nye kirker f.eks. i Sdr Omme sogn, Blåhøj og Filskov kirker, og i nærheden af Ringkøbing, No kirke. Og når så menighederne andre steder erfarede, hvad det betød disse steder, så opstod der hurtigt ønsker om, også at få flere og nye kirker i deres nærhed. Der indsendes da andragender fra flere sogne: Brande, Ejstrup, Ikast og Rind. Foruden andragender om nye kirker, foreligger der også andragender om flere præster¹⁶, og om ændringer af pastora-ter. Når der skulle bygges nye kirker, blev der også brug for flere præster, og man måtte ofte gå et skridt ad gangen.

Den typiske måde, hvorpå man greb sagen an, var, at der lokalt var nogle mennesker, der gik sammen og dannede et kirkeudvalg.

De henvendte sig så til provsten, og det var for Hammerum Herred indtil 1881 provst P. J. Bøtcher i Sevel. Han tog vel imod kirkeudvalgenes udsendinge og forstod deres problemer med de lange afstande. Han kendte dem jo selv fra sit arbejde som provst i både Hjerm, Ginding og Hammerum Herred. Af provst Bøtcher fik kirkeudvalget¹⁷ det gode råd, at de skulle gå hjem og blive enige om, hvor en kommende ny kirke skulle ligge, og så skulle de indsamle klækkelige beløb til den nye kirke. Når så rigsdagen så, at der var offervilje, så ville de kunne forstå, at der var trang, og så håbede provsten, at de ville bevilge tilskud, så sagen kunne fremmes. Men de skulle ikke forvente tilskud fra staten, såfremt de ikke selv ville yde, hvad de formåede at bidrage med. Endvidere skulle også sognepræsten være stemt for sagen, eller der skulle være enighed om, hvordan den kommende sognestruktur skulle se ud. Og endelig skulle der findes ud af, hvorledes de nye kirker skulle vedligeholdes fremover, da kirketiendejeren ikke var forpligtet på en ny kirke, og da man ikke kunne reducere tiendepligten til de gamle kirker for at tilgodese nye kirker. Der var således nok at tage fat på, og størst var problemerne på de steder, hvor præsten i forvejen havde flere kirker.

I 1880, da Folketinget skulle fastlægge budgettet for 1880-81, forelå der da en række andragender fra Hammerum Herred og nærmeste omegn, og der var udsigt til, at der ville komme flere. Man blev derfor betænkelig med at bevilge penge til nye kirker, uden at der forelå en samlet plan for, hvad der i sidste ende blev resultatet. Folketinget nøjedes derfor med at bevilge et tilskud på 10.000 Kr til en ny kirke i Brande sogn, men da man her ikke var enige om, hvor kirken skulle ligge (Skærlund eller Uhre), trak sagen ud og løstes først sammen med de øvrige kirkeandragender fra egnen.

Folketinget var stemt for, at der lavedes en undersøgelse over, hvad der fremover var brug for af nye kirker og præster. Der blev foreslået nedsat en kirkekommission, og der blev foreslået afsat et beløb på 10.000 Kr til kommissionens arbejde. Kommissionen blev imidlertid ikke så stor som først tænkt, og beløbet til kommissionsarbejdet blev på 5.000 kr. Kommissionen blev nedsat i sommeren 1882 og den hed: Kommission til at undersøge forholdene og indgive forslag til en omordning af de kirkelige forhold i Hammerum m.fl. Herreder i Ribe og Aarhus stifter. Kirkekommissionen kom kun til at bestå af fire faste medlemmer,¹⁸ nemlig provst J. A. Heiberg, Aulum, Folketingsmand og skoleleder i Herning Thomas Nielsen, Branddirektør Hans Helmuth Krarup, Skibbild ved Herning, og landstingsmand og amtsrådsmedlem Anders Jensen Clausager, Skjern. Provst J. A. Heiberg var af kirkeministeren udnævnt til formand for kommissionen. Der var tale om fire dygtige og flittige mennesker med hjerte for sagen og med kendskab til de lokale forhold. De supplerede hinanden på udmærket måde. Biskop C. F. Balslev i Ribe havde først peget på provst Bøtcher, Sevel, som formand, men han måtte af helbredsgrunde fritages, og i stedet blev opgaven så overdraget den unge provst Heiberg, som kun havde været præst på egnen i ca. 2½ år, havde været provst 1½ år, og var 34 år gammel. Ud over de faste medlemmer måtte kirkeudvalgene, præsterne og provsterne i de berørte sogne og provstier indkaldes, når der var behov derfor.

Kommissionen måtte se i øjnene, at dens arbejde ville blive præget af, at to af dens medlemmer var nødsaget til at opholde sig i København efter 1. oktober og i den tid, rigsdagen var inde. Man begyndte derfor med at indkalde kirkeudvalg, præster og provster til at give møde for kommissionen i Herning i løbet af september måned 1882. Kommissionen erfarede her om de problemer, som kirkeudvalgene havde, og om de behov, som man mente, der var. Samtidig kunne kommissionen give udvalgene gode råd, med hensyn til, hvorledes sagerne kunne fremmes. I Herning var der en række specielle proble-

mer,¹⁹ som skyldtes, at jernbanen var kommet til byen, at byen voksede, og fik bymæssigt præg, og at der var en ikke ubetydelig del af sognets beboere, som slet ikke bidrog til de kirkelige udgifter, eller kun gjorde det i ringe grad, da de ikke var jordbesiddere, men levede af andet håndværk. I Herning var der endvidere det problem, at byen var annexsogn til Rind, og at den nu havde brug for sin egen præst. Men i hele det øvrige store område var det små landsbyer, der var tale om, og stort set alle levede af, hvad de kunne dyrke på deres jord.

Kirkekommissionen havde ikke blot til opgave at behandle de indkomne andragender, som blev oversendt den fra Kirkeministeriet, men også at tage forholdene op, hvor de havde kendskab til, at der var behov derfor. Det var specielt en opgave som kommissionen havde fået overdraget, fordi løsningen af forholdene i et sogn kunne forudsætte, at de løstes i sammenhæng med forholdene i nabosognet. Og det samme gjaldt ved provsti- og stiftsgrænserne. Da endvidere aviserne (Herning Folkeblad) var meget optaget af sagen og skrev om alt, hvad kommissionen foretog sig, kaldtes der også herved yderligere andragender frem.²⁰

Efter denne første gennemgang af sagerne lå arbejdet stille i kommissionen indtil maj 1883, da kommissionen trådte sammen og planlagde det videre arbejde. Og denne gang var det kommissionen, der rejste rundt til alle stederne, og drøftede sagerne lokalt og besøgte lokaliteterne (kirkepladserne og andre forhold). Rundt om i sognene, havde man arbejdet videre med sagerne, så mange forhold nu var på plads, men da kommissionen i juli 1883 besøgte de forskellige steder, var der også stadig en del uafklarede spørgsmål, ved hvis afklaring kommissionen spillede en mæglerrolle. Det lykkedes de fleste steder at nå frem til en løsning, som der kunne være enighed om.

Efter den lange rundrejse holdt kommissionen en række møder i Herning for at få rapporten pudset af og de sidste løse ender bragt på plads. Den 5. september 1883 blev rapporten underskrevet og indsendtes gennem biskoppen til ministerium og rigsdag.

Det er et meget omfattende værk, som foreslår, at der til 16 nye kirker og kapeller og til 2 ældre kirker samt 8 præstegårde på finansloven opføres 310.500 Kr en gang for alle, og at der i tilskud til utilstrækkelige præstelønninger opføres 14.000 Kr årligt. Forslaget er opdelt i 3 dele, for at rigsdagen eventuelt kan tage en del ad gangen og fordele udgifterne over 3 år.

Sammen med kommissionens forslag blev der indsendt nogle tegninger lavet af murermestre eller arkitekter. Det er tegninger på meget billige kirker. De er sikkert tænkt som en slags typehuskirke til heden,

og de har en kvalitet som et fattigt missionshus fra samme tid. Prøv bare at forestille jer en kirke med store buer i halvtstensmur.²¹ Vi må være glade for, at det ikke blev den slags kirker, der blev bygget. Men det betød også, at den pris, som kommissionen regnede med, hvor en kirke eller et kapel skulle koste 8.000-10.000 Kr og en præstegård ca. 20.000 Kr, ikke slog til.

Forslagets videre skæbne

Nu må man ikke forestille sig, at med dette kommissionsarbejde var sagen løst, og så kunne man gå i gang med at bygge. Der skulle de fleste steder gå en rum tid endnu.

Det første, der skete, var at ministeren bad om biskoppernes kommentarer til forslaget. Først var det biskop C. F. Balslev,²² som jo havde fulgt arbejdet hele vejen og mange gange i sine skrivelser til ministeriet havde talt de fattige hedesognes sag. Han tog da også godt imod forslaget og anbefalede det. Han kunne blot ikke gå ind for de dele af forslaget, som rokkede ved stiftsgrænserne. Det gjaldt i Karup, og det gjaldt i FASTERHOLT.

Herefter blev forslaget sendt til Aarhus, og her fik man samtidig i Johannes Clausen en ny biskop, som med det begrænsede kendskab, han havde til sit eget stift og navnlig til forholdene i de øde yderdistrikter, ikke kunne andet end tilslutte sig biskop Balslevs vurdering af forslaget.

Herefter skulle man så forvente, at sagen blev lagt på folketingets bord, men det skete tilsyneladende ikke. Men nu blev man utålmodige ude på heden, og man begyndte igen at indsende andragender om støtte til nye kirker. 12. oktober 1887 var A. J. Clausager igen kommet i Folketinget, og han sagde ved 1. behandlingen af finansloven for 1888-1889:²³ »Endelig skal jeg tillade mig at henlede den ærede Kultusministers Opmærksomhed paa, at der jo af en Kommission for nogen Tid siden blev afgivet Betænkning om Omordningen af Kirkeforholdene i Hammerum med tilgrændsende Herreder. Der blev foreslaaet opførelse af 10 á 12 nye Kirker, hvortil unægtelig i høj Grad trænges i disse vidtstrakte Hedegne. Saavidt mig bekendt er der endnu kun vedtaget Opførelse af en Kirke i Herning, som var blandt dem, der vare tagne i Betragtning; men der er en Del flere Sogne, der i allerhøjeste Grad trænge til at faa nye Kirker«.

I Folketinget var der to forhold, som spillede en afgørende rolle for, at det trak ud med bevillinger til nye kirker, og det var den manglende forståelse for, at de fattige hedeegne var særlig vanskeligt stillede. Man

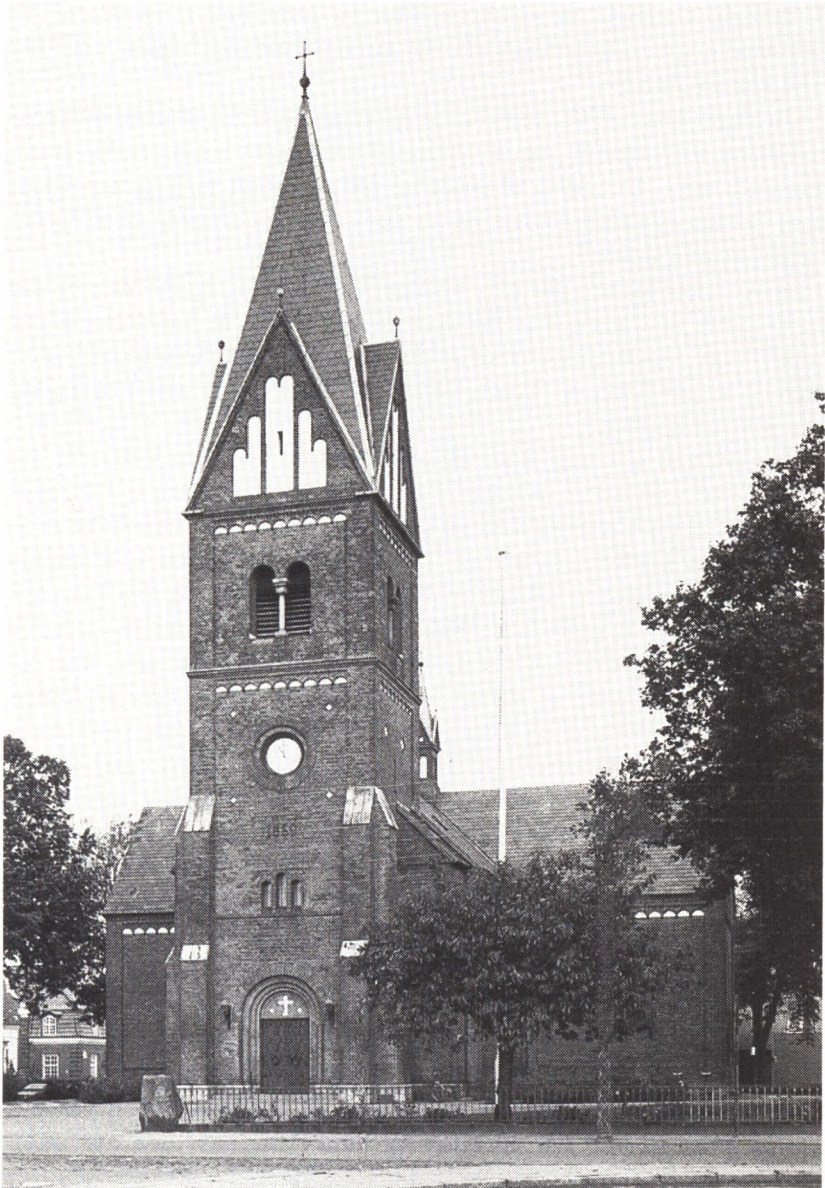
ønskede ikke at komme til at bevilge så mange penge, som der her ville være tale om. Kirkespørgsmålet behandlede en tid på samme måde som andre spørgsmål, hvor de lokale politikere stod alene med bevillinger til deres hjemegn. Det andet forhold var, at man i disse år havde de provisoriske finanslove, således at bevillinger af denne slags ikke kunne bevilges på en midlertidig finanslov. Men de lokale politikere, og hertil hører foruden de allerede nævnte også Rasmus Nielsen fra Hammerum, talte varmt for kirkesagen, når lejlighed bød sig. Og efterhånden skabtes der da også en større forståelse for, at der her var et spørgsmål, som rigsdagen måtte hjælpe til med at løse.

Da man skulle løse problemerne i Rind-Herning pastorat, var det første, der skete, at man bevilgede tilskud til opførelsen af en ny kirke i Herning, og derefter fulgte så en deling af pastoratet, så Herning fik sin egen præst, men dette krævede et statstilskud til præsternes løn. Og når dette var på plads, kunne der bygges en ny kirke i den østlige del af pastoratet, og den kunne betjenes af præsten fra Rind.

I forbindelse med finanslovsforhandlingerne for 1888-1889 havde Ministeren for Kirke- og Undervisningsvæsenet stillet forslag om, at der ydedes et statstilskud på 3.800 Kr årligt til hjælp til præstelønningerne. 11. februar 1888 var finansloven til 2 behandling og folketingsmand Berg, som var modstander af de mange udgifter til kirker og præstelønninger, sagde da følgende:²⁴ »Til § 21 er der under Nr 66 stillet Ændringsforslag, som angaar Lønningen til en Præst i Herning og Statsbidrag til Præsten i Hovedsognet Rind. Det Underændringsforslag, som Udvalget har stillet, at det skal være »indtil Ledighed i Rind Sognekald«, har jeg tiltraadt; men jeg har gjort mine ærede Kolleger i Udvalget opmærksom paa, at jeg ikke har kunnet tiltræde Hovedforslaget, og jeg skal nævne Grunden dertil. I 1885-86 meddelte Ministeriet i Anmærkningerne til Finanslovsforslaget, at den om Kirkeforholdens Ordning i Hammerum Herred nedsatte Kommission vel havde mærket dette Punkt som et af de vigtigste til at skille Rind og Herning Sogne ad. Man var ikke gaaet yderligere, end at man havde begjæret 700 Kr. til Hjælp til det nye Sognekald i Herning, 800 Kr til Husleie, og 1000 Kr til Statsbidrag til Præsten i Hovedsognet for Aftaaelsen af Herning, i Alt 2.500 Kr., det var Kommissionens Indstilling, og dertil havde Ministeren sluttet sig. Nu kommer man to Aar efter pludselig før Finanslovens 2. Behandling og forlanger ikke 700 Kr, men 1000 Kr til Herning og ikke 1000 Kr, men 2000 Kr til Sognepræsten i Rind, hvorved det Hele bliver 3.800 Kr. Jeg ser ingensomhelst Oplysning om, hvorfor Ministeren har sat Beløbet 1.300 Kr. op over det, som Kommissionen har begjært og Ministeren selv foreslaaet,

for 2 Aar siden. Det er slet ikke dyrere at leve nu, end det var for 2 Aar siden. Skal Forslaget vedtages, tror jeg dog, at Thinget burde Nedsætte Beløbet til det, som Kommissionen og Ministeren forlangte for et Par Aar siden, men jeg er i det Hele meget betænkelig ved, at vi skal gaa til at oprette nye Præstekald for Statens Regning paa en Tid, hvor Ministeren, som bekjendt, skalter og valter, som han vil indenfor dette Omraade, og tror sig berettiget dertil. Thi han tror jo, det er lutter Absolutisme med Præstelønninger og Præstepensioner, som om Lovgivningsmagten aldrig havde havt fat i de Dele, og Ministeren har jo i sin Embedstid, saavidt mig bekjendt, aldrig forelagt Rigsdagen noget Forslag om Præstekald, Præsteembedsbesættelse eller noget Sligt. Altsaa, jeg er betænkelig ved, at vi paa en saadan Tid, gaa til at oprette nye Præstekald for Statens Regning, og navnlig nu, da vi se i Anmærkningerne, at der for hele denne Egn foreligger en samlet Plan til Ordningen af Kirkeforholdene. Det forekommer mig, at vi burde se hele denne Plan og de Krav, som der stilles, før vi gaa ind paa dette. Jeg veed ikke, hvor langt Sognets Præstegaard ligger fra Herning, som skal have 1.500 Indbyggere, men det veed jeg, at der er flere Steder, hvor vi have en Præst i en Kjøbstad, endnu større end Herning Flække, som har et Landsogn ved Siden af, uden at man derfor mener, at man behøver at oprette to Kald, det ene paa Statens Regning. Jeg indrømmer, at det er i Flugt med den Aand, hvori vi i Aar behandle Finansloven, men jeg har Betæneligheder derved, for det Første den, at man giver Ministeren langt mere end Ministeren tidligere har forlangt, uden at der foreligger nogen Begrundelse af Forhøjelsen, og dernæst at det skal ske, inden vi have overveiet den samlede Plan for Tilfredsstillelsen af disse Krav, der stilles paa den paagjældende Egn, og for det Tredie, at man giver sig til enkeltvis at oprette Statseembeder samtidig med, at Ministeren ellers er eneraadig over disse kirkelige Forhold uden at ville forelægge Rigsdagen noget Forslag derom«.

Dette indlæg fra Berg er typisk for modstandernes argumentation imod de nye kirker og præsteembeder, for ud over, at han ikke brød sig om at bevilge penge dertil, er der ikke i hans indlæg så meget som et sagligt argument, men det hele kørte på procedurespørgsmål og på ministerens behandling af sagen. Da Berg havde været med til at behandle sagen i finansudvalget, havde han der fået de oplysninger, som han efterlyste, og derfor bliver fraværet af egentlige argumenter imod sagen endnu mere talende. Modstanderne kunne ikke få sagen afvist, så derfor forsøgte de at få den forhalet længst muligt. Ministeren og en række af rigsdagens medlemmer var imidlertid ved at få øjnene op for det nødvendige i, at der blev gjort noget ved sagen. Det samme bidrog

Herning kirke, den første og største af såvel kommissionens som arkitekt Wiinholts kirker. Indviet 1. søndag i advent 1889. Foto: Jørgen Vingborg.

de mange enkeltstående kirkeprojekter fra andre dele af landet til. Og med bevillingen til Herning kirke var der også sat noget i gang her, som ikke lod sig standse.

Omslaget kom i 1891. 1890 havde kirkeudvalget fra Isenvad indsendt et fornyet andragende, og ministeren havde taget andragendet med i finansudvalget. Det førte til en debat om, hvorvidt Folketinget skulle til at bevilge nye kirker »over en lav sko«, som modstanderne af kirkebyggeriet udtrykte det.

De to første kirker, der blev bevilget var Herning og Kølkær, og om de to gjaldt det, at de blev bevilget på den måde, at halvdelen af det nødvendige tilbud blev udredt af de opsparede præstelønningsmidler. Men da de var brugt op, kunne sagen kun løses ved at staten bevilgede hele statstilskuddet.

Om Isenvad kirkesag sagde Rasmus Nielsen under debatten 12. februar 1891:²⁵ »Man er her gaaet den Vej, som den ærede Ordfører antydede, nemlig at bringe en samlet Plan i Stand. Isenvad Kirke er et Stykke af en saadan samlet Plan. Der var i sin Tid nedsat en Kommission til Overvejelse af Kirkeforholdene i Vestjylland, og den har afgivet Betænkning og gjort Indstilling om Opførelse af forskellige Kirker og begrundet, hvorfor Kirkerne skulde ligge saaledes, som den foreslog. Paa Grundlag af denne Betænkning er der bygget adskillige Kirker, f. Eks Herning og Kølkjær Kirker, som der bygges paa i dette Øjeblik, og vi have været med til at bevilge Penge dertil. Det af mig indgivne Andragende er ledsaget af Tegninger og Overslag, og der har fundet Samraad Sted med Ministeriet. Kirkegaarden har været købt for lang Tid siden, og Penge er der til en vis Grad samlet. Skulde man finde, at den Sum, der er nævnt, er for lille, saa kan det ikke medføre nogen Vanskelighed, da man kan give Bevilling under Betingelse af, at Beboerne paatage sig at udrede, hvad der yderligere udfordres til Kirkens Vedligeholdelse. Sker det, saa er alle rimelige Fordringer opfyldte. Dertil kommer, at denne Kirke kan ulige lettere virke straks end adskillige andre, der ere foreslaaede i Hedeegnene«. Herefter omtalte Rasmus Nielsen forholdene i Ikast sogn, og begrundede sin påstand med at præsten kun har en kirke og kunne tillægges den nye kirke uden, at det fik følger og omkostninger. Nu blev der så taget hul på kirkebyggeriet. De fleste andragender blev afvist det første år, de behandledes, efter at alle praktiske problemer var bragt på plads. Men ofte bevilgedes pengene så det følgende år. Således også med Isenvad Kirke.

I 1891 efterlystes igen en plan for kirkebyggeriet, og det førte til en fremlæggelse af en plan for hele landet over, hvad der var behov for af

nye kirker ud over de kirker, som der allerede var taget skridt til at få opført, og det ville sige ud over en hel række af kirker, som i dette område blev opført i årene 1891-95. Fra 1891 tog kirkebyggeriet fart, og mange kirker til en pris af ca. 18.500 Kr blev opført.

Kirkebyggeriet ude i sognet

Da kirkekommissionen blev nedsat og rejste omkring til de forskellige steder, skabte det en forventning til, at nu kom der nok snart en kirke på denne egn. Folk glædede sig og ventede med tålmodighed, og de ville også gerne yde bidrag til den nye kirke. I Isenvad i Ikast sogn gik man ligesom i andre sogne igang med at samle penge sammen, eller tage imod tilsagn om bidrag, der skulle forfalde, når statstilskuddet var bevilget i rigsdagen. Man fik i 1883 tilsagn om ialt 3500 kr. Det var det sted på landet, hvor der blev givet tilsagn om flest penge. Men da sagen trak ud så lang tid, var en del af dem, der havde givet tilsagn døde i mellemtiden, andre havde fået ændret deres økonomiske vilkår. Der var i Isenvad nogle dygtige gårdmænd, som også sad i kirkeudvalget, og de gav i tilskud hver 200 Kr til sagen, men mange sad i så fattige kår, at de ikke magtede mere end en krone, og da tiden kom, og bidraget skulle betales, så havde man kun råd til 50 ører. Da kirken skulle bygges, var der således kun 2500 Kr. Det var helt uoverkommeligt, at sognet kunne bygge kirke uden statstilskud. Det blev derfor også langt de fleste steder nødvendigt, at staten bevilgede det samlede beløb til kirkernes opførelse, mens de indsamlede midler blev indbetalt til stiftsmidlerne til vedligeholdelsesfond. Således gik det til, at Hammerum Herred og nærmeste omegn i tiden fra 1889 til 1906 blev forsynet med en hel række af nye kirker. Foruden de helt nye kirker var der også flere steder,²⁶ at gamle kirker blev revet ned og bygget op i en fornyet skikkelse, og hvor den arkitektoniske stil var i tråd med de nye kirker.

Arkitekterne bag byggerierne²⁷

Når man ser på de mange kirker, var der også flere arkitekter, der står bag byggerierne. Nogle har kun bygget en enkelt eller to, men hovedparten af kirkerne, både de nye og de ombyggede, er resultatet af tre mands arbejde. De tre arkitekter var Hans Vilhelm Ahlmann, der stod bag syv kirker i området, Rudolf Frimodt Clausen, der stod bag fem kirker, og Claudius August Wiinholt, der stod bag otte kirker. Når man så har lejlighed til at se flere kirker fra den samme arkitekts hånd, så får man mulighed for også at lære arkitekten at kende, og man kan fra

Fasterholt kirke, en af arkitekt Wijnholts langkirker, der adskiller sig fra det traditionelle ved ikke at have tårn, men en klokkerytter midt over kirken. Stilen minder om Wijnholts prægtige bygning, Tinghuset i Herning. Foto: Jørgen Vingborg.

kirke til kirke genkende en række detaljer, som han har benyttet sig af. De tre arkitekters kirker bliver et tema med variationer. Hver af de tre arkitekter kan det derfor være interessant at se nærmere på og i lyset af, hvad de ellers har lavet specielt på kirkebyggeriets område. Da Isenvad kirke er bygget af C. A. Wiinholt, har jeg valgt som et eksempel her at se lidt nærmere på ham og hans kirkebyggeri.²⁸

*Claudius August Wiinholt*²⁹

Arkitekt Wiinholt var født i Røved, Ødum sogn ved Randers i 1855 og efter at have været i lære som skibsbygger og karetmager kom han i arbejde hos den berømte og dygtige arkitekt Fritz Uldall.³⁰ Som tømrersvend blev han optaget på C. V. Nielsens tegneskole og derefter kom han på Akademiet, hvorfra han fik afgang i 1885. Han fik derefter plads hos arkitekterne F. Mehl Dahl og H. B. Storck. Han var konduktør ved restaureringen af Hee kirke. Derefter i kompagniskab med arkitekt Andreas Hagerup i 1886. De overtog i fællesskab et arkitektfirma i Viborg, og i tiden 1888-1896 var Wiinholt bosat i Viborg og satte sit præg på denne by. I 1896 flyttede han til København, og i 1905 døde Wiinholt umiddelbart efter indvielsen af Sparkær kirke; han er begravet i Viborg.

Arkitekt Wiinholt mistede sin kone Ragna Marie Rahbek i 1892 og stod derefter alene med datteren. I København boede han i nærheden af svigerfaderen, som han bevarede et nært fællesskab med lige til sin død. Alfred Johan Sophus Rahbek, en bror til Ragna Marie, var dyrlæge og ansat ved det græske kongehof. A. J. S. Rahbek har sandsynligvis formidlet kontakten til det græske hof, for her virkede arkitekt Wiinholt som konsulent for kong Georg I.

I løbet af 17 år står arkitekt Wiinholt bag opførelsen af ialt 17 kirker, og de kan deles i to grupper: 1. Almindelige langkirker, (7 stk.), og 2. Kirker med korsskæringstårn, (10 stk.).

Kirkerne, der er bygget med korsskæringstårn, er opbygget med det græske kors som grundplan. Her er Wiinholt inspireret af, hvad han har set og oplevet i Grækenland. Og her adskiller Wiinholt sig fra de øvrige kirkearkitekter fra denne periode.

Man fornemmer endvidere, at Wiinholts forbindelse med arkitekt Storck og hans geografiske placering i Viborg har givet ham og hans kirker en sammenhæng med Viborg domkirke og med Joakim Skovgaard og dennes medarbejdere. Denne tilknytning har fået betydning for hedekirkerne, der blev bygget i og omkring Hammerum herred.

Viborg domkirke³¹ blev i årene 1863-76 nedrevet og genopbygget

Skærlund kirke ved Brande, en af Wiinholts korskirker. Foto: Jørgen Vingborg.

under ledelse af kunsthistorikeren N. L. Høyen og arkitekt N. S. Nebelong og med Julius Tholle som konduktør. Efter at såvel Høyen som Nebelong var afgået ved døden bliver det overdraget til arkitekt og professor Herman Baagø Storck at færdiggøre arbejdet, og det vil sige, at det blev Storck, som fik lov til at sætte sit præg på de mange detaljer ved kirkens inventar og udsmykning. Dekorationen af Viborg Domkirke blev efter Storcks anvisninger udført af malerne F. C. Lund og C. C. A. Weber, hvor Lund var kunstmaleren og Weber var håndværksmaleren. Joakim Skovgaard var lærerdreng hos Weber, og blev derfor brugt også til forskellige mindre dekorationsopgaver. Således malede Joakim Skovgaard på kirkens triumfbue et billede af Offerlammet med sejrspanen og blodet, der løber ned i kirkens alterkalk. Han var også med til at male kirkens loft.

Efter at domkirken var færdig, og Wiinholt var kommet til Viborg må det være blevet overdraget til Wiinholt at være Viborg domkirkes arkitekt. Vi møder i hvert fald Wiinholt som den arkitekt, Joakim Skovgaard rådfører sig med under forarbejdet til domkirkens anden dekoration.³² Og da Wiinholt i 1905 dør hedder det,³³ at domkirken står uden arkitekt, og det betyder sandsynligvis, at han også efter at være flyttet til København, har bibeholdt hvervet som domkirkens arkitekt. Og i forbindelse med Wiinholts død og begravelse omtales hans begravelse også på en sådan måde, at man er klar over at her er tale om en mand, som har betydet noget specielt både for domkirken og for Viborg.

Efter at Wiinholt var flyttet fra Viborg flyttede biskop Hans Jørgen Swane ved sin afsked i 1901 ind i Wiinholts villa Tatoi.

Som man vil forstå, har Wiinholt både været en dygtig og samvittighedsfuld arkitekt, og han har haft nær forbindelse til indflydelsesrige kredse blandt danske arkitekter og kirkefolk, og det sætter sit præg på hans kirkebyggeri.

Når han f.eks. har bygget en kirke, så har det været af afgørende betydning for kirkens helhed, hvordan alteret kunstnerisk og teologisk samler trådene. Inskriptioner på alter og prædikestol skal passe sammen og være centrale evangeliske ord, der udtrykker, hvad der er menighedens tro.

Når arkitekten har bygget kirken og er kommet til den kunstneriske udsmykning, så var pengene som regel brugt, så der ikke har været råd til at indkøbe kunst af kendte og velanskrevne kunstnere. Man kan derfor forestille sig, at Wiinholt er gået en tur ned i den nye Viborg domkirke, og der har der været to billeder som indtog en særlig plasering. Det ene var det omtalte billede af lammet med sejrspanen på

triumfbuen, som Joakim Skovgaard malede, og det andet var den tronende Kristus på apsisbuen. Han sad med livets bog i sin hånd. Begge disse billeder er traditionelle billeder, men alligevel billeder, som kan variere så meget, at man nok kan se, når der er tale om direkte afhængighed.³⁴

Og ser vi så på de første kirker Wiinholt lavede, nemlig Herning, Isenvad og Simmelkjær, så er der i Herning kirke opsat et alter af keramik tegnet af Storck og fremstillet af Thorvald Bindsbøll på Kählers keramikværksted i Næstved.³⁵ Alteret er bygget op med et forhøjet midterparti, hvorpå der er rejst et kors. Midt på altertavlen er der et billede indfattet i et firepasfelt og forestillende den tronende Kristus, som vi har kunnet se på apsisvælvingen i Viborg domkirke. Dekorationen iøvrigt er en typisk Thorvald Bindsbøll dekoration med slyngede vinranker. På korset er der ligeledes et mønster og i korsskæringen et englehoved. Firepasfeltet og englehovedet har ligesåvel som billedet været en inspiration fra Viborg domkirke, hvor det tidligere loft var forsynede med en lang række af små englehoveder i firepasfelter på bjælkeskæringerne.

I Isenvad kirke var der en altertavle af træ, men den var bygget op på samme måde, som alteret i Herning. Billedet her var ligeledes i et firepasfelt, men forestillede her offerlammet med sejrspanen. Og på korset var der malet en lilje svarende til de liljer, der var på endestykkerne af altertavlen fra Herning.

Ser vi på disse alterbilleder og sammenligner dem med alteret i Skarpsalling kirke, så ser vi, at der i denne kirke er tale om et andet keramikalter også fra Kählers keramikværksted i Næstved, men på dette keramikalter er der ikke tale om noget firepasfelt men derimod om en cirkel som ramme om billedet. Men billedet er her det samme som i Isenvad, offerlammet med sejrspanen. Skarpsalling kirke er restaureret af arkitekt Storck i to omgange 1884 og 1890-91. Billedet med offerlammet har Wiinholt tilsyneladende været meget glad for, for da han i 1902 byggede Sct. Peders kirke i Randers og skulle bruge en altertavle lod han den lokale maler male det samme billede endnu engang. Forbindelsen til alterudsmykningen i Herning, Isenvad og Skarpsalling er her heller ikke til at komme udenom. Også i andre af Wiinholts kirker ser vi altermotiverne genbrugt.

Ser vi på Simmelkjær kirke, ser vi her en altertavle anvendt, som Wiinholt bruger i en hel række af sine kirker, men med forskelligt billede i. Men i Isenvad og Simmelkjær kirker, som er bygget samtidigt og indviet med 3 ugers mellemrum, ser vi samme skrifttord på prædikestolen: »Saliggjørelsen tilhører vor Gud som sidder på tronen og lam-

met«. Da Wiinholt byggede sin første kirke i Herning var præsten her Peder Gabriel Koch, provst og senere biskop i Ribe Stift. Af ham er Wiinholt blevet inspireret til valg af skriftsteder, idet han havde en forkærlighed for skriftord fra Johannes Åbenbaring. Fællesskabet mellem Wiinholt og P. G. Koch kan også meget vel have været afgørende for, at opgaven med så mange kirker og missionshuset Bethania i Herning blev overdraget til netop Wiinholt.

Foruden selve »kirkehistorien«, forud for det store kirkebyggeri i Hammerum herred, kan det også være af interesse, at se nærmere på kunsthistorien, som knytter sig til disse kirker, for selvom man ikke har haft råd til de dyre kunstværker, så har man villet noget med det, man gjorde, og det kan være frugtbart, at se en arkitekts kirkebyggeri under et, både for at forstå arkitektens intentioner, og for at forstå, hvorfor menighederne på heden holder af deres kirker, selvom andre ikke synes at de er noget særligt.

Mange af kirkerne fra denne periode har igennem de 100 år, der er gået siden de blev bygget, gennemgået en del forandringer, enten det så var af nød, eller det var fordi, man fik bedre råd, og ville vise sin kærlighed til kirken, og sin taknemmelighed for, hvad man her har modtaget til hjælp i livet. I dag er der derfor mange steder, at man er nødt til at spørge sig selv, når man kommer ind i en sådan kirke, hvordan den så ud fra begyndelsen og hvilken historie, kirken og dens udvikling er med til at fortælle, og her er det lokalhistorikernes opgave i de enkelte sogne, at tage over, og 100 års jubilæerne er gode anledninger til at fortælle og samle sammen, hvad der er at fortælle. En menighed på 100 år har en historie og nogle rødder, som det er værd at beskæftige sig med.

En hedekirkes historie er på mange måder anderledes end de gamle middelalderkirkers, men ikke derfor uinteressant eller ligegyldig.

Det skal være mit ønske, at mange fremover vil arbejde med disse spørgsmål til gavn for vores viden om og forståelse af os selv som kirke og lokalmenighed på de gamle hedegne.

Noter

1. Denne artikel er en præsentation af emnet »Kirkerne på heden«, som er omtalt i min bog af samme navn, udgivet af Ikast menighedsråd i 1991 og forhandlet af samme eller gennem boghandelen.
2. En lokal reklameavis avis med fokus på erhvervslivet i Midt- og Vestjylland bruger denne betegnelse om området.
3. Brevet findes i Landsarkivet for Nørrejylland i Viborg, men er her citeret efter min bog »Nordsognet og Faurholt kirke«, et jubilæumsskrift til Faurholt kirke i anledning

- af 75 års jubilæet 1987, udgivet af Ikast menighedsråd. Her omtales Ikast sogns skolehistorie grundigt med hovedvægten lagt på skolehistorien i den nordlige del af Ikast sogn, altså i landdistriktet.
4. Peder Christian Pedersen, 1838-1920. Som gammel mand skriver han i 1918 om Isenvad i gamle dage og i dag. Han skildrer de lokale levevilkår på heden. Ikke udgivet. Kopi i Isenvad Lokalhistoriske arkiv.
  5. Lærer Laurids Emil Christensen, der fra 1910-13 var lærer ved Vesterisen skole, har skrevet og udgivet en række fortællinger, hvoraf to skønnes at være her fra egnen. Slægters gang, O. Lohses forlag 1922.
  6. Omtales i flere værker om Anders Stubkjær, Indre Missions Bordingvækkelse og om Bording sogn. Her skal henvises til Anders Stubkjær: Nogle oplevelser, Kristeligt Dagblads forlag, 1965 og Johs. Gøtzsche: Livsrørelser, O. Lohses forlag, 1925 side 113-21.
  7. Herning Folkeblad, 14.2. og 10.3. 1890: Åndeligt røre i Ikast.
  8. Kristian Hansen. Lørdagsfolket på heden, En dokumentarisk beretning om et kulturmønster i Midtjylland gennem et århundrede. Dansk Bogforlag 1990.
  9. Se ansøgninger til kirkene i Isenvad og Gludsted. Gludsted i kirkeprotokol for Gludsted kirke, Præstearkivet for Ejstrup sogn. Om Isenvad hentes oplysninger bl.a. i Kirkekommissionens protokol. Rigsarkivet, Cultusministeriets 1. Departement. 06/199/85. Kommissionens arkivalier er taget ud af sammenhængen og findes for sig selv.
  10. Den lange rejse til kirke omtales i Bording i forbindelse med sognepræstens gæstfrihed overfor de udensognsfra kommende vakte mennesker.
  11. I Kragelund omtales betydningen af, at mennesker kan få siddeplads i kirken, når de er gået den lange vej fra Skyggehale og Julianeheide til Kragelund kirke.
  12. Bøtker (Folketingsmand): Folketingets forhandlinger 6. marts 1891.
  13. Sidsel Marie Iversen, født på Kærshovedgård, som Blå Kors i 1905 købte af hendes forældre. Hun boede hele sit liv enten her eller i Bording sogn.
  14. 3½ mil var der fra områderne ved Vallerbæk (nu Karup sogn) og til Haderup kirke.
  15. Biskop C. F. Balslev har således arbejdet en del med en omannektering af sognene Vildbjerg, Timring, Nøvling, Tjørring, Snejbjerg, Herning og Rind, for at få Herning og Rind sogne adskilt og for at få løst problemerne, der var omkring tresognspastoratet Timring – Vildbjerg – Nøvling. Den kommunale inddeling spiller her også en rolle. Se skrivelser i kommissionens arkiv i Rigsarkivet, Cultusministeriets 1 Departement 06/199/85.
  16. Foruden omannekteringen omkring Nøvling og Herning findes også en større omannekterings sag omkring Brædstrup. Omtales i »Kirkene på heden«.
  17. Se den gamle kirkeprotokol for Isenvad kirke. Isenvad præstegårdsarkiv.
  18. De fire kommissionsmedlemmer omtales udførligt i »Kirkerne på heden« side 25-31.
  19. Kirkekommissionens protokol og tilhørende skrivelser jvf. note 15.
  20. Thomas Nielsen var personligt stærkt engageret også i Herning Folkeblad, og Herning Folkeblad bringer fyldige referater fra såvel kommissionens arbejde som fra Folketinget. Ofte ordrette citater fra Folketingstidende. Man kan næppe lade være at spørge sig selv, om det direkte er Thomas Nielsen der forsyner avisen med stof, og også på denne måde arbejder for sagen.
  21. Se den kongelige bygningsinspektørs vurdering af de indsendte tegninger og overslag. Rigsarkivet, Cultusministeriets 1. Departement, H 799 nr. 2651 21.10. 1887.
  22. Biskop Balslevs erklæring af 5. marts 1884. Rigsarkivet, Cultusministeriets 1. departement. H 799 7/3 84 nr. 3860. Senere anmodes biskoppen om en udtalelse til Finans-

udvalget: CM, 1. Dep. RR 575, 1571-77, 19.5. 1891, og her bygger han videre på denne udtalelse.

Fra Aarhus Stift har vi CM 1 dep. H 799 31.10. 1884 nr. 2223. Fra Aarhus er der ligeledes en nu rapport under samme nr. RR 575, 1571-77, 28.5. 1891.

23. Rigsdagstidende: Folketingets forhandlinger 1887-88, Sp. 141 f.
24. Rigsdagstidende, Folketingets forhandlinger 1887-88, Sp. 2860 f.
25. Rigsdagstidende, Folketingets forhandlinger 1890-91, Sp. 3684 f.
26. Dette gælder f.eks. i Sunds, Bording, Nøvling, Vildbjerg og Herning. Der var planer fremme omkring Rind og Nr. Vium, men dette blev forhindret.
27. Bogen »Kirkerne på heden« bringer en kort omtale af arkitekterne, og derefter er 2. del af bogen en rejse rundt til hvert enkelt sogn, for at se på de lokale forhold. Det er ikke muligt her at gå i detaljer om disse forhold, så i stedet vil jeg antyde lidt om det arbejde, jeg videre har beskæftiget mig med i mine bestræbelser på at lære min egen kirke og dens historie at kende. Også her vil der være emner af fælles interesse også for flere af nabokirkerne, og der vil på tilsvarende måde kunne være en historie at fortælle om andre kirker, deres arkitekter og deres kunstværker. Dette arbejde er ikke fuldført, men omtalen her, er et led i processen. Jeg håber, at det i al sin foreløbighed kan antyde, hvilke spændende spørgsmål der er at arbejde med.
28. Wiinholt er den arkitekt, som her har stået bag de fleste kirker, og Isenvad kirke var hans første landsbykirke, og hans anden kirke i alt.
29. C. A. Wiinholt omtales i Weilbachs kunstnerleksikon. Endvidere har Benny Boisen i Uldjysk Historie 1, folk og egn omkring Ikast, Dalhus forlag 1989 skrevet om Wiinholt i en artikel, som hedder: Hedekirkernes arkitekt: Claudius August Wiinholt. Og Mogens Bendixen har i festskriftet Herning kirke 100 år, skrevet om den 33-årige kirkearkitekt. Bendt Thuesens forlag, Herning 1989.
30. Fritz Uldall var kommissionens arkitekt (konsulent), indtil han ikke ville være med til at lægge navn til de alt for billige kirker. Kommissionen ville ikke være med til den pris Uldall satte på kirker og kapeller. Det var til sidst Uldall, der fik ret.
31. Se Viborg Domkirkes historie, af M. Mackeprang, og Joakim Skovgaards udsmykning af domkirken ved Karl Madsen, udgivet på foranledning af Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet under ledelse af Kunstforeningen i København, 1909.
32. Se: H. Ditsel: En kunstner i svøb. Skovgaard Museets forlag, 1971 s. 74-75, 204-206.
33. Joakim Skovgaard har haft et personligt forhold til biskop Swane og hans familie. Der er således udgivet: Joakim Skovgaards breve til Biskop Jørgen Swane og bispinde Magdalene Swane 1875-1901, Udgivet af Jørgen Swane og P. Skovgaard på P. Skovgaards forlag, Viborg 1946. Her omtaler Joakim Skovgaard (side 65) d. 30. Nov. 1895, og ligeledes i brev af 26. Jan. 1897 og 7. Feb. 1897 sit samarbejde med arkitekt Wiinholt. I G. Saxilds artikel: Joakim Skovgaards Dekoration af Viborg Domkirke. Udgivet af Foreningen for Boghaandværk, København 1915. Her hedder det side 5: »Og heldigvis havde han [Joakim Skovgaard] baade i det særlige Syn og i Kirkens Arkitekt Cl. August Wiinholt, og dens Murmester Chr. F. Jensen, forstaaende og villige Hjælper«. Side 67: Her omtaler Skovgaard, at have rådført sig med Wiinholt. Side 87 omtales det, at Domkirken i 1906 ikke havde nogen arkitekt, og at Kirkesynet foreslår at arkitekt Ulrik Plesner vælges som kirkens arkitekt.
34. Se Joakim Skovgaards billeder i Viborg domkirke, med indledning og Forklaring af Th. Oppermann, Gads Forlag, København 1948, side 9. Her findes et billede af Viborg domkirkes indre, og hvor såvel Apsishvælvingen som triumfbuen ses og kan sammenlignes med billederne i Herning og Isenvad kirker.

35. Joakim Skovgaard og Th. Bindsbøll havde mange opgaver, som de hjalp hinanden med, se blot på Skovgaard Museet i Viborg. Se Jens Thirlund: Kähler-Keramik gennem 100 Aar, 1939, 21.

Summary

In the Hammerum district on the Jutland Heath several churches will soon celebrate their first 100 years. The background for the building of these churches – which have many traits in common – is to be found in the development of the local communities and in the religious revival movements.

The district and its immediate surroundings had been characterized by large distances and bad communications, scarcity of population, poverty, and unsatisfactory schooling facilities. But in the course of the 19th century great progress was made in all respects. So, in consequence of the people being awakened religiously and culturally, they wanted to have more churches built.

As they could not afford to do it all by themselves, they applied to Parliament which then appointed a commission to examine the facts and come up with proposals for a co-ordinated effort. After having deliberated in 1882-83, the commission proposed to erect 16 new churches and 8 rectories for the sum total of 310.500 kroner.

Then, for a number of years, nothing happened. This was partly due to parliamentary conditions being difficult during the time of the Provisional Laws, and partly to the fact that the estimated price proved unrealistic. Also, as time went by, new applications came in.

In 1889, however, Herning church was built as the first, and two years later, more constructions got under way, resulting in well over 20 buildings in all. The majority of the churches were designed by three architects: C. A. Wiinholt, H. V. Ahlmann, and R. Frimodt Clausen. In the article, a closer look is taken at Wiinholt's churches, and a connection is established between them and Viborg Cathedral and its architect H. B. Storck as well as its decorator, the renowned wall-painter Joakim Skovgaard.

The article presents mainly suggestions, but the forthcoming jubilees should provide a fine occasion for the closer study that these buildings – often condescendingly called smallholderchurches – amply merit.

I. C. Christensens kirkepolitik og menighedsrådsloven af 1903

En historisk undersøgelse af Den danske Folkekirkes moderne forfatning

Af Gertrud Iversen

Den første lov om menighedsråd blev stadfæstet i maj 1903. Den var midlertidig og skulle kun gælde i seks år indtil Det kirkelige Udvalg, som nedsattes i kølvandet på menighedsrådsloven, kunne fremlægge materiale til udarbejdelse af den endelige forfatning for folkekirken. Gennem afholdelse af valg skulle der oprettes et menighedsråd i hvert kirkesogn på mindst fire medlemmer samt præsten, der var født formand. Til disse menighedsrådsvalg var der valget for alle, som var døbt, havde et tilhørsforhold til en sognemenighed, tilmeldte sig på en særlig kirkelig valgliste og havde en uplettet vandel og en ren straffeattest. Med hensyn til den enkeltes valgbarhed, var de samme retningslinier gældende, suppleret med et løfte om at udføre hvervet i troskab mod den evangelisk-lutherske folkekirke og dens forskrifter.

Til menighedsrådenes opgaver hørte kirkens vedligeholdelse og opvarmning, stillingtagen til, hvorvidt der skulle afholdes konfirmation en eller to gange om året, hvilken salmebog der skulle bruges ved gudstjenesten, samt hvilken liturgi der skulle benyttes ved dåb og nadver. Ligeledes tog menighedsrådet beslutning om, hvilke nye bibelhistorier og lærebøger der kunne og skulle indføres i folkeskolen. Sidst men ikke mindst fastsatte loven bestemmelse om, at menighedsrådene skulle høres i forbindelse med præstevalg.

Siden den første lov kom i 1903 er den blevet revideret adskillige gange. De første store ændringer kom med kultusminister Jakob Appels udformning af den endelige lov i 1912. Senere kom menighedsrådsloven af juni 1922, som danner grundlag for loven, som den ser ud i dag. Jeg koncentrerer mig her i hovedsagen om 1903-loven, fordi det er her man kommer nærmest tankerne bag og formålet med at løse folkekirken forfatningsspørgsmål gennem menighedsrådslovens demokratiske struktur og inddragelse af lægfolket i medbestemmelse omkring kirkens anliggender.

Menighedsrådsloven af 1903 er I. C. Christensens værk. Han har præget den i udformningen, og han styrede dens vej fra idé til gældende ret gennem det minefelt af hårdnakket modstand, som mødte den fra stort set alle sider af dansk kirkeliv såvel som fra politisk hold. Vil man

forsøge at beskrive menighedsrådsloven, dens grundtanke og tilblivelseshistorie, må man gå vejen om ad I. C. Christensen både som menneske og som politiker. Dette er emnet for artiklens første afsnit.

Med hensyn til I. C. Christensens kirkepolitik som sådan er der gode studier at støtte sig til. P. G. Lindhardt har i sin studie over præsten og kirkemanden Morten Pontoppidan¹ behandlet kirkepolitikken efter systemskiftet i 1901 og i den forbindelse fremlagt værdifuldt systematiseret kildemateriale til emnet. Men af særlig interesse for denne sammenhæng er Carl Trocks studier omkring fællestemmet kirke- og forfatningspolitik, som han har offentliggjort i forskellige artikler.² Imidlertid har hverken han eller andre fremlagt nogen nærmere undersøgelse omkring menighedsrådsloven som sådan. Det vil jeg hermed gerne råde bod på.

Trocks analyser tager udgangspunkt i lovstoffet og talerne i rigsdagen samt foredrag og artikler offentliggjort i tidsskriftet »Tiden«, som I. C. Christensen selv udgav fra 1910-1917, og hvor han så godt som hver uge skrev lederen. Herudover inddrager afsnittet om I. C. Christensen også den del af hans korrespondance, som er samlet i Rigsarkivets Brevskriverarkiv, samt hans privatarkiv sammesteds. Som det vil fremgå i det følgende, brændte I. C. Christensen før sin død alle sine papirer. Men hans egne breve – sendt til andre – røg naturligvis ikke med i kakkellovnen ved den lejlighed, og det er et udsnit af dem, vi finder i Brevskriverarkivet.

Hans privatarkiv er samlet af forskelligt indsendt materiale. Der er tale om et relativt lille og spredt kildemateriale. I vores sammenhæng er kun nummer to af privatarkivets ialt fire arkivpakker med løst arkiveret materiale af nogen interesse. Den er afleveret til Rigsarkivet af lærer Frode Paabøl, og indeholder referater fra udvalgmøder i Rigsdagen oktober-november 1890, samt en notesbog med optegnelser over, som I. C. Christensen selv formulerer det på notesbogens første side »de Domme over Personer og Forhold, som Rigsdagsmænd have afgivet til mig eller til andre, som igen have meddelt det til mig«. En slags skudmålsbog over politikerkollegaer, kunne man sige. I. C. Christensen var ikke blot en grundig mand, men også en dreven politiker; nogle ville endda sige durkdreven! Derudover indeholder nævnte arkivpakke en anden notesbog med forskellige optegnelser fra seminarietiden i Gedved 1874-76, samt en privat dagbog over ministermøder. Dagbogen omfatter perioden 3/10 1916-19/12 1917.

Som det vil fremgå af de følgende sider, slutter jeg mig i det store hele til Trocks udlægning af hovedlinierne i I. C. Christensens kirkepolitik. Baggrunden herfor var rigtig nok ønsket om at bevare den evan-

gelisk-lutherske kirke i Danmark i form af en folkekirke. Som de fleste andre i hans samtid, ønskede han en adskillelse mellem kirke og stat. Men han gik en anden vej. Skulle det lykkes at bevare kirken som folkekirke måtte den efter I. C. Christensens mening først og fremmest gøres mere selvstændig. Et første skridt på vejen dertil var menighedsrådsloven; senere kunne så den endelige adskillelse mellem kirke og stat komme til. Herudover bør det efter min mening også fremhæves som et karakteristisk træk for I. C. Christensens kirkepolitiske program, at folkekirkens selvstændighed skulle bygges op omkring demokratiske principper i lighed med andre samfundsområder.

Såvidt hovedlinjerne i I. C. Christensens kirkepolitik. Men for at nå frem til et muligt svar på, hvilke tanker der ligger bag hans menighedsrådslov – hvorfor den kom til at se ud, som den gjorde og hvilke teologiske spørgsmål, der hermed rejser sig – er det nødvendigt også at sætte focus på mennesket I. C. Christensen ud fra den grundlæggende tese, at manden og sagen hænger sammen.

Der er indtil videre ikke fremlagt nogen monografi i egentlig forstand om I. C. Christensen. Samlet under ét indskrænker det egentlig biografiske stof sig til nogle enkelte bøger udgivet af nære venner og bekendte, samt nogle få og spredte artikler.³ I. C. Christensen var en flittig skribent i samtidens dagblade og aviser, og det kan naturligvis være til nogen hjælp. Men i det store hele er der kun et sparsomt og begrænset kildemateriale til rådighed, hvad angår mennesket I. C. Christensen. Grunden er først og fremmest den, at han ikke er, hvad man kunne kalde umiddelbar tilgængelig for historikeren. Hans arkiv var nemlig kakkellovnen! Han havde som nævnt brændt praktisk talt alle de breve og dokumenter, han var i besiddelse af, og af sine politiske venner og medarbejdere m.m. havde han taget det løfte, at de ikke ville udgive erindringer om ham.

Nu forholder det sig imidlertid således, at I. C. Christensen udover sine forskellige artikler også udgav tre andagtbøger *Vor Daabes Pagt eller hvad vi skulle tro til Salighed, Naar Klokkerne ringe* og *Ad Kirkevej og Kirkesti*.⁴ De to sidstnævnte er såkaldte »Søndagslæsninger«, hvor I. C. Christensen ud fra kirkeårets anden tekstrække giver en indføring i kristendom til andagt og opbyggelse, – men også oplysning – måske tænkt som forberedelse til søndagens gudstjeneste. I disse tre andagtsbøger når man ind på livet af mennesket I. C. Christensen, og en analyse af dem vil kunne hjælpe med til at tegne billedet af det kristendomssyn, som ligger bag hans menighedsrådslov.

I artiklens andet afsnit tegnes der et historisk omrids af lægfolkets medbestemmelse i kirkens anliggender fra reformationstid over orto-

doksi, oplysningstid og enevælde til tiden efter Junigrundloven. Ideen med menighedsråd havde i årene efter 1849 været sat på dagsordenen adskillige gange, og I. C. Christensens kirkepolitik må også ses på den baggrund.

Et tredje afsnit belyser den hårdnakkede kritik, som mødte I. C. Christensens lovforslag fra stort set alle sider af dansk kirkeliv, og til sidst i artiklen skal vi se på, hvilke teologiske spørgsmål, der rejser sig i sammenhæng med menighedsrådsloven som grundlag for den moderne folkekirkelige forfatning.

Jens Christian Christensen, 1856-1930, (I. C. Christensen) var af gammel vestjysk bondeslægt, og han forblev gennem hele sit livs løbebane – fra vogterdreng til skolelærer, kirkesanger, folketingsmand, minister og konseilspræsident – knyttet med de stærkeste bånd til såvel egn som stand: han var vestjyde og venstremand af bondeslægt.

I opvækst og uddannelse var især de grundtvigske strømninger i dansk åndsliv med til at danne og forme I. C. Christensen. Hans mor var i sin tid blevet konfirmeret af den navnkundige præst Vilhelm Birkedal (Sdr. Omme 1840-1849), og den grundtvigske kristendom, som hun havde fået med sig derfra, gav hun videre til sine børn.

Det faldt derfor helt naturligt, at den nu 17 årige I. C. Christensen i sommeren 1874 drog til Fyn for at opleve undervisningen i de fynske friskoler. Her kom han for første gang i forbindelse med det stærke grundtvigske åndsliv på Fyn, og i Ryslinge mødte han selv Vilhelm Birkedal.

I vinteren 1874-75 gik turen til Grundtvigs højskole på Marienlyst. Højskoleopholdet gav I. C. Christensen mulighed for – og anledning til – at gæste hovedstaden så godt som hver søndag. I »Dansk Samfund« i Ravnsborggade hørte han foredrag af mænd som pastor P. Rørdam⁵ og den Martensen-orienterede filosofiprofessor Rasmus Nielsen, og hver søndag var han i kirke, som regel Vartov.

Såvel friskolelivet på Fyn som det efterfølgende vinterophold på Grundtvigs højskole blev en rig og på mange måder afgørende periode i I. C. Christensens liv. Han kom for alvor hjemmefra og fik mulighed for at leve med i tidens åndsliv, især det grundtvigske.

I. C. Christensen ønskede på den baggrund at søge ind på et seminarium. Valget faldt på Gedved nord for Horsens. Selv havde han ellers sat Jelling øverst på ønskesedlen, men dér var studietiden tre år, og det havde faderen ikke råd til. Altså blev det Gedved, hvor læsetiden kun var to år.

Fra sin opvækst og uddannelse var det især tankerne om ånd og frihed, som han tog til sig. Hovedsagen var »Oplysning og Friheden til at bruge den ... De fleste folk sige nok ... at et Lands Befolkning blive velhavende (ved) den rette benyttelse af Landets Indtægtskilder ... men sandt er det, at vi foruden Oplysning og Frihed ej kunne benytte vore Indtægtskilder paa rette Maade«. ⁶ Som politiker blev hans valg-sprog mange år senere: Ånd er magt. De ord lød anmassende for en landsbylærer, syntes mange, der havde en lang uddannelse fra f.eks. universitetet. Hvad kendte I. C. Christensen vel til ånd? Han var hverken åndrig eller i besiddelse af højere dannelse. I sandhedens interesse må det vel også siges – som en af hans få biografer har gjort det, – at han »var en Tilbeder af Ånd«. ⁷

Mennesket I. C. Christensen, hvordan var han? Ja, på den ene side kan man sige, at den grundtvigske påvirkning fra især Birkedal, friskolerne, højskolen og seminariet i afgørende grad var med til at danne og forme ham. På den anden side man må give N. Neergaard ret: grundtvigianer i snæver forstand blev han aldrig. ⁸ I sine yngre år står han tydelig nok indenfor den grundtvigske tradition, ⁹ men han voksede med tiden udover denne såvel som andre retninger. ¹⁰ I de seneste år af sit liv skrev I. C. Christensen: »Og hvad betyder disse Partinavne saa, naar det kommer til Stykket? Intet. – Naar Kristendommen bliver os en Hjærtesag, da vendes vort Sind mere og mere til at følge Ham, der kom til Verden for at tjene. Dette Tjenersind har aldrig haft travlt med at rejse Skillerum«. ¹¹

Man kan altså ikke uden videre få indblik i mennesket I. C. Christensen ud fra spørgsmålet om hans orientering indenfor det kirkelige landskab. Men der er ihvertfald én ting, som er kendetegnende for ham som menneske. For nu at sige det kort: han var en from mand.

Søndagslæsningerne er eksegetisk anlagte. I. C. Christensen viser, at han kan læse en tekst, men står samtidig i fare for at 'overbebyrde' såvel tekstudlægning som læser i sin iver efter at vise sin belæsthed og gode kendskab til kirkehistorie, kunst og kultur. I de fleste tilfælde havde han gjort bedre i at lade den megen lærdom ligge og istedet bruge sine egne overvejelser og formuleringer.

Hans kristendomssyn er ikke nogen steder principielt udfoldet, men fremstår alligevel helstøbt og klar i de tre andagtsbøger han udgav. Det koncentrerer sig omkring det enkelte menneske, – dets *dåb* til et liv i Kristus, dets *tro* og *bøn*, mens der er langt imellem tematiseringer af emner som fællesskabet, menigheden, missionen og etikken. Vejen til retfærdighed, fred og glæde i verden går over det enkelte menneske. »Han [Jesus Kristus] tilbyder sig selv som Livets Brød til ethvert Men-

neske ... Hvis den ganske Verden vilde søge Livets Brød, da skulde Raabet om det daglige Brød snart forstumme«. ¹²

Religion og kristendom angår det indre. Eller sagt med andre ord: det er en hjertesag. »Disciplene vidste godt, at deres Herre ikke dømte efter det ydre, men derimod saa paa Hjertet«, skriver I. C. Christensen. ¹³ Og et andet sted: »... dernæst ønsker vi for os selv, at vi maa kunne tage imod Guds Ord i Tro og Ydmyghed ... saa Jesus ret kan fødes i vore Hjerter«. ¹⁴

Således er det kristelige liv for I. C. Christensen først og fremmest et åndeligt liv. Det gives til os i dåbens genfødsel af ånd og vand. Som døbt lever det kristne menneske som den synder, der af Gud på den ene side *allerede* er tilgivet og på den anden side *endnu ikke* er blevet mindre synder end, at han altid har brug for stadig tilgivelse.

Dåben er indgangen til et kristent liv, – naturligvis også i den forstand, at den er indlemmelse i kirke- og menighedsfællesskabet, men først og fremmest gælder det den enkeltes åndelige liv i tro og bekendelse. »Vi er døbt til at tro ...«, skriver I. C. Christensen, ¹⁵ og selvom ordene falder i en anden sammenhæng, så formulerer de ganske godt, hvorledes dåb og tro for ham hænger sammen, og altid må hænge sammen, – også når der er tale om barnedåb. »Vor Erfaring og vor Forstand er tilbøjelig til at give Gendøberne ret, naar disse paastaar, at smaa Børn ikke kan have den Tro, som skal til for at modtage Daabens Naade. Og det er Barnets egen Tro, det kommer an paa. Ganske vist svarer Gudmoderen for Barnet, men saaledes maa Barnets Værg altid svare for det under Livets forskellige Forhold, indtil det selv naar frem til at kunne det. Det er ikke Gudmoderens eller Forældrenes Tro, men Barnets egen Tro, det kommer an paa ... Her er en af Guds Riges Hemmeligheder, som vi ikke kan udgranske med vor Forstand, men som vi alene kan modtage med vor Tro, hvis vi bare vil«. ¹⁶

I det kristne liv er troen og bønnerne det centrale. »Det er Daarsskab at tro, at det er nok at kalde sig kristen, at gaa i Kirke og til Alters ... Den ydre Form er nødvendig, men ikke tilstrækkelig, der skal Indhold til, Tro og Bekendelse«. ¹⁷ Troen er for I. C. Christensen i god luthersk forstand kernen i kristendommen. På den ene side betyder tro at give sig over, lægge alt i Guds hånd. På den anden side betyder den indsigt i selve livets dybeste mysterier, mens fornuftens grublerier kun fører i blinde. Det kan synes at være en selvmodsigelse, men netop i denne spænding mellem blind hengivelse og religiøs indsigt, som kendetegner et kristent liv i tro, får mennesket den udfoldelse, det er Guds mening, det skal have. Først heri bliver mennesket 'sig selv', d.v.s. Guds barn. »Ved Troen paa Jesus Kristus skal vi naa frem til at blive det ideale

Menneske. Vi naar det ikke her, men en Gang skal vi naa det i de evige Boliger, thi han, som har begyndt den gode Gerning i os, vil fortsætte den indtil Jesu Kristi Dag«. ¹⁸

Det kristne liv leves derfor i spændingen mellem tilgivelsens/frelsens 'allerede' og dens 'endnu ikke' og mellem troens blinde hengivelse og religiøse indsigt. Netop fordi det er et spændingsfyldt liv, mellem sandhed og løgn, mellem lys og mørke, spiller bønnen en central rolle. »Anfægtelser kan føre et Menneske ind i Fortvivelse. Sker det, da gælder det om at bede«. ¹⁹ Eller sagt med andre ord: »Vejen til at søge og finde ... gaar igennem Bønnen«. ²⁰

Det hører med til enhver form for liv, at hvis det skal vokse og gro, må det have næring. For det kristne liv ligger denne næring i nadveren. I en kommentar til skærtorsdags prædikentekst skriver I. C. Christensen: »I Nadveren modtager vi den nødvendige Næring for det nye Menneske, der blev genfødt i os ved vor Daab. Ligesom en Moder gennem Moderfølken ernærer sit Barn med sit eget Kød og Blod, saaledes nærer den Herre Kristus alle sine troende med sit Kød og Blod i den hellige Nadver«. ²¹ På denne måde er nadveren i I. C. Christensens søndagslæsninger betonet som et kærlighedsmåltid. Den er et *tegn* på, at Guds kærlighed varer ved alle dage, og tildelingen af Jesu Kristi legeme og blod under brødet og vinen skal være en *styrke* for troen på syndernes forladelse og det evige liv.

Nadvermåltidet hører til den inderste og vigtigste del af den troendes kristenliv uden om den vantro verdens foragt og forargelse. »Vantro Mennesker forarges over Nadveren. Spotterne taler om, hvor latterligt det er, at de Kristne kan købe deres Gud i en Butik og æde og drikke ham, men troende Mennesker klynger sig til Herrens Ord og tager ham paa Ordet. Her er en Kløft imellem Troende og Vantro, som er et svælgende Dyb«. ²²

I. C. Christensen ser ligefrem nadverdeltagelsen som et fingerpeg om vandstanden i en menigheds åndelige liv. »Det er ... et daarligt Tegn, hvis en Menighed ret sjældent gaar til Herrens Bord. Medlemmerne af en saadan Menighed staar da i Fare for at blive underernærede aandeligt talt, for at blive visne og kraftløse i deres Tro, saa at denne ikke kan føre frem til et helligt liv. Vi ser da ogsaa, at Nadvergæsternes Tal aftager i Menigheder, hvor det aandelige Liv staar i Stampe, medens det omvendt tiltager, hvor det aandelige Liv blusser op«. ²³

For I. C. Christensen er kristenlivet en hjertesag med den enkeltes tro og bekendelse som det livsfundament, der mellem dåbens genfødsel af vand og ånd og nadverens livgivende vin og brød skal føre frem til et helligt liv. Alle tre sider betones i I. C. Christensens kristendomssyn:

dåben, nadveren, helligørelsen. Det er kristelig set først og fremmest det indholdsmæssige, det kommer an på. Men skal indholdet vokse og gro må det have en passende form. Denne ydre form er kirken, – også i helt konkret forstand den enkelte (landsby)kirke.

Begge I. C. Christensens »Søndagslæsninger« begynder med et digt svarende til bogens titel:

»Ad Kirkevej og Kirkesti
der vandred mine Fædre,
thi gaar jeg og den samme Vej,
jeg kender ingen bedre.«²⁴

og

»Naar Klokkerne ringe,
De bringer dig Bud
Fra Hjemmet der borte
Hos Herren, din Gud«²⁵

Så håndgribelig er I. C. Christensens opfattelse af, hvorledes kirken er/bør være kristenlivets ydre form: vejen til kirke er den vej, som kristenlivet bør gå; lyden af klokkernes kalden er lyden af Vor Herrens kalden.

Lad mig prøve at samle op: Fra sin opvækst og uddannelse var det især tankerne om ånd og frihed, som I. C. Christensen tog til sig. Han mente, at der i virkeligheden ikke fandtes anden magt i verden end ånd, nemlig Guds Ånd, som bærer den enkeltes kristne liv i tro og bøn mellem dåb og nadver. For den vantro verden er dette kun til forargelse, men for troens indsigt er det klart. Dette kristenliv må have en ydre form, og denne ydre form er kirken. Det må derfor gælde om, at give kirken den ordening, der giver kristenlivet de bedste betingelser for med ånd og i frihed at vokse og gro.

I januar 1890 blev I. C. Christensen for første gang valgt ind i Rigsdagen. I hans første valgprogram²⁶ finder vi ingen direkte tegn på interesse for specielt kirkelige sager og forhold – eller blot spor, som kunne lede os på vejen bagom de kirkelige lovforslag og især menighedsrådsloven. Nogen direkte sammenhæng synes der nemlig ikke umiddelbart at være mellem de tanker og det politiske program, hvormed I. C. Christensen starter sin politiske løbebane og den indsats fra hans side,

som bragte menighedsrådsloven og omlægningen af den kirkelige lovgivning i det hele taget til verden 12-14 år senere. Men måske er sammenhængen der alligevel. Det viser sig, hvis man ser nærmere på hans valgprogram fra august 1889. I tone og indhold er det betegnende for de forudsætninger, hvormed I. C. Christensen trådte ind i det politiske liv, og de tanker og ideer, som han her giver udtryk for, beholdt han i årene fremover. I sit valgprogram præsenterede den unge I. C. Christensen sig som bondesøn, kaldet til deltagelse i kampen mod »Herremænd's« forsøg på at skubbe den brede befolkning til side i offentlige anliggender. Han var ganske vist læreruddannet, men havde, som han selv sagde »ikke af den grund forandret (sin) Natur«. Skønt I. C. Christensen således tydeligt nok ser sig selv som bonderepræsentant, er hans mål ikke at føre klassekamp eller klassepolitik, men tværtimod at udrydde de forhold, der overhovedet gør klassesdeling og privilegier i folket mulige. Hans middel var: udholdenhed og vejen dertil: grundigt, dygtigt parlamentarisk arbejde. Denne grundtanke, som også er at genfinde i hans kirkepolitik, især menighedsrådsloven, er den lige ret for alle, såvel adel som bønder. Det må efter I. C. Christensens mening gælde i alle livets forhold, politiske og sociale såvel som kirkelige. Kun under disse forhold kan den frihed og ånd, som er så vigtig, trives.

Derfor tager hans ideer om en udformning af den kirkelige lovgivning udgangspunkt i, at kirkens forfatning må bygges op *fra neden* efter demokratiske principper i lighed med andre samfundsområder. Også indenfor den kirkelige lovgivning må der være lige ret og lige muligheder for ansvar, hvis ånden og friheden ikke skal kvæles af tidens fremadskridende kirkefremmedhed og især socialdemokratisk kirkefjendtlighed. Giver man derimod folket ansvar og medindflydelse, så skal deres interesse nok vækkes.

Som Trock har gjort opmærksom på,²⁷ fremsatte I. C. Christensen ikke sine kirkelige lovforslag ud fra krav eller ønsker fra befolkningens side. Man kunne omvendt sige, at han ramte folkets ønsker! Her blev hans menighedsrådsforslag ihvertfald mødt med positiv interesse!²⁸ Til sin ven højskoleforstander J. P. Kristensen skriver I. C. Christensen i januar 1901: »Det glæder mig, at ogsaa I skal have arrangeret Møde om de kirkelige Lovforslag, thi Modstanderne, der er mange flere og stærkere end Folk ude i Landet aner, have godt af at se af Forslagene ogsaa have Venner«. ²⁹

I. C. Christensen var som politiker fast forankret i det 19. århundredes politiske forhold: det politiske hovedspørgsmål drejede sig om, hvorledes grundloven skulle fortolkes. På linie med andre politikere i sin samtid følte I. C. Christensen, at han skulle fortsætte, hvad grundlo-

vens fædre havde lagt hjørnestenen til. Det gjaldt også hans arbejde som kultusminister; da han i oktober 1901 fremlægger sine kirkelige lovforslag, siger han i fremlæggelsestalen, at der er tale om et skridt henimod en opfyldelse af grundlovens paragraf 75, i den nuværende grundlov paragraf 66: »Folkekirken Forfatning ordnes ved Lov«.

Men der hører ligheden med tidligere forslag også op. Som Trock peger på, var I. C. Christensens kirkelige lovforslag i 1901 et brud med linien i Rigsdagens lovgivning omkring kirkelige forhold. Om I. C. Christensen hermed også brød med sit eget partis kirkepolitik, sådan som Trock fremfører,³⁰ er umiddelbart svært at afgøre. Vel står der i Venstres program fra de år ikke udtrykkeligt noget om oprettelse af menighedsråd ved lov, men partiet gik både ind for menighedens medbestemmelse samt for en selvstændiggørelse af kirken i forhold til staten.³¹ Forslagene er vel snarere I. C. Christensens egen udlægning af partiprogrammet. Også i politisk forstand voksede han udover partiretningerne.

Det er naturligt at spørge, om der da måske står en teologisk 'sufflør' i kulissen til I. C. Christensens arbejde med og for menighedsrådsloven. Det synes ikke at have været tilfældet. Åndeligt svarede denne lov ganske vist til den sognekristendom, som i de samme år udformedes af den navnkundige præst Morten Pontoppidan. Han var i sin samtid nærmest regnet for kætter, men blev siden lærefader for en hel generation af præster. Hans stridsskrift »Folkekristendom« udkom netop i dagene efter I. C. Christensens fremlæggelse af de kirkelige love i oktober 1901. Det var et veloplagt forsvar for den folkekristendom, der hviler på barnedåben og lever i sognemenigheden, og iøvrigt et biden- de angreb på Indre Mission og præsteforeningens formand Friis Hansen, som havde startet debatten med flere kronikker i Kristelig Dagblad omkring fællestemmet »Menighedsråd«.³²

Der er imidlertid ingen grund til at tro, at det er Pontoppidans ideer, der dannede teologisk klangbund for I. C. Christensens kirkepolitiske arbejde. Måske snarere omvendt, som også P. G. Lindhardt bemærker: »Under disse forhold [tidens verbale slagsmål mellem de forskellige kirkelige retninger] måtte en fuld tilslutning til JCC's politik blive en nødvendighed for MP«.³³ Det var Pontoppidan, der sluttede sig til I. C. Christensen, og ikke omvendt.

I. C. Christensen ville med sine kirkelige lovforslag bevare den evangelisk-lutherske kirke som en folkekirke. Som Trock formulerer det: »... det var omsorg for folkekirken. Tro på at radikal og socialdemokratisk agitation mod kirken nødvendiggjorde en omfattende ændring af folke-

kirkens forhold fik I. C. Christensen til at fremsætte dem«. ³⁴ Jeg ville måske endda udtrykke det en smule skarpere. Reformerne var efter I. C. Christensens mening livsnødvendige. Det gjaldt simpelthen kirkens overlevelse som folkekirke. En samlet kirke ville være betinget af frihed indenfor rammerne. Hvis friheden og ånden skulle trives, måtte folket kunne bevare interessen for kirken også i det 20 årh., som dengang stod for døren. Der måtte en demokratisk ordening til ligesom på andre samfundsområder, for kun sådan kunne tidens og folkets almindelige krav om frihed og ansvar imødekommes.

Som næsten alle sine samtidige regnede han med en adskillelse mellem kirke og stat. Men det måtte ikke gå for hurtigt. For at bruge I. C. Christensens egne ord: »Lovgivning kommer altid efter Livets Krav«. Han tænkte sig en rolig og langsom udvikling, sådan at fællesskabet indenfor folkekirken ikke blev ødelagt. Målet var at få de forskellige retninger til at samarbejde indenfor den ene folkekirkelige ramme, fordi enighed var nødvendig, hvis kirken skulle gøres selvstændig. For at kunne nå til selvstændighed og samarbejde var det nødvendigt at give folkekirken mund og mæle. Med disse hensigter skabte han menighedsrådsloven: »Vor Folkekirke er bygget paa Sogne, Menigheder. Folkekirken er stum, den har ingen Mund. Giv Menighederne en Mund (Menighedsraad) at tale med, saa kan man spørge dem og saa kan Kirken give svar«. ³⁵

Med menighedsrådsloven af 1903 finder det moderne demokrati for første gang nedfældelse i kirkens ordening. Alligevel er tanken om lægfolkets medbestemmelse ikke af nyere dato. Det kan man få et indtryk af, hvis man kigger bag om enevælden tilbage til især reformationens og ortodoksiens tid.

Menighedens ret til at deltage i valget af præster er gammel, også her i landet. Ifølge middelalderens kirkelove – den skånske og sjællandske kirkeret – var der allerede i middelalderen adgang for menighederne til at deltage i valget af deres præster. ³⁶ Denne ret tabtes i løbet af middelalderen, idet de katolske biskopper tiltog sig mere magt og flere rettigheder, som menighederne så til gengæld mistede.

Med reformationens komme til Danmark ændredes som så meget andet indenfor kirken også forholdene omkring lægfolkets rolle i kirkens liv. Den reformatoriske opfattelse af det almene præstedømme som grundlag for menighedsopfattelsen lagde umiddelbart op til, at menigheden skulle have afgørende indflydelse på præstekaldelsen, hvilket der også blev givet mulighed for ved Kirkeordinansen af 1537/

39.³⁷ Dog således, at menighedernes valg skulle følges af bispeeksamen og lensmandskollats på kongens vegne for at være gyldig. Ved de såkaldte Ribeartikler af 1542³⁸ blev ordningen nærmere bestemt. Ved almindeligt valg i de enkelte menigheder skulle der findes frem til et udvalg på syv af de, som det hedder, »agteste og ældste Mænd i Menigheden«, og disse syv mænd skulle så sammen med provsten komme med deres indstilling til valg af en ny præst.³⁹ Denne ret til indflydelse beholdt menighederne i henved et hundrede år efter reformationen. Den blev slået yderligere fast i Christian d. IV's Reces af 1643, men dens dage var alligevel talte.

En af grundene hertil var adelens opblomstring og tiltagende magt. Som et led heri blev den gamle kirketiende med tiden opkrævet af adelen. Adelen fik patronatsret over kirkerne og dermed også indstillingsret til præsteembederne. Da enevælden blev indført i 1660, var menighedens indflydelse helt væk. I Chr. V's Lov af 1683⁴⁰ bestemtes det blot, at vedkommende præst skulle fremstilles for menigheden, som så kunne føre klage over ham, hvis man fandt nogen grund herfor. Om der var grund til klage eller ej afgjordes – som i øvrigt alle kirkens anliggender – af biskop og provst, og i sidste instans kongen. Enevælden tiltroede ikke menigmand tilstrækkelig dømmekraft til at varetage nogen af kirkens opgaver, og i stedet blev reformationstidens tanker om det almene præstedømme nu anvendt til begrundelse for kongens ret til – trods lægmand – at overtage hvervet som både kaldende og nominerende instans. Lægfolkets medbestemmelse i kirkelige sager – og især i spørgsmålet om præstevalg – er således ikke uden historisk baggrund, i hvert fald hvad angår den formelle side i love og anordninger.

Med Junigrundloven af 1849 fik vi demokrati sammen med personlig og kollektiv religionsfrihed. Det betød imidlertid ikke kirkeligt demokrati uden videre; kun indirekte gennem ministeren. I Junigrundloven blev der således nok gjort op med enevældens statskirke, men man fik ikke formuleret, hvilken ordning der for fremtiden skulle træde i stedet.

I årene 1825 og frem til 1849 blev fundamentet til grundlovens folkekirke lagt. Et nyt syn på såvel stat som kirke brød frem, som det er tilfældet i de gudelige vækkelser blandt almuen. Folk ville nu selv have ret til fri religionsudøvelse og mulighed for at være medbestemmende i så mange sager som muligt. Kirken skulle og kunne ikke længere være ét med staten. En stor del af disse krav om større kirkelig frihed fra især grundtvigsk side blev indfriet i 1849. Men samtidig havde der meldt sig

et nyt spørgsmål: Hvad var kirken, når den ikke længere var ét med staten?

I grundloven havde man som sagt ikke kunnet nå frem til nogen reel ordning eller forfatning for den »nye« kirke, kun afstukket retningslinier. Nemlig i paragrafferne 3: »Den evangelisk-lutherske kirke er den danske folkekirke, og understøttes som saadan af Staten«, og 80: »Folkekirkens Forfatning ordnes ved Lov«.

De nye forhold er imidlertid slået igennem i lovens sprogbrug: for første gang bruges ordet folkekirke i lovsproget. Forud herfor havde bl.a. Grundtvig gjort sig tanker om forholdet mellem kirkelige frihedsprincipper og folkekirketanken.⁴¹ Virkelig religions- og samvittighedsfrihed lod sig kun tænke gennemført »ved at forvandle de Protestantiske Stats-Kirker til frie Folkekirker«; man burde derfor stræbe efter »at give Stats-kirken saa fri en Indretning, at man turde vente i den at beholde ikke blot Mængden, men ogsaa Kiernen af Folket«.⁴²

For politikerne bag grundloven og især for dens hovedforfatter D. G. Monrad var folkekirken den nye og friere kirke, hvortil den overvejende del af folket sluttede sig.⁴³ Netop som folkets kirke fik den i grundloven en fortrinstillig frem for andre trossamfund, idet grundloven tilsgavde »den evangelisk-lutherske Kirke«, »den danske Folkekirke«, understøttelse af staten. Kirken var altså ikke længere ét med staten, men den var som folkekirke heller ikke løsrevet fra den. D. G. Monrad havde i sit grundlovsforslag udtrykkeligt fastslået, at man gjorde sig fri af kongelovens bud, men han lod det stå uomtalt, hvordan forholdene skulle ordnes for den folkekirke, som afløste statskirken. Det eneste, der konkret kom på papir, var altså paragraffen om at »Folkekirkens Forfatning ordnes ved Lov«.

Det er jo ikke uden videre den klareste definition på, hvad der menes med ordet eller begrebet folkekirke, og der kom da også til at stå megen diskussion om netop dette spørgsmål, da man efter henvend tredivede års stilstand endelig genoptog den kirkelige lovgivning efter systemskiftet i 1901. Tidens kirkepolitiske strømninger var præget af såvel teologiske som samfundsmæssige modsætninger. Dette var man dog i det store og hele enige om: at folkekirkens ordning måtte laves om, eller rettere: folkekirken måtte have en ordning. Nu skulle grundloven endelig indfries, eller rettere gøres færdig. Spørgsmålet var bare: hvordan?

Uenigheden gik på grundlovens ordlyd. Der var i hovedsagen to tolkninger. Den ene finder vi repræsenteret af biskoppen over Københavns stift Th. Skat Rørdam. Rørdam mente ikke, at grundlovens

paragraf 3: »den evangelisk-lutherske kirke er den danske Folkekirke« (min understregning) skulle forstås som en løfteparagraf. Den måtte i stedet tolkes således, at folkekirken er kirken, som den var, da loven blev fastsat, – den kirke nemlig, der hviler på folkets tilslutning.⁴⁴ Det blev ét af hans argumenter for at gå imod I. C. Christensens forslag om at opfylde grundloven ved at opbygge et folkekirkeligt demokrati nedefra gennem menighedsrådsloven.

Den anden tolkning af grundlovens ordlyd stod især J. H. Monrad som talsmand for.⁴⁵ For ham var der ingen tvivl: Det lille »er« måtte tolkes som »skal være«; grundlovens paragraf 3 var for ham klart en løfteparagraf, og det prægede hans opfattelse af, hvorledes man skulle forstå udtrykket folkekirke: »Den Forskel, man i senere Tider har villet opstille mellem Stats- og Folkekirke, f.eks. at den første hviler på Statsmagtens Tvang, mens den anden ... (hviler) på Folkets frivillige tilslutning ... har *ikke* (min fremhævelse) været bestemmende for Grundlovens brug af Ordet »Folkekirke««. J. H. Monrad mente altså ikke, at folkekirke i grundlovens ordlyd henviser til kirken, som den var i 1849, men til hvad kirken skal blive. Eller sagt med andre ord: grundloven forpligter de ansvarlige politikere på, at give den evangelisk-lutherske kirke en forfatning, så den kan *blive* en folkekirke. Og det betød ifølge Monrad »en blot og bar borgerlig Indretning«.⁴⁶

Det er naturligt at spørge hvilken af de to tolkninger, der bedst formulerer grundlovens implicitte intentioner. På den ene side kan der være gode grunde for at give fløjen omkring Rørdam ret. I hvert fald støttes hans tolkning af D. G. Monrads oprindelige udkast, hvor han formulerer det: »Den lutherske Kirke er som den, hvortil den overvejende Del af Folket bekender sig, at anse for Den danske folkekirke og er berettiget til at nyde Understøttelse af Staten«.⁴⁷

På den anden side taler meget også for, at formuleringen var ment som en løfteparagraf, det fundament, som en kommende forfatning skulle bygges op efter. For som Trock formulerer det: »I 1848-49 var der ikke tid til at ordne kirkens forhold, og om der havde været det, kan det i høj grad betvivles, at man havde kunnet nå til enighed derom«.⁴⁸ Derfor overlod man det til senere tider at tage beslutning om den videre udformning af en forfatning for folkekirken.

Det er på den baggrund, vi skal se menighedsrådsloven. Intentionen bag I. C. Christensens forslag til lov om menighedsråd var således at »faa det Grundlovsløfte opfyldt, som har staaet saa længe, ja altfor længe, uopfyldt«.⁴⁹

Der kom til at gå det meste af et halvt århundrede inden grundlovens demokratiske principper ad lovgivningens vej kunne føres ud i praksis

på det kirkelige område, men den mellemliggende tid havde imidlertid ikke været uden forslag og initiativ. Bl.a. var spørgsmålet om oprettelsen af menighedsråd blevet taget op adskillige gange i årene mellem 1849 og 1901, såvel i landstinget som i den kirkelige debat i almindelighed.⁵⁰ I landstinget nedsattes to kommissioner i henholdsvis 1854-56 og 1868 og i kølvandet heraf fulgte så en stribe betænkninger,⁵¹ som alle dog led den samme skæbne at samle støv i landstingets arkiver. Bedre gik det, da den nationalliberale kultusminister C. C. Hall⁵² udsendte et cirkulære d. 24. september 1856, hvori han tilskyndede til en frivillig oprettelse af menighedsråd. Det satte fart i sagerne, og der oprettedes menighedsråd i et anseeligt antal sogne.⁵³ Ifølge kultusminister Halls cirkulære skulle menighedsrådene arbejde med det såkaldte indre kirkelige liv, såsom menighedspleje, kirketugt etc., mens der så godt som intet var lagt ind under disse menighedsråd, hvad angik de ydre forhold. De var tænkt som en mulig vej til en ordning af »Menighedens Ansvar for at vække og udvikle et kirkeligt Liv i Folket«. Med grundloven var den statslige styring af den almindelige moral og folkets religiøse liv om ikke afskaffet så dog væsentlig reduceret, og man forsøgte så med disse menighedsråd at fylde den tomme plads ud.

Disse menighedsråd sygnede dog hen igen. Måske fordi de som »en demokratisering af det hidtidige statslige opsyn« blev en »anomali i forhold til frie borgeres frie religionsudøvelse«,⁵⁴ eller måske snarere, fordi de intet havde at bestille!⁵⁵ Nok var de blevet oprettet med henblik på at tage sig af kirkens såkaldte indre liv, men de havde ikke samtidig fået midler at arbejde med endsige retningslinier for, hvor de kunne gøre en indsats uden at støde sammen med præstens embedsførelse. Det kom derfor så vidt, at de gik til kultusministeriet og bad om at få noget mere at bestille! Kultusminister Hall fremsatte som følge heraf endnu et forslag for Rigsdagen. Han foreslog, at menighedsrådene skulle overtage styrelsen af den fri fattigkasse. Lovforslaget faldt til jorden, da Orla Lehmann bekæmpede det ved at fremføre, at det i virkeligheden stred imod grundlovens bestemmelse om, at folkekirkens forfatning skulle ordnes ved lov. Sådanne menighedsråd var ikke oprettede ad lovgivningens vej. Folkekirkens forfatning ordnes ved lov, og af den grund kunne disse menighedsråd ikke tildeles noget arbejde. Hall kæmpede ivrigt imod Lehmann og hans meningsfæller. Det lykkedes at få forslaget om menighedsrådenes bestyrelse af de fattiges kasser vedtaget med kneben majoritet i Landstinget, men der kom ikke noget ud af det alligevel. I virkeligheden havde Lehmanns mening om den sag sejret, og efterhånden forsvandt disse frivilligt oprettede menighedsråd igen. Senere i 1860 fremlagde også D. G.

Monrad et forslag til oprettelse af menighedsråd, også ad frivillighedens vej. Det blev dog ikke til mere end debatten i landstinget. De frivillige menighedsråd kom aldrig igen.

En enkelt kirkekommission blev det dog til i 1868. Kommissionen havde biskop Martensen som toneangivende medlem og fik til opgave at arbejde videre henimod en kirkelig forfatning. Men også her gik sagen på grund. I provisorietidens Danmark kom nybruddene ikke fra landets lovgivende magt, men fra de kirkelige vækkelsesretninger, som netop i denne sidste halvdel af århundredet fik vind i sejlene, grundtvigianismen især på landet og Indre Mission især i byerne.⁵⁶

Derefter var der stille omkring menighedsrådsiderne, indtil man efter systemskiftet genoptog den kirkelige lovgivning, og kultusminister I. C. Christensen i 1901 fremsatte sine fire kirkelige lovforslag: om menighedsråd, om brugen af kirkerne, om valgmenigheder og om styrelsen af de selvejende kirker.

I. C. Christensen så i sit forslag til en menighedsrådslov det naturlige svar på, som han kaldte det, »Livets Krav« i disse år og »Folkets Ret til Frihed og Aand«. Men han var så godt som ene om det synspunkt, at netop en sådan ordning kunne være det rigtige svar på, hvordan det 20. århundredes folkekirke burde se ud. Hans lovforslag om kirkers brug, valgmenigheder og selvejende kirker var i pagt med tidens ånd og mødte ikke nævneværdig modstand. Det gjorde derimod hans forslag til en menighedsrådslov. Den rejste en harmfuld protest i stort set alle kirkelige lejre. Som P. G. Lindhardt siden har bemærket, følte man »instinktivt, at her stod noget alvorligt på spil«.⁵⁷

Som helhed kan man sige, at de forskellige kirkelige retninger var enige om at kritisere to grundtanker i lovforslaget: for det første, at forfatningen overhovedet skulle bygges op fra neden, d.v.s. efter demokratiske principper med almindelig valgret og menigmands medbestemmelse i kirkens anliggender. Gejstligheden var fortørnet og mente, at man i stedet burde starte med at nedsætte en kirkelig (e.g. gejstlig) kommission, som skulle overveje forslag til en forfatning *inden* menighedsrådsloven kunne træde i kraft.

For det andet ramte I. C. Christensen med sit lovforslag nærmest achilleshælen i selve den folkekirkelige struktur, nemlig spørgsmålet om, hvad der forstås ved menighed. Ved menighed forstod vækkelsesretningerne et religiøst oplevelsesfællesskab tværs over alle sognegrænser, men lovforslaget opfattede tydeligt nok menighed som alle folkekirkens medlemmer i et sogn. Her var sognet den fundamentale kirke-

lige enhed, og det forudsattes, at folkekirken var mere end en »borgerlig Indretning«, sådan som grundtvigianerne mente det.⁵⁸ Selve ordet menighedsråd satte sindene i kog hos missionsfolkene såvel som hos de fleste grundtvigske. Hvorledes kunne man forsvare at give sognet som sogn ret til kirkelig indflydelse, når der ikke kunne være tale om, at sogn og (levende) menighed kunne dække hinanden.

Således mødte lovforslaget heftig modstand fra stort set alle kirkelige kredse. Meningerne var delte, men i det store hele var man enige om, at degnen fra Vestjylland var ved at føre kirken på gale veje.

Den 24. juli 1901 tiltrådte Venstres regering, og den blev mødt med udpræget mistillid fra ledende kirkeligt hold.⁵⁹ Allerede året forinden havde I. C. Christensen som folketingsmedlem fremsat forslag om menighedsråd. I forventning om, at han som kirkeminister – og derfor nu med større gennemslagskraft – ville genfremsætte sit forslag, samlede de kirkelige retninger sig til modstand også før lovforslagets fremlægelse.

Grundtvigianerne var generelt imod lovforslaget, men alligevel delte: En del af de venstre-grundtvigske var på sin vis positivt indstillede overfor I. C. Christensens forslag.⁶⁰ De fleste havde intet imod demokratiske »Sognemenighedsråd« eller »Kirkenævn« med indflydelse på økonomi og præstevalg, men kunne ikke anerkende menighedsråd i lovens forstand, altså som en virkelig sognets menighedsrepræsentation; i så fald måtte rådene være helt frivillige og »Åndens Værk«.

Den brede grundtvigianisme tilsluttede sig J. H. Monrad, som netop i disse år havde placeret sig som kirkepolitisk foregangsmand og ordfører i de grundtvigske rækker.

Det var først og fremmest Monrads erfaringer som bypræst, der havde fået ham til at tænke mere konkret om det kirkepolitiske.⁶¹ I sin lille bog *Folkekirkelige Overvejelser*⁶² – som blev en næsten klassisk bog indenfor grundtvigianismen – fremlagde han sine tanker om at bevare folkekirken som en politisk-økonomisk ramme, men samtidig gøre det muligt at skille vækkelsesmenighederne fra »den åndelige Død« i kirken. Han overvejede tre muligheder: den såkaldte brutale, den unierede og den *tålsomme* folkekirke; selv gik han kraftigt ind for den sidste mulighed som den eneste. Den *tålsomme* folkekirke har plads til begge yderfløjene, – heterodoksi såvel som ortodoksi – men uden union, således at samvittighederne ikke krænkes ved et påbud om et fællesskab, som dog ikke eksisterer: »Man lader disse to vidt forskellige Flokke med alle dertil hørende Mellemløber græsse paa Folkekirkens Enge«. Staten er interesseret i den offentlige moral, men den vil begge parter fremme, og med tidens respekt for individets frihed må

netop den »Taalsomme Folkekirke« tiltale staten, ligesom man derved vil få udvidet frihed for præst og menighed.⁶³

Her er den taalsomme folkekirkens ideologi principielt udformet med kirken, der som en ren borgerlig ordning kan rumme to eller flere religiøst uensartede trossamfund, ligestillet borgerligt og økonomisk, men uden noget indbyrdes forhold i bekendelse og forkyndelse. Det er ... »en taalsomme Folkekirke, der ikke giver sig ud for at være et Trossamfund, men som indskrænker sig til at være en af Staten støttet kirkelig Anstalt for Folkets religiøse Behov, hvor hver enkelt Menneske, efter som det kommer til aandelige Skelsalder, maa vrage og vælge til hvilken Side, det vil gaa«. Kirken er en borgerlig indretning. Valget og friheden er det vigtigste, og ikke spørgsmål om rigsdag eller synode, menighedsråd eller kirkelig kommission. Derfor afviser Monrad da også I. C. Christensen menighedsrådsforslag.⁶⁴

Også blandt biskopperne mødte I. C. Christensen modstand. I oktober 1900 bad kultusministeriet alle biskopper om en, som det hedder »Udtalelse ... om det ved privat Initiativ forelagte Forslag til Lov om Menighedsraad« [I. C. Christensens første forslag]. Vi finder besvarelsenerne i Rigsarkivet.⁶⁵

Det er et gennemgående træk, at især to af lovforslagets punkter har optaget biskopperne: spørgsmålet om det fri præstevalg og spørgsmålet om folkekirkemedlemmernes, d.v.s. alle døbtes, adgang til indflydelse på kirkens anliggender.

I princippet går Sjællands biskop Skat Rørdam ind for menighedens ret til at vælge deres præst, men »Spørgsmaalet om Folkekirkens Tarv maa komme først«. Rørdam regnede folkekirken for en bekendelseskirke, som skulle værnes mod tidens almindelige vantro. Det kunne godt ske ved en forfatningslov, hvori menighedsrådene indgik, men kun og absolut kun, hvis der blev tale om frivillige menighedsråd. Han forlangte konfirmationens ja gentaget som valgrets betingelse og under alle omstændigheder ønskede han - som alle bisperne i øvrigt - lovene behandlet i en særlig kirkekommission, før de kom i rigsdagen. Med I. C. Christensens lovforslag var der tale om en »Lov, som efter al menneskelig Sandsynlighed maa føre til Folkekirkens Opløsning«, fordi den »i mange Sogne vil så Splid mellem de forskellige Retninger i det lokale Omraade«.

Heri er Odense-biskoppen, Hans Valdemar Sthyr enig. »Saa længe de kirkelige Forhold er saa spændte, kan jeg ikke anse det for rigtigt ved Lov at Skabe en Ordning, ved hvilken Magten til at besætte Præsteembederne i Folkekirken i Hovedsagen blev lagt i Hænderne paa ... Sognemenighedens numeriske Flertal«. Det vil kun føre til, at situa-

tionen bliver »saa utaalelig, at der vilde fremkomme en Strid, som vilde føre til Folkekirkens Sprængning«.

I Ribe var biskop Carl Viggo Gøtzsche bange for, at »ganske unge Mænd skulde blive indstillede til de bedst lønnede Embeder«, mens Århus-biskoppen Johannes Clausen så den samme problematik fra en lidt anden synsvinkel: »Saaledes som de politiske og sociale forhold ere tilspidsede her i Landet, anser jeg det ... for givet, at ogsaa Valgene af Menighedsraadets Medlemmer vilde blive en Akt, som de organiserede politiske Partier vilde drage ind som et Led i deres Agitationsfære«. At et sådant valgt menighedsråd skulle kunne medvirke ved besættelsen af ledige præsteembeder, finder biskoppen er »en Ulykke for Folkekirken«.

Sådan var altså reaktionerne på I. C. Christensens første lovforslag. Så blev han minister, og det var naturligvis ventet, at han ville fremlægge sine forslag igen. Det skete som nævnt også d. 26. oktober 1901, og den kraftige modstand udeblev da heller ikke.

Knap en måned derefter, nemlig d. 18. november 1901, aflagde Skat Rørdam og A. S. Poulsen, biskop i Viborg, besøg hos I. C. Christensen. De ville lægge pres på ministeren ved personligt at overbringe biskoppernes fælles skriftlige henstilling om, at det forestående arbejde med folkekirkens forfatning skulle begynde i en kirkekommission. Meningen var, som det hed, at der »gives Menigheden Lejlighed til at udtale sig om Sagen gennem en kommission af Geistlige og Lægfolk, hvilken tillige skulde overveje og stille Forslag angaaende Folkekirkens Forfatning i det hele, saaledes at Oprettelsen af Menighedsraad bragtes i organisk Forbindelse dermed«. ⁶⁶

Dagen før Skat Rørdam og A. S. Poulsens besøg hos I. C. Christensen havde 855 præster, foranlediget af Præsteforeningen og dens formand Friis Hansen, i Kristelig Dagblad offentliggjort en adresse til ministeren, hvori de bad ham nedsætte en stor blandet kommission bestående af politikere, præster og lægmænd til at overveje hele spørgsmålet om menighedsråd og forfatning. ⁶⁷ Mange præster var usikre overfor lovforslaget, især hvad angik fremgangsmåden ved besættelsen af ledige præsteembeder.

Hvorledes skulle det gå, når besættelsen af de ledige embeder skulle følge indstillingen fra menighedsrådene?

Adressen i Kristelig Dagblad blev senere fulgt op af henvendelser til Det kirkelige Udvalg, og her kan man danne sig et billede af, hvor skoen trykkede: »Den hidtil fulgte Praksis havde for Præsterne den Lysside, at disse med nogenlunde Sikkerhed kunne paaregne, at de i Aarenes Løb vilde blive befordret fra daarligt lønnede Embeder ...

Hvad der ved Forandringen fyldte mange Sind med Uro, var særligt, at denne ved at lægge Præstevalget ... over til de enkelte Menighedsraad, ikke blot gjorde det umuligt, at Præstevalget kunne ske under Hensyntagen til det hele Kirkesamfunds vel, men ogsaa udelukkede en Gennemførelse af ... Hensyntagen til Præsterne ... Navnlig de ældre Præster ... føler sig meget ilde stillet ved den saa pludselig indtrufne Forandring«. ⁶⁸

Omtrent på samme tidspunkt som Præsteforeningen offentliggjorde sin adresse holdt Indre Mission et stort landsmøde i Odense (29-30/10 1901) og her vedtoges med 744 underskrifter en adresse om, at I. C. Christensens forslag ville »blive til ubodelig Skade for det Menigheds-liv, som Herren saa kraftigt har kaldt frem i vort Folk i den sidste Menneskealder, og ... give den aandelige Død og Ligeegyldighed en Ret, som paa ingen Maade tilkommer den«.

Man følte sig truet, og ikke uden grund. I Indre Mission havde mange netop i disse år gjort de samme dårlige erfaringer med kirkelivet som J. H. Monrad, især i København. Befolkningstilvækst og den deraf følgende sociale nød havde sat det kirkelige arbejde og liv på en hård prøve. Arbejderbevægelsens kamp for bedre levevilkår, som fandt fodfæste i store dele af storbyens arbejderbefolkning betød samtidig en udfordring til det kristne livssyn. Men ligestyldigheden og/eller den kirkefjendske holdning fik ingen betydning for folks formelle tilknytning til kirken. Folk lod stadigvæk deres børn døbe, sendte dem stadigvæk til konfirmationsforberedelse og lod sig stadigvæk vie i kirken. Bybefolkningen forblev således medlemmer af folkekirken parallelt med deres kirkelige afstandtagen. Det var i sig selv en utålelig situation. Men at disse »vantro« folkekirkekristne nu også ad lovens vej kunne få adgang til medbestemmelse i kirkens anliggender, ville gøre situationen ubærlig.

Også rent kirkepolitisk var man i klemme i Indre Mission. I provisorietiden op til systemskiftet havde man forholdt sig politisk neutral, men den position kunne umuligt opretholdes overfor det frembrydende demokrati i I. C. Christensens menighedsrådsforslag. Vel anså man i Indre Mission principielt folkekirken for et trossamfund og en bekendelseskirke – i realiteten dog kun som missionsmark – men interesse kunne man kun nære for en forfatning, som først og fremmest var for det troende mindretal. Med systemskiftet blev stolen derfor sat for døren: enten måtte man blive ved det gamle, og det var heller ikke nogen løsning, som tiderne ændrede sig, eller også måtte det dreje sig om at få en forfatning, der tog skellet mellem »levende Menighed« og

sognemenighed alvorligt, og i det væsentlige overlod kirkestyret til de troende.

1901 var derfor et skelsættende år for Indre Mission. Vilhelm Becks død og systemskiftet satte kravet om en ny leder og en ny linie øverst på dagsordenen, og her kom Henry Ussing til at stå i centrum. Han var med ved Odensemødet og kom sammen med Friis Hansen, centralt placeret som sekretær for kirkefondet og formand for præsteforeningen, til at spille en afgørende rolle i Indre Mission efter århundredeskiftet.

Henry Ussing havde i 1890 udgivet en lille bog *Tanker til Overvejelse om Menighedsliv og Kirkeliv*, og den kom til at danne grundlaget for Indre Missions menighedskirkelige syn og kirkepolitiske position i disse år.

Ussing beskrev sit menighedssyn med en allegori over det jødiske tempels opbygning: Det allerhelligste i menighedens liv er nadveren, det hellige er menighedssamfundet, det almene præstedømme, og forgården er folkekirken, hvor alle er døbt. Dem i det hellige har ansvaret for at føre de døbte til omvendelsens genfødsel i Kristus.

Henry Ussing forener i sit kirkesyn således det genfødte menighedsliv med en organisatorisk kirkeramme, idet han nok har nadveren som menighedens allerhelligste, men samtidig i kraft af dåben kan tage folkekirken alvorligt som kirke.⁶⁹

Straks efter systemskiftet begyndte Indre Mission gennem dagspressen og forskellige tidsskrifter at gøre sig gældende i diskussionerne om den kirkepolitiske dagsorden. Det gjorde man bl.a. ved at mane biskopperne til at bekæmpe den nye kirke- og kultusminister, som man mente var blottet for enhver sans for frisind og besindighed. Friis Hansen gik i adskillige småskrifter⁷⁰ ind for Ussings ideer og erklærede, at loven ikke ville fremme den adskillelse mellem kirke og stat, som alle frisindede ønskede: »Kristendom er Frihed og kan kun trives i Frihed«; det var, som det hedder, »Vanvid« at give alle kirkemedlemmer lige ret og lade statsstyret afløse af »Hr. Allemand, i hver kommune for sig«. Eller sagt med andre ord: der ville blive tale om et *cujus regio, ejus religio* omsat til moderne flertalsvælde. Der er i kirken to uforenelige folk: de troende, der som levende Kristus-fællesskab bærer kirken, og derfor også bør tage sig af dens anliggender, mens de andre, de vantro døbte uden omvendelsens genfødsel, kun har »ret« til at være genstand for kærlighedens omsorg. Det var Friis Hansens store bekymring, at de vantro i opgør med at være blevet kaldt »døde«, skulle vende sig mod »Livet« og bruge de nye love til at sætte deres præg på kirken ved f.eks.

at ansætte vantro præster (læs: døbt uden omvendelsens genfødsel). I så fald ville al frivilligt arbejde ophøre: »hele Iveren ville blive slået død i samme øjeblik, Flertallet af Sognefolket skulle vælge Præsterne ved de nye Kirker«. Situationen var for Friis Hansen især akut i København, hvor der allerede var etableret selvstyrende og selvfinansierende menigheder via menighedssamfundsordningen, der nu blev frataget sit kirkelige monopol.⁷¹

For at kunne skelne mellem folk og menighed foreslog han frivillige, selvsupplerende menighedsråd, og når dette råd havde vist sin kraft ved »Kærlighedsgerninger« og »Gaver«, skulle det af øvrigheden have tillagt de rettigheder, som I. C. Christensen så at sige forud ville give menighedsrådene i sine lovforslag.

Fælles for disse forskellige kirkelige krav til ministeren er ønsket om gennem en kommission at styre afgørelserne om kirkens anliggender ikke bare udenom lokalstyret men ligeså meget udenom ministeren. Hvad der agiteres for her, har mange ligheder med en synodal forfatning. Kirkens anliggender ønskes ganske vist fastsat ved lov (som iflg Grundloven), men det afgørende arbejde med at udforme lovens mål og ordlyd skulle den ønskede og bredt sammensatte kommission tage sig af. Kommissionen kom i form af Det kirkelige Udvalg, som i praksis fungerede sine seks år som en synode.

I. C. Christensens svar på modstanden i såvel biskoppernes henvendelse som præsteforeningens og Indre Missions adresser samt Kirkefondets afvisning var et venligt men ligeså klart: nej. Menighedsrådene skulle nok indgå i en forfatning, men på den måde, at de udgjorde fundamentet, og en større og mere udbygget kirkeforfatning var tiden og »Livet« ikke inde til; i så fald havde man kunnet mærke det i Folketinget, som I. C. Christensen anså for at være »et meget følsomt Barometer for Ønsker i Folket«. ⁷² Han ville bøje sig for et rigsdagskrav om en kommission, men ikke selv fremsætte forslag derom. I. C. Christensen var for så vidt rede til at indgå kompromiser, blot de ikke krænkede den almindelige valgret. Det mente han, at en kommission ville gøre; alene ved, at den ville blive sammensat af overvejende gejstlige medlemmer.

Det var imidlertid ikke kun indenfor kirkens egne rækker, man gik imod I. C. Christensens lovforslag om menighedsråd. Også blandt politikerkollegaerne var der modstand, – især fra socialdemokratisk side, hvor F. J. Borgbjerg⁷³ som kirkepolitisk ordfører tegnede partiet i kirkepolitiske spørgsmål fra systemskiftet og frem til 1924. Overfor I. C. Christensen lagde Borgbjerg partiets linie ud, hvilket i korte træk ville

sige: religionen erklæres helt og holdent som en privatsag, folkekirken ophæves, og menighederne ordner selv deres anliggender, som de vil. Denne linie måtte naturligvis betyde et nej til grundlovens paragraf 3 og enhver begyndende organisering af folkekirken. Borgbjerg var da også en af Rigsdagens hårdeste modstandere af I. C. Christensens kirkepolitik og især af forslagene om menighedsråd som fundament for en muligt senere kommende kirkerepræsentation.⁷⁴

I. C. Christensen afviste Borgbjerg på samme måde som han afviste sine andre kritikere. Men der er ingen tvivl om, at tidens socialdemokratiske agitation i almindelighed mod i første omgang kirken og derefter også kristendommen som sådan har spillet en rolle for I. C. Christensens kirkepolitiske position. Blandt andet p.g.a. socialdemokraternes kirkefjendtlighed mente I. C. Christensen, at folkekirkens dage var talte, med mindre den fik en ordening, der var stærk nok til at bære den, når kirke og stat engang skulle skilles ad.

Lad mig prøve at sammenfatte det foregående: Grundtvigianerne gik imod, fordi de mente at loven ville bringe falsk uniformitet og knuse det vigtigste: friheden. Indre Mission gik imod, fordi den levende menighed ikke blev sikret afgørende indflydelse i menighedsrådene. Biskopperne og præsteforeningen var imod, at der skulle lovgives om folkekirkens forhold inden der forelå en plan for en samlet forfatning, og de socialdemokratiske politikere gik imod, fordi religion nu en gang måtte være en privat sag, som ikke kom det offentlige, staten ved.

Netop de to hovedsynspunkter, som I. C. Christensen fandt afgørende, stødte an og satte sindene i kog: *at* menighedsrådene skulle vælges på grundlag af en lov og ikke baseret på frivillighed, og *at* der skulle være almindelig valgret til rådene.

Der er i denne modstand fra stort set alle sider af dansk kirkeliv tale om mere end gejstlighedens og andre kirkelige lederes mangel på vilje til at afgive magt. Problemet var nærmere, at kirken ikke uden videre kunne følge den politiske udvikling, som den i tidligere tider havde fulgt andre samfundssystemer, fordi kirken, som Hal Koch formulerer det »tillige repræsenterede personlighedsreligionen med dens aktivitetsbegreb«⁷⁵ – eksemplificeret i det foregående af såvel grundtvigianernes betoning af den enkeltes frihed udenom lovgivningens tvang som missionsfolkernes vægtning af omvendelsens genfødsel som indgang til et aktivt menighedsfællesskab.

Det er imidlertid ikke for ingenting, at I. C. Christensen blev kaldt politikeren med »en Ræv bag Øret«. Dels havde han politisk tæft og

sans for det politiske spils egenart,⁷⁶ dels var han tålmodig og utrolig stædig. Venligt men bestemt afviste han kritikerne, og styrede således sine lovforslag gennem såvel Rigsdagens som kirkens skær.

I februar 1902 anbefalede Landstingets flertal, at en kommission skulle behandle de fire fremlagte kirkelige lovforslag. I. C. Christensen gik ind på ideen, men sådan, at dette kirkelige udvalg først skulle nedsættes, når loven om menighedsråd var trådt i kraft. Det skulle da delvis bestå af lægfolk, som var valgt af de nye menighedsråd.⁷⁷ Efter en del tovtækkeri endte det med, at Landstinget gik med til I. C. Christensens forslag, da han havde haft held til at overbevise tinget om, at menighedsrådsforslaget og forslaget om et kirkeligt udvalg nok danne en helhed, men at menighedsrådene måtte indføres først. Forslaget godkendtes således i april 1903, men for at kunne gennemføre menighedsrådsloven uden at foregribe det kommende kirkelige udvalgs arbejde, blev det vedtaget, at menighedsrådslovens gyldighed skulle begrænses til 6 år, samt at afsnittet om præstevalg blev strøget; dog havde man intet imod, at ministeren »hørte Menighedsrådet«. I denne skikkelse og med tilføjelse af lov om nedsættelse og sammensætning af et kirkeligt udvalg vedtog både Folketing og Landsting love-
ne,⁷⁸ og de stadfæstedes d. 15. maj 1903.

Den pris I. C. Christensen måtte 'betale' for lovens gennemførelse var således loven om Det kirkelige Udvalg, men også at menighedsrådene fik en svækket rolle ved præstevalg. Selv mente han ikke at have givet for meget væk i porten; når først menighedsrådene var blevet valgt ude omkring i landet, var de kommet for at blive, hvad et kommende kirkeligt udvalg så end måtte finde på. Som eftertiden har vist fik han ret.

Med hensyn til spørgsmålet om den bortfaldne direkte indflydelse på præstevalg var han også optimistisk. Menighedsrådene kunne indsende andragender til ministeriet, og kunne ifølge lovens paragraf 18 høres ved embedsbesættelser, hvilket han håbede ville vinde hævd.⁷⁹

Den danske præsteforening gennemførte i 1904 en undersøgelse af, hvilken indflydelse menighedsrådene rent faktisk kom til at få herpå i den første tid efter de var blevet dannet. Resultatet blev forelagt kulturministeriet i form af en protokolfortegnelse over »samtlige Ansøgere ved de i 1904 ledige Embeder«.⁸⁰ For hvert embede fremgår det, dels hvem menighedsrådet indstillede, dels hvem der blev udnævnt til det pågældende embede. Der er tale om i alt 76 embeder ligeligt geografisk fordelt, og for en samlet betragtning ser tallene således ud: *a.* sammenfald ved 1. indstilling: 52; *b.* sammenfald ved 2. indstilling: 12;

c. Forskelle mellem indstilling og udnævnelse: 5; d. Ingen indstilling fra menighedsrådene: 7. Tallene er ikke kommenteret.

Det er naturligvis forbundet med en vis risiko at bedømme sådanne nøgne tal, men det er under alle omstændigheder iøjnefaldende, at der i ca. 70 % af tilfældene er tale om sammenfald mellem indstilling og udnævnelse. På det grundlag kan man sige, at menighedsrådene rent faktisk synes at have haft en stor gennemslagskraft allerede i de første år.⁸¹

I dette sidste afsnit skal der sættes focus på nogle af de teologiske spørgsmål, som rejser sig i sammenhæng med menighedsrådsloven som fundament for folkekirkenes moderne forfatning. Der er tale om spørgsmål, som lægger op til en grundig systematisk gennemtænkning, men opgaven her er af en anden og mere beskeden art: jeg indskrænker mig således til et forsøg på at præcisere, hvilke teologiske problemstillinger det er, der rejses med menighedsrådslovens tilblivelse og udformning.

Det kan i den forbindelse være på sin plads at bemærke, at der er tale om problemstillinger, som i dette århundrede har været centralt placeret på såvel den kirkepolitiske som den teologiske dagsorden. Dermed være ikke sagt, at de har deres udspring i menighedsrådsloven, men kun at sammenhængen er der.

Ved undersøgelsen af menighedsrådslovens tilblivelseshistorie og endelige udformning er det nærliggende at hæfte sig ved forholdet mellem stat og kirke, – eller mere præcist: mellem lovgivningsmagten, folketinget/kirkeministeren, og kirkens egne såvel lægfolk som gejstlige. Emnet er omtrent ligeså gammelt som kirken selv,⁸² men med I. C. Christensen og hans kirkelige lovgivning indledes på dansk grund et nyt kapitel. Ikke at der er tale om et radikalt brud med historien eller traditionen. Det nye er, at gamle former demokratiseres.

I sin bog om identifikation af kirken skriver A. M. Aagaard: »Det demokratiserede kirkestyre (menighedsråd) må forstås som en demokratisering af visse forvaltningsdele af kongemagtens jus circa sacra. Den demokratiserede lovgivningsmagt for Folkekirken (Folketinget) må forstås som en demokratisering af den politiske magt over kirken«. ⁸³ Ser man sagerne i dette perspektiv kan kirkeministerens rolle i Den danske Folkekirke ses som en demokratiseret form af den gamle fyrstemagt, d.v.s. den verdslige øvrighed. Dennes ret og pligt har siden reformationens tid været at skabe rammer for »Guds Ordinans«: ret forkyndelse af lov og evangelium, sakramenternes rette forvaltning og

kirkens sociale opgaver, undervisning og opdragelse af børn i den rette lære.

Den verdslige øvrighed er nu folketing og kirkeminister, som under demokratiserede former fører traditionen om den verdslige øvrigheds ret og pligt til at sætte rammerne for kirkens liv videre ind i det 20. århundrede. Således kan I. C. Christensen sige om baggrunden for sine kirkelige lovforslag: de skal give kirken »God Orden og sømmelige Former, så Livet kan nyde sin Ret«. ⁸⁴

Med I. C. Christensen får folketing og kirkeminister den placering i dansk kirkeliv, som de i det store hele har haft igennem det 20. århundrede: det er herfra nyskabelserne i folkekirken kommer! Ganske vist er der tradition for, at kirkeministeren i sit politiske arbejde har orienteret sig efter det åndelige barometer i folkekirken, men ser man på de afgørende ændringer igennem de sidste 90 år, er initiativet og modet til at gennemføre de store ændringer i folkekirkens ordning kommet fra politikernes side. Af andre eksempler end menighedsrådsloven kunne nævnes: loven om kvinders adgang til præsteembedet og loven om de mellemkirkelige stiftsudvalg. Måske kan man endda udtrykke det lidt skarpere: Hver gang der i nyere tid er sket afgørende ændringer i folkekirkens ordning har gejstligheden været imod!

Således har forholdet mellem kirke og stat også indenfor det 20. århundredes demokratiserede former fulgt linierne fra 1537, let justeret i 1849. Men det er spørgsmålet, om denne praksis kan holde ind i det næste årtusinde, eller om sækulariseringen har sat sig igennem og gjort det umuligt og uønskeligt, at fastholde et forhold mellem kirke og stat efter reformatorisk forbillede, hvor staten sætter rammerne for kirkens indre liv. Måske har professor i retshistorie Ditlev Tamm ret, når han i maj 1989 slutter sit foredrag for Aalborg Stifts menighedsråd med at sige: »Det er fra kirken selv, at spørgsmålet må komme om, hvad det vil sige at have en tidssvarende ramme om en folkekirke på vej mod år 2000«. ⁸⁵

Det andet teologiske spørgsmål, som rejser sig i forbindelse med menighedsrådsloven er spørgsmålet om det almene præstedømme. Fyrsterne på reformationens tid og sidenhen enevældens kongemagt var ikke til sinds til at lade menigmand råde, og princippet om det almene præstedømme blev skubbet i baggrunden. Situationen er på det nærmeste den omvendte, da I. C. Christensen med grundlov og systemskifte som baggrund kommer til. Demokratiseringen har sat sig igennem i stat og samfund, og det er den verdslige øvrighed – kirkeminister og folketing – der nu indfører den i kirken.

Da I. C. Christensen fremlagde sine kirkelige lovforslag, gav han

dem nogle ord med på vejen, som ganske godt belyser dette: »Organisation er nødvendig for De Svages skyld. De store og stærke Aander klarer sig nok, selv uden Organisation, men de Smaa og Svage kunne ikke værgе sig uden Støtte og Bistand, og for dem er Organisation nødvendig. Men Organisationen maa være saaledes, at den giver Plads ogsaa for den enkeltes Ret, Mindretallene maa ikke underkues«. ⁸⁶ Hverken her eller på noget andet tidspunkt kommer I. C. Christensen nærmere ind på, hvem han mener de små og svage er. Man må altså mere eller mindre gætte sig frem efter udelukkelsesmetoden. Det er ikke de gejstlige; det er heller ikke de vakte i vækkelsesbevægelserne, for »de store og stærke Aander klare sig nok«. De små og svage er måske snarere menigmand. Han som ikke er vakt og hverken engageret i Indre Mission eller har været på højskole. Han, som har et forhold til kirken gennem traditionen og lejlighedshandlingerne, men ellers ikke. I. C. Christensen 'kender' ham fra sin egen kirkelige baggrund i det vestjyske landsogn, og det er hans, menigmands, ret til sin kirke, som I. C. Christensen vil sikre. Rent statistisk hører denne menigmand ikke til mindretallet, men målt i forhold til den betydning han tillægges af kirkens foregangsmænd, så gør han.

Et andet af I. C. Christensens formål med at løse forfatningsspørgsmålet med menighedsrådsloven var »Livets« udfoldelse. Dermed mente han naturligvis også det kristne liv, som netop bør udfolde sig i nær sammenhæng med tilværelsens andre områder. Det kan kun ske, hvis der indenfor kirken bliver givet plads for samvær og fællesskab under demokratiske former. I. C. Christensen og hans kirkepolitik skal forstås ud fra den almindelige åndelige, kulturelle og politiske udvikling i 1800-tallets Europa med idealerne om den enkeltes frihed og ansvar. Men hans tanker om at indføre demokrati indenfor kirken har også en teologisk og kirkelig side. Hvor bevidst eller ubevidst han selv var derom, er i denne sammenhæng af mindre betydning.

Den reformatoriske opfattelse af det almene præstedømme som grundlag for menighedsopfattelsen lægger umiddelbart op til, at alle døbte er 'præster' i den kristne kirke og bør have afgørende indflydelse på kirkens anliggender. Som vi så i afsnittet om lægmandsmedbestemmelsens historie, har dette princip, der er så centralt for evangelisk-luthersk kristendom, stort set lige siden været skubbet i baggrunden. Vi har haft en fyrstekirke og derefter statskirkeligt enevælde. Først da grundloven løsner forbindelsen mellem kirke og stat i form af religionsfrihed og i det hele taget giver frihed ved lov bliver menigmand tiltroet tilstrækkelig dømmekraft med hensyn til kirkelige opgaver. Som nævnt er I. C. Christensen barn af grundlovens tidsalder, og ad den vej bliver

der for ham plads til tanken om det almene præstedømme. »Menighederne består som bekendt af baade Lægfolk og Præsten, og den ene kan ligesaa lidt undværes som den anden« (sic!), for nu at formulere det med I. C. Christensens egne ord.⁸⁷

Konsekvensen måtte derfor blive, at I. C. Christensen i sin kirkepolitik prøvede at omsætte det almene præstedømme i praksis. Alle døbte fik lige demokratisk ret til medbestemmelse i kirkens anliggender, for så vidt, naturligvis, de stod ved deres dåbs pagt og dermed kunne aflægge løfte om at ville udføre menighedsrådsvervet i troskab mod den evangelisk-lutherske folkekirke og dens forskrifter.⁸⁸ I. C. Christensen mente, at folkekirken var præsternes og biskoppernes kirke, og det fandt han var forkert. For »hvad enten man ser paa Kirken som Kirke rent aandeligt talt, hvor Ordet Kirke jo maa betyde noget, som hører Herren til, eller man ser paa Kirken noget mere juridisk, kan det ikke blive Præsterne alene, det maa være hele Samfundet, det maa blive samtlige, som bære dens Byrder og nyde dens Goder ...«, havde han engang sagt som folketingsmand.⁸⁹

Der er i I. C. Christensens menighedsrådslov af 1903 lagt vægt på samarbejdet mellem præst og menighedsråd: »Præsten kan henvende sig til Menighedsrådet om Samarbejde i alt, hvad der kan tjene til at vække og lede et sundt kristeligt Liv i Menigheden ...« lyder det i 1903-udgavens paragraf 19. Det var I. C. Christensens intention, at menighedsrådene skulle have såvel administrativt som kirkeligt medansvar. Demokrati og princippet om det almene præstedømme kobles på den måde sammen. Menighedsrådene udgør selvfølgelig ikke det almene præstedømme, men de repræsenterer det.

Man kan så overveje, hvorledes kirke- og menighedslivet i det 20. århundredes danske folkekirke ville have tegnet sig, hvis loven havde levet videre i denne udformning. For med Appels menighedsrådslov af 1912 ændres billedet i hvert fald på dette område. 1903-lovens paragraf 19 om samarbejde mellem præst og menighedsråd i arbejdet med »at vække, styrke og lede et sundt kristeligt Liv i Menigheden« afskaffes, samtidig med at præsten bliver uafhængig af menighedsrådet i sin embedsførelse (paragraf 23 i 1912; paragraf 31 i den nuværende lov). Endnu en forskel bør her nævnes: Appels lov indeholdt i modsætning til 1903-loven ingen valgrets- eller valgbarheds erklæring, idet valgreten og valgbarheden med få indskrænkninger stod åben for alle medlemmer af folkekirken over 25 år (1912; paragraf 4). Det i I. C. Christensens lov indeholdte højtidelige løfte om »at ville udføre det dem betroede Hverv i Troskab mod vor evangelisk-lutherske Folkekirke og i Overensstemmelse med dens Forskrifter« blev nu forandret til en

skriftlig erklæring om »at ville udføre det ham betroede vigtige Hverv i Troskab mod den danske Folkekirke«. Hermed banes der vej for en skelnen mellem kirkeligt og administrativt ansvar, som senere er blevet praksis i folkekirken: demokratiseringen indskrænkes til at gælde forvaltningsopgaver, mens det rent kirkelige ansvar i vid udstrækning ligger hos præst og biskop, sådan som det også er afspejlet i den nuværende ordnings paragraf 31. Fra og med 1912-loven betones den administrative side af menighedsrådenes arbejde, som bliver til en slags decentraliseret administration af kirkeministeriets opgaver.

Sammenhængen synes umiddelbart brudt mellem demokrati og princippet om det almene præstedømme, i hvert fald i den skikkelse vi ser den udfoldet i 1903-loven, og som det var I. C. Christensens intentioner med en kirkeforfatningen »franeden«. Således kan A. M. Aagaard have ret i sin kritiske påpegning af, at menighedsrådene i praksis er blevet til »et forvaltningsorgan for visse dele af jus circa sacra, først og fremmest præstevalg og administration af kirkebygninger og kirkegårde«.⁹⁰

Der er imidlertid to forhold, som stadigvæk gør menighedsrådene til repræsentanter for det almene præstedømme. For det første den skriftlige erklæring, som ethvert nyvalgt menighedsrådsmedlem skal afgive om at ville udføre det ham eller hende betroede erhverv i troskab mod den danske evangelisk-lutherske folkekirke, så den kan byde gode vilkår for den kristne menigheds liv og vækst.⁹¹ For det andet menighedsrådets medvirken ved valg af præster. Theodor Jørgensen udtrykker det således: »Når menighedsrådet indstiller en eller flere kandidater til det ledige præsteembede, udøver de det almene præstedømmes kaldelsesret og kaldelsespligt til det kirkelige embede på menighedens vegne. Det indebærer, at man forventer af menighedsrådet og tilkender det en kompetence, der går langt ud over en administrativ kompetence, fordi den må indbefatte fortrolighed med den danske folkekirkes bekendelsestradition«.⁹² Rent forfatningsmæssigt er menighedsrådene således på den ene side et forvaltningsorgan på lokalplan, men de er på den anden side også samtidig repræsentant for det almene præstedømme. En vurdering af, hvilken rolle menighedsrådene kan og bør spille i folkekirkens fremtidige liv må afhænge af, hvilke af de to sider man vælger at tillægge størst betydning.

Den tredje teologiske emnekreds, som jeg her vil tage op, er spørgsmålet om kirkesynet. I denne sammenhæng betyder det nærmere: det dobbelte kirkesyn.

I. C. Christensen var af den opfattelse, at grundlovens paragraf 3 var en løfteparagraf. Uden at drage den samme konsekvens mente han ligesom J. H. Monrad, at det lille »er« måtte tolkes som et 'skal være'.

Den danske Folkekirke bliver ikke til en folkekirke blot fordi den ikke længere er ét med staten, men hviler på folkets frivillige tilslutning. Skellet går et andet sted end i modsætningen tvang – frivillighed. Tvangen hører under alle omstændigheder en gang for alle fortiden til, og frihed for den enkeltes religionsudøvelse må som en selvfølgelighed gælde for enhver. Det afgørende for I. C. Christensens forståelse af kirken som folkekirke er derimod medlemmernes indflydelse, også på kirkens styrelse. Eller sagt med andre ord: det, der gør folkekirken til folkekirke er, at dens forfatning hviler på et repræsentativt demokrati – altså det almene præstedømme omsat i praksis – hvorigennem alle døbte har adgang til og mulighed for medindflydelse på styrelsen af folkekirkens sager, – naturligvis på grundlag af valgløftet om at kunne stå ved sin dåbspagt.

Som vi har set, vidste I. C. Christensen sig gennem hele sit liv nært forbundet med sin barndoms egn og livsform. Kirkeligt set var hans udgangspunkt det vestjyske landsogn, hvor folk i almindelighed stadig respekterede sognets kirke og følte sig knyttet dertil, ligesom generationen før dem havde gjort det. Derfor er sognet for ham det naturlige fundament at bygge en kirkeforfatning op på. I. C. Christensen havde tiltro til folkets religiøse liv, og det er måske en af forklaringerne på, hvorfor han så på folkekirkens muligheder med så usvækket optimisme.⁹³ Men med sine synspunkter om sognestrukturen som det bærende element rammer I. C. Christensen som tidligere nævnt det ømme punkt i tidens kirkepolitiske diskussion, nemlig spørgsmålet om forholdet mellem den folkekirkelige sognemenighed og den »levende Menighed«. Stort set alle kirkens folk var mildt sagt bekymrede for, hvad der skulle blive af kirken, hvis alle på dåbens grund fik adgang til afgørende indflydelse på kirkens anliggender. Indgang til kirkens fællesskab gik for dem over det personlige valg, den personlige bekendelse. Det grundlæggende er Ordets virke som grundlag for menighed og kirke, men altid ad frivillighedens vej og på bekendelsens grund. Den folkekirkelige struktur kan så danne rammen herfor; men kun rammen.

Grundtvigianerne ser sådan på det: Folkekirken er en borgerlig indretning: staten står for rammerne, og indfrier derved grundlovens bestemmelser. Kirken som folkekirke er, med Monrads ord, den »taalsomme Folkekirke« ... »en af Staten støttet kirkelig Anstalt for Folkets religiøse behov ...«. I Indre Mission betragter man folkekirken som den ramme, hvori den levende menighed kan udøve sin mission. Eller for at sige det med Ussings allegori over det jødiske tempels opbygning: folkekirken er forgården, hvor alle døbte er.

Folkekirken kan og skal tages alvorlig som kirke i kraft af dåben –

heri er missionsfolkene og I. C. Christensen på linie, men så skilles deres veje også: for mens I. C. Christensens kirkesyn hviler på, hvad man kunne kalde en »etplansoptik«, hvor dåben bør være det fælles fundament for en kirkeforfatning, har missionsfolkenes kirkelige anskuelse flere trin: folkekirken er kun det første trin, folkekirken er forgården til det hellige og allerhelligste. Ussings kirkesyn forener ganske vist det genfødte menighedsliv med den folkekirkelige organisations ramme, men det kvalitative skel mellem de troende i den levende menighed og de vantro døbte er afgørende, også når sagen gælder kirkens ordning.

I. C. Christensen nærede ikke kirkefolkets bekymringer, og hos ham er tankegangen på det nærmeste den omvendte. Ikke at Ordets virke ikke er det grundlæggende og Åndens værk ikke altafgørende; snarere i den forstand, at mens Ånden ganske vist blæser, hvorhen den vil, så flyver den ikke ud i den blå luft: Kirkens folk kan ikke unddrage sig det ansvar, de hermed har for at give kirken en ordning, hvori også den enkeltes kristenliv har de bedste vilkår hos såvel høj som lav. I I. C. Christensens kirkepolitiske program kommer kirken så at sige 'først' i form af ordning og organisation. Heri kan så den enkeltes kristenliv vokse og fremmes. For de »Smaa og Svage« må der organisation til, og bl.a. for deres skyld måtte det fælleskirkelige tillægges stor vægt.

I. C. Christensens menighedsrådslov er ganske vist udtryk for, hvad vi ovenfor kaldte en kirkelig anskuelse med »etplansoptik«: dåben som fælles grundlag for en organisation af kirken. Men samtidig ligger der heri et dobbelt kirkesyn. Ikke, som man umiddelbart skulle tro, i forlængelse af grundtvigsk tradition – for I. C. Christensen er folkekirken mere end en borgerlig indretning. Her ligger I. C. Christensen mere på linie med missionsfolkenes skelnen mellem levende menighed og sognemenighed. Hos I. C. Christensen er ordvalget naturligvis anderledes, fordi hans baggrund og tradition er en anden, og han drager andre konsekvenser. I. C. Christensen taler om folkekirken i videre og i snævrere forstand og skelner her mellem, som det hedder, de i folkekirken døbte og konfirmerede på den ene side og på den anden de troendes kreds.⁹⁴ Dette dobbelte kirkesyn er også for I. C. Christensen et problem, men i modsætning til missionsfolkenes og grundtvigianernes ønske om at holde tingene adskilt søger han problemet løst ved gennem en kirkelig forfatning at bygge en bro, så de to parter kan komme hinanden i møde.

Som Mogens Jensen rigtigt har peget på, træder det dobbelte kirkesyn i menighedsrådsloven særlig tydeligt frem i lovens valgrets- og valgbarhedserklæring og menighedsrådsløfte:⁹⁵ Netop med erklæring og

løfte »søger (han) at tilgodese begge sider af dobbeltheden, således at alle, der tilhører kirken i videre forstand kan få valgret og være valgbar, men kun medlemmer af kirken i snævrere forstand vil med ærlighed kunne skrive under på menighedsrådsløftet«. Som vi har været inde på, blev dette løfte ændret i Appels 1912-lov til en erklæring af mere almen art, og dobbeltheden i kirkebegrebet nedtones dermed til fordel for det fælleskirkelige.

Ser vi nu tankerne omkring menighedsrådsloven i lyset af dens historiske baggrund, minder den folkekirke, som I. C. Christensen arbejdede for at skabe, om den kirke, som biskop Mynster i århundredet før arbejdede for at bevare. De ønskede begge en rummelig kirke, hvor også de små og svage hørte hjemme med fuld ret. Men i den praktiske udformning måtte de naturligvis gå hver deres veje; tiden efter århundredskiftet var en anden end Mynsters; grundloven var kommet til i mellemtiden.

Også på anden måde ligger I. C. Christensens dobbelte kirkesyn i forlængelse af nogle af det 19. århundredes store kirkefolk som biskopperne Monrad og Martensen. Som vi var inde på i det foregående havde de begge arbejdet på at få indført menighedsråd – Monrad som kultusminister i 1860 og Martensen som medlem af Kirkekommissionen af 1868 – og begge ud fra tanken om en ordening med repræsentation fra såvel den videre som den snævrere kreds indenfor kirken. I. C. Christensen ser sit eget forslag i forlængelse af deres tanker og arbejde, og det er også herfra han henter formuleringerne om »Kirken i videre og snævrere Forstand«.

Problemet med det dobbelte kirkesyn kan med andre ord siges at være lige så gammel som folkekirken; måske ligger problemet simpelthen i selve folkekirkestrukturen. I. C. Christensen forsøgte med sin kirkepolitik at bygge bro mellem de to former for menighed, sognemenigheden og den »levende Menighed«, men problemet blev ikke løst, heller ikke med Appels 1912- eller 1922-lov. Efter knap et århundrede med menighedsrådsloven må skellet siges at være så stort som nogensinde. Mens I. C. Christensen med nogen ret kunne sætte sin lid til den almindelige befolknings kirkelighed og interesse for kristendom, er situationen i dag radikalt anderledes. Sækulariseringen har sat sig igennem og gjort skellet endnu større. Det dobbelte kirkebegreb er stadig en realitet i folkekirken.⁹⁶

I. C. Christensen ville samle de forskellige kirkelige retninger; hans mål var enighed, i hvert fald så meget enighed, at folkekirken kunne bære at stå alene, og i den forstand kan man sige, at han arbejdede hen imod en adskillelse af kirke og stat. Han mente ikke, den skulle komme

hurtigt, men snarere forberedes grundigt, og til det formål lavede han menighedsrådsloven. Kirken skulle demokratiseres – føres ind i det 20. århundrede – og gennem årenes erfaring modnes til en dag at kunne stå på egne ben.

Man kan således give Trock ret, når han siger, at det lykkedes I. C. Christensen at bevare den evangelisk-lutherske kirke i Danmark som en folkekirke. Men samtidig melder spørgsmålet sig også, hvorvidt der virkelig blev tale om nogen frugtbar modningsproces op igennem det 20. århundrede eller udviklingen istedet er foregået efter devisen: bare lad den være som den er, så afgår den ved døden helt af sig selv.

Sandheden ligger formodentlig et sted midt imellem. Under alle omstændigheder tror jeg, at spørgsmålet om, hvordan folkekirken fremtid kommer til at tegne sig, på mange måder vil afhænge af, hvilken rolle menighedsrådene kommer til at spille.

Noter

1. P. G. Lindhardt: *Morten Pontoppidan*, I-II, Acta Jutlandica, Aarsskrift for Aarhus Universitet, XXV, bd. I og II, 1950, 1953.
2. C. Trock: *I. C. Christensen og Folkekirken*, Dansk Teologisk Tidsskrift 1952, s. 159-73; samme: *Systemskiftet og I. C. Christensens politik 1901-02*, Dansk Teologisk Tidsskrift 1959, s. 190-207; samme: *Sognedemokrati i kirken. Om I. C. Christensens kirkepolitik*, i: Hal Koch (udg.): *Et Kirkeskifte. Studier over brydninger i dansk kirke- og menighedsliv i det 19. århundrede*, København 1960; samme: *Systemskiftet og I. C. Christensens politik 1901-02. Belyst ved breve af Harald Holm*, Kirkehistoriske Samlinger 1976, s. 190-207.
3. Frode Aagaard: *I. C. Christensen*, København, 1941; *Bogen om I. C. Christensen, skrevet af hans venner*, København 1946; Knud Réé (udg.): *Bogen om I. C. Christensen*, København 1941; Erik Bruun: *Lidt om I. C. Christensen og Hee Kirke*, Ribe Stiftsbog, 1982, s. 72-78; E. Erik Olesen: *I. C. Christensen og hans 32 aner*, Personalhistorisk Tidsskrift, 1982, nr. 2, s. 187-200.
4. I. C. Christensen: *Vor Daabes Pagt eller hvad vi skulle tro til Salighed. Skrevet for menigmand af Paabøl*, 1885; *Naar Klokkerne ringe. Søndagslæsning af I. C. Christensen*, 1918; *Ad Kirkevej og Kirkesti. Søndagslæsning*, 1928.
5. Peter Rørdam (1806-1883) lærer og præst; stor tilhænger af Grundtvig, som han kendte personligt og en af tidens ansete prædikanter, Dansk Biografisk Leksikon, 2. udg. 1933-44, XX, s. 443.
6. Optegnelser fra seminarietiden i I. C. Christensens privatarkiv. Rigsarkivet, arkiv nr. 5270, arkivpakke 2 som nævnt i indledningen.
7. Victor Elberling, rigsdagsbibliotikar: *Mennesket og Politikeren*, i: *Bogen om I. C. Christensen*, København 1946, s. 12.
8. Dansk Biografisk Leksikon, 2. udg. 1933-44, V, s. 51.
9. I. C. Christensen: *Vor Daabes Pagt*.
10. I de senere »søndagslæsninger« har han ikke på nær samme måde noget retningspræg: *Naar Klokkerne ringe. Søndagslæsning af I. C. C.*; *Ad Kirkesti og Kirkevej. Søndagslæsning*.

11. I. C. Christensen: *Fra min Barndom og Ungdom*, 1925, s. 170.
12. I. C. Christensen: *Ad Kirkevej og Kirkesti*, s. 96.
13. *Ibid.*, s. 52.
14. I. C. Christensen: *Naar Klokkerne ringe*, s. 117.
15. I. C. Christensen: *Ad Kirkevej og Kirkesti*, s. 108.
16. *Ibid.*, s. 50.
17. *Ibid.*, s. 16.
18. *Ibid.*, s. 199.
19. *Ibid.*, s. 88.
20. *Ibid.*, s. 66.
21. I. C. Christensen: *Naar Klokkerne ringe*, s. 126.
22. *Ibid.*, s. 128.
23. *Ibid.*, s. 126.
24. I. C. Christensen: *Ad Kirkevej og Kirkesti*, s. 7.
25. I. C. Christensen: *Naar Klokkerne ringer*, s. 5.
26. Ringkøbing Amts Venstreblad, d. 13/8 1889.
27. C. Trock: *I. C. Christensen og Folkekirken*, s. 159.
28. På en række folkemøder rundt omkring i landet havde I. C. Christensens kirkepolitik mødt stærk tilslutning. Eks.: Kalundborg 10/2, Ringkøbing 17/2, Kolding 20/2, Haslev 24/2, Herning 28/2, Odder 9/3, o.a., alle i 1902; jvf. Dagbladet Politiken. Samlet under ét får man et levende indtryk af, at folkestemningen var for menighedsrådsloven.
29. J. P. Kristensens privatarkiv, Rigsarkivet, arkiv nr. 5811.
30. C. Trock: *I. C. Christensen og Folkekirken*, s. 159.
31. *Venstrereformpartiet, foreløbige Program* (tiltrådt af partiet d. 9/10 1885), hvor der ønskes »Menighedens Indflydelse paa Besættelse af Præsteembedet« ... samt *Fællesudtalelsen af 26/1 1905*, hvor det hedder: »Rigsdagens Deltagelse i den kirkelige Lovgivning opretholdes, men iøvrigt arbejdes hen til, at Kirken stilles selvstændigere over for Statens Styrelse og Tilsyn ... Der bør ved Lov gives Folkekirkens Medlemmer Indflydelse paa Kirkens Styrelse ...«.
32. Kristelig Dagblad 23-28/9 1901. Disse kronikker samledes senere til én pjece med titlen *Menighedsråd*.
33. P. G. Lindhardt: *Morten Pontoppidan*, Bd. II, s. 89.
34. C. Trock: *I. C. Christensen og Folkekirken*, s. 159.
35. I. C. Christensen i brev til J. P. Kristensen marts 1901, J. P. Kristensens privatarkiv, Rigsarkivet, arkiv nr. 5811.
36. *Skånske og sjællandske lov i: Samling af danske Love*, udg. med indled. etc. af Kolderup-Rosenvinge, Del II, København 1824.
37. *Kirkeordinansen af 1537/1539*, udg. og kommenteret af Martin Schwarz Lausten, København 1989, s. 64, 188.
38. *Danske Kirkelove*, udg. af Holger Rørdam, København, 1883, Bind 1. (1536-1683), s. 195ff.
39. En slags menighedsråd, kunne man sige. Denne parallel har også I. C. Christensen set og draget i sin tale ved fremlæggelsen af de kirkelige love for folketinget d. 26. oktober 1901; i: *De kirkelige Lovforslag*, udg. af I. C. Christensen, København 1901, s. 16.
40. *Chr. V's Danske Lov af 1683*, Anden Bog, Kap. III, Art. 2, s. 210, udg. og kommenteret af V. A. Secher, København 1891.

41. Udtrykket »Folkekirke« forekommer første gang i den danske litteratur i 1841, anvendt af P. C. Kierkegaard i hans afhandling: *Jesu Kristi Kirke i Folke-Kirkerne*, i: Nord. T. for christelig Theologi III, 1841, s. 11ff. Han forstod herved en kirke, der er bestemt ved sproglige og nationale forhold. Et år senere finder vi også udtrykket brugt af D. G. Monrad. Folkekirkernes bærende »Grundmagt« er »Folkeindividualiteten«, »den nationale Individualitet«, D. G. Monrad: *Flyvende politiske Blade*, no. 4, 1842, s. 12f. I forlængelse af de ovenfor skitserede opfattelser af begrebet folkekirke, som kom til udtryk i den hjemlige debat, skal det nævnes, at de har nære paralleller – og ganske sikkert også er præget af – lignende diskussioner i det 19. århundredes Europa, især Tyskland. Eksempelvis kan opfattelsen af folkekirken som den kirke, der hviler på folkets tilslutning ses i forlængelse af Schleiermacher: F. Schleiermacher: *Die christliche Sitte*, 2. opl. 1884, s. 569. En oversigt over de forskellige samtidige og senere opfattelser af begrebet finder man i W. Huber: *Folgen christlicher Freiheit*, 2. opl., Neukirchen 1985, s. 133.
42. Dansk Kirke Tidende I, 1845-46, s. 496.
43. D. G. Monrad (1811-87), biskop 1849-1854 og 1871-1887. M.h.t. D. G. Monrad som teolog, kirkemand og politiker henvises til Paul Holt: *D. G. Monrad og den danske kirke i 1848*, i: Teologisk Tidsskrift, 4 rk., bd. X, s. 1-59, 1929; Nyholm, Asger: *Religion og politik*, København 1947, s. 99.
44. Th. Skat Rørdam: *Den danske Folkekirke og dens Forfatning. Et Indlæg i Forhandlingen om det forelagte Lovforslag om Menighedsråd*, København 1901, s. 10.
45. Jørgen Herman Monrad, teolog og præst.
46. J. H. Monrad: *Folkekirkelige Overvejelser*, København 1902, s. 109ff.; udgivet som reaktion på behandlingerne af kirkelovene i Landstinget.
47. Citeret efter A. Pontoppidan Thyssen: *Den danske Folkekirkes Struktur. Historisk og aktuelt belyst*, i: Dansk Kirkeliv, 1978, s. 19-61.
48. C. Trock: *Frihed – men til hvad? Kirkens stilling efter Grundloven 1849*, i: *Et Kirkeskifte*, s. 139-46, citat s. 144. – Forhandlingerne om grundloven er skildret i H. C. D. Müller: *Om Stat og Kirke*, II, København 1868-71, og i H. J. H. Glædemark: *Kirkeforfatningsspørgsmålet i Danmark*, København, 1948, s. 137ff.
49. I. C. Christensen: *De Kirkelige Love*, s. 24.
50. Allerede i 1849 udkom der 10 bøger herom, foruden en mangfoldighed af artikler i aviser og særligt i Dansk Kirke Tidende. Det ene forslag fulgte det andet, snart om menighedsråd, snart om en kirkeforfatning i sin helhed. Foruden Dansk Kirke Tidende kan nævnes A. K. Damgaard: *Udkast til den evangelisk-lutherske Folkekirke i Danmark*, København, 1851. Se også Steen Skovgaard Andersens artikel, s. 149-209.
51. Cirkulærer og betænkninger 1850-1870, Palle Svennevig, (udg.): *Folketingets bibliotek og oplysningstjeneste*, 1972.
52. C. C. Hall (1812-88), juridisk kandidat 1833, auditør, senere generalauditør, kultusminister 1854-1857, førsteminister 1857-63, Jvf.: Dansk biogr. Leks. 1936, VII, s. 615.
53. Noget præcist antal er ikke oplyst i de dertil hørende arkiver til det gamle kultusministerium. Man kan dog danne sig et indtryk af sagerne ud fra I. C. Christensens henvisning i fremlæggelsestalen fra 26/10 1901, hvor det således hedder: »Denne Opfordring (Halls cirkulære, red.) ... blev taget til følge forskellige Steder i Landet, og der oprettedes Aaret efter 280 Menighedsraad«, *De Kirkelige Lovforslag*, s. 11. Se også: F. Elle Jensen: *Frivillige Menighedsraad i Fyns Stift*, i: Kirkehistoriske Samlinger, 7. rk. 4. bd. (1960) s. 114-27.

54. A. M. Aagaard: *Identifikation af kirken*, København 1991, s. 98.
55. I. C. Christensen: *De kirkelige Love*, s. 11.
56. Knud Hanghøj: *Byen og det grundtvigske*, i: Vartovbogen 1962, udgivet af Kirkeligt Samfund.
57. *Den danske Kirkes Historie I-VIII*, 1950ff., Bd. VIII, s. 22.
58. I. C. Christensen: *De kirkelige Lovforslag*, s. 9ff.
59. Brevvekslingen mellem Skat Rørdam og Otto Møller offentliggjort i: Otto Møller og Skat Rørdam: *En Brevveksling. Udgivet og forsynet med Noter af H. Skat Rørdam. I-II*, København 1915-16. Her henvises især til breve dateret 17/6, 27/8 1901.
60. Således på et møde i Odense, dec. 1901.
61. Arbejderbevægelsens støtte vækst i 1890'erne og den deraf følgende tiltagende fjendtlighed overfor kirken havde sammen med befolkningsekspllosionen skabt også kirkeligt set utålelige forhold i store dele af København. Dansk Kirke Tidende er i 1890'erne fyldt med fortællinger om skandaløse vielser, konfirmationer, »Bunkebevægelser« og »Almanakaltergange«.
62. J. H. Monrad: *Folkekirkelige Overvejelser*, København, 1902.
63. *Ibid.* s. 51 samt: Dansk Kirke Tidende, 17/2 1901, s. 97ff. og 16/9 1900 om de grundtvigske frihedskrav. Her møder vi for første gang ordet den »tålsomme« om folkekirken.
64. Jvf. Dansk Kirke Tidende 6/10 1901, s. 697ff.
65. Kultusmin. 1. kontor, nr. 2615, 1901-1903: *Akter vedr. de kirkelige Love af 15. maj 1903; jour. nr. øø, 1565, 3A, 1374, 3A 1345.*
66. Biskoppernes henvendelse til Kultusministeren af 18. november 1901, offentliggjort af I. C. Christensen i forlængelse af *De kirkelige Lovforslag*, København 1901, s. 195-196.
67. Kristeligt Dagblad 17/10, 1901, dateret 19/9 s.å.
68. Brev fra Den danske Præsteforening til formanden for Det kirkelige Udvalg 1904/1905, Rigsarkivet: Kultusministeriet 1. kontor, akter vedr. de kirkelige love af 15. maj 1903, nr. 2615.
69. Som indføring i Henry Ussings systematisk-teologiske tænkning kan især henvises til Karen Horsens: *Empiri og kristelig vished*, Kirkehistoriske samlinger, 7. rk. 5. bd., (1964). Om præsten og kirkefondsmænd H. Ussing skriver Hans Raun Iversen: *Ånd og Livsform*, Århus 1987, s. 140ff.
70. Kristeligt Dagblad 23-28/9 1901, se denne artikel note 32.
71. Claus Harms: *Omkring Kirkefondet. Kildetekster til debatten om kirkeforståelse og kirkeligt arbejdsyn i København 1890-1990*, København 1990.
72. I. C. Christensen: *De kirkelige Lovforslag*, s. 196ff.
73. F. J. Borgbjerg (1866-1936), fremtrædende socialdemokratisk politiker med rødder i den grundtvigske frihedsbevægelse; Dansk Biografisk Leksikon, 3. udg., II, s. 372ff.
74. Borgbjerg stemte dog for, da menighedsrådsloven blev endelig vedtaget i Jakob Appels udgave i 1912. Men da havde den efter Borgbjergs mening også fået et mere frisindet og grundtvigsk præg, og kirkeforfatningsarbejdet var blevet skrinnagt.
75. Hal Koch (udg.): *Et Kirkeskifte*, København 1960, s. 32.
76. Hans egne referater og optegnelser fra møder etc. i Rigsdagen i: I. C. Christensens privatarkiv, Rigsarkivet, arkiv nr. 5270, 4. kasse som omtalt i indledningen s. 253.
77. *Folketingets Forhandlinger*, 1902-03, 3222ff., 3317ff., 3374ff.
78. *Landstingets Forhandlinger*, 1892ff.; *Folketingets Forhandlinger*, 5448ff. (28/4 og 9/5 1903).
79. *Folketingets Forhandlinger* 1902-03, 5313.

80. Rigsarkivet, arkiv for Kultusministeriet, 1. kontor, nr. 3062, 1905: *Protokol over Menighedsrådenes indflydelse på Besættelsen af Præsteembeder, udarbejdet af Den danske Præsteforening*.
81. Det samme indtryk gør sig gældende i menighedsrådenes forhold til Det kirkelige Udvalg, som i årene efter 1903 arbejdede med at ordne konkrete sider af kirkens anliggender. Således skyldes det i høj grad de dengang nyvalgte menighedsråd, at spørgsmålet om en ny ordning for konfirmationen kom på Det kirkelige Udvalgs dagsorden overhovedet. Gertrud Iversen: *Konfirmationsanordningen af 1909. En undersøgelse og vurdering til belysning af menighedsrådenes allerførste dage*, i: Kirkehistoriske Samlinger 1988, s. 145-175.
82. Et historisk overblik i kortere form finder man bl.a. i P. G. Lindhardt: *Stat og Kirke*, København 1960.
83. A. M. Aagaard: *Identifikation af Kirken*, s. 100.
84. I. C. Christensen: *De kirkelige Lovforslag*, s. 6.
85. Citeret efter Knud Holt: *Folkekirkens styrelse*, i: Kritisk Forum fr Praktisk Teologi, nr. 39, København, 1990, s. 13.
86. *De Kirkelige Lovforslag*, s. 8.
87. I. C. Christensen: *De kirkelige Lovforslag*, s. 13.
88. Lovens bestemmelser om valgbarhed og valgret, ovenfor s. 251.
89. *Folketingets Forhandlinger 1897/98*, 394.
90. A. M. Aagaard: *Identifikationen af Kirken*, s. 99.
91. Menighedsrådsloven, paragraf 14, stk. 2.
92. Theodor Jørgensen: *Folkekirkens ledelsesstruktur – teologisk belyst*, i: Hans Gammeltoft-Hansen og Jørgen Stenbæk (udg.): *Kirkeretsantologi 1991*, Århus 1991, s. 16f.
93. C. Trock: *Sognedemokrati i Kirken. Om I. C. Christensens kirkepolitik*, i: *Et Kirkeskifte*, s. 378.
94. I. C. Christensen: *De kirkelige Love*, s. 55: »Hensigten(er) ... at give Folkekirkens Medlemmer i videre Forstand ... Andel i Styrelsen af Kirkens ydre Anliggender ... og saaledes mere og mere drage dem ind i de troendes Kreds«.
95. M. Jensen: *Menighedens Liv og Vækst. En undersøgelse af menighedsforståelsen i lov om menighedsråd*, i: *Forsvar for Folkekirken. Debatoplæg fra Ribe Stift*, 1990.
96. E. Harbsmeier: *Hvor står kampen? Strategier og perspektiver i præstens arbejde*, Præsteforenings Blad nr. 2, 1990, s. 17-26.

Summary

In this article the author sets out to analyse the genesis of one of the principal institutions in Danish religious life in this century, the parochial church councils.

Focus is set on the first council-statute of 1903, concentrating on two issues in particular, firstly the intention of the statute, outlined by biographical analysis of its architect, the grand old man in Danish church politics, minister of Culture I. C. Christensen, and secondly the theological questions raised by introducing this lay institution. Here,

for the first time, democracy entered the Church in Denmark on a more formal basis.

By examining and describing the enclosed documents of the case together with contemporary sources relevant to the subject, the author outlines the various issues and interests at stake in a matter which was subject to political as well as theological dispute at almost every level. Since the constitution of 1849, the Church had been a national church, but without any formal order and regulation, and everybody – clergy as well as laity – could agree on the urgent need of a theological and practical solution to the situation. Opinions differed, however, when it came to solving the matter.

I. C. Christensen's solution was lay democracy in the form of church councils. Established by law and based on the local parish the object of this new institution was to be a first step towards an order for the church, thus – by means of modern democratic principles – fulfilling what the constitution of 1849 had outlined, but never carried through.

It is one of the article's main purposes to point out how virtually everybody was against it. Clergy as well as the two leading lay movements, the "left-wing" Grundtvigian one rooted in and centered on the rural population, and the "right-wing" and more pietistically orientated Indre Mission, engaged in mission among the urban population. Thus, what has become one of the principal institutions of Danish church life in this century was introduced by politicians in spite of the church itself!

With the parochial church councils modern democracy entered the church. But, as history has shown, it did not solve the order problems of the 1849 National Church, nor was it given the intended central role in twentieth century church life. The clergy still has the leading role and secularisation has reduced public interest in ecclesiastical affairs to a minimum.

In a concluding discussion the author argues that some of the most urgent questions in today's protestant theology are raised in this matter: church-state relations, models of the church, and the role of the laity, and that the future of the Danish National Church depends on, the role the church council institution will be allowed to play in the coming decades.

1991 – EN OVERSIGT

Af Leo Kamstrup Olesen

Biskopperne kom i årets løb i fokus i en sådan grad, at noget lignende ikke er set i mange år. Det skyldes ikke mindst, at der blev afviklet bispevalg i både Aalborg og Ribe. Endelig bebudede biskop Ole Bertelsen, at han gik af med udgangen af maj 1992. Men det, som virkelig bragte biskopperne i centrum, var otte kirkelige organisationers henvendelse til dem om, at ordinander, som var modstandere af kvindelige præster skulle kunne få en selvstændig ordination. Denne henvendelse om særordinationer blev især sat i relief, da cand. theol. Martin Jensen ved sin ordination i Ribe domkirke først på efteråret undlod at give hånd til en læsende kvindelig præst.

Ordinationssagen blev et centralt emne ved årets bispevalg og kostede formodentlig domprovst Karsten Nissen Aalborgs bispestol. Endelig fik bisperne megen utak for, at de »i dølgsmål« havde takket nej til at deltage i et helgenjubiléum i Rom.

Ordinationssagen

Kort før jul (1990) sendte otte kirkelige organisationer på højrefløjen (IM, LM, MF, DBI, KFS, FKF, KSBB og Evangelisk Luthersk Missionsforening) en opfordring til biskopperne om at sikre, at ordinander, der har kirkens gamle syn på præstestillingen, ikke mod deres vilje tvinges til at blive ordineret sammen med eller under medvirken af kvindelige kolleger eller sammen med mandlige ordinander og/eller under medvirken af mandlige præster, »der åbenlyst tilkendegiver at ville lære eller leve i modstrid med Bibelen eller bekendelsen«. Man

I fremstillingen bruges – især ved henvisninger – følgende forkortelser: *BeT*, Berlingske Tidende; *DBI*, Dansk Bibelinstitut; *DKt*, Dansk Kirketidende; *FKF*, Fællesskabet Kirkelig Fornylse; *IM*, Indre Mission; *IMH*, Indre Missions hovedbestyrelse; *IMT*, Indre Missions Tidende; *JyPo*, Jyllands-Posten; *KC*, Kirkeligt Centrum; *KD*, Kristeligt Dagblad; *KFS*, Kristeligt Forbund for Studerende; *KM*, kirkeminister(en) eller kirkeministeriet; *KS*, Kirkeligt Samfund; *KSBB*, Kirkelig Samling om Bibel og Bekendelse; *LafM*, Landsforeningen af Menighedsrådsmedlemmer; *LM*, Luthersk Mission; *MF*, Menighedsfakultetet; *MrBl*, Menighedsrådenes Blad; *MV*, Missionsvennen; *Pol*, Politiken; *Prf*, Præsteforeningen; *PrfBl*, Præsteforeningens Blad; *sp*, sognepræst; *TF*, Teologisk Forum (månedligt tillæg til KD). Årstal angives kun, hvor der ikke er tale om 1991. Årstal i parentes med sideangivelse henviser til tidligere årsoversigter og går på udgivelsesåret.

finder, at de som deler kirkens gamle syn, siden 1947 »er blevet bragt i en uholdbar og uværdig samvittighedskonflikt omkring præstevielsen«. Hvordan denne samvittighedskonflikt kan løses, overlader organisationerne til biskopperne (KD 15/12-90). På FKF's landskonvent understreger formanden, sp Poul Exner, at det ikke er dansk højkirkeligheds hovedinteresse at være modstandere af kvindelige præster. »Men det er ikke til at komme udenom, at det er på dette punkt, vi tydeligst mærker, at vi er til besvær og helst skal afskrives eller udpeges som spektakelmagere og stridslystne, intolerante og diskriminerende«, men alligevel er de »helhjertet« med i henvendelsen til biskopperne (Re-Formatio 80, jvf. KD 11/5.)

Biskoppernes reaktioner inden nytårsbispemødet. Henvendelsen får biskop Geil til at overveje sin holdning til særordination, som han vist er den eneste, der afholder af »samvittighedsgrunde«. Men han anser det ikke for noget stort problem, idet han kun har haft én særordination ud af 41 ordinationer. Men det gør ham forstemt at se, hvordan hans kolleger bliver omtalt i denne sag. »Min praksis grunder sig i ønsket om at tilgodese en velbegrundet frihed i folkekirken. Men bliver friheden en ny tvang, bliver det svært at ånde frit«. Biskop Herluf Eriksen har ikke problemer i den retning, idet han ikke har haft ordinander, der har givet udtryk for utilfredshed. Desuden har han kun ordineret præster, »som gennem det aflagte præsteløfte har erklæret sig i overensstemmelse med evangelisk-luthersk kristendom«. Thorkild Græsholt »anser vægning ved at modtage ordination sammen med kvindelige ordinander for foragt for vor folkekirkelige ordning«. Enhver, der bliver ansat i Maribo stift, må affinde sig med den sædvanlige ordination i domkirken (jvf. hertil hans diskussion med sp. Jørgen Glenthøj i KD 30/1, 31/1, 7/2 og 14/2). Dog gør han opmærksom på, at han aldrig har mødt en ansøger eller ordinand, der har givet udtryk for, at de havde problemer i den retning. Han har heller ikke nogensinde haft deltagere i ordinationer, der »åbenlyst har tilkendegivet at ville lære eller leve i modstrid med Bibelen eller bekendelsen. Mener nogle af dem bag henvendelsen, at noget sådant har fundet sted i hans stift, beder han dem om at dokumentere det, kan de ikke det, bør de undlade at komme med uspecificerede insinuationer«. Helge Skov og Bertil Wiberg kunne tilslutte sig Græsholts synspunkter (KD 18/12-90), ligeså Ole Bertelsen, der dog tilføjede, »at henvendelsen virker afslørende, fordi den tager monopol på samvittighed og bekendelse«. Kan man ikke lade sig ordinere sammen med en kvinde, »så kan de i virkeligheden heller ikke lade sig ordinere af en biskop, der ordinerer kvinder til præstegerningen, fordi han da lærer i modstrid med samvittighed og

bekendelse«. Henvendelsen er »i sig selv et tegn på et uåndeligt overformynderi. Man går ganske enkelt ud fra, at man har samvittigheden og bekendelsen på sin side, og at ordination af kvinder alene finder sted som en indrømmelse til en moderne sekulariseret ligestillingstankegang. Og det er jo ikke sandt« (KD 19/12-90). Biskop Vincent Lind, skrev i et brev til IM, at han ikke kunne se, at de nuværende forhold påfører »den enkelte uværdige og samvittighedskrænkende vilkår« (KD 28/12-90).

Debat inden nytårsbispemødet. MVs redaktør, Birger Reuss Schmidt finder, at det er en »svaghed ved henvendelsen, at den i så udpræget grad fokuserer på problemet med de kvindelige præster«. Han finder, at problemet med de åbenlyst vantro præster er langt det største. Men han erkender, at »det naturligvis er langt lettere, at »identificere« en præst som kvinde end som vranglærer, men det må ikke få os til at glemme det sidste for det første«. Det problem bliver ikke mindre af, at »ingen af biskopperne vil anerkende, at de har den slags præster indenfor deres stifter, for så burde de jo afskediges« (MV 1990 nr. 24). Således også DBIs formand, sp Finn Kappelgaard ved DBIs årsmøde (KD 22/3). »Måske var (sammenkædningen) taktisk ufiks; men det vil da være åndeligt utroværdigt, om vi forbigår en kvindelig kollega, som aldrig kunne finde på at distancere sig fra dåbsbekendelsen, for så at »give håndslag på fællesskabet« til en nyreligiøs, mandlig kollega!« skriver KFSs generalsekretær, cand. theol. Leif Andersen (dobbeltkronik i KD 7/3 og 11/3, hvor han bl.a. ved navn nævner flere præster, der efter hans opfattelse lærer i modstrid med bekendelsen). Det blev uden tvivl denne sammenkædning, som gjorde, at bisperne tog meget køligt imod henvendelsen. Også blandt nogle af kvindepræstemodstanderne blev denne sammenkædning anset for uheldig for sagen. »Jeg ville for min del aldrig have underskrevet en henvendelse, der satte kvindelige præster og vranglærende præster i samme sætning«, skriver IMs tidligere formand, provst John Ørum Jørgensen. Denne sammenkædning »kunne kun kalde den reaktion frem hos biskopperne, som den gjorde, fordi et »bønskrift« samtidig blev et »anklageskrift« for ikke at prøve nye kandidater ordentligt« (kronik i KD 2/5).

KDs leder tvivler ikke på, at de ottes ledere har et problem, men finder, at »de i betænkelig grad er på vej til at foreslå noget, der nærmer sig et kirkebrud. En kirke, her den evangelisk-lutherske danske folkekirke kan ikke have to ordinationsformer«. I de 40 år problemet har eksisteret, er det i de fleste tilfælde »blevet løst med forståelse og gensidig respekt. Det er godt, men, må det understreges, ikke nogen embedspligt«, når en biskop ikke har ordineret en modstander af

kvindelige præster sammen med en kvinde. »Men det er et menneskeligt og praktisk hensyn, ikke et principielt. Det ville det derimod være, hvis ordinander kan kræve og forudsætte, at der er præster i folkekirken, som ikke må være til stede som præster ved ordinationshandlingen«. (18/12-90).

IMs generalsekretær, Poul Langagergaard, udtaler, at de ottes udspil var et positivt udspil, der havde til hensigt »at samle indenfor folkekirken«, men han oplever biskoppernes svar »som kolossalt splittende« (KD 28/12-90). MFs formand cand. theol. Erik Bang og DBIs formand, sp Finn Kappelgaard var meget skuffede over biskoppernes første reaktion og satte deres lid til en mere officiel reaktion fra dem. Bang mener, at der er tendens til, at »kvindelige præster og vranglærende præster næsten betragtes som en trosbekendelse«. Kappelgaard ser kun spørgsmålet om de kvindelige præster som en lille del af kirkekampen. Han tror, at biskoppernes afvisende holdning vil betyde, at der »bliver pustet til gløderne om udmeldelse af folkekirken«. For nogle vil det være umuligt at lade sig ordinere under de nuværende vilkår, mener han. DBIs bestyrelse er ikke enig i disse spørgsmål, men »vi mener stadig, at vi har en opgave i folkekirken« (KD 19/12-90).

Pastor Paul Honoré skriver, at der må siges et kraftigt nej til de otte. »Der må være grænser for den mistænksomhed og mulige kætterjagt, der kan slippes løs i vores kirke« (KD 21/12-90). »Den respekt, I forlanger for jeres bibelsyn... berettiger ikke til at nedgøre andres opfattelse og slet ikke til under ét at sjofle landets kvindelige præster«, skriver studielektor Verner Bruhn (DKt 1990, 403, jvf. KD 22/12-90).

»Hvordan kan I overhovedet få det over jeres samvittighed at blive ordineret af en biskop i den danske folkekirke?« spørger sp Jens Kvist (KD 28/12-90, jvf. sp Jørgen Sejergaard i KD 10/1, Poul Dam i KD 18/1 og biskop Bertelsen ovenfor). Grunden til, at man overhovedet kan finde på at stille dette spørgsmål, er, at man ikke kender sin kirkehistorie, svarer sp Olav Fog med en henvisning til Augustana art. 8. »Heller ikke en biskops eventuelle kætterske mening eller handlinger gør hans ordinationer ugyldige, så længe de er udført på det rette ordinationsgrundlag. Derfor kan modstandere af kvindepræsteordningen godt bruge de nuværende biskopper. Alligevel ville vi da meget gerne have mindst én biskop af vor observans, enten i ordinært bispeembede eller i et ekstraordinært vicebispeembede. Det ville jo heller ikke være et urimeligt ønske!« (KD 24/1). Sp Bent Honoré finder, at det er et problem, at biskopperne med deres holdning offentligt har vist, »at de ikke vil være biskopper for det bekendelsestro mindretal i kirken« (KD 18/3 = KD 3/4).

Nytårsbispemødet. Inden biskopperne holdt deres traditionelle nytårsbispemøde, kom der en ny henvendelse fra de otte, hvor man anførte, at fordi deres første henvendelse »ikke var blevet opfattet, som vi havde ønsket det«, fandt man det nyttigt med en samtale mellem repræsentanter fra de otte og et bispseudvalg (KD 4/1). Biskopperne var meget hurtige til at svare, at man ikke ønskede at mødes med repræsentanter for de otte. I et brev til IMs formand, afsendt allerede mens bispemødet var i gang, skrev Helge Skov, at bisperne udmærket havde forstået indholdet i den første henvendelse, men »vi tager afstand fra de teologiske og kirkelige holdninger, der er indeholdt deri. Hvis De desuagtet fortsat ønsker at uddybe Deres synspunkter, imødeser vi en skriftlig redegørelse, hvorefter vi vil tage stilling til, hvorvidt der er grundlag for yderligere mundtlig uddybning« (KD 5/1).

Debat i foråret og sommeren. IMs formand, K. Lindhardt Jensen, er skuffet over biskopperne og forstår ikke deres afslag, »for de otte repræsenterer dog en god del af det bekendelsestro kirkefolk«. Vi ville med vores henvendelse give »et bidrag til at løse et problem i vores kirke – det modsatte af kirkekamp«. Han »finder biskoppernes holdning unødigt skarp – der har jo faktisk fundet særordination sted. Vi ville gerne, at der blev skabt lidt klarere linier, så kandidaterne i forvejen kendte biskoppernes stilling«. »Der er ikke tale om, at tage frihed fra kvindelige præster, men om respekt for mennesker«, som har skrifterns gamle syn på det spørgsmål (KD 8/1). »Kirkens biskopper har det største ansvar for, at der findes en værdig løsning ved præsteordinationer«, sagde IMs formand på årsmødet (KD 15/6).

Sagen drejer sig i virkeligheden om afskaffelse af det, som i kirkeretten siden reformationen har heddet »jus divinum«, »den guddommelige ret i folkekirken«, mener Glenthøj (KD 30/1). Biskopperne »gør i praksis tilhængerne af kirkens gamle tro og lære retsløse«, mener sp Hartvig Wagner (KD 13/2). Domprovst Søren Lodberg Hvas finder det »urimeligt at gøre spørgsmålet om kvindelige præster til et bekendelsesspørgsmål« (kronik i KD 30/4).

Poul Dam glæder sig over biskoppernes hurtige og kontante reaktion på denne henvendelse, som han finder lidet konsekvent. For hvordan kan man affinde sig med »at lade sig ordinere af en af vore biskopper, der jo alle regelmæssigt gør sig skyldige i« den påståede »ulydighed« imod Bibelen og bekendelsen. »Hvis de (otte) ikke er utroligt naive, havde henvendelsen helt andre formål: Måske det at lægge op til en kirkekamp, som kunne give de pågældende mulighed for at operere med påstande om en intolerant folkekirke, som de for samvittighedens skyld må frigøre sig fra. Det er i denne sammenhæng ikke uinteressant,

at Langagergaard nu påstår, at det er biskopperne, der splitter!« (KD (8/1, jvf. ovenfor). Havde biskopperne ikke givet et klart og utvetydigt svar, så »ville vi have fået to slags præster i den danske folkekirke«, fastslår provst, dr. theol. Poul Nepper Christensen. Havde Prf's hovedbestyrelse tænkt lige så klart, var det udvalg, der fik til opgave at lave et sæt kollegiale samarbejdsregler, aldrig blevet nedsat, mener han (KD 26/2).

Sp, lic. theol. Jørgen Glenthøj mener, at biskopperne med deres usaglige svar fører an i hetzen mod højrefløjen, hvilket vil bevirke, at mange vil få øjnene op for, »at der står en uundgåelig kamp i folkekirken mellem to kirkesyn: Skal folkekirken være »folkets kirke« eller skal den være »Guds kirke i folket?« (KD 12/1). Der er tale om kirkekamp, mener sp Olav Fog, det har der været siden 1947, hvor vedtagelsen af loven var en skismatisk handling. Siden da har der været et brud på embedsfællesskabet, men det har i den forløbne tid vist sig, at det ikke behøver at føre til et brud på kirkefællesskabet (KD 24/1). Præstehøjskolens rektor, Niels Thomsen, kalder Fogs skrivelser for store ord uden dækning. »I mere end 40 år har modstanderne de facto anerkendt, at der er kvindelige præster i den danske folkekirke«. Og når Fog kan proklamere, at brud på embedsfællesskabet ikke er brud på kirkefællesskabet, »så forstår jeg ikke en brik af de højirkeliges embedssyn. Hvis ikke embedet er af afgørende betydning for kirken, hvorfor i al verden går Olav Fog så så højt op i spørgsmålet om ordination?« Thomsen kan med en henvisning til Norge og til de kollegiale samarbejdsregler med kvindelige præster, som Prf har udarbejdet – endda med det højirkelige medlem af Prf's bestyrelse, Hans Olav Okkels' underskrift – anbefale, at biskopperne forsøger at praktisere så fleksible ordninger som muligt. »Men hvis det skal være en ret, at man kan fritages for at blive ordineret sammen med kvinder, så er det kirkebrud, og det skal man ikke spøge med« (KD 4/2).

Naturligvis blev Paulus draget frem som argument for de ottes syn. Bl.a. havde sp Hartvig Wagner et langt indlæg i KD (31/1). Men det eneste virkelig markante indlæg i den henseende kom fra universitetslektor Sigfred Pedersen i et meget langt og velskrevet indlæg i PrfBl. Her slår han fast: »Paulus har naturligvis aldrig skrevet – hverken generelt eller konkret – at kvinder ikke kunne blive præster i konsekvens af deres køn«. Han afviser blankt, »at afgørelsen af, hvorvidt Paulus har været imod kvindelige præster eller ikke, er et spørgsmål om personlig fortolkning, hvorfor det ene synspunkt kan være lige så rigtigt som det andet. Det er naturligvis noget sludder. Paulus kan ikke have været både for og imod!« Han opfordrer modstanderne til at afgøre sig

for frikirke-dannelse (PrfBl 213ff., jvf. JyPo 27/9. Replik af sp Knud Christensen PrfBl 346f. = DKt 409f. = Re-Formatio 1992,40f., jvf. sp Lars Holm i DKt 371 og lærer ved MF Asger Chr. Højlund smst. 408f.).

Sp C.C. Jessen mener, at de ottes henvendelse til biskopperne bør besvares ordentligt. »Hvis de spørgende er hildede i fejltagelser og fordomme, måske i forkert og uluthersk teologi, så må de retledes af biskopperne. Hvis de ydermere anfægtes af den kirkelige praksis og det, som benævnes den folkekirkelige orden, så må biskopperne hjælpe dem på den rette vej, inden problemerne vokser sig så store, at det ikke længere lader sig gøre«. Han fortsætter: »Jeg tror, at vi alle i kirken ville have glæde af, om et par af biskopperne tog en samtale« med nogle af personerne bag henvendelsen (KD 22/1). Kirkeligt Forbunds formand, sp Vagn Laursen sagde på årsmødet, at det ikke var klogt, at biskopperne »blankt – og nok så arrogant« afviste de ottes henvendelse (KD 6/9).

IMs holdning. Da IMH var blandt de otte, gav det også dønninger i IMs samfund ud over landet. Først på året forsøgte en lille gruppe IM-folk udenfor menighedsrådet i Hedensted at hindre, at en kvindelig ansøger blev udnævnt til præst ved at henvise til menighedsrådslovens mindretalsparagraf. Nu kom henvendelsen først til KM, efter at Inge-lise Skole Christensen var ansat. Derpå besluttede IMs samfundsbestyrelse i Hedensted, at hun ikke måtte tale i Missionshuset. Dette betød, at hendes kollega P. H. Katballe, der anså sig selv for at være missionspræst, offentliggjorde, at han heller ikke ville tale i missionshuset. Hans beslutning sendte noget nær en chokbølge igennem sognet. »Dette er ikke en strid mellem IM og Folkekirken, men en strid inden for IM«, udtalte han (KD 13/2, 22/2). I en dobbeltkronik i KD (27. og 28/2) skriver han: »IM har stillet samfundene frit angående samarbejde med kvindelige præster, men stadig er afstandtagen IMs officielle standpunkt. Herved prøver IM, set med mine øjne at forene et superhøjkirkeligt præsteembedssyn med det lavkirkelige syn, der begrunder IMs eksistens«. Han mener, at mange af IMs venner står uforstående overfor IMHs holdning til kvindelige præster. »Er det nødvendigt for IM at have et officielt syn på denne sag?« spørger han. Ja, svarer IMs formand sp K. Lindhardt Jensen: IMH »følger den gamle kirkeskik, at vi ikke forlader et stæsted, som har dannet basis for enhed i bevægelsen og går til et nyt, før der er enighed herom. Derfor er kirkens gamle syn stadig IMs officielle«. Det betyder, at der ikke kan bruges kvindelige præster ved arrangementer, hvor IMH har ansvaret (KD 6/3).

IMs tidligere formand, provst John Ørum Jørgensen skriver, at han

for første gang for 20 år siden gjorde sig til talsmand for, »at IM måtte acceptere, at her var der en befæstning, der var faldet og aldrig kunne rejses igen, hvorfor kræfterne burde sættes ind på andre befæstningsværker«. Han ser det som et problem, at »en række sogne, der naturligt skulle have haft en IM-præst, i stedet vælger en præst af en helt anden observans, fordi man ikke vil have en præst, der er modstander af kvindelige præster«. »Hvordan kommer vi videre?« spørger han. »Det gør vi ikke ved diskussion, men ved gensidig respekt, og her må vore biskopper med ind i billedet«. (kronik i KD 2/5, således også Kirkeligt Forbunds formand, sp Vagn Laursen i KD 6/9).

Uddybende redegørelse fra de otte. Først på sommeren (18/6 – offentliggjort i KD 3/8) sendte de otte en uddybende redegørelse til biskopperne, hvor man skrev: »Vi formoder, at vi ligger på linje med biskopperne, når vi eksempelvis mener, at åbenlyse tilhængere af reinkarnationslære og registrerede i homofilt partnerskab ikke bør bruges som læsere og dermed tillige som håndspålæggere ved en ordinationshandling«. Desuden henviser man til, at Prf's ligestillingsudvalg har erkendt nødvendigheden af kollegiale »færdselsregler« i det daglige, og man beder kun om »den samme frihed i forbindelse med ordinationen« (jvf. sp Hans Olav Okkels i DKt 6f. og sp Mary Holm Larsens replik i DKt 28). »Frihed har de da, både til at blive i folkekirken, på dens betingelser, og til at forlade den«, skriver sp Lars Holm (DKt 243). De biskopper, der udtalte sig om redegørelsen, så ikke noget egentligt nyt i den. »Brevet er nok lidt nyt i formen, ved at man nu skriver, at de kvindelige præster ikke længere sættes på linje med vranglærende«, udtaler biskop Eriksen. Geil, der ikke deltog i nytårsbispemødet, »noterer med tilpashed, at tonen er mere dæmpet i det nye brev«. Men der var enighed om, at det først skulle drøftes på næste bispemøde i oktober, hvorvidt man skulle mødes med repræsentanter for de otte. LMs generalsekretær, cand. theol. Leif Rasmussen, håber stadig på en samtale med biskopperne, og noterer sig med glæde, at ingen af dem endnu har sagt nej til en sådan (KD 6. og 8/8, MV nr. 15).

Ordinand nægter at give håndslag. Da Cand. theol. Martin Jensen blev ordineret i Ribe domkirke (11/9) af biskop Helge Skov, undlod han at give håndslag til sp. Marianne Østergaard Petersen, læsende præst ved ordinationen, der havde passet hans nye sogn under vakan-
cen. Hans vægning betød, at enkelte andre præster også undlod at give ham håndslag, bl.a. en anden læsende præst, provst Svend Ebbe Jakobsen. Ordinanden havde gentagne gange fået at vide af biskoppen, at det ville være i modstrid med ordinationsritualet ikke at give hånd til alle de læsende præster.

Det er første gang, en modstander af kvindelige præster har markeret sin modstand på denne måde, skrev KDs Jyllands-redaktør, Bent Kragelund (KD 13/9). Det er ikke rigtigt, hævder sp Glenthøj, idet han anklager Kragelund for ikke at have undersøgt sagen ordentlig: »Først overlod biskop Johs. W. Jacobsen ordinationen af pastor Frank Nør i Johanneskirken i Herning til Biskop Chr. Baun. Siden er forbigåelse ved håndslaget sket i Skt. Lukas kirke i Århus, i Helsingør domkirke og i Københavns domkirke...I alle tilfælde under biskoppens erkendelse af, at der ikke skete noget, der kunne skrives ind imod« (KD 18/9). Der er den meget væsentlige forskel på de tilfælde, som Glenthøj nævner, og forholdet i Ribe, at her er det en af de fire læsende præster, der blev nægtet håndslag, nævner Kragelund (KD 21/9). Derudover udspandt der sig en meget voldsom diskussion mellem dem om Glenthøjs rolle, dengang IMs nuværende generalsekretær, Poul Langagergaard, blev ordineret af biskop Henning Høirup i 1977 i Skt. Lukas kirke i Århus. Med biskop Høirups erindringsbog (»Så nær og dog så fjern«, der udkommer om kort tid) som kilde, anfører Kragelund, at Glenthøj spillede en tankevækkende rolle ved denne ordination. Da Glenthøj opdagede en kvindelig præst i processionen, skikkede han bud til biskoppen om, at der ikke måtte være kvindelige præster i processionen. Men han fik den besked af biskoppen, at gudstjenesten er offentlig og åben for alle både med og uden præstekjole. »Hvis ordinanden eller andre ikke kan acceptere dette, er det dem, der må gå«. Ingen gik! Da Langagergaard nåede den kvindelige præst, vendte han demonstrativt ryggen til hende. »Er det ukorrekt, at Glenthøj var medvirkende årsag til denne oplevelse« og flere andre af samme slags? spørger Kragelund. Han spørger videre: »Er hændelsen i Ribe domkirke – som var anderledes end alle andre hændelser i denne forbindelse – en bevidst støtte, en slags spydspids for de otte organisationer, der vil have en særlig ordination?« (KD 21/9). Glenthøj kan imidlertid ikke godkende Kragelunds fremstilling af hændelsesforløbet, der bygger på biskop Høirups erindringer (afsnittet offentliggjort i KD 1/10). Glenthøj holder KD og Høirups forlægger (Poul Kristensen, Herning) ansvarlig for at udbrede denne ærekrænkende usandhed om ham. Et udførligt referat af hændelsen, som han (Glenthøj) udfærdigede, og som blev godkendt af Langagergaard umiddelbart efter ordinationen, viser et andet hændelsesforløb (KD 5/10). »Nu ved jeg som historiker, at gamle mænd ikke sjældent bruger deres erindringer til at afreagere deres nederlag ved at tilføje deres modstandere en grov eftertackling i form af en lille, giftig drejning i skildringen af det passerede«. Og denne ordination i »Århus var et nederlag for biskop Høirup derved, at det blev bevist, at han

ikke kunne stille sit embedes myndighed med sanktioner bag noget pålæg om håndslag, al den stund ordinandens standpunkt og handlemåde har uomtvistelig hjemstedsret i folkekirken« (KD 1/10). Kragelund fastholder, at han »har ubetinget tillid til Høirups« fremstilling af sagen. Dog giver det ham »ingen grund til at mene, at Glenthøj lyver. Hans referat af forløbet har dog kun værdi for ham selv. Det er en subjektiv gengivelse af, hvordan han opfattede forløbet af ordinationen« (KD 12/10).

Det blev nævnt, at omkring halvdelen af de deltagende ved ordinationsgudstjenesten i Ribe var højkerkelige eller havde tilhørsforhold til MF i Århus (KD 13/9), mens mere end to trediedele af præsteprocesionen kom fra samme fløj (provst Jakobsen i JyPo 23/9). Martin Jensen betegnede det som åndelig tvang, såfremt han skulle »give håndslag på tjenestefællesskab med en kvindelig præst« (KD 13/9).

KDs leder mener, at den triste historie fra Ribe domkirke bekræfter, at det for det kirkelige fællesskab ville være en uholdbar løsning, hvis biskopperne følger de ottes ønsker. Samtidig finder bladet, at det var en unødigt provokation, at den eneste tilstedeværende – den læsende – kvindelige præst, af sp Søren Krarup blev bedt om at medvirke ved altergangen, og derved tvinge ordinanden og hans familie til at modtage nadveren af hende. »Man burde have holdt sig for god til at bruge den sakramentale handling til en teologisk og kirkepolitisk manifestation« (14/9, jvf. sp Jens Kvist replik KD 1/10). Dette forhold kalder sp Carl F. Behrens for magtmisbrug fra Søren Krarups side, der som sp ved domkirken forestod den side af ordinationsgudstjenesten (JyPo 18/9 = KD 20/9). Tarveligt af Krarup siger sp Erik H. Bennetzen (JyPo 19/9). Må være ment som »en provokation«, skriver sp Gerda G. Melchiorson (KD 20/9, jvf. K. Lindhardt Jensen i KD 7/10). Det er ikke sandt, at Krarup først bad den kvindelige præst om at hjælpe sig ved altergangen, *efter* at Martin Jensen havde nægtet at give hende håndslag, skriver provst Jakobsen. Han har selv hørt Krarup spørge hende *før* ordinationsgudstjenesten (JyPo 23/9).

Martin Jensen hævdede, at biskop Skov i flere vidners nærværelse havde stillet ham i udsigt, at han ville få en ordination, han ikke kunne være ked af. Bl.a. skulle Skov have sagt, at det formodentlig ville blive Martin Jensens provst, Hans Særkjær, der skulle bistå ved altergangen. Dette afviser Skov at have givet udtryk for (KD 13/9). Tværtimod udtaler Skov, at Martin Jensens optræden er uhørt. Han kan vente at få en kraftig skriftlig irrettesættelse af biskoppen (JyPo 14/9). Derimod er det biskoppen selv, der efter NT fortjener en kraftig tilrettevisning. Der er tale om direkte chikane fra biskoppens side, og det er ikke

ordinanden, der provokerer, udtaler sp Bennetzen (JyPo 19/9, således også MVs redaktør, Birger Reuss Schmidt, MV nr. 18). »Der kan ikke være tvivl om, at det ud fra den ægte kirkeret er en ren tjenesteforseelse, når en biskop således lader ordinanden sætte under slig pression«, mener Glenthøj (KD 18/9). Desuden mener han, at de såkaldte »færdselsregler« synligt slog igennem ved denne ordination, idet »kun den kvindelige præst, som var tjenstligt beordret til at være læser, deltog. Det må fremhæves som en klar tilkendegivelse af vilje til fordragelighed, at andre ikke deltog« (KD 18/9). MFs formand, kommunikationssekretær Erik Bang udtrykte også stor glæde over disse »færdselsregler« på MFs repræsentantskabsmøde (KD 23/9). Det er en usandhed, »når biskoppens udpegning af en kvindelig præst som læser nu betegnes som magtmisbrug eller terror. Han fulgte sin hidtidige sædvane ved ene-ordinationer: At udpege de to konstituerede nabopræster sammen med to provster. Havde han...fravalgt den kvindelige nabopræst, ville det have være et groft overgreb mod hende«, skriver provst Jakobsen (KD 2/10).

Glenthøj citerer fra et notat udarbejdet efter et møde, som biskop Skov havde (15/4) med 3 kvindelige og 3 mandlige præster, hvor man drøftede de såkaldte »færdselsregler«. Notatet, der er underskrevet af Skov, får Glenthøj tilsendt af Skov den 23/9. Heri siges der, at biskop Skov ikke vil love, at han for fremtiden kun vil bruge mandlige læsere. For »jeg ville ved en kommende ordination ikke bruge denne løsning, der tilslører en dybtgående teologisk uenighed, men stille den højkirkelige ordinand frit, hvem han ville undlade at give hånd«. Glenthøj tilføjer, at »hvis dette notat havde været kendt forud for ordinationen, ville alting være forløbet fordrageligt« (KD 1/10). Men Skov kan ikke godkende Glenthøjs fremstilling, for – som han gjorde Glenthøj opmærksom på i det brev, der ledsagede hans fremsendelse af notatet – så er der den meget vigtige forskel på det beskrevne og episoden i Ribe, at her nægtes der håndslag til en af de *læsende* præster. Endvidere uddyber han, hvad baggrunden er for den passage, som Glenthøj citerer fra hans notat. Da sp Jens Jensen fra Burkal blev ordineret (1980), accepterede han, at »ceremonien med håndtryk indskrænkedes til at omfatte de fire læsende præster, der alle var af hankøn«. Det er denne form, han ikke vil bruge fremover til at tilsløre en dybtgående teologisk uenighed. Biskop Skov tilbageviser, at han har krævet af den pågældende ordinand, at han *skulle* hilse på andre end de læsende præster, men dog gjort ham opmærksom på, at det er sædvane at hilse på alle deltagende præster (KD 1/10).

»Episoden i Ribe Domkirke tåler ikke gentagelse. Nu må biskopper-

ne sige stop, så det virkelig kan høres«, skriver provst Jakobsen (JyPo 23/9). Hændelsen i Ribe viser, at biskopperne ikke magter deres opgave, mener sp Alfred Bisgaard Christiansen. »Som biskop burde Helge Skov inden ordinationen have sagt til ordinanden, at enten giver han hånd til samtlige sine præstekolleger, eller også bliver der ingen ordination«. »Det er alt for billigt af biskoppen bagefter at give den nye præst en »skriftlig irettesættelse««, skriver han (KD 7/10). Der er ikke baggrund i præstevielsesritualet for at tillægge håndtrykket en betydning i retning af embedsmæssig anerkendelse eller ikke, mener Præstehøjskolens rektor, Niels Thomsen. Derfor er ordinationen ganske uegnet at lave kirkekamp på (KD 29/10, jvf. universitetslektor Sigfred Pedersen JyPo 27/9, anderledes sp Erik H. Bennetzen KD 29/10 og pastor Henrik Gamst-Pedersen KD 26/9).

Fornyet debat om de ottes henvendelse. Ribe-sagen fik debatten om de ottes henvendelse til biskopperne til at blusse op på ny. På KSs repræsentantskabsmøde gav formanden, provst Finn Riber Jensen, udtryk for, at han ikke håber, »at biskoppernes klare nej til særordination ændres på grund af den forestående udskiftning i bispekredsen (KD 28/9).

Geil var nok den biskop, der fik mest i klemme ved det meget aggressive krav om særordination, og han kom uforvarende til at afsløre, at MF ikke offentliggjorde den fulde årsberetning (KD 11/10). Da Geil havde mødt den opfattelse, at præster, der var blevet ansat i et andet stift end Viborg, bare kunne rejse til Viborg og blive ordineret, finder han det nødvendigt at slå fast, at »sådan er det naturligvis ikke. I Viborg ordineres til Viborg stift«. Desuden ser han sig nødsaget til at begrunde, hvorfor hans forståelse for de »gammekirkelige« er ved at være tyndslidt. »Det kan ikke nytte, man vil føre ordene »Bibel og bekendelse« foran sig som en sådan fane, at man vil frakende ordinerede kvinder og kvinde-ordinerende biskopper, at også vi regner os til at høre hjemme på Bibelens og bekendelsens grund«. Gør man det »har man fra den side i kirkelivet fremmet en splittelse, det kan blive overordentlig vanskeligt at leve med«. Når en af ordførerne for »det gammekirkelige syn« sp Olav Fog (KD 24/1, jvf. ovenfor) kan kalde »ordination af kvinder ugyldig«, og omtale det som »biskoppernes private særstandpunkt«, så bidrager det efter Geils opfattelse ikke til »fremme af samtale og sameksistens«. Det bekymrer ham også at læse, at MFs formand, Erik Bang på repræsentantskabsmødet erklærede: »Vi har i den senere tid oplevet mange tilfælde, hvor kandidater fra MF har valgt en »blød« linje i ordinationssagen. Det er et stort problem for hele kirkens »højrefløj«, når MF-kandidater (der er modstandere af kvinde-

lige præster) lader sig ordinere sammen med kvindelige ordinander, selv om der er mulighed for særordination. Det svækker vor troværdighed. Det fjerner rygdækningen for andre brødre i tjenesten. Det lægger sten i vejen for kommende ordinander. Og det kan vel næppe undgå at få negative konsekvenser for den enkelte helt personligt«.

Da ordene »mulighed for særordination« må gå på Viborg, »berører de mig – og de berører mig ikke rart. Jeg kan ikke læse dem anderledes, end at man prøver at lægge et stykke dårlig samvittighed ind over de kandidater, der med god samvittighed har været ordinander i en fælles-ordination, og som har været det, fordi de ikke oplevede det som tvang, men som konsekvens, når de nu havde valgt at søge embede i en kirke, der regner sine præster for præster uanset køn«, skriver Geil (Kronik i KD 10/10, jvf. Glenthøjs replik som kronik i KD 21/10).

Geils kronik vakte mest opsigt ved det faktum, at det citerede afsnit af Bangs årsberetning var luget fra i den version, som var udleveret til pressen. Så Geils oplysninger fik KD til at skrive i en overskrift: »MFs ledelse har ikke styr på kandidaterne«. Erik Bang kunne oplyse, at det havde været sædvane gennem 10 år, at der forelå to udgaver af beretningen, hvoraf den ene kun var til internt brug. Grunden til, at Geil var kommet i besiddelse af det »forbudte« eksemplar, var, at han havde lånt det af en ven, der havde været til stede på årsmødet, og som ikke vidste, at der var to forskellige udgaver af samme (KD 11/10, jvf. KD 24/9).

På bispemødet i Helsingør besluttede biskopperne, at de alligevel ville mødes med repræsentanter fra de otte (JyPo 1/11). På mødet med repræsentanter fra de otte var biskopperne, Ole Bertelsen, Bertil Wi-berg og Johannes Johansen ikke til stede, men de øvrige syv udtalte i en pressemeddelelse, at de »ikke kan fravige princippet om, at den enkelte biskop inden for de gældende love og ritualer afgør, hvorledes ordinationshandlingen skal forløbe ... Vi er enige om, at vægring ved at give håndslag ved ordinationen er uantagelig, fordi en sådan vægring er et brud på ritualet«. IMs generalsekretær, Poul Langagergaard, der deltog i mødet som repræsentant for de otte, erklærede, at han ikke var skuffet over udtalelsen, men lagde vægt på, at det havde været et positivt samvær i en god og fordragelig atmosfære. Han udtalte, at han i princippet var enig med biskopperne (KD 15. og 16/11, JyPo 18/11). IMs formand Lindhardt Jensen gav udtryk for, at »mødet havde karakter af et foretræde. Det var altså ikke en forhandling. Derfor kunne der heller ikke ventes en løsning her« (KD 19/11). Alligevel var det KDs leders opfattelse, at der ikke var tale om en opblødning i biskoppernes holdning. Når biskopperne nu fremhæver, at vægring er brud på ritua-

let, »binder de nærmest de unge teologers samvittigheder«. »At vægre sig ved at give håndtryk er efter biskoppernes opfattelse ikke længere kun en demonstration, men direkte et ritualbrud« (16/11). Biskopperne Geil og Græsholt oplyste, at bisperne ikke havde fastlagt sanktioner i tilfælde af vægring, men intet er ændret i deres holdning (KD 16. og 22/11). Sp Lars Holm fandt det pinligt, at Langagergaard »erklærer sig enig med biskopperne. Så glat burde man ikke have lov at være« (DKt 371, KD 23/11).

Bispevalgene

»Bispevalgenes årti« begyndte med valg af biskop i både Aalborg og Ribe, og de gav anledning til nogle principielle overvejelser om bispevalg.

Allerede i fjor (jvf. 1991, 212f.) rasede valgkampen for fuld kraft både i Aalborg og til dels også i Ribe. Pastor Paul Honoré finder det urimeligt, at bispekandidater skal rakke af sted til – for Aalborgs vedkommende (KD 13/8) – op til 40 valg møder og gudstjenester. »Lad menighedsrådene arrangere 3-4 møder alt efter stiftets størrelse... hvor bispekandidaterne kan præsentere sig selv, som de nu vil og derefter svare på spørgsmål«. Som det er gået, er der blandet mere kirkepolitik ind i det, end der er ønskeligt, skriver Paul Honoré. Endvidere mener han, bispevalgene i 1991 har tydeliggjort nye brudflader i dansk kirkeliv. De spørgsmål, som kandidaterne har måttet svare på, går helt på tværs af det, de kirkelige partier hidtil har stået for og er blevet kendt for: kvindelige præster, særordination, synet på homoseksualitet og homoseksuel praksis osv. Det har vist sig at »universitetsfolkene og dr. theol.-erne ikke har været de store trækplastre ved bispevalgene. Man ønsker kandidater, der er fortrolige med kirkens hverdag og kommer fra den« (kronik i KD 28/8).

Endnu førend nogle af resultaterne af bispevalgene i år var kendt, skrev sp Johs. Lind, Esbjerg, at bispevalgene er skæve, idet det især er landsognene med et tyndt befolkningsgrundlag, der vælger biskop. Han havde regnet ud, at der f.eks. i Ribe stift er 88 sogne med under 1000 indbyggere, hvor hvert menighedsrådsmedlem i gennemsnit repræsenterer 98 mennesker. Derimod er der 107 sogne med flere end 1000 indbyggere, hvor hvert medlem i gennemsnit har 357 bag sig. Han konkluderer, at »en bispekandidat må stå sig godt med landbefolkningen, hvis han skal have nogen chance for at blive valgt«. Han opfordrer derfor til, at der vedtages en ny bispevalglov. Og det enkleste ville være at indføre direkte valg, mener han. Han sendte sit forslag til folketingets kirkeudvalg og LafM (KD 1/10).

KM Torben Rechendorff erkender, at der er ulighed i befolkningsunderlaget ved bispevalg, men alligevel er han ikke umiddelbart til sinds at foreslå en ændring, medmindre der kommer et folkekirkeligt krav. Dog tror han ikke på direkte valg (KD 1/10).

Formanden for LafM, Flemming Kramp er enig med Lind i, at der sker en skævvridning, men han vil ikke give ham ret i, at det fører til valg af reaktionære biskopper (KD 1/10). Men han peger på, at nogle af problemerne omkring bispevalg med flere end to kandidater måske kunne løses med LafMs forslag fra 1975. Her blev der foreslået to afstemninger, hvor kun de to kandidater med det største antal stemmer kunne deltage i anden omgang. Viger man tilbage for to afstemninger, kunne hver stemmeberettiget ved afstemningen afgive både sit primære og sekundære ønske (MrBl 491; således også overlærer Edel Hertz i KD 18/11).

Studielektor Verner Bruhn er enig i problemet, men foreslår en meget radikal løsning: »Lad præsterne vælge biskoppen, det er dem... der tjenstligt og teologisk har kontakt med ham... Forbindelsen mellem menighedsråd og biskop er meget svag« (KD 7/10). Endnu mere radikal var professor dr. theol. Svend Holm-Nielsen, der sagde, at vi i disse sparetider helt kunne undvære biskopper, fordi han mente, »at bispedømmet er en overflødig udvækst på den danske folkekirke«. Deres administrative arbejde kunne nok udføres bedre af andre. Om deres tilsynspligt siger han: »Ja, den har de måske; men så varetager de den dårligt – nogle af dem i al fald!« »Der var engang, da bisper blev udnævnt blandt teologiske sværvægtere, som havde forudsætninger for at håndhæve luthersk reformatorisk kristendom«. Som det er nu, skal bispekandidater kunne markesføres i medierne. Til det kan man jo med fordel søge hjælp af et reklamebureau. Skal det blive muligt igen at få biskopper uden markedsføring, må vi »vende tilbage til, at en biskop udnævnes ovenfra« (DKt 276f., jvf. KD 19/9). Hertil replicerer biskop Vincent Lind – der kan sin kirkehistorie, »at de danske biskopper springer lige ud af reformationen«, selv om de i nogle år blev kaldt superintendentter. Han bemærker i øvrigt, at Holm-Nielsen fremfører »sit synspunkt i et af vore medier og just som »markedsføring« af en »sværvægter« i en bispevalgsperiode! (han må vel mene professor, dr. theol. Theodor Jørgensen som bispekandidat i København (DKt 317f., KD 15/10).

Aalborg stift

Bispevalget blev udskrevet den 1/5, og da fristen for opstilling af kandidater udløb den 26/6, var der opstillet to kandidater: domprovsterne

Søren Lodberg Hvas, Haderslev og Karsten Nissen, Viborg. Det var bemærkelsesværdigt, at der ikke kom en grundtvigsk kandidat. Derimod tilkendegav grundtvigianerne, at de ville støtte Hvas. Denne blev også støttet af IM-kredse og af ledere i de kirkelige børne- og ungdomsorganisationer samt af folk uden tilknytning til de kirkelige retninger. Nissen blev støttet af de samme bortset fra grundtvigianerne. Til gengæld fik han støtte af Socialdemokratiet. Det var dog ret tydeligt, at missionsfolkene stod delt, og det var højrefløjen, der støttede Nissen (KD 19/4, 27/6). Det faktum, at grundtvigianerne opstiller den missionsmand, der var biskop Helge Skovs modkandidat ved bispevalget i Ribe i 1980, kalder journalist Connie Hedegaard for et »mudret billede«, af bispevalget i Aalborg. Begges baglande har svært ved at forklare forskellene mellem kandidaterne. Tidligere tiders så faste skel mellem de kirkelige fløje er under hastig nedbrydning i hvert fald i Aalborg stift (BeT 17/7, det samme siger provst Knud Schjødt-Pedersen til KD 2/11).

Rigtig valgkamp var der med op til 40 møder og gudstjenester (KD 8/8) for begge kandidater, selv om ingen af dem rigtig brød sig om det. Duelmøder blev det ikke til, fordi Hvas ikke ville, hvilket man var noget fortørnede over i Nissens »lejr«. Den meget kraftige markedsføring af kandidaterne kom måske i negativ forstand til at afgøre valget. Der verserede rygter om, at Nissens bagland havde hyret et professionelt reklamebureau til kampagnen. Disse rygter blev afvist med, at man blot var så heldig at have en professionel PR-mand i hans gruppe. Derimod var der nogle i Nissens gruppe, som mente, at det var Hvas, der havde fået »plantet« denne historie om PR-firmaet i dele af pressen, hvilket Hvas på det skarpeste afviste. Valgkampen, der hidtil havde været fair og sober, viste nu, at »der findes en kirkelig sump, hvor der trives gevækster, som hverken tåler dagens lys eller den friske luft« (KD 23/7). Derimod ved Hvas udmærket, hvor den historie stammer fra, nemlig fra en udtalelse af formanden for Vodskov menighedsråd, direktør Torben Holm til Viborg Stifts Folkeblad den 17/4. Her siger han, at da der er nogle ting, vi gerne vil gøre stiftets menighedsrådsmedlemmer opmærksom på, har vi »ud fra ønsket om, at det sker på en rimeligt professionel måde, hyret et reklamebureau som konsulent«. Denne udtalelse »har vakt opsigt i pressen, og jeg tror gerne, at den er blevet overfortolket. Det er derfor ikke så mærkeligt, at folk i Nissens lejr har fået kolde fødder. Men det er infamt at søge at »redde« fadæsen ved at pålyve mig at have »plantet« historien om PR-firmaet«. Derfor forventede Hvas en uforbeholden undskyldning fra Nissens side (BeT og KD 23/7). Den fik han ikke, for Nissen havde ingen kommen-

tarer, fordi tonen i dette bispevalg hidtil havde været fair og sober. »Det vil jeg gerne medvirke til, at den fortsat er«, sagde han (KD 23/7).

Det faktum, at Nissen bliver støttet både af Socialdemokratiet og den kirkelige højrefløj kan måske betyde, at de 300 socialdemokratiske menighedsrådsmedlemmer i Aalborg, kan komme til at afgøre bispevalget, skrev Connie Hedegaard (BeT 17/7). Nu blev det nok også tilfældet, men ikke helt på denne måde. Derimod blev Socialdemokratiets omklamring af Nissen, vist lidt af en bjørnetjeneste for ham.

Grunden ligger et helt andet sted, nemlig i de otte kirkelige organisationers henvendelse til biskopperne i slutningen af 1990 om at udvirke, at teologiske kandidater, der er modstandere af kvindelige præster, kan få særordination. Det er nok troligt, at det var usikkerheden om Nissens stillingtagen til dette spørgsmål som kommende biskop, der afgjorde, at han tabte bispevalget – i hvert fald, at han tabte så stort, som tilfældet blev.

»Nissens bløde mæle omkring dobbeltordination« skyldes uden tvivl, at han »også skal have stemmer fra IMs højrefløj« (Connie Hedegaard i BeT 17/7). Men da han havde udtalt sig positivt om særordination, »fortalte vi ham, at det kunne vi overhovedet ikke gå ind for. Efter at han blev presset, har han da også været imod« siger det socialdemokratiske menighedsrådsmedlem Henning Asp Poulsen til Connie Hedegaard (BeT 17/7). Organist Niels Henrik Wyke spørger Karsten Nissen, om det forholder sig således (KD 30/7). Nissen svarer nej og forklarer, hvorledes det virkelig forholder sig: »Langt tilbage i opstillingsfasen forud for bispevalget blev jeg af repræsentanter for den såkaldte »højrefløj« spurgt, om jeg...ville tage hensyn« til modstandere af kvindelige præster ved ordination. Med henvisning til »Viborg-ordinationen« svarer han, at det vil han. Men efter de otte organisationers henvendelse, »hvor kvindelige præster slås i hartkorn med ... vranglærere og præster, der lever i modstrid med den bibelske etik ... meddelte jeg (de samme) repræsentanter for »højrefløjen« ... at jeg nu *næppe* (fremhævet her) ville kunne opretholde dette tilsagn«. Senere (11/3) »talte jeg ved et møde for menighedsrådsmedlemmer i Frederikshavn og Sæby provstier ... Her redegjorde jeg for mine vanskeligheder« ved særordinationer. Men da forsamlingen ønskede et klart svar, »gav jeg det svar, at jeg ikke kunne gå ind for særordination. Og siden har jeg fastholdt denne holdning«. Først efter dette møde »forstod jeg, at det ville have været vanskeligt for Socialdemokratiet ... at fastholde støtten til min kandidatur, såfremt jeg havde fastholdt mit oprindelige tilsagn. Jeg var ikke under pres fra Socialdemokratiet i denne sag, men tog selv beslutningen efter den udvikling, jeg har skildret ovenfor«. Nissen skri-

ver desuden, at han telefonisk har gengivet denne beskrivelse for Asp Poulsen, »der er enig i, at det svarer til de faktiske forhold« (KD 30/7), selv om han tilsyneladende har sagt noget andet til Connie Hedegaard.

Også efter denne redegørelse er der dunkle punkter i sagen. Offentligheden er ikke bekendt med, hvornår det omtalte møde med de socialdemokratiske menighedsrådsmedlemmer fandt sted. Det kan også undre, at en af Nissens højrefløjsstøtter, sognepræst Niels Jørgen Kobbensmed-Nielsen så sent som den 30/7 siger til KD, at han er skuffet over Nissens stemningsskift i foråret på dette punkt, men at han dog stadig støtter ham.

Valgkampen sluttede med, at begge kandidater prædikede i domkirken ved en gudstjeneste søndagen før valgmaterialiet blev sendt til menighedsrådene. Lodberg Hvas om formiddagen og Nissen om eftermiddagen. Der kom flest til Hvas' gudstjeneste, mens spørgelysten til gengæld var størst ved den efterfølgende kirkekaffe hos Nissen (KD 8/8, 12/8 og 13/8). Valgkampen i Aalborg stift blev en mediebegivenhed og det er »umuligt at gisne om udfaldet« skrev KD i en overskrift (13/8).

Men da stemmerne blev talt op den 2/10, viste det sig, at Lodberg Hvas var valgt til biskop med stor majoritet, idet han fik 1608 stemmer, næsten 70 pct., mens Nissen måtte nøjes med 664, ca. 29 pct. Stemmeprocenten var godt 96 (KD og BeT 3/10).

Søren Lodberg Hvas blev bispeviet i Aalborg domkirke den 15/12 af Københavns biskop, Ole Bertelsen (KD 13/12, KD og BeT 16/12).

Ribe stift

Som nævnt i fjor (1991,213) blev sognepræst Mogens Jensen, Grindsted, opstillet som kandidat på en kirkelig fællesliste, hvis bagland bl.a. er IM og KFUM & K. Først på et stort møde i Varde sidst på vinteren var grundtvigianerne klar med deres kandidat. Det blev provsten for Varde provsti, Niels Holm, hvilket betød, at Ribe ikke i denne omgang ville få landets første kvindelige biskop. Der måtte flere afstemningsrunder til, før provst Holm fik over den nødvendige halvdel af stemmerne (382), mens hans nærmeste konkurrent, nemlig provsten for Skads provsti, Benneth Østergaard Petersen, fik 353 stemmer (KD 23/1 og 9/2). »Der var tilsyneladende ikke noget oplagt bud, og det endte i et nervepirrende udskilningsløb, hvor kandidaterne blev skudt af pinden en for en« (Information 6/8). Da fristen for kandidattilmeldinger udløb den 5/8, var der som ventet kun indleveret de to navne (KD 6/8).

Kandidaterne blev enige om, at medvirke ved fællesmøder arrange-

ret af LafMs distriktsforeninger i stiftet, møder, som ikke måtte kaldes *duel*/møder, men *duet*/møder. Niels Holm gik kun tøvende med til disse møder, »fordi det så let kan få vælgermødekarakter« (KD 9/8). Valgkampen blev meget stilfærdig og var præget af to emner 1. spørgsmålet om særordination af modstandere af kvindelige præster, og 2. spørgsmålet om, hvorvidt man som biskop ville give kollats til praktiserende homofile præster.

På mødet i Højmarkhallen ved Ringkøbing sagde Niels Holm om særordinationer, at »det er da udmærket at være flink og fleksibel. Men det her spørgsmål handler om bispeembedet. Det handler om, at biskoppen i givet fald skal meddele, at kvindelige præster i nogle tilfælde ikke må være læsere«. Gør han det, krænker han de kvindelige præster. Han finder, at det er en tom demonstration, da de samme præster jo skal samarbejde med de samme kvindelige præster dagen efter. Den store uenighed syntes der ikke at være mellem de to om dette spørgsmål. Men Mogens Jensen ville dog være så fleksibel, at han ville undgå kvindelige læsere.

Større uenighed var der om at give kollats til en homofil præst. Om dette sagde Holm: »Her til lands er det sådan, at menighedsrådene indstiller en person, de finder egnet, og som de tror, de kan samarbejde med og komme til at holde af. Som biskop vil jeg ikke blande mig i, hvorledes en person er seksuelt orienteret, når menigheden har talt.« Mogens Jensen kom med en længere redegørelse for sit syn på homoseksualitet, hvor han bl.a. sagde, at han ikke fandt nogen direkte fordømmelse af dette i Bibelen, »men den taler dog om, at mennesket er skabt som mand og kvinde«. Hans redegørelse mandede ud i følgende udtalelse: »Jeg er ikke i stand til at ordinere praktiserende homofile«. (Information 6/8, KD 28/9, JyPo 29/9, jvf. sognepræst Jens Torkild Baks meget kraftige kritik af Mogens Jensen, kronik i Jyske Vestkysten 19/9).

Sognepræst Mogens Jensen blev desuden spurgt om, hvorfor IMs formand, sognepræst K. Lindhardt Jensen, der er præst i Esbjerg, ikke er stillet for ham. Han slog fast, at han ikke var opstillet af IM, men »af personer fra forskellige kirkelige retninger. F.eks. KFUM & K, FDF/FPF, LM, også IM, foruden nogle højkirkelige, ja endog et par grundtvigianere«. »Hvorfor IMs formand ikke er stillet for mig, ved jeg ikke« (KD 28/9, JyPo 29/9).

Mogens Jensen kom i et noget uheldigt lys under valgkampen. Først optrådte han – ifølge programmet – som taler ved en tamilsk vækkesbevægelses møde i Grindsted – en bevægelse med navnet Jesus

Calls, som lover helbredelse gennem bøn. Han oplyste, at han med urette var blevet sat i forbindelse med dette møde. Tværtimod havde han sagt klart nej til at deltage (KD 1/8). Mere kompromitterende var det nok, at han sammen med en kollega i Grindsted havde godkendt afholdelse af meditationsgudstjenester i Grindsted kirke og også selv deltaget i dem som præst. Initiativtagerne er inspireret af den økumeniske Taize-bevægelse i Frankrig. Det centrale led i disse gudstjenester er meditation gennem bibellæsning, bøn og stilhed. Der er ingen prædiken, men nadver med tavs uddeling. Den tredje præst ved kirken og en grundtvigsk gruppe i menighedsrådet var ikke begejstret for dette initiativ og bad derfor biskop Helge Skov om en udtalelse. Mogens Jensen og kollegaen erklærede, at gudstjenesterne ikke afviger fra en evangelisk-luthersk forståelse af kristendommen. Med den erklæring i hånden erklærede Skov klogt, at der ikke skulle foretages yderligere i sagen mod bispekandidatens meditationsgudstjenester. Dog fastslog han, at forkyndelsen er et væsentligt element ved en evangelisk-luthersk gudstjeneste. Meditation skal ikke under enhver form udelukkes, men den skal holdes på plads af det forkyndte ord. Det er Helge Skovs opfattelse, at det, der sker i Grindsted, ikke er i strid med kirkelovene. Dog oplyser han, at han ikke selv kan forlige sig med en gudstjenesteform, som den, der praktiseres i Taize. Kirkens tredje præst, Ole Christensen skriver, at disse »hverdagsgudstjenester virker så fremmedartede i deres indhold og form, at det er et stort spørgsmål, om de er i overensstemmelse med vor lutherske tradition og kristendomsforståelse. Katolske og nyreligiøse forestillinger spiller øjensynlig en rolle« (KD 14. og 19/9). Havde Mogens Jensen på noget tidspunkt en reel chance for at vinde valget, mistede han uden tvivl en hel del stemmer ved det sværmeriske skær, hans accept af dette kastede over ham.

Hans egen tro på, at han vandt valget, har åbenbart ikke været stor, eftersom han søgte den ledige provstestilling efter grundtvigianernes bannerfører, Finn Riber Jensen i Malt provsti. Biskop Skov og KM blev enige om, at provstestillingen først skulle besættes, efter at resultatet af bispevalget forelå (KD 22/10).

Da stemmerne blev talt op den 11/11 viste det sig, at Niels Holm havde vundet stort. Hele 67 pct. af stemmerne (1156) fik han, mens Mogens Jensen måtte nøjes med 548 (33 pct. Dog 5. pct. mere end Nissen i Aalborg). Her nåede stemmeprocenten helt op på 97,4 pct. Niels Holm erklærede, at han ville gøre sit yderste for at fremme den kirkelige frihedslinje (KD 12/11). Mogens Jensen fik ikke den ledige provstestilling i Malt provsti.

Fjorten dage efter (25/11) valgresultatet døde biskop Helge Skov ganske pludselig en lille måned før sin 70 års dag, hvilket betød, at domprovst Povl Kiilerich blev konstitueret som biskop, indtil bispevielsen den 12/1-92, som blev Ole Bertelsens sidste.

Københavns stift

Først på sommeren blev det offentliggjort, at biskop Ole Bertelsen, ville træde tilbage med udgangen af maj 1992. Bispevielsen var allerede fastsat til den 14. juni 1992. Det var ikke en pludselig beslutning. Derimod havde han over for en snæver kreds allerede for længe siden bebudet, at han ville forlade det anstrengende arbejde som biskop for Københavns stift, før han blev 70 (KD 20/6, BeT 21/6).

Selv om der kun var kort tid til bispevalgkamp til rådighed i forhold til årets to øvrige bispevalg, varede det alligevel over to måneder, før den første bispekandidat meldte sig på arenaen, nemlig domprovst Karen Horsens, Roskilde (59 år). Hun blev straks udråbt til Danmarks første kvindelige biskop i medierne (KD 29/8, BeT 30/8). Dagen efter meldte professor, dr. theol. Theodor Jørgensen sig som kandidat (56 år). Han havde sideløbende med sit dogmatikprofessorat ved Københavns Universitet siden 1974 været ulønnet hjælpepræst ved Helligåndskirken (KD 30/8, BeT 30/8).

Provst Hans Lundsteen, Frederiksberg, der selv stod bag Karen Horsens kandidatur, skrev en kronik i KD (4/9) med overskriften: »Den bisp, byen behøver«. Når der skal vælges biskop bliver det helt afgørende, hvad personen står for, »da det vil få afgørende betydning for, hvorledes situationen i København kommer til at blive tacklet.« Han mener, at den person, stiftet har brug for, er en person, der kan gøre op med de sidste 100 års kirkesyn i København, hvor menigheden er den synlige gruppe, som udover kirkegang er kendetegnet af forskellige virksomheder, alle med det indbyggede motiv »at få flere med«; det svarer for så vidt til de såkaldt frie kirkelige organisationers tankesæt. »Det har været generalsekretærernes arbejdssyn: »Vi skal synliggøre kirken«; det har været letforståeligt og slagkraftigt, og det har haft stor gennemslagskraft«. Han mener også, at der er noget, »der tyder på, at den negative virkning af tidligere tiders arbejdsmetoder, i form af et skel, er ved at fortone sig i byboernes bevidsthed«. Han kunne ønske sig, at Københavns biskop kunne blive aflastet for de »traditions-mæssigt mange repræsentative opgaver og formandskaber«, der er knyttet til bestillingen, så der kan blive mere tid til at komme rundt i sognene. Den nye biskop skal kende de københavnske forhold nedefra ved selv

at have været præst i byen i mange år. Og han glæder sig over, at biskoppen igen skal bo midt i byen, »synligt for alt folket. Det har virkelig været en mangel i de sidste år«.

Bag domprovst Horsens stod en bred kreds af grundtvigsk-orienterede præster og menighedsrådsmedlemmer i stiftet, som lagde vægt på, at hun gennem næsten 20 år som præst ved Vor Frelsers kirke var godt kendt med københavnske kirkeforhold. Desuden påpegede man, at hun ville stå for frihedslinjen i det københavnske kirkeliv, som i de sidste 100 år i stor udstrækning var blevet domineret af de kirkelige organisationer. Man brugte udtrykket: »generalsekretærenes kirke« (KD 30/8). På et møde oplyste Karen Horsens, at hun ikke kunne gå ind for et kirkeligt ritual for velsignelse af registrerede partnerskaber. »Oplæg til gudstjenesteordning juni 1991« afviste hun at tage stilling til, idet hun mente, at der kun var tale om en materialesamling og ikke et gudstjeneste forslag. Selv mente hun, at hendes bedste anbefaling som bispekandidat var, at hun på grund af sin alder var til at slippe af med igen. Ligeledes mente hun, at biskopper går for lidt i kirke og derved lader de unge præster i stikken (KD 14/9).

Professor Jørgensen blev opstillet af en bred gruppe af menighedsrådsmedlemmer og ikke mindst støttet af repræsentanter for ungdomsorganisationerne. Gruppen lagde vægt på, at man i ham ville få en dygtig teolog og én, der er interesseret i kirkeretlige problemer. Denne sidste kvalitet fandt man ikke uvæsentlig, når nu Københavns biskop er konsulent for KM. Desuden gjorde man opmærksom på, at det var længe siden, at man havde haft en dr. theol som biskop. Ligeledes var man overbevist om, at han ville give plads for lokal selvbestemmelse i sognene og gøre meget ud af at besøge menighederne. Visitatstanken ville blive genoplivet (KD 30/8).

De palæstinensiske flygtninge i Enghave og Blågårds kirker truede også med at blive et varmt emne i slaget om Københavns bispestol, idet Theodor Jørgensen udtalte til bl.a. TV-avisen, at han fandt det ubegribeligt, at nogle præster kunne påstå, at det spørgsmål skulle kirken som sådan ikke tage sig af. Men da de to øvrige kandidater slet ikke ville udtale sig om spørgsmålet, blev det emne hurtigt forladt.

IMs formand, sp K. Lindhardt Jensen var meget betænkelig ved udsigten til en kvindelig biskop i København. Det vil betyde »yderligere vanskeligheder for de præster og folk i menighederne, som ikke finder, at det er rigtigt med kvindelige præster«. For øjeblikket er han ikke i stand til at »overskue alle konsekvenser, hvis Københavns stift får en kvindelig biskop«. »Det vil gøre det yderligere nødvendigt, at der kommer en samtale i gang med biskopperne, så der kan findes en

ordning, så vi undgår, at samvittighederne krænkes i dette spørgsmål, siger han med henvisning til, at det er, hvad de otte kirkelige organisationer har anmodet om«. Den tidligere KFS-generalsekretær, sognepræst Finn Kappelgaard, Nexsø føler sig trist til mode ved udsigten til, at der kan blive valgt en kvinde til biskop. »Det bliver vanskeligt for mig at anerkende en kvindelig biskop som min åndelige overordnede«, siger han (KD 30/8).

Som modtræk mod en kvindelig biskop overvejede sognepræst Ole Skjerbæk Madsen at opstille, men det ville kun blive aktuelt, hvis han ikke risikerede at splitte centrum-højrefløjen i Københavns stift med sin kandidatur, sagde han. Han beskrev sig selv som værende placeret på venstre fløjen af højrefløjen. Efter et møde i Kingos kirke med 60 deltagende præster og menighedsrådsmedlemmer, besluttede han, at han ikke ville kandidere. Dog vedtog man at nedsætte en arbejdsgruppe, der skulle formulere nogle forventninger til en kommende biskop. Ligeledes vedtog man, at man ikke ville tage stilling til, hvem af de foreliggende kandidater, man ville støtte (KD 31/8, 11/9). Dette sidste er bemærkelsesværdigt i betragtning af, at Erik Norman Svendsen, provst for Københavns Søndre provsti i mellemtiden var blevet opstillet. Det må antages, at han var den af de foreliggende kandidater, der stod denne gruppe nærmest.

Det er nok også tvivlsomt, om Ole Skjerbæk Madsen ville kunne få enstemmig opslutning fra den gruppe, efter at han i sommer skrev i en kronik i KD, at han ikke mente, at Paulus' ord i NT kunne bruges som argumenter imod kvindelige præster. Derimod slog han fast, at modstanden klart lå i traditionen (26/8, jvf. til hans kronik også sp Børge Riisgaard KD 25/5 og journalist Knud Simon Christensen i KD 4/9).

Norman Svendsen blev opstillet af en komité, der lagde vægt på, at man var overbevist om, at han ville blive stiftet »en god leder og tilsynsmand, en fortrinlig kirkelig administrator, menighedsrådene en erfaren vejleder og præsterne en respekteret overordnet og forstående sjælesørger« (KD 4/9). Han havde kun været præst i selve København et års tid. Derimod var han sognepræst i Skovlunde i en årrække. Sit store kendskab til Københavnske forhold har han fået som generalsekretær i Kirkefondet fra 1980 til 1986 og ikke mindst som provst i Søndre provsti – Danmarks største – siden efteråret 1986.

På et møde for menighedsrådsmedlemmer sagde han, at man nok skal være på vagt for, at biskopperne optræder for meget arm i arm. Han beklager den tendens, der har været til, »at bispekollegiet afgør en række sager, uden de for alvor kommer ud til de menighedsrådsmedlemmer, der jo er kirkens egentlige grund«. Han nævnte som eksempel

folkekirkens manglende deltagelse i den økumeniske gudstjeneste i Rom i anledning af 600 års jubilæet for den hellige Birgittas helgenkåring (jvf. nedenfor). Om palæstinenserne kirkeasyl i Enghave og Blågårds kirker ville han ikke udtale sig. »Den sag har to provster og en biskop klaret udmærket, og jeg skal ikke komme med friske tilråb«. Dog gjorde han opmærksom på, at der klart ingen ulovligheder er forbundet med, at palæstinenserne opholder sig i menighedssalen. Og han ville ikke på nogen måde kaste sig ud i en teologisk debat om dette spørgsmål, så længe palæstinenserne stadig var i Blågårds kirke (KD 6/11).

Da bispevalget blev udskrevet (15/10), stod der i opslaget, at den nye biskop skulle bo i bispegården i Nørregade, hvor privatboligen skulle indrettes på 2 sal. Kandidatlister skulle være indleveret senest mandag den 16/12, og der blev kun anmeldt de tre ovennævnte kandidater (KD 7/9, 16/10).

Da resultatet forelå (13/4-92), viste det sig – ikke uventet – at Norman Svendsen fik over halvdelen af stemmerne. Helt præcis 707 stemmer (52,06 pct.), mens Karen Horsens måtte nøjes med 341. Næsten lige så mange – 293 – fik Theodor Jørgensen (KD, Pol og BeT 14/4).

Den 14/6 bliver han bispeviet i Københavns domkirke af biskop Græsholt fra Maribo stift, der har længst anciennitet blandt bisperne.

Ingen dansk repræsentation ved helgenfejring i Rom.

Lørdag den 5/10 blev der afholdt en økumenisk gudstjeneste i Peterskirken, som paven forestod, for at fejre 600 året for Birgittas helgenkåring. Både Sveriges og Finlands ærkebiskop deltog sammen med den norske kirkes primas (KD 8/10, jvf. KD 24/10). Docent, dr. theol. Johannes Aagaard mener at vide, at den danske kirke også blev inviteret. Derfor spørger han, »hvorfors de danske biskopper afviste den fremsendte indbydelse til fælles bøn og gudstjeneste?« (KD 22/10). Aagaard, sekunderet af KDs Peter Lodberg, undrer sig over, at biskopperne ikke har informeret offentligheden om indbydelsen og afslaget (KD 31/10, 5/11, således også dr. theol. Jakob H. Grønabæk i KD 14/11). Når nu biskopperne har svaret nej på folkekirkens vegne, »hvordan stemmer det med, at ingen kan tale og handle »på folkekirkens vegne?«, spørger Aagaard (KD 1/11).

Nu viste det sig, at den danske kirke ikke havde fået en egentlig indbydelse, men kun en forespørgsel (24/4) fra Sveriges ærkebiskop, Bertil Werkström, om, hvorvidt man ville efterkomme en indbydelse. Biskop Ole Bertelsen omtaler »underhåndsforespørgslen« i et brev til de danske biskopper, hvor han bl.a. skriver, at »det er efter min me-

ning ikke specielt naturligt, at også den danske kirke er repræsenteret ved den lejlighed, men jeg kan ikke gå ud fra, at I er enige heri« (KD 5/11). Spørgsmålet synes at være drøftet ganske uformelt i en pause på forårets bispemøde i Askov, hvor hovedsagen havde været spørgsmålet om den nye alterbog, men ikke alle biskopper erindrer drøftelsen. Biskop Geil ville gerne have deltaget, men da den overvejende holdning blandt biskopperne var, at Den danske Folkekirke ikke skulle være repræsenteret, afstod han fra at deltage. Ligeledes havde biskop Christiansen skriftligt givet udtryk for, at vi burde deltage fra dansk side. Biskop Græsholt lægger mindre vægt på den uformelle drøftelse på bispemødet, for der havde været tale om en skriftlig forespørgsel, som ligeledes var blevet skriftlig besvaret før bispemødet (kronik i KD 6/11). I overensstemmelse med den overvejende holdning blandt biskopperne havde biskop Bertelsen i et brev (12/6) til Werkström ladet forstå, at der ikke ville blive tale om dansk folkekirkelig repræsentation (KD 23/10, jvf. 31/10).

På KDs forespørgsel udtaler biskop Lind, at der ikke skal uddrages noget kirkepolitisk i biskopperne holdning. For sit eget vedkommende syntes han ikke, »at der var nogen grund til at deltage i fejringen af en svensk middelalderhelgen« (24/10). Biskop Græsholt mener, at der kan siges meget smukt og rigtigt om Birgitta. »Men hendes helgenkåring interesserer mig ikke – og kan ikke interessere Den danske Folkekirke«. Og da henvendelsen drejede sig om biskoppelig deltagelse, var vi nødt til at tage stilling til den, og det har vi gjort. Og afslaget er bestemt ikke sket i »dølgsmål«, skriver Græsholt (kronik i KD 6/11).

Provst Jørgen Juul, pastor Henrik Gamst-Petersen og fhv. Indienmissionær, Magda Krog føler sig godt tilpas ved, at biskopperne sagde nej. Derimod kan dr. theol. Jakob H. Grønbæk ikke forstå biskoppernes bekymring på kirkens vegne (KD 14/11). Derimod kan den katolske pater Franz Hoyos og en anden dansk katolik ikke forstå, hvorfor biskopperne ikke benyttede denne lejlighed til at videreføre den økumeniske ånd, som paven søgte at inspirere til under sit besøg i Danmark i 1989 (KD 27/11 og 4/12).

Alterbogsforslaget

Siden biskopperne i 1988 besluttede, at de selv – ud fra det foreliggende materiale – ville fremkomme med et alterbogsforslag (jvf. 1989, 272ff.), har der været meget stille om sagen. Nogle efterdønninger kom der dog det følgende år (jvf. 1990, 201f.). Men da biskopperne i begyndelsen af 1991 udsendte et forslag: »Gudstjenesteordning for Den danske Evangeliske-Lutherske Folkekirke. Revideret oplæg. December

1990« til provsterne og en begrænset kreds af særligt interesserede præster, kom der gang i debatten igen. Af biskoppernes følgeskrivelse fremgår det, at man inden den 1/3 kan komme med kommentarer og bemærkninger til forslaget. »Det understeges, at der ikke er tale om en høringsfase, som lægger op til en ny forsøgsperiode eller offentlig debat, men om en intern henvendelse til en særligt interesseret personkreds, før biskopperne afgiver *endeligt svar* (fremhævet her) (professor Christian Thodberg i TF nr. 3).

Denne lukkede »høring« blev meget skarpt kritiseret af adskillige (Thodberg, KD 17/1; TF nr. 3, DKt 70ff.; rektor på Præstehøjskolen, Niels Thomsen PrfBl 76; sp-erne Henning Nielsen og Betty Højgaard Sørensen, PrfBl 140; sp Frede Haubro, KD 27/2; menighedsrådsmedlem Morten Jødal, KD 10/4). Kritikken bevirkede, at bisperne ombestemte sig, selv om Lindegaard på deres vegne hævdede, at den interne høring kun var første fase. Når den var overstået, ville det reviderede forslag kunne erhverves til kostprisen på bispekontorerne, hvorefter der ville blive en kort offentlig høringsperiode til den 1/11 (KD 27/2, PrfBl 227, DKt 94). Fra biskoppernes side blev der aldrig givet nogen indrømmelse af, at man havde ændret signaler, men sp Tom Andersen Kjær kan oplyse, at den offentlige høring bl.a. er kommet i stand efter pres fra Prf's formand (PrfBl 425). Ligeledes mener han, at »biskopperne under hensyn til de graverende procedurefejl burde undlade (at sende forslaget til autorisation), og dermed fri folkekirken fra at få hastet en ny gudstjenesteordning igennem« (Nyt fra Kirkefondet, nr. 1, 1992, 27f.). Sp Jens Markussen kan heller ikke forstå, »at noget skal autoriseres, som ikke har været afprøvet i Danmark« (KD 6/11). Sp Poul Haahr spørger, hvorfor menigheden ikke må prøvekøre det nye gudstjenesteritual, før det autoriseres? (KD 14/11).

Udover kritikken af selve proceduren, var der tre hovedgrupper af kritikere: 1. De, som fandt, at der var taget for lidt hensyn til liturgikommissionens forslag fra 1985. 2. De, som mente, at biskopperne ved deres revision havde ramt det bedst mulige. 3. De, som mente, at biskopperne med deres alt for løse forslag vil skabe grobund for et gudstjenstligt kaos.

En af de skarpeste kritikere var professor Christian Thodberg, der havde været medlem af liturgikommissionen. Han fandt det problematisk, at biskopperne selv har etableret sig som en liturgisk kommission, der har resulteret i en helt ny bog (KD 17/1). »Dermed er der ikke længere tale om en revision, men om et helt nyt gudstjenesteforslag, der kræver den samme overvejelse og offentlige debat«, som tidligere forslag, mener han. Det, der især gør ham betænkelig ved den valgte

procedure, er, at det nye forslag i hovedsagen fremstår »som en tilbagevenden til meget traditionelle former«. Ligeledes finder han det bemærkelsesværdigt, at biskopperne i modsætning til liturgikommisjonen ikke anfører nogen som helst argumentation for det nye forslag (TF nr. 3, jvf. samme i DKt 70ff. og PrfBl 773ff., og Poul Dam i KD 2/9). Netop dette synspunkt tilslutter sp Tom Andersen Kjer sig i en lang og skarp analyse af den liturgiske udvikling i de sidste par hundrede år. Han fastslår, at »biskopperne har afgjort sig – for den liturgiske re-stauration« (PrfBl 425ff.). Ligeledes sammenligner han alterbogsarbejdet med arbejdet med bibeloversættelsen, som er blevet udført af en række sagkyndige, mens gudstjenesteoplægget derimod er blevet »udført med begrænset sagkundskab til rådighed. Ingen af de biskopper, der har skrevet oplægget under, er videnskabeligt sagkyndige i liturgi« (Nyt fra Kirkefondet, nr. 1,1992,27f.

Provst Morten Øllgaard savner også helt begrundelser i bispernes forslag, derfor kommer han i vildrede, når han vil prøve at finde ud af, hvorfor de gør, som de gør. Derudover har han den alvorlige anke imod forslaget, at det »er et afgørende brud med dansk gudstjenestetradition ved inden for den autoriserede del at opstille en række alternativer, så man kan holde gudstjeneste på et stort antal måder« (PrfBl 286ff.).

Biskop Herluf Eriksen kommer for sin egen del kritikken om manglende begrundelser i forslaget imøde i to kronikker i KD (25. og 26/9), hvor han afviser, at bisperne skulle have »ønsket at etablere sig som en ny liturgikommisjon. De har derimod ønsket at samle det værdifulde op i de foregående årtiers teologisk-liturgiske tænkning og forsøgspraksis og at forme et forslag præget af både frihed og fasthed og frem for alt at undgå liturgisk anarki og kaos« (25/9, jvf. professor dr. theol. Niels Hylddahls replik som kronik i KD 28/10 og provst Øllgaards replik KD 23/10). Ligeledes skrev biskoppernes liturgiske sekretær, sp Holger Villadsen, nogle artikler som introduktion til forslaget. Han oplyser, at juni-oplægget, hvad angår alternative gudstjenestemuligheder, er blevet strammet betydeligt op i forhold til december-oplægget, men »måske er mulighederne stadigvæk for mange«, anfører han (PrfBl 749ff.; jvf. MrBl 380ff., 428ff., 471ff.). Provst Erik Norman Svendsen gav på et bispevalgsmøde i København udtryk for, at højmesse efter hans opfattelse skal være genkendelig, men han går ind for større liturgisk frihed ved anden-tjenesterne (KD 6/11).

Sp Andreas Davidsen mener, at Thodbergs skarpe kritik »skyder en del over målet«. Han finder det rimeligt, at »biskopperne har sat sig for at gøre status og lægge op til den endelige udgave af den nye alterbog,

der skal komme«. Han kan ikke godtage den fremstilling, »at biskopperne med deres oplæg har fejlet liturgikommissionens arbejde af bordet. Oplægget er mere konservativt end liturgikommissionens betænkning, hvad der nok bl.a. hænger sammen med de indhentede reaktioner fra prøveperioden«. Han glæder sig dog over, at det samtidig er præget af stor valgfrihed (kronik i KD 20/4 = DKt 137ff., hvor hans artikel har overskriften: Tradition og fornyelse). Imod Davidsen, der er tilfreds med, at biskopperne har luget ud i de GT-lige læsestykker, anfører provst Øllgaard, at det i meget høj grad er nødvendigt med tid til fortsat debat om tekstudvælgelse fra såvel GT som NT (PrfBl 649ff., jvf. Davidsen i PrfBl 451ff.).

Sp Thorbjørn Heick glæder sig over alterbogstillægget, som ikke skal autoriseres. Det giver muligheder, hvor der kan opnås enighed mellem præst og menighedsråd, »men selve gudstjenesteordningen ser jeg ingen grund til at rose« (DKt 174f. = KD 8/5).

Domprovst Immanuel Felter er ganske uenig i kritikken af biskopperne. »Tværtimod tjener det biskopperne til ære, at de har respekteret og fastholdt den traditionelle vesterlandske opdeling af gudstjenesten«. Han mener også, at forslaget store valgfrihed »vil bidrage til dets brugbarhed«. Dog har han dette hjertesuk, at en ny bibeloversættelse ikke automatisk skal medføre ændringer i kirkens liturgi og ritualer. Efter hans mening har kirkens ritualer prioritet frem for de forskellige oversættelser (PrfBl 193ff.). Han finder det urimeligt at »beskyldte biskopperne for selvtaget og egenrådighed. Tværtimod er der taget tilbørligt hensyn til »folkets røst««. (PrfBl 412f.).

KSBB er meget utilfreds med Anna Sophie Seidelins oversættelser af missalekollektterne, som i hendes oversættelse kommer til at udtrykke almenreligiøsitet (KD 21/10, MV nr. 20), samme synspunkt har FKF's præstekonvent i Københavnsområdet, som dog samtidig glæder sig over, at mange af de højkirkeliges ønsker gennem årene er blevet indoptaget i forslaget (Re-Formatio 1992,25f.). Sp Poul Haahr foreslår, at der ikke autoriseres kollektter af nogen art (KD 14/11).

Folkekirkens økonomi

Den altid standende debat om folkekirkens økonomi fik i årets løb tilført nyt brændstof. Først og fremmest ved biskop Herluf Eriksens forslag om omlægning af folkekirkens økonomi, men også ved fire Viborg-provsters – med domprovst Karsten Nissen i spidsen – forslag i samme retning. Men der har været diskussion i mange år om ændring af statstilskuddet til folkekirken. Allerede i betænkningen om folkekirkens økonomi fra 1982 er man inde på diskussionen, men udvalget

foreslog ikke at ændre på statens tilskud til præstelønninger (KD 12/1). Hovedsigtet i Eriksens forslag er et forsøg på at skelne mellem »forkyndelse« og »mursten«.

Eriksens udgangspunkt er, at mange finder det urimeligt, at staten – dvs. alle skatteydere – bidrager med et millionbeløb til bl.a. præsters og biskoppers løn, altså bidrager til kirkens forkyndelse. Mens man finder det lige så urimeligt, at kirken selv (over kirkeskatten) skal afholde langt de fleste udgifter til restaureringer og vedligeholdelse af kirker samt alle udgifter til kirkegårde og personregistrering. Biskoppen er enig i den fremførte kritik og mener, at »folkekirken står med et stigende troværdighedsproblem netop på dette område« (KDs leder – 12/1 – er enig i, at folkekirken har et troværdighedsproblem). Derfor foreslår han, at der sker den ændring, at folkekirken over landskirkeskatten overtager lønudgiften til al gejstligt personel, mens de andre ovennævnte opgaver overtages af staten i form af bloktilskud til de enkelte stifter (KD 11/1 = DKt 22f.) På et stævne i Århus for menighedsrådsmedlemmer, præster og kirkefunktionærer, sagde biskop Eriksen til forsamlingen på 1500 mennesker, at »Det folkekirkelige liv trues, hvis den gejstlige betjening er for svag. En præst bør ikke være præst for mere end 3000 mennesker«, fastslog han. Samtidigt gjorde han sig til talsmand for, at revisionen af kirkekasserne er for dyr (KD 14/5).

Senere sagde Eriksen i debatten, at der ikke er grund til at tro, at hans forslag vil medføre en ændring af præsters tjenestemandstatus eller forrykke balancen mellem stat og kirke – som hævdede af sp Lars Holm (DKt 19) – (DKt 43f.). Provst Finn Riber Jensen er ikke enig i, at kirken har et troværdighedsproblem, da forholdet har været således siden grundloven af 1849, uden at det har ført til konflikt. Desuden mener han ikke, at det er realistisk at forestille sig en ændring af byrdefordelingen mellem stat og kirke, »uden at det fremkalder en meget principiel debat om kirke-stat forholdet, og det er ikke let at se, hvor den debat kan føre os hen« (DKt 57f.). Sp Juul Værgе mener heller ikke, at Eriksens forslag »er så neutralt i forhold til kirke-stat problematikken, som han selv har ment«, og derfor hører forslaget hjemme i en større sammenhæng (DKt 135ff.). Endvidere finder Riber Jensen ikke, at tanken om bloktilskud er en god idé. Dog mener han, at selve problemstillingen (vanskelighederne ved at få flere præstestillinger), som er anledningen til Eriksens forslag, er reel, dog bør man gå andre veje for at få det løst (DKt 57f., jvf. biskop Olav C. Lindegaard i DKt 84ff.).

Præstehøjskolens rektor, Niels Thomsen, er enig med Eriksen i, at en gennemførelse af hans forslag vil »bidrage til at styrke folkekirkens

troværdighed«. Ligeledes er han overbevist om, at en omlægning efter Eriksens retningslinjer vil forskyde magtforholdet mellem stat og kirke, hvad han finder helt i sin orden, da »folkekirken hidtil ikke har haft nogen selvstændighed«. Da Eriksen giver udtryk for (KD 5/2), at han ikke har forestillet sig, at stiftsøvrighederne eller nye stiftsråd skal fordele bloktilskuddene, spørger Thomsen: »Jamen, hvem skal så?« »Hvis større beslutninger skal henlægges til kirkeligt regie, vil udbyggede kirkelige styringsorganer blive nødvendige«. Der er for ham ingen tvivl om, at »Eriksens forslag trækker en demokratisering med sig« (DKt 68ff., jvf. Lindegaard i DKt 84ff., replik fra Thomsen smst. 103f., duplik fra Lindegaard smst. 142f.)

KM Torben Rechendorff er betænkelig ved at følge Eriksens forslag og pille ved den nuværende byrdefordeling mellem stat og kirke, selv om han er enig i en del af biskoppens synspunkter. Han ser gerne en debat om, hvad folkekirken bruger pengene til (KD 12/1). Såfremt folkekirken har et troværdighedsproblem, »er det ikke skabt af folkekirken, men af grundloven«, gør KM opmærksom på (KD 27/3 = DKt 100ff. = PrfBI 266ff.).

Prf's formand, sp Kjeld Holm, støttede straks Eriksens forslag og efterlyste den nødvendige, moderate politiske vilje fra KM (KD 15/1, jvf. Riber Jensens replik smst 24/1 og Holms duplik smst. 26/1).

Nu kom den politiske vilje fra SF, der fremlagde biskoppens model til folketingsbeslutning som deres eget (KD 30/3). KM afviste det med den begrundelse, at tiden ikke var inde til en økonomisk omlægning (KD 7/3). Formanden for LafM, Flemming Kramp, er bekymret for SFs forslag. Han »afviser ikke på forhånd en omlægning af folkekirkens økonomi, men jeg vil vide, hvad vi får i stedet for det, som vi allerede har. Derfor opfordrer vi KM til at nedsætte en gruppe« til at diskutere alle spørgsmål om dette forhold. KM udtalte, at han intet ønske har om at nedsætte en sådan gruppe (KD 30/3). Alle de øvrige partier i folketinget afviste SFs forslag, da det var til 1. behandling. Men KM bebudede, at han til efteråret vil fremlægge et lovforslag, der i nogen grad vil udligne de store forskelle, der er i den lokale kirkeskat og give menighedsrådene større selvbestemmelse på mange områder. (KD 3/4, jvf. også KMs tale på LafMs årsmøde MrBI 293ff. og KD 5/6). Domprovst Søren Lodberg Hvas er glad for, at forslaget ikke vandt tilslutning i folketinget (kronik i KD 30/4).

I efteråret kom fire provster fra Viborg stift med et forslag, der skulle give sognene et udstrakt selvstyre. En af de fire, domprovst Karsten Nissen, mente ikke, at KMs lovforslag gik vidt nok, selv om det var et skridt i den rigtige retning. Efter forslaget skal sognene

fremover have et bloktilskud fra staten. »Når det kan lade sig gøre på folkeskoleområdet, kan vi vel også i folkekirken«, mener Nissen (KD 30/11, jvf. Viborg Stiftsbog 41ff., jvf. provst Riber Jensen i KD 13/12).

Provsternes forslag blev støttet af flere oppositionspartier (KD 30/11). KM er glad for provsternes forslag og hæfter sig ved, at de ikke stiller krav om flere penge, men foreslår nye måder at administrere pengene på«. Men han gør opmærksom på, at der jo ikke kommer flere penge ved en omlægning til bloktilskud. Skal der frigøres penge fra »mursten« til »kirkeligt arbejde«, må den første betingelse »være en omprioritering af de lokale kirkelige budgetter« (kronik i KD 6/12).

Noget konkret resultat kom der ikke ud af forslagene. Men debatten vil uden tvivl fortsætte i de kommende år.

Forholdet mellem IM og KFUM & KFUK

Siden det formelle samarbejde mellem de to ovennævnte organisationer med repræsentation i hinandens hovedbestyrelser blev afbrudt i 1978 (jvf. 1979,177ff.) har forholdet være spændt. Situationen blev tilspidset i løbet af 1990. Det var især samarbejdet om en lang række efterskoler og højskoler, som gav anledning til gnidninger. Kulminationen kom i efteråret 1991, hvor KFUM & KFUKs fællesbestyrelse afbrød det samarbejde, der har været om de fælles skoler siden 1978.

Den direkte anledning til, at problemerne kom frem nu og med en så voldsom kraft, var, at Midtsjællands Ungdomskole fik godkendt nye vedtægter af direktoratet for folkeoplysning m.v., under kulturministeriet. Disse nye vedtægter nedbragte IMHs pladser i bestyrelsen fra fire til én. IMHs forretningsudvalg svarede hurtigt igen ved med øjeblikkelig virkning af afsætte tre af de fire IM-bestyrelsesmedlemmer, fordi de ikke havde varetaget IMs tarv i skolens bestyrelse. En af de afsatte var fhv. seminarirektor K.F. Brondbjerg (jvf. 1985,256ff.). Formålet med vedtægtsændringerne var at sikre en bredere sammensætning af bestyrelsen, idet der derved blev plads til et medlem udpeget af KFUM & KFUKs fællesbestyrelse. Langagergaard udtalte, at det for IM er et vigtigt klagepunkt, at skolens bestyrelse har søgt at haste ændringerne igennem. Efterskoleforstander C. J. Gräs fastslår, at efterskolen ikke var forpligtet på samarbejdsaftalen fra 1980 mellem IM, KFUM & KFUK og skolerne, idet denne aftale kun gælder for nyoprettede skoler (KD 31/1. Aftalen er aftrykt i KD 26/1).

Med en henvisning til ovennævnte samarbejdsaftale fastslår IMH, at skoler, der ønsker at kalde sig for en IM-skole, skal have en formel godkendelse fra IMH (KD 28/11, 29/11).

De af IMH nyudpegede medlemmer fik ikke adgang til skolens be-

styrelsesmøder. IM forelagde sagen for ovennævnte direktorat, som resolverede, at de »afsatte« medlemmer var valgt for en fireårig periode, hvilket betød, at IMH ikke uden videre kunne afsætte dem. Da direktoratet senere stadfæstede de nye vedtægter, truede IMH med en retssag for at få skolens bestyrelse til at ændre vedtægterne, fordi der efter IMs opfattelse er tale om meget radikale ændringer bl.a. af skolens formål. IMs advokat hævder, at det skete skal ses på baggrund af, »at der i dag eksisterer en væsentlig kirkepolitisk uoverensstemmelse mellem KFUM & KFUK i Danmark og IM« (KD 31/3-90). IM opgav dog at føre en retssag imod direktoratet for godkendelsen af vedtægterne med begrundelsen, at det også ville medføre, at man skulle føre retssag mod sine egne repræsentanter i bestyrelsen. Det betød dog ikke, at IM lod fem og syv være lige. Derimod fik efterskolen besked om, at den ikke længere måtte markedsføre sig som en IM-efterskole, fordi den har vist IM mistillid (KD 26/1, 28/1, 12/2).

Senere ændrede Haslev efterskole også vedtægter efter de samme retningslinjer, nemlig at IM-repræsentation i bestyrelsen blev formindsket. Her svarede IM også igen med at udelukke den som IM-skole (KD 15/2). »Har IM virkelig råd til« at droppe sine skoler? spurgte KDs leder (16/2, jvf. formandens replik i KD 20/2, jvf. i øvrigt KD 27/2, 5/3). Sidst på året ændrede endnu en Haslev skole vedtægter, således at IMs repræsentant i Haslev Idrætsefterskoles bestyrelse fremover skal vælges af det lokale IM-samfund i stedet for af IMH. Men på trods af det fik denne skole heller ikke lov til at kalde sig en IM-skole.

Disse vedtægtsstridigheder gav anledning til en langt mere principiel strid om skolernes teologiske holdning. Striden brød ud i lys lue efter det årlige fællesmøde for IMH, KFUM & KFUKs fællesbestyrelse og formænd og forstandere for de fælles skoler.

Allerede inden dette skolemøde, havde der været en art erklæringskrig mellem parterne. Det begyndte med, at Langagergaard udtalte sig til bladet Udfordringen den 30/8, med en henvisning til, at man havde bibelskolen i Børkop, men at IM mangler et skoletilbud til de unge, som ikke er bogligt mindede. Denne udtalelse får forstander for Rønne højskole Henning Nørhøj til at spørge, om IM vil droppe sine skoler (KD 20/9-90). Dertil siger Langagergaard, at der i hans udtalelser ikke siges noget om, »at IM vil droppe sine skoler, at Henning Nørhøj ikke udtaler sig på de andre IM-højskolars vegne, og at de næppe står bag ham« (KD 21/9-90). Nørhøj opfatter Langagergaards svar som værende udtryk for en utrolig arrogance (KD 22/9-90). Forstanderen for Haslev udvidede højskole, Niels Christian Kobbegaard slog fast, at Langagergaards udtalelse kun kan opfattes som »mistillid til de eksiste-

rende højskoler, der arbejder ud fra IMs formålparagraf«. »Er al dialog IM og højskolerne imellem ophørt, fordi IMs generalsekretær vil skille fårene fra bukkene og skabe – i generalsekretærens øjne – rene skoler?« spørger han (KD 25/9-90). Vi vil ikke droppe vore skoler, påstår IMs formand. »Men der er skoler, som er ved at skille sig selv ud« (KD 28/9-90). På IMs årsmøde i 1991 sagde han, at KFUM & KFUK fjerner sig fra sin rod i IM, og satser mere og mere på at blive et modstykke til IM med arbejde for alle aldersgrupper (KD 15. og 17/6, jvf. KFUM & KFUKs formand, Harald Nielsen i KD 18/6).

På det fælles skolemøde holdt IMH-medlem, bibelskoleforstander i Børkop, Oluf Paaske et foredrag om bibelsynet, hvor han efter manges opfattelse med IMHs tilslutning yderligere uddybede grøften mellem IM og KFUM & KFUK (således efterskoleforstander Hans Ulrik Gräs i KD 20/11-90) ved at kalde IMs bibelsyn for »det bibelske bibelsyn«. Paaske tog klart afstand fra KFUM & KFUKs bibelsyn, som han kaldte det historisk kritiske. KFUM & KFUKs bibelsyn svarer til det, som højskoleforstander Henning Nørhøj fremlagde i det samme fællesmøde to år tidligere, som KFUM & KFUKs daværende generalsekretær Mogens Nielsen havde karakteriseret som KFUM & KFUKs bibelsyn (Gräs i KD 20/11-90).

IMs generalsekretær holdt derefter et foredrag skåret efter samme læst som Paaskes. Her påpegede han, at det virkelige brændpunkt mellem IM og KFUM & KFUK er bibelsynet. Han betegner det som »manipulation med sandheden at tale om en højredrejning i IM som følge af bibelsynet. Sandheden er i stedet den, at nogle skoler har fraveget deres egne historiske rødder«. Han finder det »ikke overraskende, at nogle skoler, som er tilknyttet både KFUM & KFUK og IM, kan komme i klemme, når de to bevægelser ikke længere er identiske størrelser«. IM kan ikke vedvarende have tillid til skoler, »som kun af navn og ikke af gavn« ønsker at stå på IMs linje. Han slår fast, at »der er en række skoler i skolernes fællesannonce, som intet forhold har til IM, men som i kraft af fællesannoncen bliver opfattet som en IM-skole« (kronik i KD 17/11-90). Man kan fornemme, at der har været en meget livlig debat især om Langagergaards foredrag på mødet. Efterpå viste det sig, at der var stærk uenighed om, hvad der var blevet aftalt. KFUM & KFUKs fællesbestyrelse og flere af repræsentanterne fra skolerne mente, at det var blevet aftalt, at der intet skulle offentliggøres fra mødet, hvor IMH var blevet bedt om på ny at overveje sin indstilling til skolerne. Derfor virkede det som benzin på bålet, da Langagergaards foredrag blev offentliggjort som kronik. »Skal alle i IM ensrettes«, spørger forstander Kurt Andersen for Løgumkloster

Refugium. Han fortsætter: »Hvis ikke IM meget hurtigt fraskriver sig ethvert ansvar for deres generalsekretærs kronik«, opfatter han den som et skræmmebillede, som ingen skole kan leve med (KD 28/11-90). Ungdomsskoleforstander Thorkild Sørensen finder, at den sortering af skoler, som Langagergaard lægger op til, betyder, at IM isolerer sig både skolemæssigt, kirkeligt og folkeligt (KD 5/12-90).

IMs formand står bag sin generalsekretær og fastslår, at det gælder bibelsynet. Men det skal ikke forstås som en mistillidserklæring til skolerne, men som en konstatering (KD 23/11 og 13/12-90). I en analyse af IMs bibelsyn igennem de sidste mange år, fastslår journalist Bent Kragelund, at der næppe nogensinde har været fælles fodslag i IM, men det manglende fodslag er blevet mere og mere udpræget i de sidste 20 år. Han mener, at det skyldes, at IM har været udsat for et stærkt teologisk pres udefra, fra LM, KFS, MF. Han mener også, at det var afgørende, at IMs daværende formand, sp. Kr. Friis i forbindelse med bispevalget i Viborg »forlovede« sig med folkene bag »Kirkens Ja og Nej«. Derved lod han sig binde til kirkens yderste højrefløj (KD 13/12-90, jvf. Lindhardt Jensens replik i KD 15/12-90). Langagergaard konstaterer, at der tilsyneladende gik hul på en betændt byld under drøftelsen på skolemødet, og han fastholder, at der »ikke var antydning af angreb på skolerne« i hans foredrag (KD 29/11-90).

På et møde, hvor 30 IM-skoler var repræsenteret ved deres formænd og forstandere, blev man enige om, at opfordre IMH til besindelse og til at tage formuleringerne i Langagergaards kronik op til grundig overvejelse (KD 4. og 12/12-90).

KFUM & KFUKs 1. formand, højskoleforstander Harald Nielsen, slår fast, at skolerne ifølge lovgivningen »er suverænt frie til selv at formulere sit arbejdssyn og føre det ud i livet«. Desuden beklagede han, at IMH blander skolesyn og bibelsyn sammen. Når IMs formand skriver (KD 21/12-90), »at bibelsynsdebatten forvirrer i steder for at afklare, så er der desværre kun én ting at sige til det: Det er fordi, man selv har forplumret debatten!« (kronikker i KD 11/1, 12/1).

KFUM & KFUK, der skulle have været vært for dette års fælles skolemøde, aflyste det, fordi forudsætningerne for en givende samtale med IM ikke var til stede. Mindst skulle Langagergaards kronik tilbagekaldes i et offentligt referat fra mødet, skriver KFUM & KFUKs fællesbestyrelse i et brev til skolerne (KD 22/4). IMs svar gik ud på, at de så selv ville indbyde til dette møde, fordi KFUM & KFUK med aflysningen havde brudt en aftale (KD 23/4). Højskoleforstander Arne Bechmann, der er formand for årsmødeudvalget i Sammenslutningen af IM- og KFUM- og KFUK-skoler, finder det forståeligt, men bekla-

geligt, at KFUM & KFUK har aflyst skolemødet. Han har ikke noget imod, at IM indbyder til et møde, men han gør det klart, at det i så fald ikke bliver et møde, der er identisk med det aflyste årlige skolemøde (KD 23/4). Den opfattelse fastholder han, selv om IMs tidligere formand, provst John Ørum Jørgensen skriver, at før samarbejdsaftalen fra 1980, holdt IM særskilte møder med forstanderpar. Bechmanns udtalelse gælder kun for den periode, hvor de tre organisationer har holdt mødet på skift (KD 1/7, Ørum Jørgensens kronik i KD 2/5).

Hen på efteråret var der en optøning på vej, idet KFUM & KFUK gav tilsagn om at møde op i det fælles samtaleudvalg. Grunden til tilsagnet var, at IM udsendte en pressemeddelelse, hvor man gav udtryk for, at »IMH gerne vil beklage de konsekvenser, som drøftelsen af (Langagergaards) foredrag har fået – men det var helt imod vore intentioner«. Når IM offentligt udsender denne beklagelse, møder vi op til det indkaldte møde, siger KFUM & KFUKs 1. formand, Harald Nielsen (KD 9/10). De første udtalelser fra mødet lød, at det havde været positivt, men hvad der kom ud af det, var op til de enkelte repræsentanter for organisationerne at afgøre (KD 11/10). Den positive stemning varede dog ikke længere end til næste dag. For da udsendte IM en indbydelse til det årlige skolemøde i november med baggrund i KFUM & KFUKs indtræden i samtaleudvalget. Videre siges det, at KFUM & KFUK ikke ønskede at deltage i dette skolemøde, førend generalsekretær Langagergaards kronik var tilbagekaldt. Og man fortsætter: »Dette ønske har IMH ikke kunne imødekomme, idet vi fremdeles står inde for de fremførte synspunkter«. Dette fik KFUM & KFUKs forretningsudvalg og generalsekretær Allan Ploug Sørensen til at udtale, at »IM har haft skjulte hensigter, hvorfor vore mandater i udvalget er blevet misbrugt. Der er altså ikke tale om en imødekommenhed fra IMs side« (KD 12/10). Dermed var KFUM & KFUK og IM kommet ud i et åbent opgør. IMs formand og generalsekretær udtrykte undren over den »negative holdning til IMs udstrakte hånd til samarbejde, dialog og positivt samspil omkring vore skoler« (KD 16/10). »Det, der støder os, er, at IM ikke har fortrudt noget som helst. Tværtimod er IMs pressemeddelelse en stor retfærdiggørelse af egne handlinger« (KD 16/10, 18/10).

Nogle få dage senere drog KFUM & KFUKs fællesbestyrelse den konklusion, at der måtte ske et definitivt brud med IM på landsplan. I redegørelsen, der blev sendt ud til kredsbestyrelser og repræsentanter i skolebestyrelser redegøres der for bruddets baggrund, og der konkluderes: »Nu ønsker vi ikke mere at lade os misbruge og drive rundt med af IMH«. Man tilkendegiver, at det sidste års debat har været opsliden-

de, men nu er debatten afsluttet, »idet vi ikke længere deltager i den, uanset hvad IMH måtte føre i marken mod os« (KD 27/11). Langagergaard mener, »at beslutningen er en naturlig konsekvens af, at KFUM & KFUK for 13 år siden valgte at gå sine egne veje«. Men derfra og til at drage den konsekvens at afbryde enhver samtale og dialog er et meget alvorligt skridt«, mener han (KD 28/11, jvf. KDs leder 27/11).

Palæstinensersagen

Efter højmessen søndag den 1/9 søgte en gruppe på 50 statsløse palæstinensere asyl i Enghave kirke på Vesterbro i København, fordi de frygtede umiddelbar udvisning til Libanon, førend ombudsmanden havde nået at behandle deres appelsag. Grunden til deres handling var, at de ved udvisning frygtede for deres liv. Sp Gunner Bach Pedersen oplyste, at palæstinenserne havde kontaktet præsterne, inden de dukkede op ved højmessen for at få at vide, hvordan man fra Enghave kirkes side ville modtage dem (KD 2/9). Senere bakkede menighedsrådet præsternes aktion op (KD 4/9). KM udtalte: »Man kan ikke undgå situationer, hvor kirkens forpligtelse til at hjælpe mennesker i nød støder sammen med lovgivningen. Men palæstinenserens ophold i et kirkerum i Enghave sogn løser ikke deres problem, og opholdet kan ikke fortsætte ret længe« (KD 5/9). To af kirkens præster søgte sammen med talsmænd for palæstinenserne og repræsentanter for Landsforeningen af Danske Flygtningevenner foretræde for folketingets retsudvalg for at tale de udvistes sag. Samtidig gav provst Jørgen Jessen og biskop Ole Bertelsen præsterne ved Enghave kirke opbakning til fortsat at give asyl i kirken KD (6/9). Opholdet i Enghave kirke kom kun til at vare en uge, hvorefter palæstinenserne blev flyttet til Blågårds kirke, hvor de opholdt sig i månedsvi.

Hidtil havde de kirkelige aspekter i sagen været overskygget af det politiske indhold. Men der skete en ændring, da 70 gejstlige underskrev en anmodning til justitsminister Hans Engell, om at give palæstinenserne humanitær opholdstilladelse. Blandt underskriverne var biskopperne: Ole Bertelsen, Bertil Wiberg og Georg S. Geil (KD 9/9, navnene på alle underskriverne er opført i Tidehverv 166, jvf. 185f.). Meget hurtigt kom der en modadresse med 33 underskrivere fra kredsen omkring Tidehverv og de høj Kirkelige. Heri skrev man bl.a.: »Næstekærlighed er evangeliets fordring til den enkelte i forhold til den enkelte og ikke et politisk-humanitært program« (Tidehverv 167, jvf. KDs leder 11/9 og DKt 291). En af underskriverne, sp Johs. H. Christensen udtalte: »Her er ikke tale om forkomne personer i nød, men om præster, der har organiseret sig for at give et politisk signal« (KD 10/9). Geil afviste,

at de »70 har etableret sig som en stat i staten«, at de 70 »af så forskellig kirkelig observans, som tilfældet er, skulle danne en kirkelig klike. Og de har heller ingen politiske synspunkter, der skal fremmes« (KD 10/9). En af de 70, sp Anders Gadegaard afviser påstandene i »de 33 præsters forfærdelige brev« (KD 13/9). Formanden for den højkirkelige bevægelse FKF, sp Poul Exner, tog afstand fra sine 33 kollegers henvendelse til justitsministeren (KD 13/9). Den højkirkelige sp Hans Olav Okkels blødgjorde sin underskift, idet han ikke for enhver pris ønskede palæstinenserne udvist (KD 25/9). Striden mellem de to grupper præster er lige efter bogen, udtalte KM (KD 11/9). Senere blev landets præster opfordret til at holde specielle forbønsgudstjenester for palæstinenserne, samtidig med, at yderligere 600 præster og biskopper fra folkekirken og frikirkerne støttede de 70's henvendelse (KD 14/9).

Den 11/9 blev en høring om palæstinenserne afholdt i selve kirkerummet i Blågårds kirke (KD 11/9). Det faktum, at der fandt en politisk drøftelse sted foran alteret med panel bestående af politikere, advokater, repræsentanter fra flygtningenævnet og Dansk Flygtningehjælp, kalder KD en usædvanlig begivenhed (KD 12/9). KM udtalte efter et samråd i folketingets retsudvalg, at han ikke var klar over, om arrangementet i Blågårds kirke lå indenfor, hvad loven tillader (KD 20/9). Fremskridtspartiets leder Pia Kjærsgaard klagede til biskop Bertelsen over misbruget, fordi hun ikke var tilfreds med KMs svar i retsudvalget (KD 21/9). Senere klagede sp Søren Krarup også over forholdene i kirken og opfordrede biskop Bertelsen til »øjeblikkeligt at standse »ulovlighederne« og drage de ansvarlige præster til ansvar. Vil De ikke gøres Deres pligt, må De tage Deres afsked«. Bertelsen afviste Krarups klagepunkter som noget rent sludder og gjorde opmærksom på, at han følger situationen meget nøje (KD 24. og 25/9). I sit svar til Pia Kjærsgaard skriver biskoppen, at han finder, »at et møde af denne karakter, omend det er et vigtigt led i varetagelsen af flygtningenes særlige situation, ikke burde have været henlagt til kirkerummet. Forholdet er påtalt« (KD og Pol 1/10).

Søren Krarup kan afsløre, at alle bladredaktioner fredag den 13/9 modtog et Ritzau-telegram, der handlede om palæstinenserens ophold i de københavnske kirker. Telegrammet oplyste, »at der var tale om en længe planlagt aktion. Det var en gruppe, der kalder sig »Anti-imperialistisk aktionsgruppe«, som stod bag, bestående af BZ-erne, folk fra fællesinitiativet mod racisme og fra Palæstinakampagnen – alle sammen professionelle venstre-ekstremister. Disse hårdkogte politiske typer havde arrangeret det hele måneder i forvejen, havde organiseret palæstinenserne, havde truffet aftale med præsterne ved Enghave og Blå-

gårds kirke«. Krarup finder det meget sigende, at Ritzau-telegrammet er blevet fortiet af alle aviser på nær JyPo (BeT 18/9, jvf. medlem af menighedsrådet ved Enghave kirke, Jørgen Kreiner-Møller i BeT 23/9), der dog først havde bragt oplysningen (JyPo 15/9), efter at en præst havde gjort redaktionen opmærksom på dets eksistens (Tidehverv 154). De involverede præster afviste, at de skulle være ofre for en sammensværgelse (KD og BeT 20/9).

Politiken kan oplyse, at flygtningesagen har betydet en flugt fra folkekirken i Københavnsområdet på op til 600 medlemmer i de sidste 14 dage af september. Medlemmerne melder sig ud i protest imod den politisering af folkekirken, som palæstinensersagen har betydet (Pol 1/10). KD foretager en rundspørge til kordegne i Københavnsområdet og kommer til det resultat, at sandheden er, at der i hele september kun har været 368 udmeldelser og lederen kalder Pol's historie for »fjeren og hønsene« (3/10).

Palæstinenserne ophold i Blågårds kirke varede ved et godt stykke ind i det nye år og sluttede først efter 154 dage i slutningen af januar måned, da et folketingsflertal tilkendegav, at de ville vedtage en særlov, der ville give palæstinenserne opholdstilladelse af humanitære årsager (KD 31/1 og 1/2-92). Forinden havde præster og menighedsråd i Københavns stift med biskoppens anbefaling fået en opfordring til at samle ind i kirkerne juleaften til palæstinenserne ophold i Blågårds kirke (KD 20/12).

Register

- Abrahams, N.C.L. 143
 Adler, J.G. 142-43
 Adolf 9
 Ahlmann, Hans Vilhelm 241
 Albrecht af Holsten 29
 Albrecht af Sverige 29
 Albrechtsen, Esben 8, 9, 34, 36,
 37, 38, 40
 Alexander 6. 49
 Allen, C.F. 8, 36, 48, 51, 57, 67-68
 Anders Glob 55
 Anders Jakobsen Lunge 40
 Anders Jensen Spangberg 26, 27
 Andersen, H.C. 78, 97, 112, 114,
 144-45
 Andersen, Kurt 321
 Andersen, Leif 291
 Andersen, Niels Knud 67
 Andersen, Steen Skovgaard 277
 Andræ, C.G. 169, 202
 Appel, Jakob 251, 278, 282, 286
 Archiboldus 19, 57
 Arildsen, Eline 219
 Arup, Erik 47, 67

 Bach-Nielsen, Carsten 76
 Baggesen, Jens 77
 Bak, Jens Torkild 307
 Balle, N.E. 76, 176
 Balslev, C.F. 234, 236, 248
 Bang, Erik 292, 299-301
 Bang, P.G. 164, 201
 Barfod, F. 185
 Bastholm, Chr. 77
 Baun, Chr. 297
 Becher, P.W. 201-02
 Bechmann, Arne 322-23
 Beck, Vilh. 271
 Behrens, Carl F. 298
 Behrmann, Henrik 68-69
 Bendixen, Mogens 249
 Benedikt 12. 13

 Bennetzen, Erik H. 298-99
 Bentley, D.G.R. 201-02
 Berg, Ch. 193, 237-38
 Bernardus de Montvalent 18
 Bertelsen, Ole 289-90, 292, 301,
 306, 309, 312-13, 324-26
 Bertelsen, Otto 109
 Bindebøll, S.C.W. 182, 205
 Bindebøll, Thorvald 246, 250
 Birger Gunnensen 49, 57-58, 68
 Birkedal, Vilh. 160-61, 187, 201,
 254-55
 Blicher, St.St. 77, 97, 111
 Bloch, J.V. 159, 178-79, 200, 204
 Bluhne, P.E. 231
 Blædel, L. 126
 Boer, J.H. 222
 Boesen, E.F. 205
 Boisen, Benny 249
 Bojsen, Frede 191
 Bonde 18
 Bonnesen, N.T. 201-02
 Boockmann, Andrea 7, 34, 37
 Borgbjerg, F.J. 272-73, 286
 Borup, M. 111
 Brammer, G.P. 150, 182, 201-02
 Brandes, Georg 191
 Brandt, C.J. 205
 Bredahl, F.C. 71
 Bricka, C.E. 34, 39
 Brix, C.C. 205
 Brockdorff, C.C. 204
 Brondbjerg, K.F. 319
 Bruhn, Verner 292
 Bruun, Erik 283
 Bruun, Henry 24, 25, 34, 39, 68
 Bruun, N.T. 77
 Bruun, T.C. 77
 Brønnum, Niels Høegh 209, 219
 Buchholtz, Friedrich 77-78, 102
 Bülov, A. 231
 Bøtcher, P.J. 233, 234

- Bøtker, J.P. 248
 Baagø, Kaj 110
- Cappelørn, N.J. 102
 Carl Rønnow 48
 Carlsen, H.R. 204-05
 Carstensen, G.J.B. 113
 Casse, A.L. 201-02, 205
 Cassube, Chr. 72-75
 Christensen, Axel E. 35
 Christensen, C.A. 35
 Christensen, C.L. 224
 Christensen, I.C. (Jens Christian) 251-61, 264, 266-68, 269-70, 272-87
 Christensen, Ingelise Skole 295
 Christensen, J.C. 198
 Christensen, Johs. H. 324
 Christensen, Knud 295
 Christensen, Knud Simon 311
 Christensen, Laurids Emil 248
 Christensen, Marius 214
 Christensen, Mathias G. 211, 220
 Christensen, Ole 308
 Christensen, Poul Nepper 294
 Christian 1. 51
 Christian 2. 49, 53-61, 66-69
 Christiansen, Alf. Bisgaard 300
 Christiansen, Henrik 313
 Christine, dronning 46, 51-53
 Christoffer 2. 9, 13
 Christoffer af Oldenburg 45
 Claus af Holsten 15, 17, 21, 29, 30, 38
 Claus Lembeck 27
 Clausager, Anders Jensen 234, 236
 Clausen, H.N. 148, 151, 166, 169, 172-73, 177-80, 189-90, 199, 201-05
 Clausen, H.P. 35, 46, 67
 Clausen, Johannes 236, 269
 Clausen, Rud. Frimodt 241
 Clemens 6. 14, 16
- Collin, Edvard 143
 Collin, Jonas 142-43
 Cypræus, J.A. 22, 37, 38
- Dahl, Ottar 46, 67
 Dahl, T.C. 178, 203
 Dahlmann, F.C. 35
 Dal, Erik 102
 Dam, Poul 292-93, 315
 Damgaard, A.K. 285
 Daugaard, J.B. 145, 182
 David, C.N. 77
 Davidsen, Andreas 315-16
 Didrik Slagheck 60-61
 Dinesen, H.P. 220
 Ditsel, H. 249
 Dixen, Hans 220
 Dixen, Jens 209-16, 218-24
 Drachmann, A.B. 104
- Eiler Rønnow 65
 Elberling, Victor 283
 Elisabeth 23, 26
 Ellehøj, Svend 35
 Elmquist, A.F. 111
 Elmquist, Alfred Hjalmar 114, 121, 142, 144-45
 Elmquist, Marie Elisabeth 110
 Engell, Hans 324
 Engelstoft, C.T. 152, 182, 201-02
 Erich Dosenrode 11, 22-23, 25-26
 Erik 18
 Erik 23-25
 Erik af Pommern 7-9, 26-35, 39-40
 Erik Geting 68
 Erik Klipping 18
 Erik Mened 9, 31
 Eriksen, Herluf 290, 315-18
 Erslev, Kr. 7-9, 30-31, 34-36, 39-40, 45, 67, 69
 Esger 18
 Espersen, Preben 156-57, 200
 Estrup, J.B.S. 187-88, 191-93, 198
 Exner, Poul 290

- Fabricius, Knud 31, 35, 40-41,
 199-200, 204, 206
 Fallesen, L.N. 110
 Feddersen, H.D.F. 184
 Felter, Immanuel 316
 Fenger, J.F. 201-02
 Fink, Troels 205-06
 Fischer, J.C.H. 191-93, 206
 Fog, Olav 292, 294, 300
 Fransson, F. 212, 221
 Franz af Assisi 212, 220
 Franz 55
 Frederik 1. 49, 51-52, 55, 57, 63-
 66, 68-69
 Frederik 6. 134
 Frederiksen, M.Lebech 75
 Friis, Kr. 322
 Friis, Aage 205-07
 Frijs, C.E. 187-88

 Gad, Pram 171-72, 202
 Gadegaard, Anders 325
 Gammeltoft-Hansen, Hans 287
 Gamst-Pedersen, Henrik 300, 313
 Geil, Georg S. 290, 300-02, 313,
 324
 Georg 1. 243
 Gerhardt 3. 11-14, 16, 30-31
 Gerhardt 6. 21-22, 26, 29-30
 Gibson, Florence 219
 Gieselbert 11-13, 16
 Glamann, Kristof 35
 Glenthøj, Jørgen 290, 293-94,
 297-99, 301
 Glædemark, H.J.H. 156, 158,
 199-205, 285
 Goethe, J.W. 77
 Goldschmidt, Meir Aron 82-83,
 97, 99, 104, 143
 Goos, C. 195-96, 198
 Grane, Leif 111, 115
 Gregersen, H.V. 8-9, 17-18, 20,
 23, 32, 35-39
 Gregor 11. 10, 16

 Grundtvig, N.F.S. 90, 92-96, 109-
 10, 112, 154, 161, 170, 199, 200-
 01, 254, 263, 283
 Græsholt, Thorkild 290, 302, 313
 Gräs, C.J. 319
 Gräs, Hans Ulrik 321
 Grønbæk, Jakob H. 312-13
 Graae, G.F.A. 143
 Gustav Trolle 59, 69
 Gyllembourg, Thomasine 97
 Gøtzsche, Carl Viggo 269
 Gøtzsche, Johs. 248
 Göran Turesson 68

 Hage, H. 179, 184, 204
 Hagerup, Andreas 243
 Hall, C.C. 166, 169-70, 173-77,
 179-80, 188, 190-91, 201-02, 205,
 265, 285
 Hammerich, Fr. 102
 Hammerich, P.F. 204
 Hamsfort, Cornelius 47, 67, 69
 Hanghøj, Knud 286
 Hanghøj, Vald. 220
 Hans 49-57, 66, 68
 Hans Rantzau 51-52
 Hans Röver 27
 Hans Tausen 63, 66, 69
 Hansen, Aleth 188
 Hansen, C. 204
 Hansen, Constantin 111-13, 143
 Hansen, Friis 269, 271-72
 Hansen, H. 215, 220
 Hansen, H.N. 206
 Hansen, Hans 53, 55, 57-58, 68
 Hansen, Henriette 111-13
 Hansen, I.M. 221
 Hansen, Ida 142
 Hansen, J.A. 164, 169, 185, 204
 Hansen, Jørgen 182
 Hansen, Kristian 248
 Hansen, Signe 112
 Harbsmeier, E. 287
 Harms, Claus 286

- Hass, L.D. 204
 Haubro, Frede 314
 Hauge, Peder 224
 Hedegaard, Connie 304-06
 Hegel, Fr. 92
 Heiberg, J.A. 234
 Heiberg, J.L. 104
 Heiberg, Johan Ludvig 83, 92, 144
 Heiberg, Johannes Luise 142
 Heiberg, P.A. 102
 Heick, Thorbjørn 316
 Heine, Heinrich 103
 Heise, A. 68-69
 Hellembert de Visbecke 11-14,
 16, 25
 Henrichsen, Erik 206
 Henrik 2. af Holsten 9, 15, 17, 21,
 38
 Henrik Biscop 16, 20
 Henrik von der See 22-26
 Henrik Warendorp 14
 Herman Warendorp 36
 Hertz, Edel 303
 Holberg, Ludvig 78, 81, 103
 Holm, Harald 283
 Holm, Kjeld 318
 Holm, Lars 295-96, 302, 317
 Holm, Niels 306-08
 Holm, Torben 304
 Holm-Nielsen, Svend 303
 Holmgaard, Otto 205
 Holt, Knud 287
 Holt, Paul 199, 285
 Honoré, Bent 292
 Honoré, Paul 292, 302
 Hornemann, Cl. 110, 112
 Horrebow, Otto 77-78
 Horsens, Karen 286, 309-10, 312
 Hoyos, Franz 313
 Huber, W. 285
 Huitfeldt, Arild 34, 39, 47, 61, 67-
 69
 Hvas, Søren Lodberg 293, 304,
 306, 318
 Hvidtfeldt, Johan 68
 Hübertz, H.P. 228-30
 Hyldahl, Niels 315
 Høgsbro, S. 185, 187, 204-05
 Høirup, Henning 297
 Højlund, Asger Chr. 295
 Hørby, Kai 28-29, 35, 40, 68
 Høyen, N.L. 245
 Haahr, Poul 314
 Ingemann, B.S. 78, 97, 114
 Innocens 6. 15
 Iversen, Gertrud 287
 Iversen, Hans Raun 286
 Iversen, Sidsel Marie 248
 Jacobsen, Johs. W. 297
 Jakob Erlandsen 18
 Jakob Ulvsson 59
 Jacobsen, Svend Ebbe 296, 298-
 300
 Jens Andersen (Lodehat) 24-25,
 31, 33-34, 39
 Jens Andersen Bældenak 45-68
 Jens Wanneksen 16
 Jensen, Anna C. 223
 Jensen, Chr.F. 249
 Jensen, F.Elle 285
 Jensen, Finn Riber 300, 308, 317-
 19
 Jensen, J. 204
 Jensen, Jens 299
 Jensen, John M. 220-23
 Jensen, Johs. V. 46-47
 Jensen, K.J. 8, 19, 35-38, 40
 Jensen, K.Lindhardt 293, 295,
 298, 301, 307, 310, 322
 Jensen, Martin 289, 296, 298
 Jensen, Mogens 281, 287, 306-08
 Jensen, P.C. 216, 220, 224
 Jessen, C.C. 295
 Jessen, Jørgen 324
 Joakim Rønnow 48, 64-65
 Jobst 36

- Johan Wulf 55
 Johann Hauschildt 23
 Johannes 22. 11, 12, 18
 Johannes Bockholt 11, 19
 Johannes Skondelev 10, 17, 20-23,
 26-27, 32, 38
 Johansen, Johannes 301
 Johansen, Niels 109
 Johansen, Steen 102
 Johnsen, W.F. 201-02
 Jon Eriksen 59
 Julius 2. 55
 Juul, Jørgen 313
 Jürgen Wullenweber 67
 Jæger, Peter 221
 Jødal, Morten 314
 Jørgensen, A.D. 7, 35
 Jørgensen, Alfr. Th. 203
 Jørgensen, Harald 199-200, 202,
 204-05
 Jørgensen, John Ørum 291, 295,
 323
 Jørgensen, Theodor 279, 287, 303,
 309-10, 312

 Kabel, Henrik 145
 Kalkar, C. 177
 Kappelgaard, Finn 291-92, 311
 Karl 4. 14
 Karl af Hamar 54
 Karl Rønnow 49, 53
 Katballe, P.H. 295
 Kierkegaard, Michael Pe-
 dersen 78
 Kierkegaard, P.C. 145, 158, 182,
 187-88, 205, 285
 Kierkegaard, Søren 77-80, 82-104,
 109-10, 112, 114, 126, 135-36,
 171, 212, 220
 Kiilerich, Povl 309
 Kirkegaard, P.C. 228
 Kjær, Tom Andersen 314-15
 Kjærsgaard, Pia 325
 Klein, C.S. 205

 Knud Gyldenstjerne 64, 66
 Knudsen, P. 197
 Knuth, F.M. 199
 Kobbelgaard, Niels Christian 320
 Kobbiersmed-Nielsen, Niels
 Jørgen 306
 Koch, Hal 273, 283, 286
 Koch, L. 203
 Koch, P.G. 247
 Kofoed-Hansen, H.P. 109
 Kolderup-Rosenvinge,
 J.L.A. 152, 284
 Kolthoff, E.V. 182
 Kragelund, Bent 297-98, 322
 Kraiberg, N. 204
 Kramp, Flemming 303, 318
 Kranz, Albert 68
 Krarup, Alfr. 34
 Krarup, Hans Helmuth 234
 Krarup, Søren 298, 325-26
 Kreiner-Møller, Jørgen 326
 Krieger, A.F. 34, 142
 Kristensen, J.P. 259, 284
 Kristensen, Poul 297
 Krog, Magda 313
 Krogh, A. 179
 Kropff, G. 221
 Krüger, Christine 214-15
 Kuhr, V. 102
 Kumms, Karl 217, 219
 Kvist, Jens 292, 298
 Kückler, Albert 111
 Kähler, H. 246, 250

 Langagergaard, Poul 292, 294,
 297, 301-02, 319-24
 Lange, H.O. 104, 109
 Langebæk, Jakob 34
 Langebæk, Johs. 34
 Langhoff, C.C.E. 205
 Langhoff, Søren 143-44
 Langmuir, Gavin 103
 Lappenberg, J.M. 34
 Larsen, Emil 136

- Larsen, F. 206
 Larsen, Mary Holm 296
 Larsen, Mogens 75
 Larsson, Inger 67
 Laursen, Vagn 295-96
 Lausten, Martin Schwarz 284
 Lave Urne 48, 55, 64
 Lehmann, Orla 174, 177-78, 180,
 199, 200, 204, 265
 Leipzig, Leo 143
 Leo 10. 55
 Lerche, C.A. 145
 Liebe, C.C.V. 205
 Lind, Johs. 302-03
 Lind, Vincent 291, 303, 313
 Lindberg, J.C. 110
 Lindegaard, Olav C. 314, 317-18
 Lindhardt, P.G. 47-49, 63, 67-69,
 206, 252, 260, 266, 283-84, 287
 Lindstrøm, H.E.S. 212, 221
 Livingstone, D. 221
 Lodberg, Peter 312
 Losman, Beata 24, 25, 26, 35, 39
 Lucas Cranach 75-76
 Lund, F.C. 245
 Lundsteen, Hans 309
 Luther, Martin 62, 76, 89

 Machiavelli, Niccolò 49
 Mackeprang, M. 35, 40, 249
 Madsen, H. 75
 Madsen, Karl 249
 Madsen, Ole Skjerbæk 311
 Madvig, J.N. 143, 149-50, 153,
 155, 163-64, 166, 169, 178, 201-
 03, 205
 Magnus (Smek) 31-32
 Magnus 52
 Malantschuk, Gregor 78, 103
 Mann, Golo 35
 Margrethe 1. 7, 22, 28-29, 35
 Markussen, Jens 314
 Marquard Rønnow 64-65
 Martensen H.L. 83, 142, 151-52,
 158, 161-63, 166-67, 169, 176,
 182-83, 187, 189, 191-92, 199,
 201-02, 205, 266, 282
 Martin 5. 26, 39
 Matthiessen, C.M.A. 34
 McGuire, Brian 46-47, 67
 Mehdahl, F. 243
 Michelsen, A.L.J. 35
 Møllerup, A.J.W. 69
 Moltesen, L.J. 35, 36, 38
 Monrad, D.G. 147-51, 163, 169,
 180-86, 193-94, 199-200, 202, 206,
 263-65, 282, 285
 Monrad, J.H. 264, 267-68, 270,
 279-80, 285-86
 Morck, Arnfeld C. 220-21
 Mortensen, Niels Th. 76
 Munch, P. 200
 Müller, C.C. 201-02
 Müller, H.C.D. 285
 Mynster, J.P. 83, 94, 96, 148, 154,
 159-61, 166, 176, 199-202, 284
 Münter, Fr. 112
 Møller, M. 204
 Møller, M.A. 178, 203
 Møller, Otto 285
 Møller, P.L. 113, 143
 Møller, Poul Martin 78, 82, 103,
 111
 Møller, Rasmus 111
 Mørch, Søren 35

 Nathansen, Henri 97-98
 Nathansen, M.L. 77-78
 Nebelong, N.S. 245
 Neergaard, N. 255
 Neergaard, S.T. de 229
 Niels Bruun, 14-15, 17
 Niels Pedersen 15-17, 19-20, 38
 Niels Petersen 11
 Niels Thomesen 27
 Niels Ulfstand 8, 25-26, 39
 Nielsen, C.V. 243
 Nielsen, Christen 217, 223

- Nielsen, F. 204
 Nielsen, Harald 321
 Nielsen, Henning 314
 Nielsen, Rasmus 237, 240
 Nielsen, Rasmus 252
 Nielsen, Thomas 234, 248
 Nielsen, Villads 74
 Nissen, Karsten 289, 304-06, 308, 316, 318-19
 Nitschke, August 35
 Nyedorp, Arnold 14
 Nygaard, J.K. 216
 Nyholm, Asger 285
 Nør, Frank 297
 Nørhøj, Henning 320-21
- Oehlenschläger, Adam 143
 Okkels, Hans Olav 294, 296, 325
 Olesen, E.Erik 283
 Olsen, F.C. 103
 Olsen, Johs. 218, 224
 Olsen, Regine 136
 Oluf Holgersen 43, 58
 Oluf 17, 22, 29
 Oppermann, Th. 249
 Ostenfeldt, H. 224
 Otto Porsfeldt 53, 57, 67
 Otto Svinhufvud 59
 Ove Bille 61, 64
- Paludan-Müller, C. 47-48, 59, 67-69, 78, 154
 Paludan-Müller, Jens 151
 Paulli, Daniel 75
 Paulli, J.H.V. 172, 197, 199, 201-02
 Paulsen, H. Hejselbjerg 35
 Peder Galle 68
 Peder Jensøn 76
 Peder Kruse 39
 Peder Kruse 23
 Peder Lykke 22
 Peder Lykke 24-26, 32-33
 Pedersen, Anton 209-10, 214, 217, 219, 221-23
 Pedersen, Erik Helmer 222
 Pedersen, Gunner Bach 324
 Pedersen, Peder Christian 248
 Pedersen, Sigfred 294, 300
 Peter Röver 27
 Petersen, Bent Østergaard 306
 Petersen, C. 204
 Petersen, Carsten 135-36
 Petersen, H. 68
 Petersen, Marianne Østergaard 296
 Petersen, Niels 206-07
 Plesner, Ulrik 249
 Ploug, Carl 144, 184, 189, 205
 Plum, Niels Munk 199-200, 202, 204
 Pontoppidan, Erik 8, 35-36, 67, 69
 Pontoppidan, Morten 252, 260, 283-84
 Poul Helgesen 47, 50, 57-58, 62-63, 68-69
 Poul Laxmand 50-51, 53, 60, 68
 Poulsen, A.S. 269
 Poulsen, Henning Asp 305-06
 Poulsen, V. 204
 Pückler-Muskau 111
 Paabøl, Frode 252
 Paaske, Oluf 321
- Quistorp, J. 75
- Rahbek, Alfred Johan Sophus 243
 Rahbek, Ragna Marie 243
 Raimund Peraudi 51-53
 Rasmussen, Elisa 114-16, 119, 129-30, 136-37, 139, 141-42
 Rasmussen, Leif 296
 Reagan, Ronald 47
 Rechendorff, Torben 303, 318
 Rée, Knud 283
 Regenburg, Th. 121, 143
 Renvall, Pentti 46, 67
 Rerup, Lorenz 205

- Riggelsen, Peter 8, 25, 26, 39
 Riis, Andreas 221
 Riisgaard, Børge 311
 Rohde, H.P. 112, 142
 Rosén, Jerker 69
 Rosenius, C.O. 212, 221
 Rosenørn-Teilmann, Th. 187
 Rothe, P.C. 151, 172-73, 199, 202,
 206
 Rothe, V. 158-59
 Rørdam, H. Skat 286
 Rørdam, H.C. 201-02
 Rørdam, Holger Fr. 69, 284
 Rørdam, P. 254, 283
 Rørdam, Th. Skat 206, 263-64,
 268-69, 285-86

 Sadolin, Jørgen 66
 Saxild, I.G. 249
 Scavenius, J.F. 193-95, 206
 Schack, H.Egede 153
 Schaldemose, Frederik 112
 Schmidt, Birger Reuss 291, 299
 Schurmann, J.C. 205
 Scocozza, Benito 46, 67
 Secher, V.A. 284
 Seidelin, Anne Sophie 316
 Sejdelin, H.C.P. 34, 36, 38, 39,
 40, 41
 Sejergaard, Jørgen 292
 Severinsen, P. 69
 Sibbern, F.C. 109, 111, 115, 118,
 120-23, 125-126, 132, 136-38, 140-
 45
 Sibbern, Gabriel 138
 Siefert Dosenrode 21
 Sigbrit 56, 60-61
 Sigismund 9-10, 30, 36, 39
 Simonsen, Henrik Bredmose 222
 Simony, C.F. 168, 201
 Skov, Helge 290, 293, 296, 298-
 300, 304, 308-09
 Skovgaard, Joakim 243, 245-46,
 249-50

 Skovgaard, P. 249
 Skovgaard-Petersen, Vagn 199-
 202
 Skyum-Nielsen, Niels 59, 69
 Sommer, Mogens Abraham 136
 Spandet, N.M. 158-59, 161, 164,
 200-01
 Stangerup, Helle 46-47
 Sten Sture 59
 Stenbæk, Jørgen 287
 Sthyr, H.V. 198, 268
 Storck, H.B. 243, 245, 246
 Strøm, G. 183, 189, 204
 Stubkjær, Anders 231, 248
 Svaning, Hans 47, 67-68
 Svendsen, Erik Norman 311-12,
 315
 Svennevig, Palle 285
 Swane, Hans Jørgen 245, 249
 Swane, Magdalene 249
 Særkjær, Hans 298
 Sørensen, Allan Plough 323
 Sørensen, Betty Højgaard 314
 Sørensen, Thorkild 322

 Tamm, Ditlev 276
 Tang, A. 178, 203
 Termansen, N.J. 205
 Theodorik 14-15
 Thirslund, Jens 250
 Thisted, Jørgen Overgaard 110-
 11, 116, 118-19, 121-23
 Thisted, Valdemar 109-42
 Thodberg, Christian 314-15
 Tholle, Julius 245
 Thompson, Alfred 219
 Thomsen, Niels 294, 300, 314,
 317-18
 Thrane, H. 67
 Thulstrup, Niels 102
 Thyssen, A.Pontoppidan 285
 Thaarup, Fr. 145
 Thaarup, Thomas 77-78, 102
 Topsøe, Vilh. 145

- Torsting, E. 102
 Trandberg, P.C. 212, 221
 Trap, J.P. 145
 Trock, Carl 206, 252, 259-60, 264,
 283-85, 287
 Tryde, E. 151-52, 157-58, 171-72,
 177, 199, 201-02
 Tscherning, A.F. 148, 154, 163-
 66, 186, 199
 Tyge 13
- Uhrenholdt, Mogens M. 220, 222
 Uldall, Fritz 243, 249
 Ussing, Henry 271, 280-81, 286
- Vahl, Jens 221
 Valdemar 12, 16-17
 Valdemar 3., hertug 31
 Valdemar 4 Atterdag 9, 16, 17,
 28, 31, 32, 35
 Valdemar Sejr 31
 Venge, Mikael 47, 67
 Vig, P.S. 220-21
 Villadsen, Holger 315
 Volf, P.R. 206
 Værgø, Juul 317
- Wagner, Hartvig 293-94
- Waitz, G. 35
 Warneck, Gustav 214, 222
 Weber, C.C.A. 245
 Wedekin Warendorp 36
 Weis, C.M. 201
 Weiss, C. 139-40
 Wenzel 36
 Werkström, Bertil 312-13
 Wessel Bockholt 20
 Westergaard, H. 206
 Westergaard, P.C.B. 75
 Wiberg, Bertil 290, 301, 324
 Wiinholt, Cl.A. 239, 241, 242,
 243, 244, 245, 246, 247, 249
 Winge, Ole 143
 Winther, G. 204
 Wyke, Niels Henrik 305
 Wøldike, Fr. 145
- Øllgaard, Morten 315-16
 Ørsted, A.S. 164-66, 169, 201
 Ørsted, H.C. 143
 Ørsted, Mathilde 145
- Åge Jepsen Sparre 61, 65
 Aagaard, A.M. 275, 279, 286-87
 Aagaard, Frode 283
 Aagaard, Johannes 312

Forfatternes adresser

Stud. theol. Kjartan Fester Thaysen
Ewaldsensvej 2
2000 Frederiksberg C

Cand.mag. Per Jakobsen
Kavsløkke 105
6470 Sydals

Biblioteksleder, cand.theol.
Carsten Bach-Nielsen
Teologisk Bibliotek
Aarhus Universitet
8000 Århus C

Professor Bruce H. Kirmmse
Department of History
P.O.Box 5487
Connecticut College
New London, Connecticut 06320
USA

Provst, cand.theol. Leif Arffmann
Bøgevang 15
7100 Vejle

Cand.mag.
Steen Skovgaard Andersen
Institut for Systematisk Teologi
Købmagergade 44-46
1150 København K

Sognepræst, dr.theol.
Mogens Jensen
Kirkegade 5
7200 Grindsted

Provst, cand.theol.
Jørgen Vingborg
Bygaden 15, Isenvad
7430 Ikast

Sognepræst, cand.theol.
Gertrud Iversen
Kirkevej 1C
4532 Gislinge

Provst, cand.theol.
Leo Kamstrup Olesen
Frankrigsgade 1
2300 København S